

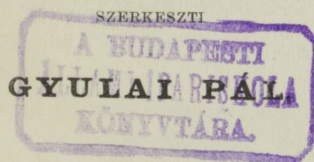
8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

g 2

2193

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

KILENCZVENHARMADIK KÖTET.

(253. 254. 255. SZÁM)

dp

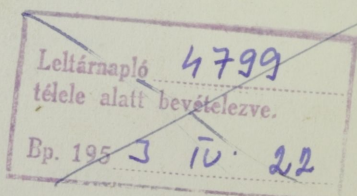
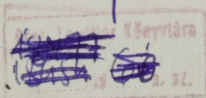

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1898.

2135/952

26.-

TARTALOM.

CCLIII. SZÁM.

	Lap
BÁRÓ VAY MIKLÓS. (Öt hét a pesti Újépületben.) — Közli Lévay József	1
ITÁLIA. (Úti rajzok és tanulmányok.) (I) — Berzeviczy Alberttől ...	15
A FELVIDÉKI KIVÁNDORLÁS HATÁSA NÉPESEDÉSÜNKRE. — Thirring Gusztávtól	41
HELMHOLTZ. — Pallagi Gyulától... ..	56
KELETI BENYOMÁSOK. (III.) — Kresmárik Jánostól... ..	77
A NÉVMAGYAROSÍTÓ. Rajz. — Berczik Árpádtól	90
ÁTOK ÉS ÁLDÁS. Beszély. — Nikolics Vladimir után, horvátból. — Margalits Edétől	97
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hinta-dal.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Művészetemhez.</i> — Gróf Zichy Gézátlól. — <i>A paraszt.</i> — Béranger után, francziából. — Kozma Andortól	118
GRÓF ZICHY JENŐ UTAZÁSA A KAUKAZUSBAN. — Herman Ottótól	123
ÉRTESITŐ: Herczeg Ferencz: <i>Szabolcs házassága.</i> Regény. — m. — <i>Alexandru Petőfi: Apostolul și altele poezii traduceră, de St. O. Josif.</i> — Alexis György. — Warkentin: <i>Nachklänge der Sturm- und Drangperiode in Faustdichtungen des XVIII. und XIX. Jahrhunderts.</i> — Heinrich G. — Róna Béla: <i>Snadahüpflek.</i> — Petz Gedeon. — <i>Uj magyar könyvek</i>	140

CCLIV. SZÁM.

KOVÁCS JÓZSEF. — Schächter Miksától... ..	161
KELETI BENYOMÁSOK. — (IV.) Kresmárik Jánostól	190
LÁTOGATÁS EGY PHALANSTÈREBEN. — Farkas Jenőtől	204
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. Regény. (I.) — Hardy Tamás után, angolból. — B. P.-től	219
KÖLTEMÉNYEK: <i>Erdei csepl.</i> — Szász Károlytól. — <i>Elég.</i> — Ambrosius Johanna után, németből. — Spóner Andortól... ..	248
SVÉDORSZÁGRÓL. — Kondor Alfrédttől	251
MEZŐGAZDASÁGI SZAKORTATÁSUNK. —t.-től	286

ÉRTESITŐ: Saintsbury György: <i>A francia irodalom története.</i> Angolból fordította Hegedűs Pál. — Haraszty Gyulától. — Pekár Gyula: <i>Délen és északon.</i> — fg.-tól. — Plan: <i>Choix de Gallicismes et d'expressions figurées de Français.</i> — Szigetvári Ivántól. — Otto Harnack: <i>Deutsches Kunstleben in Rom im Zeitalter der Klassik.</i> — Wollanka Józseftől. — Erődi Béla: <i>A fáraók országában.</i> — rf.-tól. — Alexander Bernát: <i>A művészet.</i> — cs. a.-tól. — Nagy és Havlin: <i>Posta és távirtda kézi-tarifa.</i> — Válasz Herman Ottó úr bírálatára. — Gróf Zichy Jenőtől. —	
Új magyar könyvek	292

CCLV. SZÁM.

AZ ELSŐ CSÁSZÁRSÁG SZÁMÜZÖTTEI OSZTRÁK FÖLDÖN. —	
Károlyi Árpádtól	321
ITÁLIA. (II.) — Berzeviczy Alberttől	357
SZIGLIGETI ARCZKÉPE ELŐTT. — Vadnay Károlytól	388
A VÉRSZERZŐDÉS. Elbeszélés. — Herczeg Ferencztől	400
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (II.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból — B. P.-tól	411
KÖLTEMÉNY: <i>Az országháza.</i> — Vargha Gyulától	440
A TÁRCZAELBESZÉLÉSEKRŐL. — Gyulai Páltól	443
VISZONVÁLASZ GRÓF ZICHY JENŐ VÁLASZÁRA. — Herman Ottótól	449
ÉRTESITŐ: Zsilinszky Mihály: <i>A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve.</i> Negyedik kötet. — h.-tól. — Gracza György: <i>Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz története.</i> — Hegyesi Mártontól. — Theod. Herold: <i>Friedrich A. Cl. Werthes und die deutschen Zrinyi-Dramen.</i> — Heinrich Gusztávtól. — Friedrich Überweg: <i>Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit.</i> x.-tól. — Balló M.: <i>Uzia.</i> — l. s.-tól. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Gróf Zichy Jenőtől. — <i>Új magyar könyvek</i>	458

BÁRÓ VAY MIKLÓS.

(Öt hét a pesti Újépületben).

1852.

Báró Vay Miklós életéből, a család óhajítására, emléklapok egybeállítása van munkába véve. A füzet nemsokára nyilvánosság elé kerül s magában foglalja a báró rövid életrajzát, különböző tárgyú följegyzéseit, valamint hozzá intézett igen számos hivatalos és magánlevelet, melyek az ő hosszú, fényes pályafutásának s az illető korszakok viszonyainak ismertetésére nem csekély fontosságúak.

Nyilvános működésének egyik legkiválóbb s rá nézve végzetszerű részlete az a tevékenység, melyet mindjárt szabadságharcunk kezdetén Erdélyben, mint teljhatalmú királyi biztos kifejtett. Még nem fejlődtek oda a rohamosan változó körülmények, hogy a nemzet és a fejedelem, illetve a bécsi camarilla közt törésre került volna az éles ellentét. Báró Vay, úgy látszik, jól sejtő lélekkel pillantott a jövőbe s nem engedte magát elsodortatni az új vívmányokon örvendő lelkesedés árájától. Midőn a felelős miniszterium megalakításával megbízott gróf Batthyányi Lajos azon igyekezett, hogy a miniszteriumban báró Vay is tárczát vállaljon, ő semmi szín alatt nem volt hajlandó az ajánlatot elfogadni. Épen így elutasított magától a miniszterium által neki följánlott minden egyéb hivatalt, így a főispánságot is, melyet pedig tetszése szerint választhatott volna ki. Egy ideig jószágára vonult vissza, onnan szemlélte az események fejlődését.

Csakhamar azután, 1848 június havában, történt, hogy a nádor, István főherczeg maga elé rendelte őt s közvetlenül

Ő Felsége nevében arra hívta föl, hogy azonnal Erdélybe utazék s az uniónak már akkor megtörtént szentesítése után Erdélynek Magyarországgal való egyesítését léptesse életbe. Habozás nélkül elfogadta a nehéz állást, s mint «Ferdinánd király ő Felsége teljhatalmú királyi biztosa», június végén Erdélybe utazott. Jóhiszeműleg ajánlotta föl szolgálatát. Azt hitte, hogy királyának és hazájának egyenlő hűséggel és haszonnal szentelheti tevékenységét. Egész törekvése oda-irányult, hogy minden erőszakos rendszabályt kerüljön s hogy a bécsi kabinet és a magyar miniszterium közt most már kiütött versengések eligazításáig, melyek mind megannyi fontos életkérdések voltak Erdélyre nézve, minden törvényes állapot a régi szokás szerint föntartassék s ekként ott a nyugalom és közbiztonság megóvassék.

Nem akarjuk ezúttal részletezni a nehézségeket, melyekkel hivatása teljesítésében küzdenie kellett, az ármányt, melyet körülte, sőt előtte a fölizgatott oláhokkal együvé játszó, sőt azokat nyíltan támogató császári katonaság szőtt; elég legyen említeni, hogy működését nem koronázta óhajtott siker. Későn vette észre, hogy két malomkő közé szorult s mind a kettő el fogja őt morzsolni. A magyar kormány kárhozzátólag keveslette, a mit királyi biztosi minőségében a nemzet védelmére cselekedett, az osztrák kormány pedig sokalta azt, — a magyar sokalta, a mit a dynastia érdekében elkövetett, az osztrák pedig keveselte azt.

Eljárása miatt ki volt szolgáltatva a fölizgatott nép dühének, melyben olykor élete is veszélyben forgott. A debreczeni országgyűlés folyama alatt a kormány vizsgálatot indított ellene, melyet azonban már nem engedtek bevégezni a vég-catastrophá felé rohamosan siető események. Azonban bevégezte azt az osztrák kényuralom.

A világosi fegyverletétel után báró Haynau minden régi hivatalnokot fölhívott, hogy a forradalom alatti magatartását a pesti hadi törvényszék előtt igazolja. Báró Vay 1849 októberben nyújtotta be úgynevezett «purificatio-iratát», melyben őszintén és világosan adta elő azon végzetteljes időszakban folytatott működését. Nyilatkozata teljes méltánylatra talált s fölmentését javasolta a hadi törvényszék. Azonban ügye mind tovább húzódott s 1850 szeptemberben az történt, hogy báró Vaynak alkalmá nyílt Bécsben a miniszteriummal érintkezésbe

lépni s némi jelét tapasztalni annak, hogy Magyarország polgári helytartójává őt akarnák kiszemelni. Ezzel egyidejűleg híre terjedt annak is, hogy báró Vay az osztrák miniszteriummal egyet nem érthetett s a följánlott állást elutasította magától, valamint annak is, hogy ellene új, szigorúbb hadi törvényszéki eljárás foganatosíttatik.

Két teljes éven keresztül gyűjtögették ellene a terhelő adatokat. De ez a második hadi törvényszék is lelkiismeretében állónak tartotta ismételni a fölmentést, míg aztán elítéltetése a belügyminiszteriumtól forma szerint megparancsoltatott. Hogy az ítéletnek kötél általi halálra kellett szólnia, magától érthető volt.

1852 augusztus 14-én hozta meg ítéletét a pesti hadi törvényszék. Báró Vay Miklós, többekkel együtt (Derecskey Lajos, Dunyow István, Duschek Ferencz, Vidacs János) «vagyonnainak a forradalom által okozott károk megtérítésére leendő elkobzása mellett, egyszersmind viselt császári királyi kamarási és titkos tanácsosi rangja, továbbá a Szent István-rend középkeresztje elvesztésével, kötél általi halálra ítéltetett». Ő Felsége azonban a halálbüntetést kegyelemből négy évi várfogságra változtatta s ugyanazon elhatározásával «tekintetbe véve báró Vay Miklós hadseregnél szolgáló fiainak jó magokviseletét, kegyelmesen rendelni méltóztatott, hogy ennek elkobzás alá esett vagyona azoknak visszaadassék».

«E szerint, így szól báró Vay sajátkezűleg németül írott életrajzában, huszonöt évi hűséges szolgálata jutalmául, jutalmul mindazért, a mit neki és övéinek a dynastiához való hű ragaszkodásért ki kellett állniok, egy négy évvel később ellene elkövetett s minden józan ember előtt föltűnő törvényes gyilkosság (justiz-mord) következtében börtönfalak közt kell lakolnia báró Vaynak azért, mert szolgálatait egy, véleménye szerint, a trónra és hazára nézve veszélyes rendszertől megvonta s nem hajtott fejet vakon egy elbizakodott miniszter hatalma előtt. Úgy tartották Bécsben, hogy ezt a daczot meg kell törni. De ez a dacz mégis az, melyet az egész ország méltányolni tud és az én honszeretetem az, mely többre becsülte a sötét börtönt a tündöklő árulásnál.»

Fogságából öt hetet, 1852. évi augusztus 16-tól szeptember 18-ig, Pesten az Újépületben töltött. Az azon túl terjedő néhány hónapot Theresienstadtban töltötte ki, épen

azon várban, melynek erősítése, illetve javítása körül édes atyja, az akkor mérnökkari kapitány, később tábornok, Vay Miklós hajdan közreműködött. Azonban 1853 nyarán juniushoz már övéi körében otthon találjuk s azon túl kényszerült elvonultságában is ébren tartja őt az elnyomott nemzet érverése. Eleinte a társadalmi élet körében fejté ki korlátozott tevékenységét. Később vallásfelekezete megtámadott jogainak védelmére lép föl meglepő hatással és sikerrel. Végighalad a nyilvános pálya magas fokozatain, melyeket számára tehetsége, múltja s a király és a nemzet bizodalma kijelölt. Az alkotmányosság csalképeit kínáló korszakban (1860) udvari főcancellár, aztán Borsodmegye képviselője, majd (1865) főispánja, később az újra éledett főrendiház tagja, majd alelnöke, utóbb elnöke és folytonosan koronaőr. Midőn 1892. évi április 29-én életének kilenczvenedik évét betöltötte, a «császár és király» a legmelegebb hangú távirattal üdvözölte őt, hivatkozva «azon sokoldalú kitünő szolgálatra, melyeket érdemdús pályáján évek hosszú során át a fejedelemnek és az országnak tett». Vajon enyhítő balzsam volt-e ez a szép megemlékezés az egykor oly mélyen sebzett szívre? Fényes lepelként borította-e az a múlt sötét emlékeit? ... Kilenczvenkét éven is túlterjedt életét 1894. évi május hó 14-én végezte be Buda-Pesten.

Pesten az Ujépületben töltött öt heti fogságáról a következő naplójegyzeteket írta német nyelven.

ÖT HÉT A PESTI UJÉPÜLETBEN.

1852 augusztus 16. Ma reggel kilencz órakor hirdették ki előttem ítéletemet, egy szűk szobában, egy valóságos régiségi lomtárban. Ott állt az egész hadi törvényszék: sűrűből kilépett nyugdíjas katonatisztek,*) hülye rokkantak, gondolkozni és érezni képtelen öregek, aztán egynéhány altiszt és közlegény, mindnyájan fedett fővel és kivont karddal.

*) Egyike ezeknek a bakóknak Schwáby nevű, félig vak, ³/₄ süket, az insurrectióban, 1807-ben, az atyám alatt szolgált, mint hadnagy; most főhadnagyi nyugdíjából s a hadi törvényszéknél nyert napi díjaiból él. Ma bizonyosan kétszeres napi díjat fog kapni.

A zsoldos gyilkosok kört képeztek. Én középen álltam és keresztbe font karral, fölemelt fővel, nyugodt szívvel (meg vagyok győződve, hogy üterem egy csöppet sem sietett) hallgattam a legaljasabb hazugságok azon férczeletét, mely engem négy évi börtönre érdemesített. Annyira fölötte éreztem magamat ennek az engem környező egyenruhás rongynépnek, annak a láthatatlan hatalomnak, mely ezt az akaratnélküli nyomorult gépet mozgatta, annyira megbotránkoztam e lelketlen és hálátlan eljárás alávalóságán, hogy fájdalom, keserv, vagy mélyebb fölindulásnak legcsekélyebb nyomát sem éreztem, sőt valóságos büszke érzés vett erőt rajtam, a mint kiléptem a szobából, melynek ajtaja nyitva maradt s így nagy embertömeg tolakodott oda, hogy az ítéletet meghallja. Visszatérésemkor mindnyájan levették fővegjeiket, tisztelettel helyet csináltak, sőt sokan hangosan is kifejezték megbotránkozásokat.

Ezután auditoromhoz vezettek,*) ki a porkolábnak adott át.***) Ez megmutatta nagy tágas szobámat a harmadik emeleten, pompás kilátással a Dunára. A szoba teljesen üres és szörnyen piszkos volt. Estvére kitakarították s az *Európa* vendéglőből bebutorozták.

És most itt ülök elzárva az én jámbor, jó lelkiismerettemmel. A császárt holnapra várják Pestre. Tegnap tudakozódott utánam dr. Bach, vajon fogva vagyok-e már? Nos tehát, elérte célját az eb. Én azonban Istenre és üdvösségemre esküszöm, hogy szívesebben vagyok államfogoly, mint lettem volna Magyarország helytartója az ő áruló terve szerint.

Magam is csodálom, mily nyugodt és elszánt vagyok. Sokat tesz erre a bizonyosság érzete is. Négy éve hajszol engem ez a hatalmon levő söpredék. Most tudom, hogy vagyonom a gyermekeimé marad, így ők gond nélkül élhetnek. Szegény anyám, ha ezt a csapást túléli! Katim ***) erős lelkű s még inkább szeret engem, minthia ingadoztam és a kísértéseknek engedtem volna. — Most csak egészséget! Megtörhetnek engem a nyomorult gazok, de soha meg nem hajlíthatnak.

*) Ezt Bilkónak hívták; egy ostoba cseh s a mellett félénk, mint a nyúl. Midőn peremet átvette, százados volt; annak óhajtott bevégezése után soron kívül őrnagygyá léptették elő.

**) Neve Rajtko volt, még fiatal ember.

***) Neje Báró Geymüller Katalin.

Augusztus 17. Talán sohasem aludtam jobban, soha nyugodtabban, mint az elmúlt éjjel. Erősítő az igaznak álma. Rendbe hoztam a szobámat: megöltem a falon egy légió óriáspoloskát, míg végre egy katona lépett be hozzám szolgálatra s ki akarta tisztítani a «monduromat», a mely azonban már ki volt tisztítva. Reggeliért küldöttem őt.

Most a porkoláb is utána nézett, vajon nem szöktem-e meg tőle, s elmondta nekem, hogy ebből a szobából vitték a vesztőhelyre Batthyányi Lajost, Csányit, Perényit és Jeszenákat. Maga a hely is, a hol bitójok állott, látható volt ablakom alatt.

E látogatás után egy második következett: egy kövér asszonyosság mutatta be magát, mint dr. Balogh neje s elmondta, hogy ő négy hónapra van elítélve, görcsökben szenved, ezért hetenkint delejezteti magát, mert a delejes álm fölüdíti s a többi. A mellett rendelkezésemre bocsátotta könyvtárát s ajánlotta szolgálatát, ha kifelé levelezni vagy valamit ide becsempészni akarnék. Mindent megköszöntem neki, leginkább pedig látogatása ismétlését.

Tizenegy órakor sétálni mentem az udvarra, egy szűk napfénytelen térre, mint valami mély kútba. A társaság nem valami kellemes volt. De közte számos ismerősre találtam: Hertelendy Miksa, egy Török nevű úr Békésből, Simonyi a festő, kit egykor Londonban herczeg Eszterházy Pálnak ajánlottam, a ki ezért most igen hálásnak mutatta magát irántam. Székely Dávid, a kit a testőrséghez segitettem, Elek Ferencz, Natali, Macskássy, Boér, Fejér, stb. A folyosókról néhány fogoly nő kíváncsian néz az ablakon, köztök Lövey Klára. Teleki Blanka is itt ül ebben a ketreczben, a hol jelenleg százharminczan vagyunk szenvedő társak.

A porkolábnál ebédeltem, hol havonként tizenöt forintért fogadtam étkezést. A «ténsasszony» is velünk ebédelt, egy eredeti káplárné. Teinsasszonynak hivatja magát. Ugyancsak papucs alatt tartja a férjét. Néha furesán beszél. «Higye meg Nagyságod, így szolt Hertelendyhez, nekem olyan finom nevelésem volt, hogy most is eltársaloghatok akármicsoda excellentiás asszonynyal a teremtését!» — Egy három éves csudaszép gyermekkel sok tréfánk van. Hir szerint több látogatás volt bejelentve, de valamennyit visszautasították. Úgy hallom, az auditor Albrecht főherczegtől kapta eljárás

szabályait. — A császár azonnal a Palota melletti táborba szállott.

Augusztus 18. Kora reggel harangzúgás és ágyudörgés hirdette a császár születésnapját.

Még semmi látogatás. A helyett egy szép virágkosár pompás gyümölcsökkel, ismeretlen kéztől. Egy névtelen levél, mely nagy részvétről s általános megbotránkozásról beszél, női kéztől, hibás orthographiával, torzított vonásokkal, durva papir.

Augusztus 19. Alant az udvarban egy szivattyús kút van. Nagyon meleg volt s egy pohár vizet kértem egy fogolytól, egy láncban levő, tisztos kinézésű öreg embertől. Észrevettem róla, hogy Debreczen vidékéről valónak kell lennie. Úgy is volt. Madarásról való. Természetes, hogy engem itt már látásból ismert. Debreczenben is látott. Csendesen ezeket a szavakat mondta: «jól tudjuk, miért van itt Excellentiája. Isten erősítse. Hazáért, vallásért szenvedni szép dolog. Két hónap múlva hazamegyek. Megmondom tiszteletes uramnak, hogy láttam a mi kegyes főkurátorunkat». Szegény parasztember! két politikai menekültnek két napi szállást adott s ezért már négy hónap óta csörgeti itt a lánczot.

Meglátogatott gróf Mikes János, Sigmondy és Kossalkó.

Augusztus 20. Erdélyben működésem idején Sombory volt a székely huszárok ezredese. Három évre ítelték. Az itteni fogházban tölti ma az éjet Josefstadt felé utaztában. Szörnyen le van verve, szinte vigasztalhatlan. Papot kívánt — református, — hogy estve vele imádkozhassék. Megértettem vele, hogy ez nehézségekkel jár; a helyett szobámba hívtam, hol egészen derültté és vidámmá lett. Holnap tovább utazik.

Augusztus 21. Ma érkezett meg Duschek. Sírt, mint egy gyermek, hogy magamhoz kértem s kényelméről már előre gondoskodtam. Szegény, mint a templom egere s családjának sorsa miatt aggódik. Ez a jutalom azért, hogy a kormánynak megmentett egy pár milliót a forradalomból.

Augusztus 22. Egy kedves levél az én erős lelkű jó anyámtól 18-dikáról. Megnyugtató állapota felől. Felel az én levelemre, melyben értesítettem, hogy be vagyok zárva. Csudálom lelki erejét s bizonynyal hozzá méltónak fogom magamat mutatni mindvégig. — Meglepett a látogatásával testvérem Lajos, Zsolczáról. Fölkeresett Gy—y is, a ki nagyon

fölindult volt azon, hogy leánya a férjétől, J.-tól megszökött s V. Józssival szerte kóborol. Ezeket kellene becsukni.

Augusztus 23. Mészáros segédtisztjeinek egyike Németh János, a ki kegyelmet kapott, ma Bilkónál a várószobában talált engem. Történetesen ő volt az, a ki Debreczenben a Madarász által szobám elé rendelt őrt onnan elrendelte. «Mit? így szólt az auditorhoz, hát ezt is elítéltették a bécsi urak? Hiszen ezt mi, mint Schwartzgelbet föl akartuk akasztani. Az már igaz, hogy magok nem tudják, mit cselekesznek». Vén fecsegő, kinek semmit sem vehetni rossz néven.

Lakásomnak az a kellemetlensége, hogy ablakom alatt botoznak. Alig múlik el nap, hogy legtisztességesebb emberek 12—25—30 botot ne kapjanak, a mi borzasztó. — Ma büntettek így két testvért, egy üvegest és egy szabómestert. Szív-szaggató volt. Becsukjuk az ablakokat, midőn ezek az istentelen kínzások kezdődnek, de a jaj-kiáltás mégis fölhallatszik. Csaknem mindnyájan másodfokú felségsértésért kapják az ilyen büntetést, tudniillik a császár szidalmazásaért. Megval-lom, mesének tartottam azt, a mit a közönségnél «a Neuge-läudban» gyakorolt kínzásokról beszéltek. Most azonban naponként kapom róla a bizonyosságot.

A porkoláb beszélte nekem, hogy a még mindig működő három hadi törvényszék tagjai mint kérdezősködnek ő nála minden reggel, vajon «nem érkeztek-e új foglyok»? Szomorún távoznak el, ha — a mi ritkaság — kérdésekre nem a felelet. Hiszen az ebek többnyire a reájok eső napdíjból élnek. Valóságos vérpénz.

Augusztus 24. Ma meglátogatott az én jó Gyuresányi Gáborom. Duschek rosszul van. A lánczesörgés és a botozás ablakunk alatt egészen izgatottá teszi.

Ma az történt, hogy a szolgánk ily szavakkal vett búcsút tőlünk: «Nagyságos urak! ma kikapok még huszonöt botot, aztán eleresztenek; azért Isten áldja meg a Nagyságos urakat». Megajándékoztam s intettem, hogy erősen tartsa magát. «De hiszen! nincs a császárnak olyan káplárja, a ki én belőlem egy hangot is kivegyen.» A botozásnál a porkolábon kívül az illető auditor is jelen van. Egyik egy egészen fiatal főhadnagy; biztatja a verőket, hogy erősebben vágjanak, a mit azok egyéb-iránt, kivált jól öltözött embereknel, kedvteléssel cseleksze-nek. A parasztok iránt enyhébbek.

Augusztus 25. Duschek annyira izgatott, hogy aggódni kezdek miatta. Éjjel sóhajtozik, nyög, sir. Szánni való, szegény! Nem rabnak való. Most nyugodtan alszik. Az egész napot poloskaöléssel és egérfogdosással töltötte az egykori pénzügyminiszter!

Meglátogattak: Szilassy, Usz kapitány, Dercsényiné, az én szegény barátom Bene, a ki azt mondá, hogy hozzám szívesen bezáratná magát, Ráday és Patay.

Augusztus 26. Bilko irodájában a helyettese, Dehek őrnagy van, egy belga. Ma lent voltam, hogy néhány levelet átvegyek. Két vasba vert parasztember szintén híreket kapott. Minthogy a levelek magyarul voltak írva, Dehek pedig azt nem érti, engem kért meg, hogy olvassam föl azokat az illetők előtt, egyszersmind mondjam meg neki, nincs-e bennök valami gyanús. Egyiknek az anyja ír, másiknak a felesége, egyszerűn, szívből, megindítólag. Mind a kettő könnyekig megindult, nemkülönben a felolvasó is. Az őrnagy megbízása szerint megmondtam nekik, hogy a levélre válaszolhatnak, csak hogy a mit irnak, természetesen az irodába kell beadniok». «Igen, uram! de mi nem tudunk ám írni. Aztán hol vegyünk ténstát, meg papírost?» Mily hálásan fogadták ajánlatomat, hogy én majd írni fogok helyettök! Igen is meg voltak aztán elégedve munkámmal.

Ebben az átkozott léghúzamos udvarban oly köhögést kaptam, hogy kénytelen voltam dr. Kovácsért küldeni.

Augusztus 27. Az én kedves Katim visszatért Bécsből s meglátogatott, úgy szintén Hertelendy Ignác is, egykor torontáli főispán, a ki testvérének Miksának hozta megkegyelmeztetése hírét. Ő maga bántatlan maradt, pedig ott volt velünk Debreczenben s mi mindent el nem követett, hogy alkalmazást nyerjen Kossuth alatt! Sőt hír szerint, még Szegeden is jelen volt.

Augusztus 28. Ma a sógorom Lützov látogatott meg nejével és leányával. Kedves Katim és Klári is itt voltak velök.

Augusztus 29. Kedves nőm elhozta magával Sigmondyt. Némi házi ügyeinket rendezgettük.

Augusztus 30. Gulácsi szép dinnyéket hozott Bugyiból, nagy öröme a porkolábnénak. Asztali borral is elláttam férjét, a ki kedveli a jó poharat.

Augusztus 31. A látogatók közt volt Kóczán, Ráday, Patay stb. Új kellemetlenség, hogy a mi udvarunkban állítottak kórházat a táborban megbetegültek számára. Mondják, vérhas uralkodik. Dr. Kudler (így hívják a mi katonaeorvosunkat) azt állítja, hogy már háromszázat hoztak be. Még két annyi részére van hely. A halottas kocsis ablakom alatt áll. Ez szolgál arra is, hogy a vesztőhelyről a holttesteket napnyugt után a bonczkamarába hordja, a mit az én szobámból szintén láthatni. Szeretném, ha dr. Bach akármely várba vinni engedne innen. Az én jó Katim Theresienstadt mellett tett lépéseket.

Ma hoztak be a csendőrök Dunavecseről egy rablót, kedvesével együtt, a ki szintén a bandához tartozott s a ki még most is férfi ruhába rejtőzik. Most a bírakra ismét napdíj vár. Fehér kabátjokról és kémlő viseletekről — azok Bilko titkos rendőrei — «farkasoknak», «vulpeseknek» nevezik őket.

Szeptember 1. Bilko ugyancsak megijedt, a mint látogatásom végett egyszerre jelentkeztek: báró Wesselényi, báró Bruckenthal, báró Kemény Domokos, báró Szalbek, gróf Bethlen János, mindnyájan Erdélyből. Mindjárt is egy «vulpest» commandirozott a szobába, a hol az urakat fogadtam. Örömmel hallottam az általános megbotránkozásról az összes erdélyiek közt. Természetesen ők ítélhetik meg legjobban, mily Bach-féle szemtelenség kellett ahhoz, hogy ő engem főnöke által bezárasson.

Kedveseimen kívül meglátogattak még Majthényi Laczi, dr. Leblin, Usz stb.

Szeptember 2. Nehéz szívvel vettem búcsút kedveseimtől, a kik anyámhoz Golopra siettek. Holnap mindnyájan elutaznak.

Szeptember 3. Mint függ az ember élete gyakran egy fonalszálon! Már tegnapelőtt híre terjedt, hogy a dunavecsei rablót kedvesével együtt föl fogják akasztani. A férfi perét a hadi törvényszék tegnap végezte be a déli órákban. Az ítélet lőpor és golyó általi halálra szült. Azonban a hosszú várakozásba beleúnt tanúk mindnyájan megszöktek; ma pedig már harmadik napja, hogy a rablónőt elfogták. A tanúkat nem találták, nem találják; e szerint elmúlt a rögtönbíróági határidő s így a rendes törvényszéknek fogják őt átadni. Ellenben a férfit estve az én ablakom előtt föbe lötték. A végrehajtás alatt

Bilko szobájába mentem, de láttam a szerencsétlent előttünk elhaladni, bátran, elhatározottan. Hallottam a hármas lövést. A porkoláb csakhamar azután hidegvérrel jelentette, hogy az ítélet végrehajtatott. Bilko nyugodtan hallgatta meg a jelentést, füstfelleget fújt a levegőbe a kis szelidnek látszó cseh ember.

Meglátogattak Ürményi Józsi, Babarezy Tóni és Horváth János, a ki Erdélyben titkárom volt. Ő jól ismerte ottani működésemet és mindazt, a mit azért a forradalmi párt részéről szenvednem kellett. Elszörnyedése tehát megfogható volt. Csak azért jött be jószágáról, hogy engem meglásson.

Szeptember 5. Usz bemutatta nekem Knapp századost, a ki unokahúgomnak, Dercsényi Clairenek udvarol.

Virág, gyümölcs, szőlő kosárszámra özönlik hozzám, Isten tudja, honnan.

Ismét új szolgám van, egy német. «Hát mit követtél el?» «Éljen a Kossuth!» volt a felelet. Ezért a kiáltásért tudniillik két hónapot kapott vasban és ötven botot, «két ízben kiszolgáltatra».

Szeptember 5. Ma egy megindító látogatásom volt. Baumgarten százados, a ki Erdélyben alattam szolgált. Egy bizonyítvánnyal megmentettem őt a bezáratástól Walmoden idejében. Ez ugyanis az én írásbeli nyilatkozatom következtében elengedte neki a két évre szóló hadi törvényszéki ítéletet. Hogy' köszönte, hogy' sirt most ez az ember!

Nálam voltak még: dr. Kovács, báró Kemény Zsigmond. Egy Gyertyánfi úr, Duscheknek egykori tanuló társa, a ki őt azóta alig látta valaha, fölkereste őt ma s erőltette, hogy fogadjon el tőle egy jelentékeny pénzösszeget, sőt gondoskodni akart róla fogsága egész ideje alatt. Duschek nem fogadta ugyan el, de megígérte, hogy hozzá fordul, ha szüksége lesz rá.

Szeptember 6. Majthényi Luiza Kálnáról jött meglátogatni két leányával. Itt volt még nálam Usz százados és nyomorult beteges testvére. Alig távoztak el unokahúgaim, ismét egy kivégzés történt. Erről már étkezés közben volt szó a porkolábnál. A felesége egy kendőt keresett elő szekrényéből, melylyel majd az elítélt szemét lekötik. A porkoláb azt állította, hogy az ilyen kendőt a kivégzés után rendesen elárverezik, többnyire azonban előre eligérik, vagy eladják. Isten tudja, miféle babonaság van hozzá kötve. Duschek belesápadt, a mint a porkolábné a magyarázatot adta s a mint férje a

szerencsétlen kendőt a zsebébe dugta Csak el! el! eből a gyilkos barlangból.

Szeptember 7. Még az öreg Bod Pál is fölkeresett. Nem akarták beereszteni, de fenyegetőzni kezdett Albrecht főherczeggel s a táborban levő császárral. Egészen könnybe olvadt. Még nekem kell vigasztalni az embereket. Dercsényiek is bent voltak.

Szeptember 8. Valóban örökké nagyra kell vennem gróf Telekiné, Jeszenák Luiznak, hogy meglátogatott. Itt látogatott meg, a hol annyira szeretett testvérét kivégzése előtt egy pár órával látta utoljára. Teleki Blankához nem bocsátották. Alig távozott el a vendég, Bilko jött siralmas, édeskés arcczal, mely szánalmat akart kifejezni s követelte tőlem kamarás kulcsomat és rendjeletem. Mind a kettőtől igen könnyen váltam ugyan meg, de ismételve kinyilatkoztattam, hogy törvénytelen rablás az, hogy egy előbbi jó akaratú fejedelemtől kapott jeleket tőlem elveszik. Bizonyára nem viseltem volna ezeket. Janku és Axentie, kiknek Bach rendeket adott, rég elvették attól a kedvemet, hogy magamat, habár a mi Ferdinándunk ajándékaival diszítsem

Szeptember 9. Megint kivégzés történt. Székács lelkész kísérte a szerencsétlent a vesztőhelyre, egy nagy, erős fiatal embert. A porkoláb beszélt, hogy nem engedte a szemét bekötni. Egészen nyugodt volt. Borzasztó, hogy a három golyó daczára sem maradt rögtön halva s mint egy megsebzett bika ordított, míg egy újabb lövés ledöntötte az óriást.

Szirmay Sándor és Sigmondy voltak egyedüli látogatóim. A többieket elutasították.

Szeptember 10. Bene barátom és Kriegshaber egy pár órát töltöttek nálam. A mint eltávoztak és én Bilko irodáján átmentem, nagy fölindulásban találtam őt. Tudniillik a hadi törvényszékek azt az utasítást kapták, hogy mindazon perekben, melyek a hadparancsnokságnál tovább nem mennek, igen szigorún ítéljenek, hogy így Albrecht főherczeg kegyelme gyakorolhasson s a büntetést leszállíthassa. Így a mult héten egész csomó ilyen ítélet ment föl, melyekben azt kellett várni, hogy az ítélet mindegyikben felére, vagy egyharmadára fog leszállíttatni.

Azonban ma valamennyi a hadi törvényszéki ítéletek megerősítésével jött vissza, Lichtenberg altábornagy által alá-

írva. A főherczeg tudniillik távol van s helyettese vagy semmit sem tudott e kedélyes intézkedésről, vagy nem volt bátorsága magát kegyelemosztóra játszani. A vége mindenestre az, hogy 20—30 ember vagy illetőleg emberi k . . . a, kétszerte, háromszorta több botot kap, mint a mennyit a különben is eléggé bőkezű vértörvényszékek belátása szerint kapniok kellett volna. Így megy minden viribus unitis!

Szeptember 11. A mint ma reggel ablakomat kinyitottam, láttam, hogy a vesztőhely és környéke emberektől hullámszik. Gyorsan felöltöztem, nem kételkedve, hogy Bilko és czimborái megint «végrehajtást» rögtönöztek. Az irodába mentem, hogy távol legyek a mérsárlástól. Oda érkezve hallám, hogy már őrzáratot küldtek a tömeg szétkergetésére. Az emberek tudniillik arra a hamis hírre csoportosultak össze, hogy Teleki Blankát végzik ki. Ő maga is meghallotta ezt és őt, a ki különben oly bátran viseli magát fogságában, oly izgatottságba hozta az esemény, hogy dr. Kudlert hívták hozzá, kinek megkeresése következtében egy pár üveg tokajit küldöttek neki.

Szeptember 12. Ma reggel megint az a komédia volt. Ismét oda tódultak az emberek, kik a szegény Blanka fölakasztását akarták látni. Ebből látszik az a jó vélemény, melyet a közönség a hadi törvényszékekről táplál. Méltóknak is mutatják magokat erre. Holnap reggelre már ismét egy főbe lövendő jelöltjük van, első szereplése egy ifjú főhadnagy-auditornak. Mérey Károly és az ifjú Duschek voltak nálam.

Szeptember 13. A kivégzés csak estve történt, mivel Albrecht főherczeg a táborban volt ő felségénél s az ítélet megerősítése csak a császári ebéd után történhetett. Tudván, hogy a főherczeg ő felsége közelében tartózkodik, az emberek kegyelmet reméltek.

Az aradi vár felé utaztában meglátogatott az éjet itt töltő komáromi katolikus lelkész Lipovniczky, egy szellemes, tanult fiatal ember. Az is érdekes, a mi ő vele történt. Csakhamar a komáromi capituláció után őt is hadi törvényszék elé állították, de teljesen fölmentették s az ítéletet a felsőbbség is helyben hagyta, a mint nyilvánosan ismeretes volt. A múlt évben azt az írásbeli parancsot kapta a primástól, hogy egyházi beszédre készüljön, melyet Szent István napján a pesti székesegyházban fog tartani.

Lipovniczky fölkereste Esztergomban a primást s figyel-

meztette, hogy talán tanácsosabb lenne valamely más jobb «gutgesinnt» hírben álló lelkészt tisztelni meg ezzel a működéssel. A primás ragaszkodott előbbi határozatához, a minek azonban híre futott és Gehringer nem késett megkeresni a primást, hogy említett szándékától eltérítse s Lipovniczky helyett más valakit nevezzen ki.

Az egyházfejedelem fölboszankodva a miatt, hogy a lutheránus magyar polgári kormányzó az ő ügyeibe avatkozik, bár maga szónokol ugyan, de bevádolja a «Geringstent» egyenesen a császárnál. Gehringer a Bach háta mögé bújék s megmutatta neki, hogy a primás választása csakugyan botrányos volt s Gehringernek, a ki Bach megbízásából cselekedett, igaza volt: a pozsonyi hadi törvényszék parancsot kapott, hogy Lipovniczkyt újra vegyék elő s ítéljék akasztófára. A mi meg is történt, csakhogy két évi fogságra kegyelmezték.

Szeptember 14. A szegény Duschek megvált fiától, a ki holnap Bécsbe utazik, kieszközölni, hogy atyja is Theresienstadtba küldessék, a hová menni nekem kilátásom van.

Szeptember 15. A nap minden különösebb esemény nélkül mult, csakhogy, mint már gyakran vesszük észre, egy pár szekér idegen, ezúttal angolokat vezettek a cselédek megtekinteni a vesztőhelyet, hol Batthyányi Lajos és a többiek kivégeztettek.

Szeptember 16. Unokahúgom Gyürky Erzsi, Bártfayné, Bercsényi, Elek Miska stb. látogattak meg. Megjött a rendelet is, hogy Theresienstadtba megyek, Duschek pedig Josephstadtba. Azonban reméljük, Duschekre nézve újabb rendelet fog érkezni s ő is velem együtt utazik.

Szeptember 17. Sietnek az urak engem innen elexpediálni. Holnap indulnom kell. Duscheknek is útra kell kelnie Josephstadt felé, de betegnek jelentettük s e közben sürgöljük a bécsi potentátoknál, hogy hozzám tegyék. Nehezemre esnék tőle megrálni.

Már mindenki búcsúzik tőlem. Bizony nehéz még távolabbra költözni kedveseimtől és hazámtól, de az Újépületben maradni is irtóztató volna. A sok kivégzés közben végre magát az embert is felköthetnék egy kis elnézésből, vagy félreértésből. A mire a nélkül sem hiányzik nálok a jó akarat.

Isten veled, te naponkénti iszonyúságok hajléka!

Közli LÉVAY JÓZSEF.

ITÁLIA.

Úti rajzok és tanulmányok.

Első közlemény.

I.

PERUGIA.

A hegyek tetejére épült középolaszországi nagyobb városok között azt hiszem, Perugia a legmagasabb fekvésű; az estve érkező útas szinte kétségbe esik, a mikor a városnak, a melybe érkezni vélt, világító ablakait valahol fönn, a csillagokkal egy sorban pillantja meg. Egész utazás a pályaudvartól ide följutni, de ha egyszer fönn vagyunk, akkor emelkedett álláspontunkról, különösen a pápai uralom egykori fellegvárának helyén épült Piazza Vittorio Emanuele párkányáról legalább teljes mértékben élvezhetjük a körütekintést ebben a szingazdag, mosolygó, viruló tartományban, messze az Apenninekről lefutó folyók mentén Toscana és Latium síkságai irányában, hegyeken, dombokon, mezőkön és ligeteken, városokon és várakon átsikló pillantással.

A legközelebbi a min szemünk megakad, ha a délkeleti lejtők felé nézünk: Assisi, a melylyel Perugia ma is úgy néz farkasszemet, mint akkor, a mikor a két kis város dühöngő harcrai a közbefekvő kies völgyet úgy megtöltötték hullákkal, hogy «a farkasok keresztyén hússal táplálkoztak». De nem csak a rossz szomszédok kicsinyes küzdelmei öntözték vérrel ezt a termékeny földet: nagy, világra szóló harcok árnyai látszanak az Apenninek kifutványairól leereszkedni; a Chiascio irányában menekültek Narses hadai elől a megvert góthok,

a mikor fönn az egykori Spes bonorum tájékán ifjú királyuk, a szöke fürtű Totila — a kit kortársai sugárzó nappal hasonlítottak össze — elesett és Róma sorsa eldőlt.

Még régibb, sokkal régibb hősalakok nyomaival találkozunk itt Perugiában. Az Arco di Augusto valóságos megkövesedett történelem; alant világosan megkülönböztethető az épületnek az a rétege, a melyet a rómaiak előtt az etruskok állítottak ide; följebb a kapu és tornya átmegy a félreismerhetetlen római stilbe; az ív fölött ott is pompázik a büszke fölírás: Augusta Perusia; Augustus császárnak volt joga ezt a várost, a melyet hamvaiból ő épített föl, nevérol is elnevezni; és legfölül az egész építményt renaissancekori erkély és párkány koronázza meg. Látnivaló, hogy itt az egymást követő korszakok nem lerombolni, hanem betetőzni igyekeztek egymás alkotásait.

A szűk és meredek síkatorokon álmélkodva kell olykor megállanunk: a hogy a természék egyyszerre átalakul házfallá, a hogy a házfalak hihetetlen magasságig tornyosodnak föl, a hogy legfölül kedélyes lugasok, erkélyek, kifüggesztett virágserepek és madárkaliczkák s ezek mellett természetesen az olaszoknál elmaradhatatlan lengő, tarkabarka ruhaneműek mutatják, hogy abban a szédítő magasban nem vércsék, hanem közönséges, kedélyes emberek tanyáznak: az mind a festőinek ahhoz a válfajához tartozik, a melyet igazán csak Olaszország tud felmutatni.

Az építészetnek valami különös remekeivel egyébiránt nem dicsekedhetik Perugia, de a góth-román stílű profán épületek nagy száma jellemző színezetet ad a városnak; építőművészeti szempontból talán legbecsesebb emléke a Szent Bernárd oratoriumának Duccio által épített homlokzata, míg a tudományművelés szempontjából közel hatszáz éves egyeteme képezi a város fő büszkeségét. De nevének elmúlhatatlan jelentőséget kölcsönöz szerepe a festészet történetében, mint az umbriai iskola sajátképeni székhelye és a történelmi psychológiának nem nehéz a szelidség és vadság látszólagos ellentétei daczára a szoros vonatkozást a rajongó és ábrándozó vallásos irányú festészet és Perugiának mindenkor nagy szenvedélyektől mozgatott története között fölfedezni. Az egyikben úgy, mint a másikban a heves érzelem és élénk képzelet uralkodása az értelem és a megfontolás fölött adja meg a jellemző

elemet, a mely találkozva egyéb, részben esetleges körülményekkel is, okozója lett Perugia elkeseredett belharczainak épen úgy, mint szereplésének a többi Olaszországhoz való vonatkozásaiban, a melyekben e majdnem mindig guelfpárti város, a pápai uralom szemefénye úgy jelenik meg, mint egyfelől a bűnbánatprédikátorok, másfelől a condottierek, vagyis bérhadvezérek kedvelt otthona.

Perugiának különben majdnem egész belső története ott játszódott le, mint egy színpadon azon a szűk és erősen lejtős téren, a melyet a Corso végében egyfelől a Palazzo Comunale, másfelől a duómo határol, s a melynek közepét az olaszországi góth stílusú közutak legszebbike, az Arnolfo di Cambio és a két Pisano műve ékesíti.

Itt küzdtek a Baglionik, a kikről a szárnyas ige azt mondta, hogy karddal oldalukon születnek, a velők örökké versengő Oddikkal a városi uralomért, még a dómot is kaszárnájokká alakítván át; itt, a Palazzo komor, méltóságteljes homlokzata előtt akasztották föl az elfogott ellenfeleket, hogy aztán a megszenteltségtelenített piacról az isteni átkot harminczöt oltárnál olvasott misével igyekezzenek eltávoztatni. Itt jelent meg, öcsese halálát megboszulandó Astorre Baglioni aranyozott vértetben, hadistenhez hasonlóan; az akkor itt tanuló fiatal Ráfáel képzeletében talán akkor született meg a Szent Mihály arkangyal vagy az apokaliptikus lovag alakja . . . És mikor az uralkodó család meghasonlása rokonnak adta rokon ellenében kezébe a gyilkot, a haldokló Grifone itt bajtotta fejét neje és anyja, az erős lelkű Atalante ölébe, kinek anyai fájdalmát leküzdte az engesztelődés nemes érzelme, kegyeletes bámulatba ejtve a perugiaiakat és Ráfáelt a szenvedő anyai szív örök apotheosisának: a pietának, a szintén fia holttestére boruló istenanyának ábrázolására lelkesítve.

A dómnak — a melyet e vérengzések után borral mostak le és újra szenteltek föl — hatalmas ívei nem egyszer visszhangozták a nép «Misericordia!» kiáltását, valahányszor az bűnbánatprédikátorok által keltett vallásos elragadtatásában esküt tett a szenvedett sérelmek megbocsátására, a boszú elfeledésére, a béke és felebaráti szeretet megőrzésére; majd később bűneiért vezekelve ostort ragadott ez a nép önmaga ellen s véresre korbácsolt testtel indult világgá, a fanatizmus gyújtó lángját hordozva szét innen Itália városáiba.

A piazza szűk területe szintén példázza azoknak a becs-vágyaknak és szenvedélyeknek szűk küzdőterét, a melyek Perugia történetének mozgató erői voltak. És mégis — vajon a kicsinek és nagyoknak fogalma nem épen olyan bizonytalan dolog-e a történelemben, mint Hamlet szerint a jóé és a rosszé az erkölcsi világban? Ezek a kisszerűnek látszó küzdelmek, a melyeknek végczélja egy kisvárosi primatus volt, a melyeknek áldozatai legfőlebb egy pár száz főre mehettek, ha nem voltak is semmi kihatással Olaszország sorsára, nyomokat hagytak hátra mégis az emberiség fejlődésének történetében csak épen úgy, mint az országok sorsát érintő csaták, mert életéhez, jellemnyilvánulásához tartoztak egy városi közönségnek, a mely iránt kulturtörténeti szempontból oly sok okunk van érdeklődni és mert akadtak avatott tollú történetírók, a kik ezeket a kisszerű eseményeket a kortárs és szemtanú közvetlenségével leírták, akadtak művészek, a kiknek termékeny képzeletébe azok az események halhatatlan művek magvait hullatták. Nyomot hagytak hátra e küzdelmek, mert lánczolatuk egyik fejlesztője lett annak a sajátzerű egyéniségnek, a mely az egyéniség kidomborodására mindenek között legkedvezőbb korban — a renaissance korában az egyes város-államokban csak épen úgy kifejlődött, mint a történelmi főszereplők személyeiben, és a mely a maga bélyegét reáütötte mindenre a mit az a város a szellemi téren létrehozott, a festészetben úgy, mint a palotastilben, az életviszonyokban úgy, mint még a használati tárgyakban is, és előidézője lett egy jótékony és termékeny localpatriotismusnak, a mely a város nagyjainak emlékét épen oly kegyelettel őrzi, mint a mily kegyelettel gyűjti és mutogatja alkotásaikat, évszázadok múlva biztosítván Olaszország városainak azt az előnyt, hogy a ki a művészet vagy általában a kultúra fejlődésmenetének valamely különleges részletét a maga valóságában meg akarja ismerni, az el nem mulaszthatja az annak megfelelő helynek a fölkeresését.

Kétségtelen, hogy Olaszországban a művészet rendkívüli fölvirulásának épen úgy melegágya volt a particularismus, vagyis főkép a középkori sok kis város-állam különyszerű fejlődése és nemes versenye, mint a hogy például Németország magas fokú tudományossága is leginkább a particularismus-

nak: a sok kis tartománynak s azokban versengve viruló egyetemeknek köszönhetette föllendülését.

Carpacciót és a Bellinieket nem ismerheti meg egészen az, a ki Velenczében nem járt, Morettót nem az, a ki Bresciában, Bernardino Luinit nem az, a ki Milanóban nem volt; Francesco Franciát teljesen csak Bolognában ismerhetjük meg épen úgy, mint Luca Signorellit csak Orvietóban, Benozzo Gozzolit leginkább Pisában, Sodomát igazán csak Sienában, nem is szólva arról, hogy az egyes városok iskolái a magok teljességében és jellemöket megadó minden vonásukban csak az illető városok gyűjteményeiben tanulmányozhatók.

Perugia a maga gazdag képtárában, a melyet a Palazzo Pubblicóban rendeztek be, az umbriai iskolának körülbelül legteljesebb gyűjteményét bírja. Bonfigli, Pinturicchio, Lo Spagna és az Alfani nagy érdekű művei mellett különösen Fiorenzo di Lorenzo az, a kivel úgyszólván csak itt ismerkedünk meg tehetsége és érdeme szerint; de a maga tulajdonképeni művészettörténeti jellegét Perugia úgy itt a képtárban, mint azon kívül attól a művésztől kapta, a ki mellékneveért cserében dicsőségét hagyta örökül nem ugyan szülő-, de mondhatjuk nevelő-városának: Pietro Peruginótól.

Ma Perugiában minden erre a nagy művészre látszik emlékeztetni: a város corsóját, képtárát a Perugino családi nevről nevezte el: Corso Vanuccinak, Pinakotheka Vanuccinak, mindenütt szobrával, arczképeivel, műveivel, különösen a Cambióban — az egykori pénzváltóczég bírósági termében — egyenesen a város közlélete részére festett frescóival találkozunk és valóban nem önámítás az, hogy, ha a város utczáin ünnepi díszökben lépdelő umbriai parasztnők arczára tekintünk: a szélesen fekvő, szép metszésű, nyájas nézésű szemekben megtaláljuk azt a vonást, a mely a Perugino Madonnainak és női szentjeinek legjellemzőbb sajátysága s a melynek egy eleme átment még a Ráfáel művészetébe is. Vajon a régi umbriai népjelleg tartotta-e fönn magát oly szívóssággal, avagy a Perugino képei hatottak a fiatal anyák képzelődésére s lettek tovább plántálói az egykori szépségideálnak, ki tudná megmondani?

Az umbriai iskola három egykorú nagy mestere közül Pinturicchiót jobban jellemzik a sienai libreriabeli képei, Luca Signorelli művészete Perugiában már épenséggel kevésé

van képviselve, ellenben Perugino az, a kinek egyénisége s általa iskolája is — ellenére egész Európában elszórt, élete utolsó szakában már szinte gyárilag készült tömérdek szentképeinek — e városban lép legéletteljesebben eléánkbe, főképp egyedüli profán tárgyú képeiben a Cambióban, bár azokat a műtörténetírók már rendesen hanyatlása korának alkotásaihoz számítják.

Ő leghívebb képviselője a quattrocentóból a cinquecentóba való átmenetelnek, mert nem új irányt kezdett, mint Lionardo da Vinci vagy Michel Angelo, hanem a régi umbriai iskola hagyományainak alapjára állott, bámulatos technikával és egyéni talentuma varázsával tökéletesítve azt s fáradhatatlan munkásságával túlélve Botticellit, Ghirlandajot, Franciát, Mantegnát, Pinturicchiót, Rossellit, sőt még a fiatal Giorgionet és Ráfáelt is, a széles ecsetkezelésben, a színek melegségében, a kifejezés szelíd ünnepélyességében és nemes bájában s mindenekfölött a mozdulatok bizonyos zeneszerű rhythmusában iránya félreismerhetetlen utódjává avatván föl Ráfáelt, a kinek művészi lángesze tudvalevőleg épen a receptióban volt legbámulatosabb: abban, hogy művészi lényének azokat az elemeit, a melyeket egyfelől Peruginótól, másfelől Fra Bartolommeótól és legvégül Michel Angelótól kölcsönzött, miképen tudta egy magasabb tökély és utólérhetetlen mesteriség harmoniájában egyesíteni.

A Perugino dicsőségének elhomályosítására föl lehet hozni azt, hogy művészi eszközei folytonos ismétlése következtében és mert a neve alatt szereplő képek nagy részét nem is volt képes mind maga megfesteni, a műhelyéből kikerült munkák közül különösen a későbbiek a valódi ihlet kimerüléséről, a megszokás közönyéről, a puszta gyárias routineról tanuskodnak. Édeskés sentimentalismus, czélzatosság és már az unalomig ismert fogások lépnek a mysticismus bensősége és a valódi lendület helyére s igazat látszanak adni Perugino kortársainak, a kik mindenekfölött kitünő üzletembernek mondják őt, valójában pedig teljesen hitetlennek, a kinél a vallásos festészet semmi érzelmi alappal nem bírt, sőt olyan embernek, a ki — Vasari szerint — pénzért mindenre képes lett volna.

Azért az ő nevét viselő gyöngébb művek nem feledtetik el velünk legjobb alkotásai értékét, és kortársainak

tanuságtételével szemben nincs okunk hitelt nem adni műveiben nyilvánuló szellemének, a melynek utóvégre is maradandóbb hatásúnak kell lennie, mint földi élete minden cselekedeteinek. Azért a Perugino képei minden időben kimeríthetetlen forrásai lesznek a lelki üdülésnek és a föllendülésnek, mert alakjait — mint Symonds írja róluk — «a földi fájdalom meg nem közelíti, nyugalmokat a vágy meg nem mételyezi, ők is a Lethe vizét itták az elégedettség folyamából s minden szomorú vagy fájdalmas emlék örökre eltűnt emlékeztökből».

Ráfáel maga érezni látszott, hogy az a rövid, de rá nézve nagy hatású tanulmányidő, a melyet a Perugino iskolájában töltött, valamire kötelezi őt e város irányában s Florenczből át is jött később, hogy a San Severo szerény kis kápolnájában megfesse legelső frescóját, a mely, bár a kezelésben még némi bizonytalanságról tanúskodik, már elárulja a tehetség egész erejét és nagyságát s elrendezésében sejteti a mester vatikáni nagy alkotásainak, különösen a «disputá»-nak eszméjét.

A fiatal Ráfáel — mint az olaszok mondják: il Raffaellino — perugiai frescóját, fájdalom, erősen megrongálta az idő és a kevéssé hivatott kezeiktől eredő tatarozás. Művészi tekintetben nem méltóan, de emberi szempontból meghatóan csatlakoznak hozzá azok az alakok, a melyeket a kép alá később az öreg Perugino festett.

Ő, a ki nevelője volt a Ráfáel geniusának, a ki később csöndes szegyenkezéssel volt kénytelen Rómát elhagyni, első-tétítve látván csillagzatát a Ráfáel fölkelő napjától; a kinek a sors egykori növendékével, majd győztes vetélytársával szemben csak azt a szomorú elégtételt adta meg, hogy túlelje őt: a fájdalmas kegyelet egy nemének látszott mégis adózni, a mikor aggkora gyöngülő ecsetével igyekezett mintegy befejezni azt a művet, a melylyel az elköltözött nagy genius dicsőségek közös bölcsőjét megajándékozta.

A Ráfáel és Perugino példája legvilágosabban mutatja, hogy a művészi tehetség legtisztább eleme még sem tanulmány, hanem az önmagát mindig újra szülő természet adománya; és ezért, ha egy meddőbb korszakban bizonyos melancholiával állunk is meg a régi nagyok művei előtt, erre az olasz földre, a

melyen lábunk nyugszik, inkább mint bármelyikre véljük alkalmazhatni a költő vigasztaló jóslatát:

«Denn der Boden zeugt sie wieder,
Wie von je er sie gezeugt.»

II.

ASSISI.

A ki a rendes olaszországi utazó közönség országútjáról letérni és a kevésbbé emlegetett, de nem kevésbbé látni való helyeken is időzni el van határozva, az el nem mehet a kis Assisi mellett a nélkül, hogy a középkor egyik legcsodálatosabb alakjának emlékétől át- meg áthlatott hegyi városkának ne szenteljen legalább néhány órát.

Tulajdonképen egész Assisi a róla nevezett Szent Ferencz mausoleuma, kinek emlékét már lenn, a Topino széles völgyében emelkedő Santa-Maria degli Angeli templom idézi föl a «Porziuncola»-kápolnával, mely a nagy szent buzgó vallásgyakorlatának kedvencz helyén épült. Az olaszok — az útépitésnek ezek az örökké fölülmúlhatatlan mesterei, kik ezt a tulajdonukat is, úgy mint sok mást, római elődeiktől örökölték, — innen a hegyre, valószínűleg a régi római nyomokon gyönyörű kanyargó utat építettek — helyenként falpárkánynyal szegélyezve, — mely azonban fönn a városban hihetetlenül meredek utcákba vész el.

A város magában véve is érdekes sajátságos építési modora, a római korból fönmaradt Minerva-templom nemes oszlopcsarnoka s a mai nap Olaszországban már épen csakis a kis hegyi városokban föltalálható összhangzatos ódon jellege miatt, melyen újabb építkezés úgyszólván semmit sem változtatott.

Assisi a völgyből nézve barnaszürke házaival olyan különös benyomást tesz, mintha korpakenyér szolgált volna építőanyagául, és mert a kopott, torzonborz cserépfedelek majdnem egyszínűek a meszeletlen házakkal, ezek pedig egyszínűek a megettők emelkedő hegygyel, az ember szinte hajlandó volna egy percze azt hinni, hogy az az élettelen kihalt háztömeg

nem is igazi város, hanem a természetnek valami kalandos szeszélye formálta a Subasio előhegyének karimáját ilyen városalakúvá.

A hosszan elnyúló városka éjszaknyugati csúcsán, egy emberkézzel megtoldott hegyhez hasonlítható, magas pillérlábazaton, a kolostor mögül emelkedik assisii Szent-Ferencz nagy hármass temploma: lenn a sírbolt, mely az ősi sziklában, a melybe állítólag eredetileg temettetett, rejti magába a szent csontjait, följebb az alsó templom és még e fölött a felső, — e két utóbbi a gothikának Olaszországban — hol az soha igazi otthont nem talált — talán művészileg is legjelesebb s mindenestre legnagyobb alkotásai közül való, és nem érdemelte meg a megvetést, a melylyel Goethe olaszországi utazásában mellőzte.

Csodálatra indítja a vándort már magában véve ennek a minden földi hiúságról lemondó, tiszta, igénytelen szentnek sirontúli dicsőítésére a föllángoló lelkesedés és kegyelet hatása alatt emelt templomóriás, a mely eredetére nézve valóban sokkal nemesebb azoknál a pyramisoknál, melyeket büszke, zsarnok királyok életökben hordattak össze parancsszóra rabszolgákkal a magok nagyságának a jövőben való példázására.

A felső templom, mely istentiszteletre már nem szolgál, üres és kihalt, mégis derültebb benyomást tesz világosságával és üde színeivel. Itt jobban tanulmányozhatók a Cimabue és Giotto falfestményei, mint lenn, az alsó templomban, a hol nemcsak a kor, de a homály is elsötétíti színeiket. És mégis hatalmasabban szól a kedélyhez az alsó templom, melyben a középkor egész mysticismusa ellenállhatatlan erővel ragadja meg a belépőt.

A főhajóba, az oldalkápolnák mélyébe helyezett színes ablakokon át csak elvétve hatol be egy napsugár, melynek bizonytalan fényében mindaz, a mi környez, még a valóságnál is ábrándosabbnak tűnik föl: a vastag pillérek, a nyomott bolthajtás, az oldalkápolnák vasrácsa és oltárai, a falakhoz illesztett síremlékek, a sírboltlejárat párkányának sötét körvonalai s egy-egy hallgatag szemlélő a padok valamelyikén, a kit alig tudunk a faragványoktól megkülönböztetni. Csak a szentély uszik a nyugodni induló nap erősebb fényében, a mely az ablakok festett üvegein átnyomúlva ezer színben játszik a szembenlevő falak freskóin s a magasban szállongó

tömjénfüstöt világító felleggé változtatja. A kriptaszerű csöndbe csak az oltár körüli chorus székeiben ülő barátok egyhangú zsolozsmái hangzanak belé; látszólag áhitat nélkül, a megszokás érzéketlen közönyével morzsolják le vasárnap délutáni imájokat.

Itt, a kereszthajó és szentély derüsebb légkörében vesszük észre, hogy az a több mint 600 éves boltozat, mely fölöttünk függ, majdnem minden tenyérnyi területében phantastikus alakokkal népes, a melyekben egy egész elmúlt világ életnézete, vallásos rajongása, művészi ihlete, felig elfeledett álom gyanánt borúl reá a modern kor emberére; mi megcsodáljuk, tanulmányozzuk, de egészen megérteni soha többé képesek nem leszünk.

Hiába — Cimabue és Giotto alkotásai vonzó és becses tanulmányt képeznek a művészet fejlődésének története szempontjából, ők lévén azok, a kik az öskeresztyén művészetet kiemelték merevségéből, a byzanci styl hagyományainak békóit összetörték és egyéni fölfogást igyekeztek a lélektelen modorosság helyébe léptetni; életet, jellemet igyekeztek lehelni a feszes, megdermedt alakokba, a festészetet, a mely addig csak az építészet szolgai kísérlője volt, a szabadon hagyott területek kényszerű díszítője, önálló művészetté avatták, mely saját eszközeivel saját céljait követi és saját eszméit közli: de ezeket az eszméket magokat, az egész régi keresztyén symbolikát és allegoriát értjük-e és átérzeni tudjuk-e ma igazán? Még az előzőivel szemben realistának mondható Giotto San-Francesco-beli allegóriáinak láttára is, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy lelkünk azoknak visszhangot adni nem képes: képzeletünkkel, gondolkozásunkkal, érzésünkkel azok világába visszahelyezkedni nem tudunk többé, ép úgy mint hiába megyünk el gyermekkori emlékeinktől vonzva gyermekkorunk játszóhelyeire: nem tudunk játszani rajtok, nem érezzük magunkat többé gyermekeknek!

A középkor és a korai renaissance művészetének mai cultusában és gyakran értelmetlen majmolásában van valami hasonló ahhoz a törekvéshez, a melylyel viszont a renaissance a classikus ókort fölmutatta, megcsodálta és utánozta; de a mai kevésbbé őszinte amannál, mert csak a kifejezési formát veszi át a régiektől, a nélkül, hogy azok érzelmében és világnézetében igazán osztozni tudna. Mennyi üres szenvelgés

rejlík sokszor a ma divatos praeraffaelismusban és symbolismusban! pedig a kiket ennek az iránynak a követői rendes előképekül használnak: Botticelli, Ghirlandajo, Perugino, Mantegna és a többiek, mint már a renaissance légkörében nagyranőtt szellemek sokkal közelebb esnek hozzánk, sokkal érthetőbbek ránk nézve a festészet román és gothikus korszakának nagy úttörőinél.

Hogy mennyire távol esik tőlünk nemcsak a művészi gondolat kifejezésének kezdetleges «giottesk» modora, de az az egész eszmekör, a melyben a XIII. és XIV. század mesterei mozogtak s a melyből lelkesedésök és képzelődésök tárgyait merítették, azt maga a Szent-Ferencz alakja és története mutatja legvilágosabban; ma egyszerűen hihetetlennek látszik nekünk ez a történet, lehetetlennek az az alak, még ha le is fejtjük róla mindazt a csodaszerű elemet, a mivel kortársainak és követőinek rajongása körülövezte.

Egy vagyonos polgárnak meglehetősen léha életmódhoz szokott fiát egyszerre vallásos ihlet és a hitelesítői hivatás tudata szállja meg; eldobja magától minden földi javát, daczol atyja és családja haragjával, szakít ifjúsága minden örömeivel és reményeivel: a koldus-szegénység és a minden földi gyönyörrel való lemondás apostolává lesz, és ellenállhatatlan ékes-szólásának varázsától elragadva seregestül lépnek nyomába azok, a kik úgy, mint ő örömeiket csak az imában, büszkeségöket csak a szegénységben, reménységöket csak a túlvilági üdvben keresik és találják. Elhhez az apostoli szerephez hű marad élte végperczéig, noha egy szavára, keze egy intésére városok, országok népe mozdul meg és hódol neki.

Ünnepelt hitszónokokat a mi korunk is ismer s gyakran csodálatával jutalmaz, de próbálnák meg csak ezek egy szent beszéd áhitatos meghallgatásán kívül egyéb követelményekkel is lépni föl híveikkel szemben, próbálnák meg őket arra szólítani föl, hogy az anyagi jólétet önként cseréljék föl a nélkülözéssel: vajon hányan követnék őket ezen az úton? Igaz, hogy ma e tekintetben a valódi példaadás is hiányzik, míg Szent-Ferencz és társai nem csak hirdették a földiekről való lemondás elvét, hanem önmagokra kérlelhetetlen szigorral alkalmazták is, és ha föltételezhetjük is nálók egy nemét a szintén emberi s tehát gyarló becsvágynak s talán hiúságnak, mely küldetésök sikere mellett hírnévre, a halál utáni dicsőségre

vonatkozott, nem bizonyítéka-e ez is vallási meggyőződésök erejének és őszinteségének, mely a múlt élet örömeinek föláldozását követelte a halál utáni örökké tartó jutalom fejében? Akármint ítéljünk ma tanaikról, kárhoytassuk bár az ascetismus őrzöngéseit, a szemlélődő szerzetesi életnek a társadalmi munka szempontjából való meddőségét s még inkább a kolduló szerzetrendek működésébe egy időben beférkőzött durva visszaéléseket: az az egy tagadhatatlan, hogy magok a nagy szerzetalapítók életökkel és halálokkal pecsételték meg tanaikat; és ha nem tekintjük is a középkori monachismusnak azokat a nagy érdemeit, a melyeket az emberszeretet erényeinek gyakorlása s a kultúra emlékeinek egy sívár korszakon való átörökítésével szerzett, vajon tagadásba vonhatjuk-e, hogy szigorú életelvének követése sokaknak oly megnyugvást és boldogságot szerzett, a minőt a lázas munka és élvhajlászat korában minél kevesebben tudnak igazán megtalálni? Tisztán érzelmi szempontból tekintve van kétségtelenül valami utólrhetetlen magasztosság az őszinte lemondás igénytelenségében, a mely fölötte áll a világ minden dölyfös hatalmának és hivalkodó dicsőségének.

Ilyen gondolatok rabjává leszünk, míg a San Francesco komor sirtemplomának elsötétült falfestményeire tapadnak szemeink. Azalatta nap játszi sugara a falon följobb szökkent, az alkony közeledik, a barátok elvégezték ájtatosságukat s ének-könyvükkel hónuk alatt egyenként hagyják el a templomot egyegy közönyös pillantást vetve az itt-ott járó-kelő vagy ülő utazókra. Csak egy öreget hagytak hátra, a ki álmodozó tekintettel ül ott, nem is érezve, hogy szemei ugyanazok felé a képek felé vannak irányozva, a melyek látása végett messze országok fiai vándorolnak ide; a szegénység, a szemérem, az engedelmesség diadalának, a túlvilági dicsőségnek ábrázolásai előtte vajmi kevésbé különböznek czellájának fehérre meszelt falaitól; csak olvasója és ajka mozog lassan, mintha mindkettő óramű volna csupán, a mely a még hátralevő egyforma, szintelen, értéktelen perczek letünését számlálja.

Föl a százados boltozat nyomasztó levegőjéből a szabadba! Föl az alkony homályában félelmes életre kelni látszó festett alakok tömkelegéből a természet viruló valóságai közé! A San Francesco kolostorának arkádjaiból elragadó kilátás nyílik majdnem egész Umbriára, melyet éjszokról s keletről

az Apenninek határolnak, míg dél s nyugat felé alacsony dom-
bok peremén túl sejtjük a Tiber völgyét. Ez az az umbriai
természet, a melyhez Szent Ferenczet az a kölcsönös szere-
teten és kölcsönös megértésen alapuló viszony fűzte, mely
hymnusában is megszólalt s a mely képes volt tápot adni
annak a néphitnek, hogy a nagy szent prédikációit még a lég
madarai és a tenger halai is meghallgatták és megértették;
ez az az umbriai természet, a melyet Dante *Paradiso*-jában
vonatkozással Szent Ferenczre megénekelt, az a vidék, a mely-
nek szelid, békés vonalai, alacsony halmi és gömbölyű olaj-
fái az umbriai mesterek képeinek oly kedvesen megszokott
hátterét képezik.

Ha végimentünk a városka szűk utcáin, a melyekben
minden harmadik ház Assisi szentjének valaminemű képével
ékeskedik, a Ferencz congeniális kortársának és barátnőjének,
a női szerzetalapítónak Szent-Klárának ajánlott templom
terén nyerjük a legjobb nézőpontot a naplementének élvezé-
sére. Itt az egész város meredek, az alkonyatban elsötétülő
profilja képezi az előteret s a fölött a dombor fölött, a mely-
nek egyik emelkedésén Perugia körvonalai láthatók, áldozik
le a nap, előbb mint egy fénytelen piros gömb nehezédvén a
láthatarra, míg aztán hirtelen letűnik s a tajképre ibolyaszínű
köd borúl.

A természet méla csendjébe belézsong a kis város le-
pihenő életének elhaló moraja s következik az az óra, a mely-
ben a holdfény küzd az esthomálylyal s az utolsó sugárzó sáv
a nyugati égen mint egy elhangzó apotheosis végaccordja
siratja a nap letűnt gyönyöreit.

Én azonban mindenkinek ajánlhatom, hogy holdvilágnál
is tekintsen be legalább a San Francesco külső, oszlopos
átriumába; a hold, ez a nagy romantikus, ellenállhatatlan va-
rázsú zománczczal vonja be ezt a középkori környezetet, a
melyben minden a távol múltra emlékeztet, semmi sem a
jelenre. Az est csöndjében csak a templomóra kongása beszél
és azok az árnyak, a melyeket képzeletünk a templom- és
kolostorajtók mélyében, az udvar körüli arkádok sötétjében
megszólaltat . . . Most azonban hirtelen ajtócsattanás riaszt
föl képzelődésünkből . . . ne ijedjünk meg! a halottak békén
nyugosznak itt ebben a békés, csöndes hazában, nem a sir-
bolt ajtaja csapódott be; de vannak itt nem csak vénülő bará-

tok, hanem életvidor ifjak is, a kik még egyebet is kívánnak és várnak az élettől, mint egy csöndes czellát és egy még csöndesebb sírhelyet ott, a kolostor mélabús kertjében. Az előbb láttuk őket Assisi utcáin egyenrubájokban végigvonulni, a fiú-convictus deli növendékeit, a kik a kihalóba helyezett francziskánus-convent üresen maradt termeit foglalták el. A buzgó custode, a ki az idegeneket a kolostorban körülvezeti, a nevelő-intézet termeit is készséggel megmutatja; épen találva van a fiatalok estebédje, mindegyik teríték mellett ott áll egy jókora fehér kenyér és egy kis palaczk «vino nero del paese»; minden tiszta és rendes, de minden spártailag egyszerű, a hálótermek is, a melyekben hiába keressük a kályhát; állítólag hordozható kis vaskályhákat állítanak be télen. Pedig mindenki elhiheti, hogy Olaszországban néha derekasan meg lehet fázni; a mit az olaszthoni örökös tavaszról mesélnek, abból csak annyi igaz, hogy a bámulatosan edzett és physikailag épenséggel nem érzékeny olaszoknak tulajdonképen nincs érzékek hideg és meleg iránt; meleg évszakban néha bundaköpenyben látjuk őket járni, télen ellenben nem fűtenek. Annál kárhoztatandóbb az a balga hagyomány, mely bennünket, a kik az olaszokkal szemben éjszakiaknak nevezhetjük magunkat, mindig kora tavasszal kerget a citromok hazájába, a minek következménye nem csak az, hogy fázunk a fogadói szobákban, hanem az is, hogy nem élvezzük Olaszország természeti szépségeit a magok teljességében. Mert ehhez az szükséges, hogy a cyprusok és piniák feketezöld s az olajfák kékesszürke színezete, a pálmák és cactusok merev körvonalai mellett az olasz tájkép harmóniájába beléolvadjon a tavasszal megújuló növényzet is a maga üde, buja zöld pompájával és tarka virágaival.

Mert hiába! a maradandó, az örökkévaló, hideg a maga föntségében, az élet igazi meleg öntudata és öröme csak abban lüktet, a mi elmúlásra van hivatva. A mi életünk sem érne annyit a mennyit ér, ha nem volna olyan nagyon mulandó.

III.

FLORENCZI BENYOMÁSOK.

Mint a hogy Róma a fölemelő hősi és vallásos visszaemlékezéseknek, Velence a múltak mélabús árnyainak, Nápoly a természet csodaszerű szépségeinek hazája, úgy Florencz viszont a gratiák kiváltságos hona, a melynek minden jelensége bájt és összhangot lehel. A természet itt nem igyekezett bámulatosat, rendkívülit alkotni, de ellenállhatatlan szelid bájjainak minden varázsát összehalmozta; és nem hiába hasonlították össze minden idők történetirői és æsthetikusai Florenczet a régi Athennel: Pallas városának periklesi fénykora óta, a mióta Hellas napfényes halmain, árnyas ligeteiben és ragyogó oszlopcsarnokaiban az istenek emberekké s az emberek istenekké lettek, sehol és soha nem tudták az emberi lénynek a tehetségek és erők harmoniájában és egyensúlyában rejlő tökélyét annyira megközelíteni, mint Florencz aranykorában.

Valami megmagyarázhatatlan nyájas derű ömlik el a «virágok városának» még történeti emlékein is, ellenére a viharos múltnak, a melyről beszélhetnének. Pedig oly könnyű volna szavokat meghallani! Az Arno, a mint gyorsan siklik el köpartjai között, a tűzhalálra ítélt Savonarola hamvairól szólhatna, a melyeket beléje szórtak, a hullákról, a melyeket a fanatizmus és babona a sírból ásott ki, hogy vizébe dobjon, a száműzött Dante könnyeiről, a melyek beléhullottak, a guelfek és ghibellinek véréből, a mely vizével vegyült. De mindezeket a szomorú hangokat túlharsogja az a vidám élet, a mely ott nyüzsg partján, a Lungarnon, a hol minden országok természeti és művészeti élvezetre vágyó kedélyei adnak egymásnak találkozókat, hogy ezektől az élvezetektől esténként kipihenjenek, gyönyörködve Toscana csillagos egében, a San Miniatótól Monte Olivetóig elterülő dombok kellemes körvonalaiban, meg egy pár utcza énekes vagy zenész ábrándos vagy vidám dalaiban. Beljebb, a város szűk utczaiban a paloták, melyeket egykor egymás ellen összeesküvéseket forraló oligarchák szeszélye alkotott, ma gyönyörködésen kívül egyéb

érzelmet nem költhetnek, mint legfőlebb csodálkozást azon, hogy mily szűk téren van itt összehordva mindaz az építészeti motívum, a melyből négy évszázad építészei meritették oly kényelmesen tudományukat és ötleteiket. E paloták lábainál nem alabárdos és kardos zsoldosok csoportosúlnak, vasgyűrűkhez senki sem köti pánczélos ménjét; virágokat árúlnak alattok szerteszét s a boltok kirakataiban színes és nem színes képek ezere tanúsítja, hogyan lehet az újkori Athenben fölhalmozott művészeti kincseket az egész világ számára apró pénzre fölváltani. Itt tanulmányozhatók a műzlés váltakozó divatai is: a halhatatlanok síron túli életének ezek a csodálatos újra-virágzásai; ma például a Botticelli-cultus uralkodik mindenekfölött, ő, a nagy Sandro Filipepi, kinek sem arcvonásait nem ismerjük, sem sirját, ő ma a nap hőse, a par excellence praraffalita; mellette csak a Fiesole zenélő angyalai örvendenek roppant elterjedésnek az ő világító égszínkéék és rózsaszínű ruháikban; netovábbjai a kedves naivitásnak s ezért természetes kedvencei a legkevésbé naiv kornak.

Maga a komor Bargello, az óriás duomo, a hatalmas Palazzo Vecchio mennyi sötét emléket idézhetne föl, de mindannyit dicsfénnyel vonja be a művészet örökös hajnala; itt inkább, mint bárhol érezzük, hogy mily mulandók a szenvedélyek és érdekek minden küzdelmei, s csak a mit a valóban nagy szellemek művészi vagy költői ihlete alkotott, csak az él túl mindent és beszél el nem némuló nyelven a legkésőbb kor gyermekeihez.

A ki először látja Florenczet, az a megilletődés egy nemével áll meg a dóm piacznán, a Palazzo előtt, az Uffizik bájos porticusában; de a kit másodszor hoz ide kedvező sorsa, az már repeső szívvel tér vissza ezekre a helyekre, a honnan annyi feledhetetlen emléket vitt magával, a hol képzeletében annyi időzött, a hol nemcsak a körülröpködő galambok, de a nyájas ünnepélyességgel lenéző szoboralakok is régi ismerősül üdvözlik.

Az Uffizik porticusának oszlopai közé helyezett szoboralakok hirdetik legvilágosabban, minő szellemeket adott ez a kis Toscana két-három évszázad alatt a világnak, a kiknek legnagyobb része egyidejűleg élt és működött ezen a szűk földön, ebben az akkor mai fogalmaink szerint nem isoly nagy városban és segített azt a művészet, a tudomány, a költészet templo-

mává avatni föl a jövő nemzedékek számára. Cosimo és Lorenzo dei Medici, Orcagna, Niccolo Pisano, Giotto, Donatello, Leon Battista Alberti, Leonardo da Vinci, Michel Angelo, Dante, Petrarca, Boccaccio, Macchiavelli, Galilei, Benvenuto Cellini és a többiek mind megannyian egy-egy korszakot jelölnek nevökkel az emberi szellem munkájának valamely terén, és mindegyik korszak és mindegyik név fénye egy-egy sugarat vet Florencz történetére.

Toscana nagy férfiai közül talán egyiknek alakjával sem találkozunk Florenczben annyiszor, mint a Michel Angeloéval; szobrai, arczképei oly gyakoriak, s oly megegyezők azok, valamint a Museo Buonarrotoiban látható kézrajzai, jegyzetei, levelei annyira megjelenítik előttünk egész egyéniségét, hogy szinte csodálkozunk rajta, hogy bolyongásaink közben ezzel az oly ismerős, mindig előttünk lebegő alakkal a valóságban is nem találkozunk, a mi ha megtörténnék, bizonyára egészen természetesnek találnók s egy perczig sem volnánk kétségben kiléte iránt.

És valóban sajátságos, hogy a Michel Angelo emberi megjelenésében, lényében úgy, a hogy azt képzeletünk képmásaiból és közvetlen megnyilatkozásaiból megalkotni bírja, semmi nyomát sem találjuk annak a «terribilitá»-nak, annak a *dæmoni* erőnek és zordon komolyságnak, a mely művészi alkotásai legnagyobb részét jellemzi. Arczának rútságában, benyomott orrában, göndör, kuszált hajában és szakállában, még inkább jellemző fejtartásában és tekintetében van valami jóindulatú, bizalmat keltő, szinte megnyerő és lebilincselő vonás, a minek a nagy művész egyéniségében kifejezve kellett lennie és a mit sem művészetével, sem élettörténetével összeegyeztetni nem tudunk. Kézírása, még némely rajza is a megállapodottság, lelki nyugalom és harmonia, a nyugodt, öntudatos erő, a megszokássá vált munka kifejezőinek látszanak, szintén teljes ellentétben a művészi, különösen szobrászi alkotásait létrehozó fájdalmas vajadásoknak.

A mióta az Accademia delle belle arti — most már galleria antica e moderna — nagy előcsarnokában a Dávid óriás-szobra körül Michel Angelo összes szoborműveinek gipszmásolatait és összes festményeinek fényképeit állították össze, azóta ennek a mesternek a művészete úgyszólván legteljesebben tanulmányozható Florenczben — a hol eredeti szoborművei

közül is talán épen a legremekebbek vannak fölhalmazva — teljesebben még, mint Rómában, a hol egy-két első rendű szoborművén kívül nagy festészeti alkotásai, mondhatni, mind egyesítve vannak a Sixtina kápolnában.

Michel Angelo, a ki a renaissancekori nagy szellemek sokoldalúságának szintén egyik fényes példája volt, magát mégis mindig szobrásznak tartotta és vallotta, nem festőművésznek és nem is építésznek — természetesen még kevésbé költőnek, bár költeményei is fönmaradtak — s ezzel az önismeretben és a maga tehetségei megbecsüléseiben nagyobb szellemnek bizonyúlt például Goethénél, a ki többre látott becsülni a maga természettudományi dolgozatait, mint költői műveit.

Michel Angelo tényleg legnagyobb volt, mint szobrász, mert az a hatás, a melyet képeivel gyakorolt, azoknak szintén mondhatni szobrászi vonalaira vezetendő vissza s ha nem igaz is az, hogy vésőjével mindig egyszerre eltalálta azt a pontot, a meddig a márványban hatolnia kellett, mert tudvalevő, hogy épen türelmetlen, indulatos alkotási hevénél fogva és mert előzetesen agyagból rendesen csak kis modelleket formált, gyakran elrontotta márványát, azért mégis bizonyos, hogy nálánál nagyobb hatalommal az antik művészet fénykora óta senki sem uralkodott a kő hideg anyaga fölött s kényszerítette azt a forró képzelet alakjainak megjelenítésére, a művész nagy, korlátot nem ismerő, világot átkaroló gondolatainak kifejezésére.

Abban teljesen igaza van Burckhardtnak, hogy a Michel Angelo művészi eszmevilágából — bármily gazdag legyen az — hiányzik mindaz, a mi az életet valóban vonzóvá, kedvessé, boldoggá tenni képes; behízeltő báj, derült életöröm, engesztelő szelidség nem léteztek a titánok ama világában, a melyet ő a megvetett emberiség helyett alkotott magának. Az ő hatalmas teremtménye és csulhatatlan művészi érzéke tudott ebben a világban mozogni a nélkül, hogy a fenségesnek határait valaha túllépte volna; utódai, a kik czélzatát félreismerték és eszközeinek urai nem voltak, az ő stíljét modoroságuk és szertelenségeik által torzalkotások forrásává tették és az újkori művészet megalapítójának azt a tragikus sorsot juttatták, hogy az utókorra gyakorolt roppant, minden mást

elhomályosító hatása közvetlen követői működésében a művészetek határozott hanyatlására vezetett.

Talán a hivatás e tragikumának előérzete sötétíti el a művész kedélyvilágát, úgy a mint az legremekebb alkotásában, a florenczi San Lorenzo úgynevezett új sekrestyéjében a Medici-sírok allegorikus alakjaiban előnkbe tűnik? Ki fogja valaha ezeknek a — fájdalom, részben befejezetlen — alakoknak rejtelmét kikutatni, azt a sötét talányt, a melyet Michel Angelo bennök az utókornak hátrahagyott, megfejteni?

Annak a két fiatal Medicinek, — nagy ösök jelentéktelen ivadékainak, — a kiknek sírjait jelölik ezek az emlékek, bizonyára épen oly kevés közük van a bennök kifejezett eszméhez és érzelmekhez, mint azokhoz az eszményi hősalakokhoz, a melyek az emlékművek megkoronázásaképen inkább jelképezik, mint ábrázolják őket. Nem az ő korai elhúnytuk — bármily sajnálatos lehetett is az nemzetségekre s talán Florencz sorsára nézve is — nem az hangolta Michel Angelot arra a szívemésztő fájdalomra, a mely e két remekmű összes alakjain végigömlik. A művész saját nagy lelkének Golgothája az, a melyen nézőjét végigvezeti. Egy magasan kora fölött szárnyaló, magát félreértettnek látó, a világgal meghasonlott nagy szellem keservének megnyilatkozása az: az *Aurorában*, a melynek fájdalmas a fölébredés, szinte szemrehányást tesz mozdulatával azoknak, a kik felköltötték, a *Giornóban* (nappal), mely a világtól mogorván elfordulva mutatja, hogy utált rabszolgamunka az, a melyre izmai óriási erejét fordítani kénytelen; a *Crepusculóban*, (alkony), a melynek örömtelen, kényszerű nyugalmat csak a kimerülés ad és a *Notteban* (éj), ebben a felségesen gyászos nőalakban, a melynek gondolatát maga a művész fejezte ki versében, mondván:

«Non veder, non sentir m'è gran ventura,
Però non mi destar; deh, parla basso!»

(Az alvók, a nem érzők boldogok . . .
Oh, esdek, föl ne költö! beszélj halkabban!)

Mi magyarázza meg ezt a csakis művészi alkotásaival elárult mély fájdalmat Michel Angelo lényében? Hazájának sorsa magában véve talán nem, bár Buonarroti, mint minden igazán nagy ember, jó hazafi is volt; még kevésbbé rendkívül

hosszú életének külső folyása, a mely eléggé szerencsésnek lett volna mondható, különösen, ha sok csalódása mellett is elért számos sikerét tekintjük, s ha ő maga mindenkiben ellenséget nem látott és mindenkivel meg nem hasonlott volna. Nincs kétség felőle: nem külső sorsának, saját lényének, saját szellemének óriási terhe törte meg Michel Angelo lelkét. Az a láng, a mely az egész földet bevilágítani volt hivatva, fölemésztette őt; a lángész vajudása, a soha nem nyugvó, soha egészen ki nem elégíthető teremtetési ösztön tette nyugtalanná életét, összeférhetetlenné természetét, elkeseredetté lelkületét. A halhatatlanságért a sors drága árt követelt tőle is, mint a legtöbb nagy embertől: földi életének örömeit és nyugalmit kellett cserébe adnia érte. Míg Ráfáel, Correggio, Byron és a mi Petőfink életének tragikumát korai haláluk pecsételte meg, addig Buonarroti éppen azzal, hogy majdnem kilenczven évig viselte élete és szellemi küzdelmei keresztjének fájdalmas terhét, vezekelt azért, hogy kortársa, a költő elmondhassa róla: «Michel più che mortale — angel divino!» Ő több a halandónál — isten angyala volt.

És nem az «angyali» jelző véletlen közössége, hanem éppen az ellentétek vonzódása juttatja itt megint eszünkbe azt a másik művészt, a kinek alkotásaival oly bőven dicsekszik Florencz és a kinek valahányszor egy művét megpillantjuk, mindannyiszor úgy érezzük, mintha egy távoli, boldogabb idő eltévedt napsugara esett volna sötét életutunkra: Fiesolét!

Beato Angelico! Igazán boldog és igazán angyali, míg Michel Angelót igazabban nem angyali, hanem dæmoni erő tette nagygyá és tette egyúttal boldogtalanná.

Művészeti technika és művészi eszmekör szempontjából a kettő össze nem hasonlítható, mert hiszen egy félszázad munkája fekszik közöttük; de lelkület s a művészi erő működése szempontjából nincs érdekesebb ellentét, mint a melyet ez a két egyéniség tár elénk.

Fra Angelico képein meglátszik, hogy szelid, tiszta lelke legnagyobb boldogsága volt a művészi alkotás; valódi gyönyörűséggel festette nemcsak templomi képeit, de a San Marco kolostor termeit, folyosóit, szerzetestársai apró czelláit is mind földízitette gyermekded kedélye és igaz, benső vallássossága gyönyörű alkotásaival, a melyek mindegyike az őszinte rajongás ellenállhatatlan varázsával hat, s a melyeken

még a színeknek az évszázadokkal daczoló frissessége is példázza lelke sohasem hervadó üdeségét. Ő valóban nemcsak mint a vallásos eszméknek a művészet nyelvén beszélő apostola érdemelte meg a boldoggá avattatást, a művészi halhatatlanságot is teljes mértékben vívta ki magának.

Művészete, igaz, még abból a fajtából való, a melyről Taine jól mondja, hogy az inkább vallásos költészet, mint képzőművészet, mert míg emennek tulajdonképeni tárgya az emberi test, annak szépsége, összhangja, részeinek egyenletes élete: addig az olasz kezdetleges quattrocentisták épen úgy, mint az ó-német és ó-flamand iskola a bő redőkbe burkolt emberi test ábrázolását teljesen alárendelték, sőt fölládozták bizonyos magasztos eszmék kifejezésének s az anatómiai tanulmánynak szükségét még nem érezték. De a Fiesole képein az arcok ábrázolásában már mutatkozik a renaissance éltető lehelete, a realistikus irány hatása, s hogy mégis gondolkozására, kifejezési módjára nézve egészen a középkori vallásosság hatja őt át, ez adja meg épen művészi egyéniségének sajátosságát és érdekességét.

Akkor, mikor már a renaissance pogány szelleme mindenüvé behatolni kezdett, előbb a fiesolei San Domenico és később a florenzi San Marco csendes czellájában egy nagy, Istentől megáldott művész tehetségében lángolt föl utólszor az a vallásosság, a mely a keresztyénség vértanúit s a középkor hitlestjeit lelkesítette, a mely igazán hitt azokban a túlvilági örömekben, a melyeket Fiesole ecsete oly ellenállhatatlan bájjal és bensőséggel tudott ábrázolni, és a mely oly tiszta, oly őszinte, oly boldogító erővel az emberiség kedélyvilágába bizonyára soha többé visszatérni nem fog.

IV.

A CERTOSA.

Ezt a nevet Olaszországban tulajdonképen minden egykori karthausi kolostor és templom viseli, de igazi varázsát ez a név a Pavia melletti Certosától kölcsönzi, a korai renaissance építő művészetének ettől a még Olaszországban is szinte

páratlannak mondható és semmi mással össze nem hasonlítható alkotásától.

A képzelhető legegységesebb és minden festőiség nélküli nagy síkon, melyet a Ticino és a paviai hajózható esztoma szel át, vízjárta rizsmezők középett, közel ahhoz a végzetes mezőhöz, a melyen dúló csatában I. Ferencz, a büszke francia király foglyúl esett, egy szabályos falnegyszög által bekerített területen emelkedik — messziről láthatólag — a nagy vörös téglákból rakott épülettömeg, melynek körvonalai távolabbról tekintve nem is sejtetik a művészi formáknak azt a kifogyhatatlan gazdagságát, a mely főképen homlokzatát és belsejét díszíti.

Épen az időtájt mikor utam oda vezetett, ünnepelhatték volna 400 éves emléknapiját a Certosa fölszentelésének, a melyről az olasz lapok akkoriban meg is emlékeztek s a mely, bár az alapkövetelének idejétől odáig épen 101 év telt el, nem képezte befejezését a sok viszontagság által megakasztott építésnek, mert — mint a homlokzat alsóbb részének egyik domborműve is bizonyítja, — ez a homlokzat akkor még félig kész állapotban volt; évtizedeknek kellett még elmúlniuk, a míg a Gian Galeazzo Visconti büszke alkotása alapítójának síremlékével együtt teljes befejezését elérhette.

A keletkezés viszontagságait folytatták a létrejött monostor további sorsának súlyos változásai: a karthausiak első és második elűzése, közbe a francziák garazdalkodása a napoleoni háborúk alatt, míg végül a kolostor teljesen kiürült s a templom, egyházi rendeltetése megszűntével az állam által föntartott nemzeti műemlékké változott. Isten házából a művészet templomává lett, a művészeti eszmény hívőinek zarándokló-helyévé, a mely körül az utolsó itt élt és meghalt karthausi barátokra már csak a sírkeresztek emlékeztetnek. Ott sorakoznak a szentély apsisa mögötti kis kertben az egyszerű és egyenlő fekete keresztek, rajtuk semmi fölírás sem olvasható. Miért is kellene az utókornak tudnia, hogy hívták azt, a kinek egy ilyen sírhant takar? *homo fuit* — ember volt; egy azok közül, a kik a világra nézve élni már akkor megszűntek, a mikor nem ide ebbe a sírba, hanem azoknak a takaros házikóknak egyikébe beléköltöztek, a melyek a belső kolostorudvart környezik s egész barátságos lakást képezhettek piczi

kertjökkel együtt, a melyben akár egy kis család is szépen élélhetne.

Most ezek a lakások még csöndesebbek mint a karthausiak korában voltak; csöndes és üres a nagy refectorium is, melynek ajtajából az elülső kolostorudvar oszlopcsarnokára és piros terracotta domborműveire szép kilátás nyílik; még a legkülsőbb udvar kövezetén is csak a fel- s le-járkáló őrs a gyér látogatók léptei konganak. A kolostorral együtt kihalt a Viscontiak és Sforzák kis megszálló-kastélya, a mely az udvart dél felől szegélyezi, s az a liqueur-gyár, a melyet a másik oldalon a francia Chartreuse biztató példájára alapítottak, kevés szerencsével látszik most a modern ipar vállalkozó szellemét a régi művészet emlékeinek mozdulatlan némaságával szemben képviselni.

De mindez a részlet és minden egyéb benyomás elhomályosúl, el van feledve, ha az udvar közepe táján, a néhány lépcsőnyi magasságú emelt-tér előtt megállva, szemeinket a hatalmas arányokban és bámulatos összhangban elénkbe táruló márványhomlokzat művészi díszítésén pihentetjük. Egy egész világa ez a művészi ihletnek, a renaissance kifogyhatatlan eszmegazdagságának, az egymást követve, egymást fölülmúltni akaró s mégis szinte öntudatlanul egy közös terv, közös cél megvalósítását munkáló mesterek szellemi versengésének.

A mi a korai renaissancet — melynek Olaszországban építészeti tekintetben körülbelül betetőzését képezi a paviai Certosa — oly előnyösen jellemzi a későbbi renaissance olykori hideg józanságával és kimerült modorosságával szemben: az az a szeretet, az a gyönyör, a melylyel a plasztika az építészettől rendelkezésére bocsátott minden kis területet a maga formaérzékének túlárado invencióival, képzelete, ihlete, vallási vagy művészi rajongása termékeival betölti, megeleveníteni iparkodik. Oly végtelenül sok mondani valójuk volt akkor a művészeknek, a mit mind naiv bensőséggel, őszinte közvetlenséggel igyekeztek kifejezni, a művészi érzés közösségére bízva, hogy egységet és harmóniát hozzon a sok, egymástól távoleső, egymástól idegen részletbe.

Hogy is lehetett volna ez másképp akkor, a mikor a középkor által kifejlesztett keresztyén eszmekör mellé a művész a maga szellemi világa részére egyszerre mintegy ajándékképen kapta az ókor összes szellemi kincseit s a régi és az újabb

világnak előbb küzdelméből, majd kibékülő ölelkezéséből a szellemeknek egy új aranykora látszott előtte kibontakozni. Az emberi szív és elme először jutott akkor a maga belső világa határtalan gazdagságának tudatára és legalább egy időre az a boldogító sejtelen kezdett erőt venni a kedélyeken, hogy talán ezt az egész világot együtt és egyszerre is birni lehetne; hogy nem is kellene lemondani a keresztyén mennyország reményéről, azért, hogy egy időre fölszállhassunk az Olymp istenségeinek derült társaságába... Hiszen cserében a renaissance embere oly szívesen osztotta volna meg a maga remélt mennyországát az ókor nagy alakjaival, a kiket ott színről-színre láthatni és megismerhetni rá nézve a legnagyobb boldogság lett volna!

Természetes, hogy ebből a megkísérlett együttes birtoklásból egyelőre a legszeretetre méltóbb eszmezavar támadt, a melyet az emberi szellem fejlődésének története fölmutathat; erről az eszmezavarról tanúskodnak a Certosa homlokzatának márványreliefjei és szobrai is, a melyek merész váltakozásban tárják elénk az ókor herosait és a keresztyénység szentjeit, római imperátorokat és imádkozó angyalokat, Krisztus kínszenvedésének történetét és mythologiai jeleneteket, bibliai eseményeket és az alapító Visconti életét: minden eszmei kapcsolat nélkül, de azért a decoratív összhátás legtökéletesebb kiszámításával vagy legalább eltalálásával.

Lehetetlen a Certosa homlokzatának plasztikai disztizésénél nem gondolnunk az olasz renaissance irodalmának és kedélyéletének rokonvonásaira: a mikor a kinpadra feszített fejedelemgyilkos a nagy rómaiak árnyait hívta segítségül az alvilágból s egyúttal a Szűz Máriához fohászzkodott; a mikor a humanisták a szentek többségét egyszerűen összecserélték az ókori mythos isteneinek többségével, az angyalokat a geniusokkal s a keresztyén hit túlvilágát a pogány alvilággal; a mikor a költők képbeszédekben Virgil eclogáit beleszótték a bethlehemi pásztorok karácsonyi dalaiba, Dávid énekének hatását ecsetelve az Erebus fellázadásáról, a Megära fogesikorgatásáról, a Cerberus üvöltéséről s a Cocytus háborgásáról beszéltek, sőt a mikor még az egyházi férfiak is annyira belemerültek a neopaganismusba, hogy egy nagyhirű bibornok feletti gyászbeszédökben az «Egek ura» mellett el nem mulasztották «a többi istenek»-ről való megemlékezést sem.

A Certosa templomának belsejében főleg két síremlék az, a mely a renaissance szellemét határozatosan hirdeti; az egyik, a Lodovico Moroé és nejéé estei Beatriceé, csupán maradványa a fejedelmi pár szétdúlt milanói sírjának s jellemző alakjaik művészi ábrázolásával élénken emlékeztet arra a büszke kényúrra — Corvin Mátyás kortársára — a kinek nagyravágása idézte elő a francia beavatkozást és általa mindazt a veszélyt és bajt, a melynek néhány évtizeddel később Olaszország áldozatául esett.

De ennél még sokkal kifejezőbb az a pompás síremlék, a mely a Certosa alapítójának, Gian-Galeazzo Viscontinak csontjai fölött emelkedik s a mely csak másfél évszázaddal annak halála után készülhetvén el egészen, létrehozóját abba az előnyös helyzetbe juttatta, hogy a fejedelem alakjában, a mint az oszlopos márványmenyezet alatt, térdeplő angyaloktól környezve, vékony márványlemezen kiterítve fekszik, tökéletes ábrázolását nyújthatta a quattrocento-korabeli kényúr típusának úgy a hogy az Milanóban épen Gian-Galeazzo Viscontitól megkezdve és Lodovico Sforzától befejezve egész Olaszországra nézve mintaszerűen kifejlődött.

A Certosa két néma szoborlakója közül határozottan inkább a kezdeményező Viscontiban sikerült ábrázolójának ezt a típust megjeleníteni, habár semmi okunk sincs a szoboralakok képmásszerű hűségét is föl nem tenni.

Főnséges nyugalommal és méltósággal terül el ravatalán a zsarnok és ravasz fejedelem, mintha nem az enyészet munkájának megindulását várná, hanem diadalt ünnepelne s minden szem csodálatának tárgya volna, mint volt talán akkor, a mikor e templom alapkövét letette és lett volna még inkább akkor, ha azt, a mi valószínűleg életének ábrándképe volt: az olasz királyi koronát elérnie sikerült volna. Erőtéljes, szabályos, kemény arczvonásain a legtökéletesebb önuralom honol: érzékies ajkai kicsúcsosodnak ugyan, de egyszersmind szigorúan összezárulnak, csak annak a finom, hideg mosolynak adva helyet, a mely egyaránt fejez ki leereszkedő nyájasságot és megsemmisítő fölényt s a mely mindenekfölött arra alkalmas, hogy a tervet, a gondolatot, melyet az elme forral, tökéletesen elrejtse.

Az olaszországi renaissance szellemében gondolkozva azonban egyáltalán nem tarthatjuk kizártnak, hogy az utolsó

rejtett gondolat, a melylyel Gian-Galeazzo büszke sírjába le-
szállott, nem volt sem kielégítetlen boszu- vagy uralmi vágy,
sem lelkiismeretfurdalás vagy a haláltól való félelem, s hogy
a fönséges nyugalom, a melynek kifejezésével őt a cinquecento
művészenek mélyreható szelleme ábrázolta, igaz és őszinte
érzelem lehetett, egyik paradox terméke az olasz renaissance
lelki világának, melynek épen látszólag megfoghatatlan ellen-
mondásai adták meg valódi jellemét.

Ez a Visconti ép úgy mint utánczóí és az ő politikai mű-
vészetét tökéletesítő követői az olaszországi renaissance saját-
ságos erkölcsi színvakságától sújtva és egyúttal a vallási s
életbölcseleti fogalmak zürzavarában elmerülve valószínűleg
erős meggyőződéssel hitte, hogy uralomra jutásának és kor-
mányzatának megszámlálhatatlan erőszakosságai, csalfaságai
és kegyetlenségei nemcsak a politika művészete szempontjá-
ból jeles és bámulatos, de emberileg is megbocsátható és iga-
zolt cselekedetek voltak. És ha erkölcsi jóságukról talán ön-
magát sem sikerült meggyőznie, lelkét teljesen megnyugtatta
az a tudat, hogy azokért kikérte és megkapta egyháza bocsá-
natát s még azonfölül az isteni igazságosság teljesebb kibéki-
tése végett egyéb nagy alkotásain kívül letette két remek tem-
plom: a milanoi dóm és a paviai Certosa alapjait, a melyeknek
egyike örök nyugalmanak színhelye lesz s mindkettő hirdetni
fogja századokkal daczolja az ő dicsőségét és hatalmát ép úgy
mint a művészet iránti lelkesedését és nemes műérzékét.

És ez a kettős vágy és ábránd az, a mi mindennekfölött
jellemző a korra: az olasz renaissance zsarnokai tényleg a
hatalmat nemcsak a maga anyagi értékeért keresték és szeret-
ték, de azért is, hogy közhasznú alkotásokban és különösen a
művészet felvirágoztatásában versenyezhesse nek másokkal.
A művészet alkotásai pedig rájuk nézve szintén kettős beccsel
bírtak: kielégítették a szép iránti igaz és nem tettetett hajla-
mukat s egyúttal megerősítették népszerűségöket, hirdetői let-
tek dicsőségöknök. És valóban a művészet egy utólérhetetlen
aranykort köszönhet annak, hogy a renaissance kényurái min-
den látszólagos politikai nagyzások ellenére elég belátással
bírtak fölismereni annak igazságát, hogy az, a mit műalkotások
létesítésére tettek, messze túl fogja élni meglehetősen kisszerű
küzdemeik, eselszövényeik és múló uralmaik hírét.

BERZEVICZY ALBERT.

A FELVIDÉKI KIVÁNDORLÁS HATÁSA NÉPESEDÉSÜNKRE.

I.

Minden nemzetnek virágzása első sorban számbeli gyarapodásától függ. Oly nemzet, mely nem gyarapszik, egészséges fejlődésének alapföltételét nélkülözi; az a nemzet pedig, mely számban megfogy, fejlődésében oly veszedelmes lejtőre jutott, melyen habár lassan, de föltartóztatlanul közeledik a biztos pusztulás felé. A nemzetek számbeli gyarapodása ismét két, egymástól lényegesen eltérő tényezőtől függ; leglényegesebb föltétele, hogy saját propagatív képességéből gyarapodjék és erősödjék; ebben a tényezőben, mely a születéseknek a halálozások fölötti többletében nyer kifejezést, nyilvánul a nemzet életerejé, ebből újul meg és frissül föl a nemzet teste évről-évre és ez képezi jövő virágzásának legbiztosabb zálogát. E természetes gyarapodásban kell fölismernünk a demographiai elemeknek legjelentékenyebbjét, melynek alapját túlnyomóan — bár nem kizárólag — physikai törvények, faji jellemvonások és tulajdonságok, tehát javarészében az emberi akaraton kívül eső, tőle független tényezők alkotják. Természeténél fogva más eredetű, de eredményeiben majdnem oly elentőségű a népgyarapodásnak másik tényezője, a vándormozgalom, mely kívülről való bevándorlásban, tehát a beszivárgó idegen elemeknek a nemzet testébe való fölvételében és assimilatiójában, avagy a nemzet testétől való elszakadásban, tehát kivándorlásban jelentkezik és a mely az ember szabad elhatározásától függő társadalmi jelenség ugyan, de végelemzésben gyakran az ember akaratán kívül eső körülmények kényszerítő hatására vezethető vissza. Mindkét jelenség,

a mint positiv alakjában a népmozgalom kedvező jeléül tekintethető, úgy viszont negativ formájában, a midőn a népességet csökkenti, egészségtelen, vagy legalább is aggasztó viszonyok ismervéül tekintendő.

A természetes népmozgalom hazánkban, magas halandóságunk mellett is, elég kedvező; nemzetünk erős szaporodási képessége ismeretes az egész világ előtt és így e tekintetben megnyugrással tekinthetünk a jövő felé. Kevésbé biztató képet nyerünk azonban, ha a vándormozgalom hatását vizsgáljuk; hazánkon kívül nincsenek nemzetünknek rajai, melyeket a nemzet testébe olvasztanunk lehetne; a mi kevés bevándorlás történik hazánk északkeleti részében, az nemzeti és társadalmi szempontból inkább káros mint hasznos, másutt mindenütt csakis kivándorlással állunk szemben, még pedig nem szórványos, mulékony jellegű elköltözéssel, hanem évtizedek óta tartó állandó, és egyre erősbödő kivándorlási mozgalommal. Hazánk felföldje e kivándorlási mozgalomnak egyik gócza; itt ütötte a baj nemzetünk testén a legvéresebb sebeket, melyek nehezen hegednek, talán sohasem fognak teljesen begyógyulni.

Amerika az a meseszerű föld, mely felvidékünk népét magához csalja. A baj a hatvanas években alig észrevehetőleg jelentkezett nálunk; a hetvenes években, nevezetesen 1872 óta, kissé nagyobb mértékben lépett föl, de csak a hetvenes évek vége felé öltött oly mérveket, hogy komoly aggodalomra adhatott okot. Az Egyesült-Államok hivatalos statisztikája szerint 1861-től 1870-ig 488 magyar honos lépett az Unió földjére, 1871-től 1878-ig évenként átlag 5—600, 1879-ben már 1518, sőt 1880-ban egyszerre 6668. Innen kezdve a kivándorlók száma rohamosan emelkedett és maximumát 1892-ben érte el, a mely egy évben nem kevesebb mint 32,683 magyar honos vándorolt be az Egyesült-Államokba. Harminczöt év alatt, sőt tekintettel az első évtized gyöngé kivándorlására, bátran mondhatjuk, hogy huszonöt év alatt nem kevesebb mint 269.659 honfitársunkat veszítettük el az amerikai kivándorlás következtében!

Ily súlyos veszteség mellett kevés megnyugrást nyújt az a tudat, hogy hazánkon kívül vannak más államok, melyekben a kivándorlás ragálya sokkal nagyobb pusztitást vitt végbe. Hiába hivatkoznánk arra, hogy ugyanazon idő alatt

Ausztria közel kétszer annyit, Skandinávia egy millió lakót, Angolország közel két milliót, a kis Írország másfél milliónál több, sőt a Német birodalom három milliónál több polgárát veszítette el. Kicsiny nemzetünk a harmadfél-százezer főnyi veszteséget súlyosabban érzi, mint a nagyobb államok millióikat, mert nálunk ennek a néptömegnek elvesztése is érezhetően rontja a népmozgalom mérlegét.

Annak a mozgalomnak, mely Amerika felé hajtja a felvidéknek túlnyomóan tót népét, Szepes, Sáros és Zemplén vármegye a központja; elég jelentékeny a kivándorlás még Abauj-Tornában is, kelet felé kiterjed Ung, sőt Beregig, nyugot felé Liptó, Árva és Trencsén képezik a szélső vármegyéket, melyeket a kivándorlás hullámköre érint. Hatóságaink hosszabb idő óta gyűjtenek erre vonatkozólag adatokat, de ezek korántsem tekinthetők teljeseseknek. Ez adatok szerint Abauj-Torna, Zemplén, Sáros, Szepes és Liptó vármegyékből 1880-tól 1891-ig mintegy 75,000 ember vándorolt ki, kik közül csak 20,000 tért vissza, a többi künn maradt. Az amerikai hivatalos statisztika szerint ugyanezen évtizedben 136.000 magyarországi egyén költözött be az Egyesült-Államokba, és ha tény is, hogy ez összegben nem csak az öt felvidéki vármegye, hanem egész hazánk kivándorlói befoglaltatnak, mégis, minthogy hazánk egyéb részeiből, Moson vármegyét kivéve, tömegesebb kivándorlás eddig nem észleltetett, kétségtelen, hogy a felvidéki kivándorlók számának sokkal nagyobbnak kell lennie, mint a mekkorának törvényhatóságaink adatai föltűntetik.

De nem czélom, a kivándorlás topographiai eloszlásának taglalásába belemélyedni; sokkal szűkebb az itt rendelkezésemre álló tér, mintsem hogy tüzetes vizsgálatba belebocsátkozhatnám. E vizsgálat eredményei, ha a magok összességében talán eddig nélkülözött áttekintést is nyújtanának a kivándorlás egész nagy mozgalmáról, részleteiben sok újat amúgy sem nyújthatnának, mivel az érdekelt vidékek hatásai és közönsége évek óta figyelemmel kísérik a baj föllépését és továbbharapódzását és annak mibenléte felől eléggé tájékozva vannak. Kevésbbé ismeretes azonban, hogy e nagymérvű vándormozgalom mily befolyást gyakorol a népesség structurájára, miként módosítja a népesség demographiai összetételét és szerkezetét, és miként nyilvánul hatása a nép-

mozgalom alakulásában. E kiválóan demographiai jellegű tényezőknek a népesség további fejlődésének kérdésében főfontosságú szerepük van; ezért nem lesz talán érdektelen, ha olvasóim figyelmét reáirányítom.

II.

Első sorban szemügyre óhajtom venni azon változást, melyet a kivándorlás a nemi arány alakulásában előidézett. Az egészséges társadalom, sőt mondhatnók az emberiség fejlődésének alfája a két nem egyensúlya. A természet a két nem születési és halálozási arányának tetemes eltérése mellett is csodálatos módon mindenütt föntartja a két nem egyensúlyát: a női nemnek némi csekély túlsúlya mellett egészben véve azt mondhatjuk, hogy a nemek minden civilisált államban egyensúlyban vannak és a hol nagyobb eltérések vannak, azok csak bizonyos szűkebben határolt területekhez, vagy bizonyos fejlődési phasishoz vannak kötve, előbb-utóbb nagyjából okvetlenül kiegyenlítődnek. Minden államnak egyik főtörekvése kellene hogy legyen a két nem egyensúlyának megóvása; a hol ez tartósabban megzavarodik, ott a társadalom egészséges fejlődése is megakad: a ma oly gyakori és oly különféle alakban jelentkező nőkérdés nagyrészt egyenesen a két nem helyes arányának megbomlásában leli okát.

Magyarországon egészben véve kedvező a nemi arány; az utolsó három népszámlálás eredményei szerint ezer férfira 1014, 1018 és 1015 nő esik. Az egyensúly tehát — némi csekély nöttöbblet mellett — megvan és elég állandó. De az egész Magyar birodalomra számított ez arány lényegesen módosul és szűkebb-tágabb határok közt ingadozik, a mint az ország egyes szűkebben határolt terület egységeire térünk át. Az ország délkeleti és déli részében tapasztalható nőliánynyal szemben áll az északnyugati vármegyék erős nöttöbblete. Jelen-tékeny volt ez már századunk közepén azon megyékben, melyeknek férfinépe már akkor is bejárta az egész országot mint üveges, drótos vagy egyéb iparos. 1869-ben Trencsén, Árva és Liptó vármegyében volt a nők aránya legnagyobb, tudniillik ezer férfira 1106, 1084 és 1074 nő; Szepes és Abauj-Torna már akkor is elég tekintélyes nöttöbblete által

(1061 és 1065) tünt ki, de a többi vármegyék, így nevezetesen Sárosnak nemi aránya egészen normális volt. A hetvenes években megindult kivándorlási mozgalom egy csapásra megváltoztatta az előbbi helyzetet, a nyolczvanas években pedig teljesen megromlott a már is megingatott egyensúly. Legnagyobb volt a romlás azon vármegyékben, melyeknek népességét Amerika szívja föl; Zemplénben ma 1116 nő jut ezer férfira, Abauj-Tornában 1133, Szepesben 1149 és Sárosban 1166, százharminczhétel több, mint az első magyar népszámlálás idején, és kétségtelen, hogy az 1890-ik évi népszámlálás óta ez az arány még tetemesen fokozódott. Jelentékenynyé vált a nőtöbblet Liptó vármegyében, melyet az amerikai kivándorlás hullámai szintén érintettek; ellenben Ungban és Beregben a Galiczia felől való beözönlés ellensúlyozta a kivándorlás okozta férfighiányt. Igen föltűnő az a változás, mely Trencsén vármegye népességében fölismerhető. Az amerikai kivándorlás itt még nem öltött oly mérveket, hogy befolyása a népesség összetételében érezhetővé válhatnék. A nők aránya itt mindamelllett nagyobb mint bárhol az országban, mert 20,000-nél többre rúg a nőtöbblet, vagyis ezer férfira 1181, sőt 1880-ban 1195 nő jutott. E nagy eltérés annál föltűnőbb, mivel jelenleg se az ország különböző részeiben, se az osztrák tartományokban élő trencsénvármegyeiek közt nem találjuk meg azt a nagy férfitömeget, mely Trencsénben hiányzik, és az amerikai kivándorlás — mely itt különben is újabb keletű — sem képes a 20,000 főnyi férfi hiányát kimagyarázni. Úgy látszik tehát, hogy e nagy hiány már régibb időből ered, oly időből, a midőn a belföldi vándorlások Trencsénmegyének csak férfilakosságát mozgosították. A nagy hiány azóta megmaradt, fokozódott is, a nélkül, hogy jelenleg rendelkezésre álló statisztikai adatainkból kimagyarázni képesek volnánk. Valódi oka tehát rég elmúlt idők eseményeiben rejlik, melyek oly elemi erővel léptek föl, hogy a kellő egyensúly még máig sem tudott helyreállni.

A nemek arányának módosulása az utolsó negyedszázad lefolyása alatt a következő adatokból ítélhető meg:

Ezer férfira jutott nő	1860	1880	1890
Szepes vármegyében	1061	1072	1149
Sáros „	1029	1072	1166
Abauj-Torna „ *)	1065	1080	1133
Zemplén „	1041	1081	1116
Ung „	1029	1049	1087
Árva „	1084	1083	1085
Liptó „	1077	1089	1121
Trencsén „	1106	1195	1181

III.

A nemi aránynak módosulása a családi állapot arányának módosulásával jár együtt és leginkább a házasságban élő néprétegek számára van jelentékeny befolyással. Minél nagyobb a kivándorlás, annál inkább csökken a házasságban élők száma, mivel a kivándorlók jelentékeny része legény, kiknek elköltözése a házasságkötések számát is tetemesen apasztja. Aránylag nagyobb ugyan a kivándorló házások száma, de — miként látni fogjuk — ezek családokat a legtöbb esetben odahaza hagyják. A népszámlálások tanúságai szerint a nőtlen és nős férfiak száma az erősen kivándorló vármegyék mindegyikében jelentékenyen csökkent. Az összehasonlításból ugyanis kitűnik, hogy Szepes vármegyében az utolsó évtized lefolyása alatt**) a nőtlen férfiak száma 48,425-ről 45,440-re, a nős férfiaké 33,399-ről 28,476-ra szállt alá; Sáros vármegyében a csökkenés a nős férfiaknál igen nagy, 32,044-ről 28,955-re, a legényeknél aránylag csekély (47,793-ről 46,839-re). Abauj-Torna és Zemplén vármegyében abszolút csökkenés nincs, de ilyent találunk Liptó vármegyében. A nők száma csak Szepes vármegyében mutat abszolút csökkenést, úgy a hajadonok mint a férjesek kategóriájában; de a többi vármegyének csak gyöngé férfi és női szaporulata is nagyrészt a kivándorlásra vezethető vissza. Figyelmünket föl-

*) Kassa nélkül.

**) Az 1870. évi adatokat itt figyelembe nem vesszük, mivel az azokhoz képest mutatkozó igen erős csökkenés legnagyobb részt az 1872—73. évi kolerajárvány pusztításaiból és általában a hetvenes évek rossz közegészségügyi viszonyaiból magyarázandó.

ébreszti még az özvegy nők számának erős fölszökése, mely minden valószínűség szerint szintén a kivándorlásnak egyik symptomája, arról tanúskodván, hogy sokan kivándorlóink közül az Atlanti oceánon túl elpusztultak, özvegyesre jutva itthon maradt hitvestársukat.

Általában véve azt kell mondanunk, hogy a házasságban élő nők aránya a kivándorló vármegyékben a legcsekélyebb, minthogy ott a nagy férfitömeg hiánya sok lányra nézve lehetetlenné teszi a férjhez menetelt. Hazánkban a női népességnek átlag 40 százaléka élvezi a házaselet áldásait. Ez volt az arány még a hatvanas évek végén Sáros és Abauj vármegyében is; ma már egyik kivándorló megyében sem található föl. Ma már a házasság nők aránya alig haladja meg a 38 százalékot, sőt Trencsén vármegyében csak 36·6-ra rúg. A kivándorló vármegyék mindegyikében fölismerjük ez arálynak évtizedről-évtizedre való csökkenését, mint természetes folyamányát a házasodható férfiak nagy hiányának; legkisebb az arány természetesen Sárosban (37·8). Egyedül Trencsén különbözik annyiban, hogy itt a férjes nők aránya az egész negyedszázadban változatlanul ugyanaz maradt, és egyúttal a legkisebb az egész országban (36·6)*). Ez a jelenség megmagyarázza Trencsén vármegyére vonatkozó fentebbi észleletünket és egyúttal azt tanúsítja, hogy a nagy férfihány már negyedszázaddal ezelőtt oly mélyre szállította le a házassági arányt. E viszonyok mikénti alakulása az alább következő adatokból ismerhető föl szabatosan.

Száz nő közt volt férjes :

	1869	1880	1890
Szepes vármegyében	39·5	38·3	38·3
Sáros „	40·1	38·3	37·8
Abauj-Torna „	40·0	37·6	38·6
Zemplén „	39·0	36·4	38·6
Ung „	38·8	36·0	38·2
Árva „	37·3	38·1	38·3
Liptó „	39·4	40·1	38·3
Trencsén „	36·4	36·3	36·6

*) Csak a felnőtt női lakossághoz viszonyítva az arány 58·7, míg minden más vármegyében 60-nál. (sőt 70-nél is) több.

IV.

A nemi arány módosulása mellett van még egy másik nagyjelentőségű demographiai tényező, melyre a kivándorlás nagy hatást gyakorol, és ez a korviszonyok alakulása. A kor a physikai tényezők legjelentékenyebbje; a korviszonyok alakulására számos mozzanat hat: a születések száma, a halandóság foka, a be- és kivándorlás. Mindezen mozzanatok, melyekre — miként könnyen érthető — a társadalmi és gazdasági viszonyok épen úgy befolyással vannak, mint a természeti tényezők, a korviszonyoknak azon sajátoszerű alakulását idézik elő, melyet a népszámlálási munkák fölismereni engednek. Ne higyük, hogy az egyes koréveknek számbeli ereje véletlen játéka a természetnek: a hosszú számsor minden egyes tétele szoros kapcsolatban van a népmozgalmi tényezők hosszú sorával és azoknak alakulásából határozottan levezethető.

Magyarország korviszonyait általában véve a gyermekkorok erős képviseltetése és a magasabb korosztályok alacsonyabb aránya jellemzi. Ismeretes, hogy a 15 éven aluli — még keresetképtelen — gyermekek aránya az összlakossághoz 36·66 százalék, a 15—40 éves embereké 37·88%, a 40—60 éveseké 18·59% és az ennél idősebb aggastyánoké 6·81%. Hazánk felvidékén ez az arány lényegesen módosul. Így 1891-ben a tárgyalásunk körébe bevont vármegyék korviszonyai a következőképen alakultak:

Száz lakos közül volt:

	0—15 éves	15—40 éves	40—60 éves	60 évnél idősebb
Szepes vármegyében	37·5	35·1	19·1	8·3
Sáros „	39·9	34·8	17·9	7·4
Abauj-Torna „	37·4	37·0	18·5	7·1
Zemplén „	38·7	38·5	17·0	5·8
Ung „	39·7	38·5	16·2	5·6
Arva „	35·5	37·3	18·9	8·3
Liptó „	35·7	36·8	19·5	8·0
Trencsén „	37·8	37·8	18·3	6·1

Ez összeállításból világosan kitűnik, hogy a munka-

kereső korban álló népesség aránya az erősen kivándorló vármegyékben jelentékenyen alászáll. Legjelentékenyebb a csökkenés Sárosban, a hol a népességnek alig több mint harmada (34·8%) áll 15—40 éves korban; egész hasonló Szepesnek a helyzete 35·1%-kal és Abauj-Tornáé 37%-kal; még Liptóban is jelentékeny e korcsoport csökkenése. De még élesebben ismerhetjük föl e viszonyokat, ha a férfi és női népességet külön veszszük szemügyre. A kivándorlás — miként ismeretes — leginkább a férfinépességből szedi áldozatait, a női népességet sokkal kevésbé támadja meg; ez határozott kifejezést nyer statisztikai adatainkban. Hazánkban eddig három népszámlálás volt, melynek adatai a korviszonyok változásainak tüzetes tanulmányozására használhatók föl. Az alábbiakban ezeknek eredményeit öt éves korcsoportokra összevonva állítjuk egymással szembe; ez összehasonlítást illetőleg azonban utalnunk kell arra, hogy az 1869 és 1880-ik évi népszámlálás közé esik az 1872—73. évi vészes kolerajárvány, melynek pusztítása a korviszonyok eloszlását szintén némileg megzavarta.

Az eredmény, melyet az 1869. és 1890-ik évi népszámlálás összehasonlításából nyerünk, meglepően azonos a vizsgáladásunk tárgyát képező vármegyék mindegyikében. A férfinépességet tekintve konstatálhatjuk, hogy a kivándorlás a felnőtt korosztályokat erősen megapasztotta. Ez az apadás úgy Szepes, mint Sáros vármegyében a huszadik évvel kezdődik és körülbelül az 55-ik életévig tart, legerősebb pedig a 30—40 életévek közt. Abauj-Tornában, Ungban és Zemplénben a csökkenés valamivel később kezdődik, Liptóban ellenben valamivel korábban ér véget. A nőknél a kormegoszlás módosulása kevésbé éles, a csökkenés később lép föl, rendszerint csak 15—20 éves idősakra terjed ki és sokkal kevésbé intenzív mint a férfiaknál; Szepesben a 20-ik évtől a 45-ikig, Zemplénben és Ungban a 30-tól az 50-ikig érezhető, és egyedül Liptóban már az 5-ik évtől egészen az 50-ikig. Itt már a hosszú időközre való kiterjedés jelzi, hogy az itteni mozgalom eltérő az Amerika felé való kivándorlás jellegétől.

E vizsgálatunkban — mint említők — az egyes korosztályok viszonylagos nagyságának, azaz arányának módosulásai-
ból indultunk ki. A viszonyszámítás természetéből folyik, hogy azon esetben, a midőn bizonyos korcsoportok — jelen esetben a munkaképes korcsoportok — számaránya csökken, ezzel

szemben a többi korcsoportok arányának emelkednie kell. Így látjuk táblázatunkban a gyermekkorok és az idős korok arányának nem csekély emelkedését. Mint említém, csakis az arányszám emelkedéséről van itt szó, melyet nem kísér mindig az abszolút szám emelkedése. Ha tehát a fentebb közölt kimutatás érdekes világot vet az egyes korosztályoknak egymáshoz — és az össznépeséghez való viszonyára: a tulajdonképeni változásokról mégis csak akkor nyerünk világos és teljesen szabatos képet, ha a beállott változásokat az egyes korcsoportokon belül vesszük szemügyre és kiszámítjuk, hogy az 1880-iki létszámhoz képest mennyire módosult az egyes korok létszáma 1890-ig. Az így nyert eredmények egészen más színben tüntetik föl az utolsó évtized népmozgalmát*) és csakis ezek helyezik azt kellő világításba. Íme a főbb eredmények.

Szepes vármegye férfilakossága (a 15—20 és 50—55 éves, valamint a 70 éven túli korcsoportok kivételével) minden korban erősen csökkent; legerősebb volt a csökkenés a 35—40, 20—25 és 40—45 éves korcsoportban, a melyeknek népszáma tíz év alatt 26·9, 24·2 és 21·7%-kal, tehát ötöd, sőt negyedrésszel csökkent! A 25-ik évtől a 35-ikig egyenként 18—19% volt a csökkenés és a többi korokban is elég jelentékeny volt. Íme néhány bizonyító adat:

Korcsoport	Népszám		Csökkenés	
	1880-ban	1890-ben	abszolút	%-ban
21—25	5766	4373	1393	—24·2
26—30	5602	4553	1049	—18·7
31—35	5468	4431	1037	—18·9
36—40	5172	3780	1392	—26·9
41—45	4982	3900	1082	—21·7
46—50	4092	3673	419	—10·2

Sáros vármegyében a férfilakosság csökkenése a 20-ik életévtől a 40-ikig még erősebb, a felsőbb és alsóbb korosztályokban ellenben valamivel csekélyebb. A nőknél — mint látni fogjuk — abszolút csökkenés alig van. Ez a felvidéki kivándorlás tipikus jellege. A férfiak népszámának csökkenését a következő adatok tanúsítják:

*) Az 1869. évi népszámlálási adatokat a fentebb említett okból itt is figyelmen kívül kell hagynunk.

20—25	5640	4123	1517	—26·9
26—30	5152	3982	1170	—22·7
31—35	5180	4089	1091	—21·1
36—40	4789	3746	1043	—21·8

Abauj-Torna vármegye vándormozgalma — végeredményeit tekintve — hasonló Szepeséhez ; a csökkenés a 20-ik évtől az 50-ikig terjed, de sokkal csekélyebb mint amott, miként a következő adatok tanúsítják :

20—25	4845	4593	252	—5·2
26—30	4740	4665	75	—1·6
31—35	4438	4436	2	—0·0
36—40	4262	3654	608	—14·3
41—45	4027	3609	418	—13·1
46—50	3491	3418	73	—2·1

Zemplén, Ung és Liptó vármegyékben a kivándorlás okozta népcsökkenés már sokkal csekélyebb, mint az eddig tárgyalt három vármegyében. Jellemző leginkább az, hogy csak egyes korcsoportokat tizedel meg, a mi világosan arra mutat, hogy még nem harapódzott el annyira, mint a többi vármegyékben. Feltűnő azonban Zemplénben a fiatalabb korosztályok népszámának csökkenése, nevezetesen a 10-ik évtől a 20-ikig. Zemplén, Abauj-Torna és Ung vármegyében továbbá föltűnő jelenség még az 50 éven túli korosztályok számerejének jelentékeny gyarapodása, a mit se Szepesben, se Liptóban nem, és Sárosban is csak a hetvenedik éven túl találunk.

A női nem számbeli csökkenése jóval csekélyebb, mint a férfiaké; a nők — mint már említők — a kivándorlásban sokkal kisebb részt vesznek, mint a férfiak és így a kivándorlók koreloszlása sem olyan szabályos, mint a férfiaké. Csak egy vármegye van, melyben a kivándorlás a nők körében is nagyobb mértékben hódított tért és majdnem valamennyi korosztály számerejét lényegesen gyöngítette: ez Szepes vármegye. Itt a huszadik évtől a negyvenötödikig közel kétezerrel kisebb a nők száma, mint egy évtizeddel korábban; ha ehhez még hozzávesszük azt a föltűnő jelenséget, hogy a legfiatalabb korban álló gyermekek száma mintegy ugyanannyival megfogyott: úgy alig tévedünk, ha ennek okát abban keressük, hogy innen vándorolt ki aránylag a legtöbb család, nőkkel

és gyermekekkel együtt. Hadd álljanak itt a megfelelő számok:

Korosztály	Népeség		Csökkenés	
	1880-ban	1890-ben	abszolút	%-ban
0—5	12,073	11,299	774	—6·4
6—10	10,644	9,902	742	—7·9
21—25	6,950	6,408	542	—7·8
26—30	6,285	6,244	41	—0·7
31—35	6,199	6,021	178	—2·0
36—40	5,785	5,122	663	—11·5
41—45	5,657	5,260	397	—7·2

A többi vármegyékben a női népesség abszolút vesztesége csak egyes korosztályokra szorítkozik. De kétségtelen, hogy tulajdonképen veszteséggel állunk szemben ott is, a hol ugyan többlet mutatkozik, de az elenyésző csekély. Ez még inkább áll a férfinépességről, melynek természetes szaporulását csakis a kivándorlás apaszthatja lényegesebb mértékben.

Mielőtt e fölötté érdekes jelenségek megbeszélését abba hagynám, még egy pillantást óhajtok vetni a kivándorló népességre, összevetve annak családi állapotát a korral. Csakis a két legjellemzőbb vármegyét, Szepest és Sároszt véve szemügyre, kitűnik, hogy a kivándorlás okozta megfogyatkozás mindket vármegyében a nős férfiaknál és pedig kivált a 31—40 éves korban a legnagyobb; az e korban álló nős férfiak száma az utolsó évtizedben Szepesben 2301-gyel, Sárosban 1886-tal fogyott. A többi korosztályokra nézve némi eltérés mutatkozik a két vármegye közt: Szepesben a 41—50 és 26—30 éves nős férfiak jelentékeny számban (1264 és 1017) csökkentek meg, Sárosban ellenben a negyvennél idősebbek száma csak kevéssel (208) fogyott, ellenben jelentékeny 26—30 évesek csoportjának megapadása (1253 lélekkel). Csökkenés mutatkozik a 25 évnél fiatalabb családos emberek számában is; Szepesben még az 50—60 évesek száma is némi csekéllyel megapadt, Sárosban itt és a magasabb korosztályokban már némi szaporulatot találunk. A nőtlen férfiak csakis a 21—25 éves korban fogytak meg nagyobb számmal, és pedig főleg Szepes vármegyében (1239 lélekkel), míg a többi korosztályok vesztesége csekélyebb. A nőket illetőleg azon érdekes tényt konstatálhatjuk, hogy a férjes nők száma erősebben csökkent mint a hajadonoké; a legnagyobb csökkenés Szepes vármegyé-

ben a 30—40 éves férjes nők körében tapasztalható, tudniillik 613 lélek. Itt azonban megjegyzendő, hogy a férjes nők számának apadása nemcsak onnan van, hogy azoknak egy része tényleg kivándorolt, de onnan is, hogy az utolsó évtizedben (mint alább látni fogjuk) a férfiak nagymérvű kivándorlása miatt az új házasságok kötésében állott be némi apadás.

V.

Az előző fejezetekben azon kérdést világítottuk meg, mily befolyást gyakorol a kivándorlás a népesség állapotára. Mint láttuk, a változások, melyek a népesség összetételében beállottak, elég jelentékenyek; a népesség demographiai structurája lassanként módosul, ma már bizonyos tekintetben természetellenesnek mondható és nem lehet kétségünk az iránt, hogy a három év múlva foganatosítandó új népszámlálás még nagyobb fokú elváltozásokról fog számot adni. Könnyen érthető, hogy ez elváltozásoknak a népesség mozgalmára is jelentékeny hatást kell gyakorolniok, mivelhogy a népmozgalom a legszorosabb kapcsolatban van a népesség állapotával, mondhatnók annak egyenes folyománya. Az erre vonatkozó statisztikai adatok csakugyan arról győznek meg, hogy a népmozgalom bizonyos jelenségei szintén módosultak, még pedig az esküvők száma, az esküvő párok korviszonyai, a születések és nevezetesen a törvénytelen születések száma. Ha e változások mindamellet nem oly élesen fejeződnek ki, mint a népesség állapotának módosulása, az onnan van, hogy a népmozgalomra ezenkívül még számos egyéb tényező is, nevezetesen a gazdasági állapot, a közegészségügyi viszonyok stb. gyakorolnak hatást, a melyek az előbbi szempont vizsgálatánál kevésbé zavarólag lépnek közbe.

Az esketések száma a felvidéki vármegyékben, mint általában egész hazánkban, meglehetősen nagy; Szepes és Sáros vármegyében, melyeknek viszonyai e tekintetben a legjellegzetesebbek, még a hatvanas években és a hetvenes évek elején nem volt ritka eset, hogy évenként kétezernél több, némelyik évben 2500, sőt 2600 házasság is kötött; a hetvenes évek vége felé ez a szám hirtelen leszállott 1700-ra és 1600-ra és azóta folyton alább szállva, 1895-ben 1300-zal

minimumát érte el. Egyes években kisebb-nagyobb ingadozások fordultak elő, melyek legnagyobb részt a termés minőségével állnak kapcsolatban. Hogy ezeknek zavaró hatását kiküszöböljük, öt évi átlagokban mutatjuk ki az esketések számát.

Az esketések száma volt:

	Szepes vármegyében	Sáros
1866—1870	2012	1901
1871—1875	1954	2007
1876—1880	1509	1513
1881—1885	1699	1634
1886—1890	1491	1442
1891—1895	1472	1445

Az esketések számának csökkenésével egy másik jelenség is járt együtt. A fiatal (24 éven alúli) férfiak mindinkább kisebbedő számban lépnek házasságra, ellenben emelkedik azoknak száma, kik 24—30 éves korban nősülnek. A menyasszonyoknál e tekintetben nem venni észre jelentékenyebb változást: jeléül annak, hogy nem a fiatalság házassági kedve csökkent meg, hanem hogy kevesebb fiatal ember van jelen, a ki oltár elé léphet. Ez utóbbi jelenség ismét kapcsolatban áll a születések számával.

A születések számában ugyanakkora csökkenést konstatalhatunk, mint az esketések számában. Még a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején, úgy Szepes, mint Sáros vármegyében évenként átlag 8000 és több születés fordult elő; ma e szám már csak 7000 körül van, sőt azon alúl marad. Öt évi átlagokban kifejezve született:

	Szepes vármegyében	Sáros
1866—1870	8188	7816
1871—1875	7822	8114
1876—1880	7685	7579
1881—1885	7480	7304
1886—1890	7149	7679
1891—1895	6866	7370

E számok jelentősége még fokozódik, ha a törvénytelen születések számával vetjük egybe; ez utóbbiak száma ugyanis folyton emelkedik és különösen Sáros vármegyében igen magasra rúg. Előfordult ugyanis törvénytelen születés (évi átlagban):

	Szepes vármegyében	Sáros
1876—80	483	385
1881—85	531	478
1886—90	554	650
1891—93	566	679

A törvénytelen születéseknek illetén elszaporodása mellett a születésekben mutatkozó erős apadás mind a törvényes születésekre esik, a melyeknek csökkenése ilyenformán még jóval nagyobb. A törvényes születések száma ugyanis volt évi átlagokban :

	Szepes vármegyében	Sáros
1876—80	7202	7194
1881—85	6949	6826
1886—90	6595	7029
1891—93	5703	6303

Ez adatokban nyerne kifejezést a kivándorlás leg-súlyosabb következményei. Sok ezer család elveszíti hosszabb időre föntartóját és törvényes fejét; következménye a vad-házasságok erős megszoródása és a családi élet tisztaságá-nak bemocskolása. Sok kivándorló, ha több évi fárasztó munka után keresetével hazatér, itt családját megszorodva találja. A föntebb közölt adatok azonban korántsem adnak hű képet a családi élet tisztaságán esett csorba nagyságáról, mivel tör-vényeink értelmében a házasság törvényes fölbonthatóságig született gyermekek törvényesekül anyakönyveztetnek. A csa-ládi kötelék meglazulása, mely az erős kivándorlással együtt jár, következményeiben igen messzire fog kihatni.

Íme rövid vázlatban az amerikai kivándorlás hatása a népesség összetételének, valamint a népmozgalomnak alakulá-sára. Láttuk, hogy az utolsó két évtized alatt mindkettő igen lényeges átalakuláson ment át; a népesség állapotában föl-ismerhető változások legkevésbé sem előnyösek a nemzetre nézve, de még nagyobb bajnak kell tekintenünk a népmozga-lom erős degenerációját a kivándorló vármegyék területén. Az a veszteség, melyet hazánk ez irányban szenved, megmér-hetetlen káros következményekkel fog járni, ha csak idejében gátat nem vethetünk neki.

THIRING GUSZTÁV.

HELMHOLTZ.

I.

Három éve, hogy e bámulatos ember, az *intellectual giant*, értelmi óriás, mint őt Clark Maxwell nevezi, itt hagyta tüneményszerű működésének színterét, a földet.

Nincs semmi különös előttünk abban, ha egy jelenték-telen emberke, a ki egy rugóval ellátott mechanismus módjára lejárta az elébe kiszabott életpályát, ha egy ilyen egyszerre megszűnik lenni. Teste föloszlik: ez physikailag természetes. Szelleme eltűnik: millió hozzá hasonló van, a ki átvegye örökét, mint egy elkopott csavarét az új. Az évezredes megszokás elég erős bennünk ahhoz, hogy ebben semmi meglepőt ne találjunk.

De mikor egy olyan alak mulik el előttünk, a kiről hatványozott mértékben ragyogtak elénkbe mindazok az adományok; a melyek istenkézből eredve, halandót fényessé tehetnek, akkor megdöbbenünk, s nem hihetjük, hogy a természet csak azért teremtsen minden reggel egy napot, hogy azt estére a világot körülözlőnlő nagy oceánba fulaszthassa.

Így vagyunk Helmholtz Herrmannal.

Az a nyugodni nem tudó erély, az a damaszkuszi pengéhez hasonlítható éles, hajlékony, soha csorbát nem szenvedő, s szinte minden akadályon áthatoló értelmiség egyszerre vajon semmivé lett, megcsufolva minden természet-tudományunkat, avagy átalakult alsóbb vagy magasabbrendű erélylyé?

Oly kérdések, a melyekre még ő sem tudott volna megfelelni.

Oly problema, a melynek eddigelé még csak negatív megoldásait ismerjük.

Ha szabad így neveznem a nagy szellemek megfutotta életpályákat.

A mi Arany Jánosunk élete, a ki megtalálta az ember föladatát abban, hogy ember legyen mindig, minden körülményben, a Carlyle Tamásé, a ki rögeszmének nevezve a boldogság hajszolását, megtalálja az igazi életezést a ránk bízott munka elvégzésében, a Helmholtzé, kit a jövő kérdése sohasem nyugtalanított, s azzal a tudattal, hogy azt teszi, a mi helyes, haladt nem habozva és meg nem tántorodva soha rendeltetésének pályafutásain.

Az ő életök egy philosophiai rendszer, melynek erős, hitre kényszerítő hatását öntudatlanul érezzük.

Ha ezek, a legnagyobbak, így látták helyesnek élni, akkor így is kell annak helyesnek lennie. S bármi következék is utána, az igaz, a helyes bäsisknek hozzá az ilyen életnek kell lennie.

És mégis, a mikor ezt mondjuk is, a végleges meggyőződés megnyugtató melegét nem tudjuk érezni.

A bizonyításból hiányzik egy lényeges pont: az igazolás.

Helmholtzot e kérdés sohasem háborgatta.

A realistát annyira áthatja, impregnálja a természet-tudomány módszere, hogy egyfelől nem bízva semmi másban, nem is kíván támaszkodni azokra, másfelől teljesen megbízván ebben, az általa megadott eredményeket ép oly nyugodtan szemléli, ha a saját létére vonatkoznak, mint mikor az eldobott kő mozgásviszonyairól adnak fölvilágosítást.

S az igazi természetbuvár még a fajfönmaradásnak némileg kárpótlást ígérő, de a természet megismert törvényei által nem biztosított csalképébe sem kapaszkodik. «Mint a hogy az egyesnek el kell viselnie a meghalás gondolatát, úgy el kell azt viselnie a fajnak is; de ennek magasabb erkölcsi föladatok jutottak, mint más eltűnt életalakoknak, ezek reá vannak bízva, s ezek betöltésével életezéljät el is érte», mondja Helmholtz *Ueber die Wechselwirkung der Naturkräfte* című népserű értekezésében.

Ne vegyüljön azért beszédünkbe a fájdalom vagy nyugtalan töprengés kislelkű, dissonans hangja, mikor épen ő róla emlékezünk. Resignálva inkább e megoldást nem ígérő teleo-

logikus problémára nézve, fordítsuk egész figyelmünket arra, a mi realis vizsgálat alapjául alkalmasabbnak látszik, e tüne-
ményes élet példájának a maga teljességében, fönséges, nyu-
godt nagyságában való megismerésére.

Helmholtz azok közül az emberek közül való, a kiket
Emerson oly találóan nevez Representativemen-nek, a kik egy
kort, egy nemzetet képviselnek.

A XIX. századbéli germánfajnak a képviselője ő.

Azé a fajé, a mely általában mély philosophiai gondol-
kodásáról nevezetes, s a mely ujabban — elegendő lesz mint-
egy esetlegül csupán a Fraunhofer, Bunsen, Kirchhof, Emil
Dubois Reymond, Fechner, Wundt, Siemens neveire hivatkoz-
nom — semmivel sem kevésbbé otthoniasnak bizonyította magát
a tapasztalati, kísérleti kutatás gyakorlatias mezején, mint
hajdan Eulerrel, Gaussal, Kanttal, Leibnizzal és társaikkal az
abstractiók elvontabb világában.

Ily férfiú élete, kicsiny vonásaiban épügy mint a nagyok-
ban, méltó tárgya lehet érdeklődésünknek.

II.

A potsdami gymnasium egyik kicsike termében egy
csapat elevenpiros, vidor ábrázatú 10—15 éves gyermek
között egy halavány arczú, beteges megjelenésű, vézna fiúcska
vonja magára figyelmünket. Úgy tetszik, mintha a szoba ócska,
kopott, fakó butorzatához e társaságból egyedül ő illenék oda,
a ki zsenge gyermek léttére már is a megviseltség szomorú be-
nyomását ébreszti a szemlélőben. Önkéntelen részvéttel for-
dulunk felé.

De részvétünk csak pillanatokig tarthat. Az erősen el-
foglaltnak látszó fiúcska fölveti nagy csillogó szemeit, a melyek
szinte világítani látszanak, kivilágítani ebből a szűk tanterem-
ből, ebből az apró iskolából. E szemek meghazudtolják az
arczot, meg a vézna termetet; oly föltünően tekint ki rajtok a
lélek, hogy azt kell hinnünk, ezek emésztik föl az egész élet-
erőt a többi tagok elől. Itt nincsen többé szánalomra ok.

E pillanatban az ő neve hangzik a kathedra felől. A fiú
zavart lesz, elpirul, nem tudja, miről van szó. Lásd, fiam,

feddi félig szigorú arczczal a tanár, de félig bánatosan is, mert az ő fia a kis Herrmann, a ki oly kevés érdeklődést mutat a görög igeragozás rejtélyei iránt, lásd, már ismét nem figyeltél, mily rossz gyermek vagy, mivel foglalkoztál?

A fiu félénken veszi elő padja aljából a telefirkált papirost, a min algebrai képletek közt az optikai lencse különböző alakjai vannak fölrajzolva.

Ez a gyermek a térdeire tett papirosdarabon oly föladatak megfejtésével foglalkozott, a mik érdemes tudósok számára is nehezeknek bizonyultak.

Így élte le, küzdve az iskolával, nem szeretve, a miket el kellett végeznie, s vágyódva oly dolgok után, a melyek messze estek tőle, fázva a görögtől, hevülve arabért (Lokmán meséit már tanuló korában eredetiben olvassa), unva a hármass szabályt és farkaséhhel nyelve a «sublimior»-t, nem nyerve meg bizalmát és elismerését sem soha a fia excentricus iránya miatt aggódló apának, így élte le ifju éveit Helmholtz az iskolában.

Odahaza kísérletezéssel foglalkozott. Ezekben édes anyja volt a gyámolítója, a kitől talán tudnivágyó szellemét is örökölte.

Potsdamban elvégezvén a gymnasiumot, Berlinbe ment a Friedrich-Wilhelm intézetbe, hol állami költségen készülni lehetett katonaorvosi pályára.

1842-ben már mint kórházi orvossal, 1843-ban, 22 éves korában pedig mint «Companie-chirurgus»-sal találkozunk vele a potsdami testőr-huszárezrednél.

Most már nem vézna, nem beteges többé. A közepesnél magasabb termetű, erőteljes alakká fejelett, széles vállakkal s hatalmas méreteket mutató koponyával.

Huszonnyolcz éves korában megnősült, s első felesége meghalván, később másodszor is házasodott. Több gyermeke maradt, a kik közül különösen két fiu — egy igen korán elhalt physikus s egy ma is élő müncheni mérnök — látszott örökölni atyjok matematikai tehetségét.

Helmholtz nemcsak a tudomány iránt érdeklődött, a mivel bővebben fogunk e helyt foglalkozni, hanem rendkívül szerette a szép művészeteket is. Mindegyiket ugyan, de különösen a zenét. Egy-egy Wagner-féle opera meghallgatása képezte legkedvesebb szórakozását. Szívesen sétálgatott szép

vidékeken, s azt szokta volt mondogatni, hogy a kies Neckar-völgynek nem egy jó gondolatát köszöni.

Orvosi hivatása közben több kiváló munkájával magára vonván a tudós világ figyelmét, 1848-ban az anatomia tanárává neveztetett ki a berlini egyetemen. Egy évre rá már Königsbergben, majd 1856-ban Bonnban, 1857-ben pedig Heidelbergben találjuk, mint a physiologia tanárát. 1870-ben pedig a berlini egyetem matematikai-physikai tanszékére nyer meghívást, a melyet el is fogad. Élete végső éveit a Werner Siemens alapította charlottenburgi technika-physikai intézet igazgatásának szentelte.

Bámulatos a pálya, melyen e férfiú végig ment; a realtudományoknak csaknem összes mezőiségein keresztül-nyulik az.

És a mi leginkább érdemel csodálatot: e roppant úton sehol sem haladt úgy el, hogy a mellette fekvő dolgok velejébe ne tekintett volna, sehonnán sem távozott úgy, hogy maga után maradandó emlékeket ne hagyott volna.

Egy szellemi Hercules, mikroszkop szemekkel, mikrofon fülekkel és oly agyvelővel, mely egyetlen benyomást sem hagy eltűnni észrevétlenül, de megfigyel, elemez, megért, földolgoz mindent, a mi csak közelébe jut.

A terület, melyet tudományos munkásságával bejár, rengeteg, s munkáinak, eredményes vizsgálatainak, becses fölfedezéseinek száma légió.

Emil du Bois Reymond a fölötte tartott emlékezésében *unermesslichnek*, *dichtgedrängtnek* nevezi művei sorát. S azt mondja rólok: «Mivel ezek gyakran igen röviddel egymás után, sőt sokszor épen egyidőben egészen különböző tárgyakkal foglalkoznak, lehetetlen rólok valaminő sorrendzerű egybeállítást nyújtani, vagy épen élet-eseményeivel lépést tartva adni őket elő. Nincs más mód, mint minden megkötött szabály nélkül, tartalmokra, megjelenések idejére vagy helyére való szorosabb tekintet nélkül sorolni föl műveit, egyébiránt törekedvén olyan czélszerűnek látszó rendre, a milyen épen lehetséges».

És du Bois Reymondnak ebben mi is kénytelenek vagyunk igazat adni. Valóban lehetetlennek látszik Helmholtz műveit valamely logikus egymásutánban sorolni föl.

Mi részünkről, hogy némileg legalább könnyítsük a be-

látást a dolgozatok e tömkelegébe, a mennyire épen lehetséges, külön fogunk foglalkozni a physiologussal, külön a matematikai-physikussal s külön az általános tudóssal, vagy ha úgy tetszik, philosophussal.

III.

Helmholtz munkásságának a kezdete még abba a korba esik, mikor az a priori megállapított alapnézetek befolyásolták és zavarták a természettudományi vizsgálatokat.

A physiologiában az életerő, a *Fluidum vitae* félig meta-physikus fogalma szerepelt, s a vegytanban is vissza-visszajárt még kísértetni a *phlogiston*, a lánganyag. A physikában teljesen otthon érezték magukat a különféle súlytalan folyadékok, ellenben végkép hiányzott valami egységes szempont, mely szerint a szétágazó tünetekkel foglalkozó fejezeteket összefoglalni, rendezni lehetett volna.

És nem csupán véletlen, hogy Helmholtz még megérte mindeme tudományok megtisztulását a hozzájuk tapadt bal-fogalmaktól, kiépülését az évezredes fogyatkozásokból. Része volt benne, hogy ez így történjék.

Helmholtznak az iskola padjain, a laboratóriumban szerzett előismeretei orvosi jellegűek voltak. E körülmény rajta is hagyta letörülhetetlen nyomát egész tudományos működésén. És nem vált annak kárára. Ő maga mindig előszeretettel hivatkozott orvosi mivoltára és azt tartotta, hogy e szakbeli tanulmányai juttatták el a tudományos vizsgálódás örök alapelveinek ismeretéhez.

Valóban, ha ő nem mondta volna, munkában gazdag életének tanulmányozásánál magunknak kellene erre rájőnünk.

A kikötő, melyből hódító útjára elindult, a physiologia volt.

S azután is, mikor az abstract tudományok legtávolabb fekvő régióit választja csaknem állandó lakhelyéül, visszavisszatér ide megpihenni. Ez az otthona, «szellemi hazája», a melyből kivándorolt ugyan, «de a kivándorló is legjobban megérti az embereket és legjobban talál megértőket a saját hazájában».

Physikai következtetései, matematikai elemzései, ismeretani fejtegetései ideerresztik gyökérszálaikat, innen veszik az életerőt elrombolhatatlan szervezetükhöz.

Első munkáját 1842-ben nyújtotta be a Friedrich-Wilhelm intézet (úgynevezett Pepinière) orvosi karához a tudori cím elnyeréséért.

Önmaga által végzett mikroszkopikus kutatások alapján mutatja ki ebben a régóta hiába keresett kapcsolatot a gerincz-telen állatok idegrostjai és idegduczai közt. Ezóta tekintetnek központi szervekül e csoportnál az idegduczok.

A következő évben az erjedésről és rothadásról tett közzé egy tanulmányt a Johann Müller anatomiai és physiologiai folyóiratában.

Az egyrésről Schwann és Cagniard de la Tour, másrésről Gay-Lussac és Liebig közt e tárgyban kifejlődött vita hitta föl érdeklődését e kérdésre. Amazok a rothadást és erjedést élőlények okozta folyamatnak, ezek tisztán chemiai processusnak állították. Helmholtz idevágólag kísérleteket végez, a melyeknek eredménye gyanánt kimondja, hogy «a rothadás az élettől függetlenül is végbemehet, de egyszersmind élő szervezetek fejlődésére és táplálására rendkívül alkalmas, s ezek a föllépő jelenségeket módosítják. Az ilyen, szervezetek által módosított ezekhez kötött rothadás az, a mit erjedésnek nevezünk».*)

E közben tovább foglalkozott physiologiai studiumaival is és az izmok anyagfogyasztásáról írt egy tanulmányt, a mely empiristikus, akkor még szokatlan fölfogásával, meglehetősen föltűnést keltett.

Még inkább magára vonta a közfigyelmet az állati melegről írott terjedelmes értekezésével, mely a berlini orvosi *Encyclopaediában* jelent meg. Csatlakozik e dolgozatában akkor már több kitűnő physikusnak azon nézetéhez, hogy a hő tulajdonképen a mozgás egy neme. Továbbá gondosan végrehajtott kísérletek alapján, melyeket önmaga által tökéle-

*) Szembetűnő itt H.-nak a rothadásra vonatkozólag adott pontatlan eredménye, a mire Wiedemann azt jegyzi meg, hogy az oka a tökéletlen mikroszkopban van, melyet H. jobb híján, kénytelen volt használni; az erjedésre vonatkozó vizsgálatokat ellenben a Magnus elég jól felszerelt laboratóriumában végezte Helmholtz.

tesített hővillamelemek segélyével végzett, kimutatja, hogy az izmok nemcsak a vértől nyernek meleget, hanem pl. az összehúzódások által végzett munka is hővé változik bennök.

Az értekezések során tovább haladva itt egyszerre csak az eddigiektől erősen eltérő jellegű, csaknem tisztán physikai tárgyú dolgozat üti meg szemünket.

Lehetetlen föl nem ébredni bennünk a kérdésnek: hogyan esik, hogy az orvos egyszerre physikussá lesz?

A kutató környezetében széttekintve azonban nem lesz nehéz megtalálnunk a magyarázatot.

Ekkoriban, 1845-ben, történt, hogy Magnus Gustáv, a berlini egyetem e kiváló tanára, megalapítja a berlini physikai társaságot. A társaságnak Helmholtz is tagja lett.

Úgy hiszszük, a tények ez egyszerű konstatálása elegendő arra, hogy a föltűnő irányváltozás némileg meg legyen világítva előttünk.

S ha még hozzátesszük, hogy e társaságban oly nevek viselőivel találkozunk, mint G. Karsten, Beetz, Brücke, Knoblauch, Emil du Bois Reymond, Clausius, Kirchhoff, Quincke, Werner Siemens, Tyndall stb. — akkor épen nem lesz meglepő ránk nézve az új irányba térés, sőt azt hiszszük, inkább az volna csodálatra méltó, ha ilyen környezet teljesen hatástalan maradt volna reá.

Tanulmányai tehát mind inkább-inkább exact irányt vesznek s már 1847-ben *Die Ueberhaltung der Kraft*, az erők megmaradása czimű értekezésében az abstractio oly magas fokán látjuk őt, a milyenre egy professionatus és éles elméjű physikusnak csak emelkednie lehet.

Általános érdeklődés és vizsgálat tárgya volt már ekkor a természetvizsgálók körében az erők kölcsönös átalakulásának s mozgástüneményekre való visszavezetésének kérdése. S bizonyára foglalkoztatta ez a berlini fiatal társulatot is.

Maga a problema keletkezése régebb időre, némileg még Leibnizra (1686), sőt talán Baconra (1561—1621), aztán mindenesetre Rumfordra és Davyre mutat vissza. Tisztán és szabatosan pedig Mayer Julius Róbert, heilbronni orvos formulázta először (1841—42) a vizsgálat föladatát, és eredményét is a mechanikai és chemiai energiának meleggé való átalakulása esetében. Sőt ugyanő később (1848) teljes tudatában ez elv nagy jelentőségének és egyetemes érvényességének, a nap-

rendszer mechanizmusára s az állati és emberi szervezetre is átvitte ezt.

Kísérletileg a tájban leginkább Joule foglalkozott e kérdéssel, s tisztán elméletileg Grove; mindkettő Angliában.

«A mit azonban a korábbi kutatók az ő, inkább egyoldalú ismereteik mellett nem tudtak megtenni, azt megtette a fiatal katonasorvos, 1847-ben megjelent alapvető munkájában, *Az erő megmaradásában*. Helmholtz, a nélkül, hogy ismerte volna a Mayer R. eredményeit, melyek a physikustól távolabb eső Liebig-féle *Annalen*ben jelentek meg, tapasztalati adatokra támaszkodva, matematikai szigorúsággal állítja föl az erő megmaradásának elvét és terjeszti ki azt az összes természeti tűneményekre, tökéletesen hibátlanul és bámulatos világossággal», mondja Wiedemann a *Wissenschaftliche Abhandlungen* harmadik kötete bevezető soraiban.

A mai, rationalis természettudományi fölfogáshoz szokott gondolkodás előtt alig lehet eléggé kiemelni, mily óriási jelentőséggel bírt Helmholtz-nak — és mondjuk társainak — e fölfedezése.

A physika egységes tudománynya lett, a honnan egyszersmind az imponderabiliák is örökre száműzve vannak, hiszen ettől kezdve csak egyetlen erő vagy erély van a világon, s minden új tűnemény csak ennek a különböző alakban való megjelenése.

A biológiában ez adta meg a kegyelemdőfést a vitalis-musnak, megmagyarázván igen egyszerűen és világosan azt, a mi eladdig megfeythetetlennek látszott: az anyageserét a szerves életben.

A csillagászatban érthető lön a nap melege, az az ok, a melytől függ — a vulcanismust és árapályt nem tekintve — minden szerves élet és szervetlen mozgás a víz körútja, a felhőkön és folyamokon keresztül, s az élet körútja a növényi és állati anyageserében.

Miután ezzel a dolgozatával mintegy megmutatta Helmholtz, hogy a physika és matematika elvontabb tájékain is ismeri a járást, újból visszafordult kedvencz physiologiájához.

Különösebben foglalkozik még mindig az izommunkánál fejlődő meleggel s aztán az idegek izgalomvezető képességével. Kiváltképen nevezetesek ez utóbbi vizsgálatai, mert e téren ő az első, a ki sikerrel kísérletezik. A tudományos világban még

ekkor — 1850-ben — senki sem mert arra gondolni, hogy az izgalom haladásának a sebességét meghatározhassa. A sok, kudarczot vallott kísérletek után megállapodtak abban, hogy e sebesség legalább is a fényével vagy az elektromosságával egyenlő, s lehetetlen, hogy az, oly kis távolságban, a mekkora a vezetőpályák (idegek) hossza, valaha megmérhető legyen.

Ekkortájt födőzött föl Pouillet egy elektromos készüléket, melylyel igen kicsiny időközöket lehetett megmérni. Helmholtz tökéletesíti az eszközt és diadalmasan oldja meg a hozzáférhetetlen problémát s megállapít oly eredményeket, a melyek a legutóbbi vizsgálatok eredményeinél éppen nem állanak hátrább.

Először a békákon kísérletez, «a tudomány e régi mártir-jain», azután élő embereken is. Hogy a kísérleteket még tökéletesebben hajthassa végre, kitalál egy eszközt, a myographont, a melynek segélyével az ingerelt ideg izmai önműködőleg rajzolják le egy kormozott fehér lapra a mozgásukat jellemző görbéket. Ezáltal oly pontossá lett a kísérlet, hogy feleletet lehetett nyerni még egész csomó oly kérdésre, a melyre más-kép gondolni se lehetett volna.

Az izgalomvezetés sebességét Helmholtz 30 m.-nek találta másodpercenként, de egyszersmind megállapította, hogy a hőmérsék e számot nagyon megváltoztathatja, nevezetesen erős lehűlés mellett felényi is lehet, mint magas hőmérséknél.

Helmholtz vizsgálódásai ilyenformán az emberi észrevétel segédeszközeire, az idegekre s ezek kapcsán az érzékszervekre is kiterjedvén, figyelme csakhamar e szervek benyomásai és e benyomások külső objectuma közti összefüggésre kezdett irányulni.

A szemmel foglalkozott először behatóan. S mint egyebűtt is, ha egy kérdést fölvetett, eszközöket teremtett magának annak a vizsgálatához, úgy itt is, hogy jobban hozzáférjen e szerv titkaihoz, fölfedezi a szenttükört, melylyel annak belsejébe láthat, s az ophthalmometert, melylyel alakjának törvényeit állapíthatja meg.

A szenttükör, e csodálatosan egyszerű eszköz, valóságos forradalmat idézett elő a szemészetben, s talán egymaga nem sokkal kevesebbet tett arra, hogy Helmholtz világhírű legyen, mint összes tudományos munkássága.

Terjedelmes és új eredményekben szinte példátlanúl

gazdag könyvben bocsátotta közre idevonatkozó vizsgálatai és tanulmányai eredményét. E könyv körülbelül legteljesebb alkotása az ő lángelméjének, époly meglepő nyomait mutatja finom kísérletező ügyességének, mint hatalmas bonczoló logikájának és akadályt alig ismerő matematikai analísysének.

«Tulzás nélkül mondhatni, írja emlékbeszédében du Bois Reymond, hogy nincs nemzet, a melynek tudományos irodalma e könyv mellé méltán állítható művet tudna fölmutatni.»

A könyv czíme: *Handbuch der physiologischen Optik*, három darabban jelent meg, 1856, 1860 és 1867-ben. Elkezdve a szem részletes, boncztani ismertetésén, a látás belső és külső okainak physiologiai, physikai és matematikai elemzésén át, figyelembe véve még az æsthetika vonatkozó kérdéseit is, az egész idesorolható anyagot földolgozva találjuk e munkában. S hozzá összegyűjtve, megbírálvá és fölhasználva szinte minden, a mit valaha e kérdések valamelyikéről írtak.

Nem könnyű röviden számot adni róla, hogy mik a főérdemei ez epochalis műnek.

Tisztázta ebben Helmholtz a színek keveredésének törvényeit, láthatóvá tette az ultraviola sugarakat, megmagyarázta a fénylést, az utóképeket, színvakságot, irradiatiót, a két szemmel való látást. Fölfedezte a telesteccoskopot, a szemnek úgynevezett hengeredő mozgását, alkotó részeinek fluorescenciáját; megállapította a horopter (együttlátó) felületek alakját, föllevenítette s kiegészítette a Young-fele látáselméletet.

Nur er selber kam ihm selber gleich, csak ő maga érhetette utól magát, mondja du Bois Reymond, mikor az *Optika* után Helmholtz hangtani nagy művére tér át. Ez 1863-ban jelent meg, összeolvasztva több elszórtan megjelent értekezésből.

Egy valóságos fölfedezések könyve.

Különösen a fül belső szerkezetét, a hallócsontok működését tárgyalja addig nem is sejtett teljességgel és pontossággal. Megadja a légrezgés elméletét nyílt sípokban, az úgynevezett combinatio-hangok theoriáját, fölfedezte a hangszínezet törvényeit, a resonatorokat; röviden szólva megépíti az akusztikának jóformán mai nap ismeretes egész épületét, beleértve még a tulajdonképeni zene-elméletet is. Irodalmi ismerete e téren sem áll hátrább mint az Optikában, s itt is fölhasználja minden kor és minden nép addig megismert eredményeit.

IV.

Helmholtz majdnem kezdettől fogva foglalkozott ugyan egészen elméleti jellegű vizsgálatokkal, s kísérleti alapon induló fejtegetései is nem egyszer emelkedtek abstract magaslatra, de azért 1870 óta, a mikor a berlini egyetemen, Magnus örökébe lépén, a matematikai physika tanára lett, különösen szembetűnő lesz munkásságának elvont iránya.

Ettől kezdve már maga nem igen végez kísérleteket, mások tapasztalatait használja föl, vagy épen valamely általános alaphól, elvből kiindulva, deductive tárgyal.

Mintha most már, miután oly soká foglalkozott az inductiv anyaggyűjtéssel, jogosultnak érezné magát a fölhalmozott eredmények rendezésére, s miután annyi fáradsággal hegytetőre jutott, idejénvalónak látná fölülről tekinteni be a tájékokba, a melyeket alulról jövet oly részletesen bejárt előbb.

Így például mindjárt több izben foglalkozik az erély megmaradása elvének alkalmazásával a különböző physikai disciplinákban.

Nem lesz érdektelen itt megemlíteni, hogy az erről kiadott első értekezése annak idején különösen a miatt szült nagy visszatetszést több igazán kiváló physikusnál, mint Magnus, Dove és Riess, mert belőlök az örök mozgó, a perpetuum mobile lehetetlensége következett. Helmholtz fejtegetései ugyanis világossá tették, hogy az erők egymásba való átváltozása nem minden korlát nélkül való. Mig egyik erély-faj a másikba tökéletesen átmehet, addig a visszafordításnál már egy bizonyos mennyiség elvész, illetőleg az átváltozott alakban marad.

S valóban alig hogy híre terjedt Helmholtz ez eredményének, Clausius megállapította a mechanikai hőelmélet híres második törvényét, a mely szerint «a meleg nem mehet magától (compensatio nélkül) hidegebb testből a melegebbe». Mely törvény implicite azt jelenti, hogy a meleget semmimű munkává nem tudjuk teljesen átalakítani. (Ma már ismeretes e törvényből levont azon legvégső következtetés is, az úgynevezett dissipatio elmélete, mely szerint lassanként a

természetben jelenlévő minden erély visszafordíthatatlan erélylyé, alacsony fokú hővé változik át, a mi a világegyetem halálát fogja jelenteni.)

Ez irreversibilitást, az erély elvéhez fűződőleg, különösen szépen illusztrálja Helmholtz a szabad és kötött erély új fogalmainak bevezetése segélyével a galvánelelemnél föllépő elektromosság és hő összefüggése esetében.

A megfordíthatóság kérdésének a fejtegetése vezette rá Helmholtz figyelmét a Maupertuis-féle legkisebb *actio* elvére. Ez elv ugyanis valamivel szűkebbnek, de egészben véve rokonnak látszott az erély elvével.

Ismeretes, hogy Maupertuis ez elvet teleologikus céllal, tudniillik isten létének a bizonyítására állította föl a XVIII. század első felében. Mathematice kifejezve így hangzik: a tömeg, a sebesség és az út szorzata (*actio*) a tényleg megtörténő mozgásnál mindig a lehető legkisebb.

Eredeti megállapítása e tételnek meglehetősen határozatlan és homályos volt, Helmholtz tette ezt először physikailag teljesen használhatóvá.

S különösen alkalmasnak bizonyult ez a megfordítható és meg nem fordítható folyamatok elkülönítésére, a mennyiben Helmholtz-nak sikerült kimutatnia, hogy ez elv az összes megfordítható processusokra érvényes, a meg nem fordíthatókra ellenben nem.

Helmholtz különben úgy vélekedik, hogy ama processusok meg nem fordíthatósága csupán a mi gyarlóságunkon alapszik, a mennyiben nem vagyunk képesek az összes e célból szükséges változtatásokat, mozgásokat visszafelé előidézni.

Alkalmazza Helmholtz az erély elvét az indukált áramok tanában is, különösen az öninductió esetében. S eredményeit igen egyszerű és áttetsző kísérletekben mutatja be.

A Weber-féle elektrodynamikai törvény általános érvényét is ugyanez elv segélyével vizsgálja és dönti meg. W. Weber szerint ugyanis az elektromos vezetők egymásra gyakorolt hatása a vezetők mozgásától is függ; és Helmholtz kimutatja, hogy e fölvétel több esetben nem felel meg az erély állandósága elvének.

E vizsgálatoknak lett következése az, hogy az elektromos távolbhatás (*actio indistans*) iránt Németországban is kezdett csökkenni a bizalom s itt is kísérleti és elméleti kutatások

indultak meg, hogy az elektromos erély továbbszállításának módját kipuhatolják.

E tekintetben jóval előbb jártak az angolok, a kiknél Faraday már a század negyvenes éveiben megtette ez irányban az első lépést, az igen finom, rugalmas szilárd golyókból álló közegben képződő erővonalakkal magyarázván az elektromos és mágneses hatásokat. Ez elméletet matematikailag kifejtette s tovább vitte aztán Maxwell, a ki szerint az elektromágneses erőket az éther szállítja tovább.

Mindezek fölött állanak azonban Helmholtz tanítványának, Hertznek az eredményei, a ki a mestere adta impulusra kezdett főként kísérletileg foglalkozni az elektromos távolhatással. Kitűnt, hogy az elektromosság a fényvel teljesen analog tünemény. Transversalis hullámrezgés az éther tömegében, mint ez, s visszaverődik, törik, polarizálódik, mint ez. Csak hullámai hosszabbak óriási mértékben a fényéinél.

Helmholtz maga nem folytatott elektromos elméleti vizsgálatokat, de elfogadta Faraday és Maxwell elméletét, a mint az Faraday fölött (1881.) tartott emlékbeszédéből is kitűnik, meg *Elektromagnetische Theorie der Farbenzerstreuung* czimű értekezéséből, melyben a színszóródás törvényeit fejt ki az elektromagnetikus elméletben. Még egy nagyobbszabású matematika-physikai munkálata van Helmholtz-nak, a mely ez elmélethez sok tekintetben csatlakozik. Értjük az *Örvénylő mozgás* elméletét a hydrodynamika körében.

1858-ban jelent ez meg s általános és méltó föltűnést keltett a szakkörökben, nemcsak eredményeinek fontosságával, hanem, és talán még inkább, azzal a páratlan matematikai tudományával, melyet szerzője e rendkívül bonyolult, nehéz földadat megoldásával elárult.

Képzeljük el magunknak azt a mozgást, a mely származik, ha egy kanalat, függőlegesen tartva, végig húzunk a theás csészében. Két örvény keletkezik kétfelől mellette. E két örvény tulajdonkép csak két vége egy örvényfonalnak, mely lefelé a folyadékba nyúlik, s a kanál körül egy teljes félkört képez. Elképzelhető, hogy ne félkör legyen csupán egy ilyen örvény, hanem teljes kör, mely valami határtalan folyadékban keletkezve szabadon mozoghat. Ez lesz az örvénygyűrű. Sőt lehet a folyadékfonál, mely e gyűrűt alkotja, többféleképen hajlott, sőt hurkokat vető is.

Ha ilyen alakzatok mozognak valamely folyadékban, igen sajátos mozgási, ütközési stb. tünetmények lépnek föl közöttök.

Ezeknek a tünetményeknek a matematikai törvényeit állapította meg Helmholtz.

Természetesen még nem egész teljesen, a legutolsó fölmerülhető kérdésig. De a számítás oly nehézségekkel jár, melyekkel szemben a modern matematika is tehetetlen.

Mindazáltal a Helmholtz nyerte eredmények így is igen becsesek. Különösen azért is, mert, mint ismét érintettük, a Maxwell-féle elektromagneses elméletnek mintegy kiegészítését s egyuttal igazolását nyújtják. Az összes elektromagnetikus tünetmények megmagyarázására ugyanis elegendő fölvenni, hogy az étherben örvénygyűrűk képződnek és vannak jelen, a melyeknek tengelyeit az elektromos, illetve magneszes erővonalak képezik.

Ugyancsak e vizsgálatok jelentősége mellett szól W. Thomson — 18.. év óta Lord Kelvin — anyagelmélete is, mely egyenesen ezekre támaszkodva, az atomokat és molekulákat végtelenül apró örvénygyűrűknek tekinti, s ebből az anyagon föllépő összes jelenségeket magyarázza.

Az elektromos vegybontással is több dolgozatában foglalkozott még Helmholtz, főképen az erély elvének alkalmazása szempontjából. Idevonatkozó munkáiban állítja föl és fejti ki az úgynevezett «kettős réteg» (Doppelschicht) elméletét, mely azóta elektromos és magneszes tárgyalásokban csaknem általános elfogadásra talált.

A fénytanhhoz is vissza-vissza tér még; megállapítja a mikroszkop nagyítási határát és kifejti az úgynevezett anomalis színszóródás elméletét.

Az elsőre nézve Abbeval egyidejűleg kimutatja, hogy a nagyítás határa nem korlátlan, sőt meglehetősen szűk térre szoruló. S kerek számban szólva, körülbelül 1·5000 mm. átmérőjűnél kisebb tárgyat sohasem fogunk meglátni.

Az anomalis színszóródásnak pedig, tudniillik annak a jelenségnek, hogy némely anyag (többnyire átlátszó vagy fluorescáló) színeképében a színek sorrendje a szivárványétól eltér, matematikailag adja meg a magyarázatát és törvényeit. Alapul a Sellmaiertől eredő elméletet veszi, a mely szerint az

ether részei közé súlyos anyagi molekulák is vannak beágyazva és azok vele együtt mozognak.

Az erély elvéről föntebb elmondott vizsgálódásai sorához tartozik még a «monocyclikus» rendszerre vonatkozó öt értekezése.

Így nevezi az olyan anyagi rendszert, a melynek belsejében egy vagy több stationarius, önmagába visszatérő mozgás fordul elő, a mely mozgásnak a sebessége azonban csak egy parametertől függ. Ilyen monocyclikus rendszerre vezet nagyjában véve a «hómozgás» is, a hol az az egy parameter a térfogat lehet, mint a melynek állandósága az áramlás stationarius voltát biztosíthatja. És épen ez adja meg e vizsgálatok főérdekét, a mennyiben ezek egy általánosabb alakhoz vezetnek, a melynek a munka és hő egymásba való átváltozási törvénye specialis esete gyanánt adódik ki.

Itt emlékezhethünk még meg végül a physikai földrajzba és meteorológiába vágó munkásságáról.

E nemű munkássága talán még leginkább jellemző Helmholtzra nézve. Egy-egy természeti kép nyári sétái közben megragadja figyelmét, s elméje nem bocsátja el azt. A 65—70 éves ember üdülni megy a' Cap d'Antibes csúcsára, de zsebébe egy kis anemometert tesz s pihenése közben a széljárás törvényeit igyekszik megállapítani.

Tanulmányokat írt a gletserekről, a forgószelekről, a viharról, a fellegekről, általában a légkör mozgásairól. Minde műveit a magas általános szempont jellemzi, melyekből a tünetényeket tekinti, s más ismert jelenségek analogiájára rendszerbe foglalni próbálja. A levegőnek a vízéhez hasonló hullámzásával magyarázván a sávós cirrusfelhőket, a regulatióval, vagyis az erős nyomástól okozott olvadást követő újrafagyással a gletsert stb.

V.

Még egy csoportja van Helmholtz munkásságának, a melyről eddig nem szólottunk: népszerű értekezései.

Nem azért választottuk el ezt a többi szellemi alkotásától, hogy talán nagyon is részletesen akarnánk velök foglalkozni. Munkánk szűkre vont kerete nem engedi ezt meg. Hanem

mert némi rendet akarván az anyagba hozni, a melylyel Helmholtzt szemléltetni óhajtjuk, leghelyesebben ott gondoltuk ezeket előhozhatónak, a hol az egész emberről, az ő helyfoglalásáról a számára rendelt környezetben, életelveiről s világfölfogásáról akarunk megemlékezni.

Egy ily ember életének a vizsgálata azzal a reménnyel kecsegtethet bennünket, hogy ebből talán valami becses tanúságot vonhatunk a világban való tájékozódást illetőleg.

Ő számtalan utat, terjedelmes mezőket, vízmósásos, szakadékos, nehezen hozzáférhető helyeket járt meg, csak nem lesz alaptalan a reményünk, hogy egyik vagy másik irányban a helyes útra nézve adhat nekünk fölvilágosítást?

S Helmholtz az ő életnézeteit, vagy ha úgy tetszik philosophiáját, kiváltképen népszerű értekezéseiben, alkalmi beszédeiben vagy fölolvásásaiban bocsátotta a világ elé.

Sajátságos, páratlan az ő működése e nemben. Ha kutatásaiban — mint maga mondja — a tudomány önzetlen szeretete vezette, úgy műveiben meg az emberiség iránt való odaadó rokonszenv nyilatkozik.

Tudni óhajt mindent, a mi a természetben van, s oda akar adni az egész emberi nemnek mindent, a mit tud. Nem is elégszik meg azzal, hogy néhány kiválasztott ismerje, mindenkinek hozzá kell a kútforráshoz férni.

Lappaliákat, banális, hétköznapi dolgokat, csak azért, hogy beszéljen, vagy olyan ismereteket, a melyeket mások szereztek meg, a melyekről tehát mások is nyújthatnak fölvilágosítást, sohasem tárgyal.

Dolgozatai mindig a maga fölnyitotta forrásokból vannak merítve s izzel, erővel teljesek.

Kevésbbé gyakorlott elméknek inkább olvasásra, mint egyszeri meghallgatásra alkalmasak ezek; nem könnyűek, de a mi nehéz bennök, az — velő.

Lehetetlen e munkákat itt fölsorolnunk.

Elég megemlítenünk, hogy mindazokon a mezőkön, a melyeken keresztül haladt, állított föl ilyen jelzőtáblákat, mely a kevésbbé jártasokat is útbaigazíthassa. S hogy e táblák fölirata világos, sőt művészi; Helmholtzt nemcsak a tartalom, az alak is érdekelte. Sokszor talán több fáradságába került izlésének megfelelő alakot találni eszméi számára, mint azokat összegyűjtenie. Dolgozatait néha ötször-hatszor újra foglal-

mazta, míg meg volt velök elégedve. Stilusának meg is adták hálás honfitársai a «ragyogó», glänzend melléknevet.

Világfölfogását illetőleg különösen három népszerű értekezése fontos: *Ueber die Thatsachen der Wahrnehmung*, *Ueber das Sehen des Menschen*, *Ueber den Ursprung und die Bedeutung der geometrischen Axiome* és még az *Optik* utolsó fejezete.

Legfőképen azokból, a melyeket itt elmond, lehet és kell Helmholtz philosophiájának képét megconstruálni.

És ez egy philosophusnak nagyon nehéz feladat, nem philosophusnak ellenben annál könnyebb.

S e megjegyzésünk éppen nem akar tréfálkozás lenni.

Csak rá akarunk vele mutatni arra a körülményre, hogy Helmholtz-nak valamely philosophiai rendszerbe való beillesztése sok bajjal jár, míg philosophiai nézeteiről tájékozást szerezni elégséges a fentebb jelzett három-négy művének az elolvasása.

A rendszerbe illesztés kérdése tekintetéből legyen elég csupán Epstein szavait idéznünk, a ki szerint (i. m. 60. l.) Helmholtzban sokan egyenes «kantianust» akarnak látni, mások ellenkezőleg közönséges «materialistát», némi árnyalattal az empirismusnak, holott az ő philosophiai fölfogása a leghelyesebben így nevezhető «kritischer Idealizmus».

Mi egyáltalában nem akarunk törődni most azzal, beleillik-e valamelyik régi vagy új czím ramájába az ő philosophiai képe, egyszerűen látni akarjuk azt a képet...

Ez a kitünő szemű ember igyekezett magát a világban, a hová sorsa helyezte, tájékozni.

És rájött, hogy a közelben fekvő dolgokat még tisztán kiveheti, messzire azonban nem lát.

A hangot, az ízt, a szagot, az alakot, a nagyságot, ezt mind megállapíthatjuk tapasztalással. De a térforma, melybe mind e tapasztalást belé helyezzük, az okság elve, a miért, a melylyel őket fölkutatjuk és megtaláljuk, ez már kívülről adatott nekünk; kívülről, a priori épűgy, mint maga a létezés.

Minden ismeretünk a posteriori, a tapasztalati, de előre a kezünkbe adott eszközzel, előre az oldalunkra kötött táskába gyűjtjük őket.

Sem a tér három irányúságának, sem az okság elvének születési körülményeit megismerni nincs módunkban.

A világot sem ismerjük meg, csupán egy világot ismerünk meg. Lehet sok minden, a miről, mivelhogy rájuk véletlenül a mi öt érzékünk közül egy sem reagál, sohasem szerzünk tudomást.

A melyekről szerzünk, azokra nézve is csupán jeleket tanulunk meg; akárcsak számozva lennének a földi dolgok s mindegyikhez a maga számját jegyeznők meg.

Tájékozni tudjuk magunkat a világban, a nélkül, hogy tudnók, hogy mi a világ. A törvényeit ismerjük annak a valaminek, a miről azt sem lennénk képesek bebizonyítani, hogy az egész nem egy nagy álom.

A legáltalánosabb philosophiai kérdésekkel Helmholtz nem foglalkozott.

Elismerte, hogy valamely általános világfölfogásra szükség van ethikai szempontokból is, de minő fölfogás lenne ily tekintetből helyes, arra nem gondolt.

Ismerettani kérdések azok, a melyek igazán és mélyen érdeklik. Azt tartja, törekednünk kell a természet törvényeinek megállapítására, mert minden újonnan megismert törvény egy lépés a világrejtély megoldása felé. S hogy e rejtély megfejthető, arra nézve az okság elvének a priori volta a kezességünk. A philosophiát mindig egyszerű hypothesisnek kell tekintenünk, melynek egyetlen jogos s egyszersmind kötelességszerű föladata az összes ismert tények összefoglalása. Belőle következtetéseket vonni logikai hiba, a melyet a philosophusok nagyon sokszor elkövetnek, s viszont hacsak egy tény is van, a mely már nem foglalható bele, tovább is fönn tartani, újjal föl nem cserélni oktalan elfogultság, a melybe szintén nem egyszer estek már a bölcselek.

VI.

Végére értünk e szüksézávú ismertetésnek.

A rövídséget mindig nyomon követő homályt sikerült-e elkerülnünk vagy nem, nem tudjuk?

Egy dolog azonban, e szempontból, megnyugtatólag hat reánk. S ez az a hitünk, hogy Helmholtznak egészen tiszta világos képét soha senki sem fogja megrajzolni. Legalább az előttünk levő próbálgatások semmi reményt nem ébresztenek

bennünk ez irányban. Ellenkezőleg. Azt kell hinnünk, hogy egy ember, közönséges ember, kicsiny ahhoz, hogy az ő alakjának hatalmas méreteit minden irányban egyenlő élességgel figyelhesse meg. E. du Bois Reymond pl. legfőképp csak physiologust lát benne, Wiedemann physikust és matematikust, Epstein pedig philosophust.

Mi törekedtünk legalább az egész alak vázlatát elkészíteni. Csak körvonalatat természetesen, de lehető legjellemzőbb vonásokat igyekeztünk fölkeresni.

Gyakorlott szem ki fogja tudni tölteni a hiányzó árnyalat helyét.

A beteges, de gondolkodó gyermekben fölismeri a jövőendő nagyság csiráját; az idegek rejtett tulajdonságairól átható világossággal beszélő physiologusban meglátja a kísérleti asztala mellett órákat és napokat éber, pihenéstelen szemlélésben, vizsgálódásban töltő experimentatort; a felsőbb matematika soha eddig meg nem járt tömkelegében biztos otthoniassággal mozgó tudósban megérzi a lángész világító hevét, s a realis és mégsem kicsinyes, nem rendszereskedő, de azért éppen nem hebehurgya philosophiai fölfogásban maga elébe fogja állítani a «nagy embert».

Egygyel érezzük még csupán magunkat adósnak: az öreg Helmholtzzal.

Newton, az exact physika megteremtője, Pascal, az analitikai geometrák őse, Kummer, a számelmélet nagy mestere, s nálunk báró Kemény Zsigmond, a pszichologiai intuitio e tünényyszerű birtokosa — és hányat nem lehetne még idézni! — öregségükre meg sem értették, a miket férfierejük teljében alkottak. És ez éppen a legelvontabb eszméssel foglalkozó embereknél szokott leginkább bekövetkezni.

Mások legalább — s ez meg már egészen általános — öreg korukban új alkotásokra lesznek képtelenné.

Helmholtz 73 esztendeig élt (1894 szeptember 8-án halt meg), az évek száma szerint tehát megöregedett, méltán vagyunk kíváncsiak, mennyire nyühetik el egy ennyi éven át ilyen mértékben igénybe vett agyvelő?

Legyen szabad e kérdésben Wiedemann szavait, az ő közeli ismerőjét, jó barátját, idéznünk: «A legtöbb halandóra nézve elközelget az évek haladtával az a kor, midőn enyészni kezd az eredeti gondolatok fölfedezésére, új ala-

pon önálló kutatásra való képessége. Mikor ennek a helyére a gazdag tapasztalatokban megtisztult, megérlelődött, szélesebb láthatárra kiterjedő ítélet, nyugodtabb áttekintés lép. Azt kellene hinnünk, hogy Helmholtz a birodalmi technika-physikai intézet föladataiban találta meg azt a célt, a hol ő, ama nagyszerű munkásság után, az öreg korral járó e tulajdonságokat a legnagyobb sikerrel érvényesíthesse. E helyett ő, ámbár rendkívül nagy hivatali elfoglaltsága van, a melyet szívesen is végez, lankadatlanul folytatja tovább tudományos kutatásait is, s megkezd és bevégez oly elméleti vizsgálatokat, a melyek java férfikorának alkotásaival teljesen egyenrangúak».

Ime ez az ember a szellemnek oly gazdag áldásával volt megáldva az istenségtől, hogy ámbár mindig pazar kézzel szórta is annak kincseit egy hosszú életen keresztül, mégis elég maradt belőle a legutolsó napokra is.

Csendes, szelíd humorát, s meglehetősen világias, de azért mindig szerény modorát is változatlanul megőrizte mindig. Kedélyét nem keserítették el a családjában ért veszteségek (első nejének, s felnőtt, tehetséges fiának halála), s viszont nem tette főnhéjazóvá a mindenféle kitüntetések özöne, a mely utóbbi időben valósággal áradt reá minden oldalról, honfitársaitól, uralkodójától és az egész művelt világ részéről.

S ha valaki, úgy Helmholtz az, a kitől a költő eme szavaival vehetünk búcsút:

Jam peritus terræ totius quid quærere nequit

Nova secreta petens, cœla in alta volat,

Perspectus homines fideat redibit et illa :

Cognitum ipsi nobis non sinit esse latens.

PALLAGI GYULA.

KELETI BENYOMÁSOK.

Harmadik közlemény. *)

Törökország a nyáron lezajlott görög-török háború előtt kétségbeejtően siralmas helyzetben volt. A törökök azt hitték, hogy tényleg elérkezett már a birodalom fölosztásának ideje s készülniök kell arra, hogy viasszaszorítják őket Ázsiába.

Természetes, hogy ily körülmények között gyökeres belpolitikáról az ottomán birodalomban beszélni is időszerűtlen dolog volt.

Az európai hatalmaknak egyöntetű és igazságos magatartása azonban, melyhez mindvégig következetesek maradtak, új lelket öntött a törökökbe, s a régi föltétlen bizalmatlanság helyébe az a reménység lépett, hogy talán van még egy-két érdektársa Törökországnak az európai államok között, s hogy talán lehetséges lesz valamely külső nagyhatalmasság segítségével s jó indulatú útmutatása mellett a hinárból kiemelkedni.

Elhatároztam tehát, hogy szeptember és október hónapokban néhány hetet Törökországban töltök, megfigyelem azt a hatást, melyet a győzelmes háború a törökségre gyakorolt s közvetlen tudomást szerzek azon törekvésekről, melyek ezen — az európai népcsoportoktól annyira elütő nemzetet áthatják, s mely törekvések a gyakorlati belpolitika terén előreláthatólag a legközelebbi jövőben kifejezésre is fognak juttatni,

Az orientalista számára mi sem lehet tanuságosabb, mint Törökország legújabb történetének megfigyelése.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 251. és 252. füzetében.

Az európai ember sokszor elhalad egy-egy újítás, egy-egy azelőtt nem létezett intézmény mellett s ilyesmiket saját hazájában megszokván s egész természetesen találván, esetleg hajlandó lesz megfedkezni arról, hogy a törökség színe-javának gyakran igen nagy erőfeszítéseket kellett véghez vinnie a végből, hogy egyes ily apró vívmányok létesíthetessenek.

Ha a sokszor sürgetett törökországi reformokról olvassunk, úgy gondolkozunk: hogy íme egy állam, a mely századokon át csökönösen ragaszkodik a maga megszokott formáihoz, s bárha látja, hogy makacssága a megsemmisüléshez vezet, még sem hajt az okos szóra, s a külföld tanácsainak megvalósítását saját kárára folyton halogatja, sőt megtagadja.

Hát az teljesen igaz, hogy ha van ország a világon, a melynek reformokra van szüksége, akkor Törökország bizonyára az; de az is igaz, hogy nincs olyan ország, a mely annyi dologi nehézség ellenére néhány évtized alatt oly nagymérvű reformokat vitt volna keresztül, mint éppen Törökország.

Mert az ottomán birodalom egy ázsiai berendezésű hűbéres országból, — úgyszólván a szemünk láttára — vált a legutóbbi időkben modern állammá.

Az átalakulás folyamatja még nincs befejezve, még felette sok feladat vár megoldásra, de minden jelenségből kétségtelenül megállapítható az, hogy a közfölgóság a modern európai állam megvalósítására tör, s hogy ilyen törekvésekre nemcsak hogy a talaj van elkészítve magánál a népnél, de a külső viszonyok is kedvezően alakulnak.

Magából abból a száraz tényből, hogy Törökországnak sok meg nem felelő intézménye, vagy pedig részben végrehajthatlan s megújításra szoruló törvénye van, ez államnak reformképességére hátrányos következtetést vonnunk nem lehet. Ez megvan minden államban.

Minden törvényre, különösen az administratív természetűekre az a közös sors vár, hogy attól a pillanattól kezdve, a melyben kiadatnak, a bennök foglaltató intézkedések s azon életviszonyok, melyeknek szabályosságát célozzák, két különböző úton haladjanak. A törvények a multak tapasztalatait birják alapúl némi téveteg tekintettel a jövőre, az életviszonyok azonban a magok ezerféle érdekével s alakulásával a concret jelent és jövőt képviselik. Az intézmények az életet szabályozni lennének hivatvák s törekvésök az életviszonyok

alakulására kiható kényszer, míg az élet állandó törekvése a merev törvények kikezdése, módosítása, megsemmisítése. Egyenlőtlen harcz az, a mely mindég a törvények hátrányára szokott eldőlni.

Lehetnek tehát a törvények meghozatalok idejében bármily tökéletesek, fogyatékoságaik napról napra nőnek s szembetűnőbbek.

A törökországi törvényeken az a jelenség, hogy a szabályozni kívánt életviszonyokkal nem congruálnak, még fokozottabb mértékben észlelhető, a mi első sorban abban leli magyarázatát, hogy már akkor, mikor meghozattak sem voltak megfelelők és pedig főképen azon okból, mert külföldi behatás alatt jöttek létre. Már pedig tudjuk, hogy az olyan belpolitika, a melyet kívülről diktálnak, a nemzetek romlására vezet. De ha elismernők is egyik-másik állam célzatainak tisztaságát, akkor sem szabad szem elől téveszteniük először azt, hogy a hatalmasságok konstantinápolyi képviselői állandó versenygésben vannak egymással a porta befolyásolása terén, másodsor pedig azt, hogy a diplomaták némelyike, — sok esetben talán épen a legbefolyásosabb, — igen korlátolt látókörű úr lehet, kinek a véleménye otthon sem nyom sokat a latban, de a kinek kedvéért a porta mégis hajlandó a már előre is kivihetetlennek látszó módosítványt elfogadni, persze mindjárt azzal a meggyőződéssel, hogy mindez úgyis csak papiroson marad.

De számtalanszor magok a török államférfiak is tulságosan elragadtatták magokat a nagy haladási láztól, s olyan intézményeket létesítettek, s olyan törvényeket alkottak, melyek kellő emberek, valamint elegendő anyagi erő hiányában egyelőre csak hiú kísérleteknek bizonyultak.

A törökországi törvény és rendeletek sokasága számtalan példáját mutatja annak a naiv fölfogásnak, mintha törvényekkel lehetne valamit létrehozni ott, a hol egyébként a kellő előfeltételek nincsenek meg.

A közgazdasági, ipari és kereskedelmi életre, továbbá a közoktatásügyre, községi és tartományi közigazgatásra vonatkozó törvények nagy része végrehajthatlan, — de végrehajtásuk sok esetben nagyon is meggondolandó lenne, egyrészt azért, mert a mint említém, eszményi tehát még nem létező állapotokat akarnak szabályozni, másrészt pedig azért, mert az

ország anyagi erejét — vagyis helyesebben mondva — a kormányzatnak rendelkezésére álló anyagi eszközöket, a mi — a mint később látni fogjuk — két különböző dolog, egyelőre fölülmulják.

De az élet nem engedi magát megtéveszteni ez elméleti kísérletezésekkel s halad a maga útján bámulatos erővel, kedvvel és eredménnyel előre.

Mindenekelőtt lépten-nyomon tapasztalható az, hogy a köztudatba átment az a meggyőződés, hogy a török birodalom akármennyire elűtő tagját, de mégis tagját képezi az európai népek csoportjának, s mint ilyen az európai közművelődési irányzatot elfogadni tartozik. Ennek következtében a törökök az európai haladást minden téren tanulmányozzák s azt a helyzettől megkivánt módosításokkal hazájokba átültetni igyekeznek. E törekvésökben nagy mértékben megerősíti s buzdítja őket az európai nagyhatalmaknak azon jó indulatú magatartása, melyet a legutóbbi háború alkalmával tapasztaltak.

A francia nyelvvel és irodalommal szorgalmasan foglalkozván, az európai állami és társadalmi berendezést a közélet emberei jól ismerik, úgy, hogy el lehet mondani, hogy ma a török államférfiaknak mélyebb bepillantásuk van az európai viszonyokba, mint viszont az európaiaknak a török viszonyokba. Mert Európában az orientalistaság még tudomány-számba megy, holott Törökországban az európai nyelvek és intézmények ismerete mindinkább közszükségletté válik s olyanul el is ismertetik.

Azon óriási rokonszenv, melyet a törökök a legutóbbi időben a német császár személye s ezzel Németország irányában táplálnak, arra enged már is következtetni, hogy a francia műveltségnek eddigi kizárólagos uralma véget ér s a német nyelv és tudomány fog versenyre kelni a francziával, a miből ismét csak a törököknek lesz haszna. Tudvalevőleg a török hadsereg már előbb is német befolyás alatt volt s azalatt van ma is, s e befolyás tartóssá tételéhez nem keveset járult az instructorképen alkalmazva volt von der Goltz pasa szeretetreméltó egyénisége és sikeres működése, ki most is még távozása után oly nagy tiszteletben és szeretetben részesül Törökországban, mint talán soha még egy európai ember.

Pedig azelőtt — az igaz, hogy jó régen — a hadsereg

szervezése és oktatása is francia tisztekre volt bízva, a meny-nyiben 1796-ban az akkori konstantinápolyi francia követ Aubert-Dubayet tábornok francia mérnököket és tiszteket hozatott Konstantinápolyba, kik ott mint tanítók működtek.

A harminczas években már német tisztet, gróf Moltkét látjuk a török fővárosban, ki mellesleg legyen mondva, föladatát nemcsak hogy ily nagy férfiúhoz méltó alapossággal végezte, hanem rá ért még azon érdekes megfigyelésekre, melyeket onnan irt s közzétett leveleiben olvashatunk, s melyek e téren annyi év után is a klasszikus irodalmi termékek közé sorolhatók.

Különösen meglepő a haladás Törökországban a közoktatás, a nyelvfejllesztés és irodalom terén.

A mai irodalmi török nyelv — a mint tudjuk — az arab, perzsa és török nyelvekből van összetéve. Igen finom és bő szókincsű nyelv ez, a mi nem csoda, ha figyelembe vesszük, hogy a török író csaknem korlátlanul rendelkezhetik a sajátján kívül még két idegen nyelv szókincsével.

Ez előnye a nyelvnek azonban egyszersmind hátránya is, mert a ki nem tudja mind a három nyelvet, a török irodalmi termékeket nem élvezheti, s ez nagyban akadályozza a szellemi termékek elterjedését a nép között, a mely ezt az irodalmi nyelvet nem jól érti.

A nép nyelvében ugyanis kevesebb az idegen szó, viszont úgy versben, mint prózában azelőtt azt tekintették szép stílusnak az írók, ha mentül kevesebb török szó fordult elő az egyes kifejezésekben.

Az irodalmi nyelvnek e nehéz volta, s a mellett azon körülmény, hogy a keresztyén törökországi alattvalóknak nem igen volt módjuk e nyelvet jól megtanulni, állandó választalat vont ilyenformán nemcsak a török nép és török literatusok között, hanem a mohammedán és keresztyén törökországi literatusok között is.

Ma ez egészen másként van. A jó török írók akár a napilapokban, akár tudományos vagy szépirodalmi könyvekben egyszerűsége törekednek. A sok arab és perzsa szónak és szólásformának kiküszöbölése ugyan egyszerre nem lehetséges, hanem a nyelvezetben a törökség mindinkább tért hódít.

A hivatalos stílusban is jó példával járnak elő ebben a tekintetben. Az azelőtt szépnek tartott rőfnyi hosszú s

kacsringós mondatoknak vége van, — röviden és világosan írnak.

Azelőtt egy török mondatot jól megérteni és lefordítani sokszor nagy föladat volt, most úgy írnak a modern írók, mint bármely más európai író. A vígjátékirók nem keveset segítenek kiirtani e czifra írásmódot, mert a színpadon már ismert alak az a régi módi tudás, a ki úgy beszél, s úgy ír, hogy senkisé meg.

Az igaz, hogy a nagy hévvel folytatott nyelvtisztító hadjáratnak sok ellensége van, s e miatt állandó polemiák vannak a két irány előharczosai között, de kétségtelen, hogy a gyakorlati szükségletet szemök előtt tartó újítók iskolája marad a győztes.

Közköztatási törvényök, mely körülbelül ugyanazon időben alkottatott, mint a miénk, nincs ugyan végrehajtva, a miben szintén nagy a hasonlatosság közöttünk, de azért a rohamos haladás ezen a téren is nagyszabású.

Nem ugyan az iskolák nagy száma az, a mi imponál, hanem az a határozottság, melylyel a régi tanítási módszert elhagyták, s melylyel következetesen oda törekednek, hogy az iskolákat valóban az élet számára nevelőintézetekké tegyék.

Ezelőtt ez nem volt így.

Ennekelőtte ugyanis az iskolák vagy elemi iskolák voltak (mekteb) vagy egyetemszerű intézetek (medresze). Az előbbiekben leginkább csak vallási, elemi tárgyak taníttatnak, míg az utóbbiakban szabadon tanult az ifjú bármily olyan tárgyat, a mi valamely tanár által előadás tárgyává tétetett, például nyelvtudomány, korán-magyarázat, logika, jogtudomány, örökösödési jog kapcsolatban a számtannal, csillagászat stb.

A medreszékben a tanulás önczél volt, s kevés tekintet volt arra, hogy az ifjakat a gyakorlati életre előkészítsék.

A régi multban ugyanolyan gyakorlati tudományok is, mint például: építészet, physika, chemia stb. tárgyalattak a medreszékben, de ez mesterek hiányában lassanként abba-maradt.

A tanulók tehát csak egyoldalt műveltséget szerezhettek ez iskolákban, bárha el kell ismerni, hogy azokat a tárgyakat, melyeket ott tanultak, alaposan megtanulták, s egy-egy medresze tanuló az ő szakmájában néha rengeteg tudomány-

nyal dicsekedhetett. De ha gyakorlati ismeretekre volt szüksége, azt csak magánszorgalom útján az életben vagy a hivatalokban sajátíthatta el.

A tankönyvek kizárólag arab nyelven voltak írva, s 3—400 év előtti időkből származtak. Szabályszerint tehát a tanuló ugyanazokat a könyveket használta, mint az ős apja. Némi változást csak az újabb magyarázatok szolgáltattak, de a szöveg mindég megmaradt.

Azt talán mondanom sem kell, hogy ez iskolákat csak a mohammedánok látogathatták.

Ma mindez egészen másképp van.

Az utolsó két évtized alatt olyan iskolák létesültek Törökországban, melyek bármely államnak díszeré válnának. A különbség csak az, hogy a törököknek nagy erőfeszítéseket kellett tenniök, hogy a régi iránynyal szakíthassanak.

Az alsóbb és felsőbb elemi iskolákról, melyekbe csak mohammedán gyermekeket vesznek föl, ezúttal nem szólok, valamint azon tanítóképzőkről sem, melyekből az ez iskolák számára szükséges tanítók kerülnek ki, csak annyit jegyez meg, hogy az új kor szelleme ide is behatolt, s a falusi iskolákra is nagy gondot fordítanak.

Legfontosabbak azonban az új nemzedék kiképzésére a vegyes középiskolák, a melyek vegyesek azért, mert ez iskolákba bármely vallásfelekezethez tartozó tanulók fölvétetnek, s középiskolák annyiban, mert a felsőbb tanulmányokhoz előkészítőül szolgálnak. A törökök ez iskoláikat «*idádijé*»-nek nevezik s eddig mintegy 70 ilyen tanintézet van az országban, köztök az először mintául Konstantinápolyban fölállított úgynevezett szultáni iskola, a melyből már eddig is sok kitűnőség került ki.

E szultáni iskolába külföldről is küldenek gyermekeket tanulás végett, s az idén is tíz montenegrói ifju vétetett föl a fejedelem kérelmére a szultán által ingyenes tanulónak ez intézetbe s ez nem az első eset.

A tanítási időtartam ez iskolákban sokkal rövidebb, mint például nálunk, a minek oka az, hogy a fölvételnél nagyobb érettséget s készséget kívánnak, s hogy még most eleinte mentül hamarább s mentül nagyobb számú modern nevelésű ifjút óhajtanának a közpályákra nevelni.

Eleinte bizalmatlansággal fogadták ugyan a konzervatív

törökök ez iskolákat, ma azonban nagy kedveltségnek örvendenek s általában zsufolva vannak.

Nagy érdeklődéssel néztem át e modern intézetekben használt tankönyveket s mondhatom sem a módszer, sem a stílus tekintetében semmi különbséget nem találok a mai török tankönyvek s például azok között, melyek nálunk vagy akár Franciaországban vannak forgalomban.

A medreszékben használt régi könyvekről szó sincs az új iskolákban, s még a klasszikus arab nyelv is új módszer szerint adatik elő.

A könyvpiacz egymásután hozza fölszínre a jobbnáljobb tankönyveket és egyéb tanulási eszközöket s nyoma sincs annak, hogy a modern tudományok terjedésére az iszlám bármi módon gátlólag folyna be.

Persze a francia befolyás mindenütt nagyon kiérezhető, még olyan csekélységekben, mint a műszavak s a földrajzi helynevek elnevezése például Plaisance Piacenza helyett.

A magyar helyneveket is azonban — igen különösen — a francziák útján hozzájuk került német elnevezéssel vették át, habár a törököknek erre megvan a saját szavuk, például Grosswardein, Erlau, Neuhausel, holott e városok neve törökül: Varat, Egri, Ujvar.

A magyar kormány azon szándékának, hogy a helynevek e zűrzavarának véget kíván vetni, megvan a maga helyes értelme.

A különféle katonai és tengerészeti alsó- és felső iskolákon kívül létesültek az utóbbi időkben az orvosi és állatorvosi akadémia, a technika, műipariskola; a politikai és jogtudományok akadémiaja.

Mivelhogy a törökök épen úgy, mint mink, sőt még nagyobb mértékben, jurista nép, s mivelhogy a jogászok úgy a közigazgatásnál, valamint az igazságszolgáltatásnál, mint kormányzók, bírák, ügyvédek a néppel közvetlen érintkezésben állván, hivatva vannak némi vezető szerepet játszani, szükségesnek vélem a jogi oktatásnál egy pillanatra megállani.

A jogtudomány a vallásnak egy részét alkotja a mohamedánoknál s a jognak elemeit már az alsóbb iskolákban tanítják.

Mint külön disciplinát a jogtudományt azonban a maga egészében ez időszert négy különböző intézetben adják elő,

úgy hogy a tanfolyam mindenütt külön-külön elvégezhető és pedig:

a kádi iskolában,

a politikai és

a jogi tudományok akadémiájában.

Habár — a mint említém — sok modern iskola van, azért a medreszek még a magok régi állapotjokban fönnállanak.

A medresze-tanulók az oktatást leginkább a mecsetekben veszik. Legtöbbször vannak a Mehmed szultán, Bajazid és Aja Szófia-mecsetekben. A Mehmed-féle mecsetben reggelenként mintegy 2000 tanuló jön össze, kik 25—30 csoportban egy-egy tanító magyarázatait hallgatják, s képzelhető, hogy bármilyen nagy legyen a templom, ennyi tanító előadása ropant zajjal jár s nagyon hozzá kell szoknia a tanuló füleinek a lármához, hogy az előadást figyelemmel kísérhesse.

A tanulók itt többek közt a jogot is tanulják, s bárha sok ismeretet szereznek be, s azt, a mit tanulnak, nagy részletességgel tárgyalják, az itt letett vizsgálat őket gyakorlati életpályákra nem képesíti, mert a tanítás a jogtudomány összes gyakorlati ágazataira nem terjed ki.

Mindez könnyebben lesz megérthető egy későbbi alkalommal, midőn a török igazságszolgáltatás s jogrendszer részleteiben világíttatik meg.

A végből, hogy magoknak a kellő képesítést megszerezék, a szofták közül igen sokan úgy rendezik be dolgaikat, hogy kora reggel itt hallgatják az előadásokat, s a délelőtti órákban a politikai vagy jogi akadémiát látogatják, hol ilyen időben folyik a tanítás s hová szintén beiratkozhatnak.

Hogy a medreszék mégsem olyan hasznavehetetlen iskolák, mint a hogy sokan gondolják és állítják, bizonyítja az az általános tapasztalat Törökországban, hogy az innen kikerülő tanulók a modern akadémiákban s később az életben is általában különbeknek bizonyulnak azoknál, a kik nem innen jönnek; vagyis török szólásforma szerint a fehér turbános elem jobb a fezesnél. Ezt magok a fezes törökök is elismerik. A medreszékben teljes tanszabadság uralkodik, tehát szabályszerű tanterv nincsen.

A kádi iskola, melyben a seriát bírónak vagyis kádiknak készülő ifjak nyernek oktatást, már rendes tantervvvel bír, s az itt nyert bizonyítvány a kádi állásra képesít.

Úgy a medreszék, mint a kádi iskola a sajkul iszlám fölügyelete alatt vannak, s a multat és a közelmultat képviselik.

A politikai akadémia (mektebi mülkije) annak a törekvésnek folyománya, hogy mielőbb lehessen a közigazgatási pályákra modernül nevelt ifjakat kapni.

A ki tehát ez iskolát jó eredménynyel elvégzi, az a közigazgatási szolgálatba azonnal fölvétetik. Ez iskolának a berendezése egészen európai, s a tantárgyak is épen úgy adatnak elő benne, mint akármelyik európai jogakadémián. A tanfolyam három éves, s a ki fölvétetni kíván ide vagy az előirt iskolákból bizonyítványt kell fölmutatnia, vagy fölvételi vizsgálatot tennie. Ez akadémia egy középiskolával van egybekötve s hallgatóinak száma mintegy 500 évenként.

A jogi akadémia (mektebi hukuk) egy magasabb jogtudományi iskola, mely négy évi tanfolyamból áll, s melynek sikeres elvégzése után az onnan kikerülő hallgató, minden további vizsgálat nélkül akár közigazgatási hivatalnok, akár bíró vagy ügyvéd lehet.

E két utóbbi intézet a közoktatási miniszter fölügyelete alatt áll, s nemcsak, hogy vegyesen vannak fehér turbános és fezes török hallgatóik, hanem nagy számban s korlátlanul látogatják őket a keresztyének és zsidók is, kiket a vizsgálat letétele után az egyes hivatalokba épen úgy kineveznek, mint a mohammedánokat.

A Balkán félszigetnek önálló kis államai (a szerbek is), melyeknek keleti akadémiáik nincsenek, a diplomáciai dragománi szolgálatra vagy consulságra készülő jelölteket ez iskolákba, leginkább a politikai akadémiába küldik tanulás végett.

A keleti szolgálatra ez iskola bevégezése után jobban vannak elkészülve ez ifjak, mint a bécsi keleti akadémia növendékei, a mely igen fölületes keleti ismereteket nyújt hallgatóinak, s ha a dolog így marad, e kis államoknak készületebb orientalista diplomataik fognak rendelkezésükre állani, mint nekünk.

Nem mulasztottam el ez jogi akadémia igazgatóját: Hjazim bejt meglátogatni, ki igen szívesen megadta az engedélyt arra, hogy néhány előadáson részt vehessek, sőt az épen folyó vizsgálatokat is meghallgathassam. Arra a megjegyzésemre, hogy nem czélszerű egy tudományt annyi különböző

iskolában tanítani, s különösen, hogy ajánlatos lenne a politikai és jogi akadémiákat egyesíteni, Hjazim bej azt válaszolta, hogy ez irányban már tanácskozások folynak, melyeknek valószínűleg egy tudományegyetem létesítése lesz az eredménye. Az egyetemnek egy facultását képeznék azután a mostani két új jogi iskola.

Az akadémia kissé szűk épületben van ugyan elhelyezve, de nagyon csinos. Az épülethez tartozó kert utai kavicscsal vannak cifrán kirakva s a kert ízléssel van gondozva. Az épület folyosói olyan tiszták, hogy az ember alig hajlandó elhinni, hogy naponként 3—400 ember fordul meg itten, a mi onnan van, hogy az ifjuságnak külön dohányzószobája van, s keleten a cipők tisztaságára nagyon vigyáznak. Az nem létezik, hogy valaki egy czigerettacsutakot a folyosón eldobjon. A tantermek egyszerűen és európai módon vannak berendezve. Az igazgató és tanári szobák, valamint a vizsgálatokra szánt nagy terem nálunk nem ismert kényelemmel s luxussal bútorozták. Általában azt vettem észre, hogy új intézményeikben a külesinra is nagy súlyt fektetnek a törökök.

A tanárok nem kizárólag tanítással foglalkoznak, vagyis nem hivatásszerű tanárok, a mi pénzügyi okokból van így. Ugyanis az oktatás ez iskolákban csak a délelőtti órákban folyik, s az előadás után a tanárok hivatalaikba mennek, mert például az igazgató törvényszéki bíró, egy másik tanár törvényszéki elnök, egy harmadik a pénzügyminiszteriumban tanácsos és így tovább.

A tanár urak nagy része jelentékeny irodalmi tevékenységet fejt ki, a mi szükséges is, mert ők vannak hivatva a tanuló ifjúságot modern tankönyvekkel ellátni. Ha valamely tárgyra vonatkozólag még nincs tankönyv, a hallgatók jegyzeteket csinálnak magoknak. Ez intézetben is a fehér turbánosok a legjelesebb tanárok, például a két Hajder efendi, kik közül az egyik, kit Kücsük (Kis) Hajder efendi névvel különböztetnek meg a másiktól, most adja ki nagy szabású könyvét a török polgári törvénykönyv magyarázatáról, mely műből eddig két vaskos kötet jelent meg. Ez a kis Hajder efendi aránylag fiatal ember lévén, tőle a tudomány még sokat vár. Egyébként a konstantinápolyi első fokú fenyítő bíróság elnöke.

Az előadások szépen folytak, a zsufolt termekben lévő ifjak szorgalmasan jegyeztek s ha a turbánokat s fezeket nem

látom, elhittem volna, hogy a budapesti egyetemen hallgatók egy előadást végig.

A vizsgálatokon nyert benyomásom hasonló volt.

A vizsgált ifjak épen úgy adtak kitünő, középszerű vagy gyöngye feleleteket, mint másutt. A tanárok által fölvetett kérdések világosak s helyén valók voltak.

Szóval mind a két akadémia szervezetéből a legnagyobb bizonyossággal következtetni lehet arra, hogy Törökország az ez intézetekből kikerült ifjakban gyakorlatilag és modernül nevelt elemet nyer, kiknek befolyása a török közéletre már eddig is jótékonyan s fölfijítólag hatott s ezentúl még inkább hatni fog.

Az igaz, hogy e tanintézetek nem nevelhetnek tudósokat, de nem is az a céljuk. Hogy derék gyakorlati emberek válnak e jogászokból s a további tudományos bűvárlatokra is alapot nyernek, az kétségtelen, mert a tanterv csaknem ugyanaz, mint az európai egyetemeken.

A török jogász ifjúság között nagy érdeklődést keltett megjelenésem az akadémián, a midőn megtudták, hogy magyar vagyok s az előadás befejeztével számtalan kérdéssel ostromoltak s a tudni vágyók közül néhányan lakásomon is meglátogatván, később is fönn akarták tartani az összeköttetést.

A tanárokkal és a hallgatókkal az ismeretség könnyűszerrel ment azért, mert a magas porta egy titkára Szubhi bej, ki nevelését szintén itt nyerte, volt szíves az intézetbe bevezetni. Később tudtam meg, hogy néhány nappal ezelőtt az orosz kormány ázsiai departementjának egy kiküldötte is meglátogatta ez akadémiákat, állítólag azért, mert az oroszok is ilyesmit akarnak létesíteni az ő mohammedánjaik számára.

Nagyon ajánlanám ez akadémiákat a bosnyák kormány figyelmébe is, mert a mostani módszer, mely szerint Bécsbe és Zágrábba küldik a bosnyák ifjakat az egyetemre, se nem czélszerű, se a közpályákon mutatkozó és naponként növekedő szükségletnek meg nem felel.

Ha még hozzáteszem azt, hogy a közgazdaság, illetve földművelés-, ipar- és kereskedelem terén a haladást a statisztika és a folyton épülő utak, vasutak (a vasuti vonal kiépítése Bagdadig tervben van) igazolják s a közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet is lehetőleg európai formákat nyert, —

úgy el kell ismernünk, hogy Törökország a modern állam megalakítása felé biztosan és visszatarthatatlanul halad, — s ha meglesz hozzá az ideje és ha fölruháztatik a modern államot megillető attributumokkal, — a mi jelenleg nincs meg, a mint azonnal előadom, — akkor egy-két évtized alatt Törökországban az iszlám ellenére, a régi ázsiai országot hijába fogjuk keresni.

Első sorban tehát idő kell hozzá, s ez természetes, mert ily átalakulások nem mennek gyorsan, a mennyiben nemcsak a vezető elemekről, hanem a conservativebb népnek az új rendhez való hozzásimulhatásáról is van szó. Azután idő kell azért, mert még mindég sok föladat vár megoldásra. A föladatok pedig nagyok, mert a törökök sajátos kulturális viszonyaiknál fogva nem szorítkozhatnak egyszerűen a külföld majmolására. Ezt igazolják eddigi tapasztalataik is. Jó tanácsokban ugyan eddig sem volt hiány, de olyan tanácsokat, melyek önzetlenek is lennének, s a török viszonyoknak meg is feleljenek, eddigelé bajos volt kapni.

KRCSMÁRIK JÁNOS.

A NÉVMAGYAROSÍTÓ.

Rajz.

Ösfalvi Ösfalvy Benő

Ez az ő neve!

Polgári állása pedig no ez nem olyan előkelő, mint a neve.

Mert Ösfalvy Benő mindösszesen csak egy vidéki adóhivatalnak főnöke.

De hát mit tegyen az ember, mikor az Ösfalvi Ösfalvyak donatiói elúsztak és a minősítvényi táblázatot magasabb képesítéssel nem lehet betölteni? Jó az adótárnokság is!

Hiszen csak ne kellene olyan csűrhe nép fölött uralkodnia, csak mindnyájának ősi, vagy legalább tisztességes magyar neve volna.

De csupa német, tót, oláh, rác, név! . . . Petrovics, Pfefferkorn, Schnabel, Dimitriu, Zinober, Hlavacsek, Kraplovác . . . Majd bele szakad az ember nyelve!

Ösfalvy Benőt ez a bábeli névzavar rendkívül bántotta, mert jó magyar ember ám . . . tetőtől talpig . . . minden ízében . . . érzésében . . . gondolkodásában . . . izlésében.

Magyar konyha, magyar borok, magyar fürdő, feleségnek magyar leány, minden . . . de minden magyar volt az ő házában, háza környékén. Csak a hivatal — az nem volt magyar. Nem mintha a Petrovicsok és Pfefferkornok magyarságához szó férhetne! Pfefferkorn jászberényi születés s egy kukkot se tud németül, Petrovics Sopronban született ugyan, de Szegeden diákoskodott s a németet csak töri, egymás közt meg az egész hivatalos személyzet magyarul beszélt, mert

jóformán más nyelvet, idegen nevek ellenére, sem tudtak. De épen ez bántotta Ósfalvy Benőt!

Teringettét! ha magyarok nyelvben, érzelemben — miért viselik azt az idegen nevet? Hogy idegeneknek tartsák és más nemzetbeli a maga fajtájának reklamálja?

Ósfalvy Benő nagy politikusnak hirdette magát s mint ilyen — fájdalommal látta, hogy az ország nem tisztán magyar. Egy évezred óta él itt a sok német, szláv, román — fejlődik nyelvben, számban . . . a régi törzsökös magyar családok közül meg sok pusztul, sülyed. Ha kivesz a régi magyarság, ki fog helyébe újat teremteni, mert magyarság nélkül az az ország szertehull dirib-darabokra és szomszédok prédája lesz.

Elbeszélgetett ő erről a tárgyról délutánonként a kaszinóban, legkivált eltársával a gyógyszerészszel, Farkas Nácziival, de sohase tudtak megegyezni.

Mert az elvre nézve egyet értettek ugyan, a kivitelben azonban eltértek.

A gyógyszerész a mérsékelt szinezethez tartozott, higgadtan gondolkozott s a tüzesvérű Ósfalvyval sokszor nem értett egyet.

— Hiszen csak én volnék miniszterelnök, majd megmutatnám!

— De édes barátom Benő! a névmagyarosítást senkire se lehet reá kényszeríteni! Mindenkinek önkénytes elhatárolásától függ s ha valaki nem úgy érez . . . nem úgy gondolkozik, mint te . . . ha nem tudja vagy akarja fölfogni, milyen fontos erre az országra egy hatalmas, névben, nyelvben, érzésben, műveltségben egyaránt magyar nemzetnek létezése — annak hiába prédikálsz. Hazafias belátást nem lehet az emberekbe önteni. A kiben hiányzik, azt nem kell bántani. Talán meghozza az idő, a körülmények . . .

Ósfalvinak ez az okoskodás egyáltalán nem volt inyére.

— Már miért ne lehetne reá kényszeríteni? Egy kis pressio nem a világ! S a kormánynak rendelkezésére áll mindenféle eszköz!

— Azt tartom, a kormány ne avatkozzék bele . . . Nem az ő kötelessége . . . Maradjon semleges! . . . A jóakaró semlegességgel is beérem. Hanem vegye kezébe a társadalom! Iparkodjunk barátságosan, kiméletesen reá venni barátainkat, hogy névbőlileg is csatlakozzanak fajunkhoz, melyhez nyelv-

vők, nevelésük szerint úgyis tartoznak! Kerüljünk minden erőszakosságot! A tűz és vas reactiót okoz! Én Deák és Eötvös tanítványa vagyok! Magyarság, hazafiság chauvinismus nélkül! Többet használtak ezek a nagy elmék az ő kiméletes, okos politikájukkal a beolvasztásnak, mint azok a tapintatlanok, a kik minden ökörszemből elefántot csinálnak . . .

Ősfalvy türelmetlenül vágott bele, hogy keztyűs kézzel nem lehet eredményt elérni. Megpróbálta ő már eddig is hivatalos személyzetét szőr mentében kapacitálni, föl is ajánlott nekik szebbnél szebb magyar neveket, de egyiken se fogott. Mindegyiknek más meg más oka van, hogy a nevét ne magyarosítsa meg.

Pfefferkorn édes atya mézszáros és az öreg nagyon büszke a nevére. Megharagudnék a fiára, ha levetné ezt a nevet, melyet a túlkok és borjak annyira rettegnek.

Petrovics restelli, hogy ötven krajezáros magyarnak mondják. Ki találnák csúfolni!

Schnabel nem adhatja oda a nevét, mert egy nagynénje után örökséget vár, a ki Bécsben lakik, német asszony. Kitagadná.

Zinober elvi ellensége a névmagyarosításnak. Mire való az? Lehet az ember jó magyar német névvel is.

Hlavacsek némi méltatlankodással utasította vissza Ősfalvy indítványát! Hát nem tetszik tudni, hogy a Hlavacsek régi magyar nemes család? Hlavácsi Hlavacsek? Nemes nevet pedig nem szabad megváltoztatni, az aristocratia sem teszi. Hlavácsi Hlavacsek követi az aristocratia példáját.

Dimitriunak Ősfalvy a «Dömötör» vagy «Demeter» nevet javasolta. Az új név is D-vel kezdődne, nem kellene a fehérneműt újra «merkoltatni». De Dimitriu épenséggel nem mutatott kedvet akár a demeterségre, akár a dömötörségre. Románnak érzi magát, román akar maradni, a nevéhez se főnökének, se másnak semmi köze.

Kraplovác egy felvidéki tót kisasszonyba szerelmes, a kinek a papája pánszláv. Elvesztené a leányt, pedig jó módú és nagyon szép!

Ezek az egyéni indokok Ősfalvy szemében eltörpültek azon nagy horderejű magasabb nemzeti szempont mellett, melyre az illetők azonban nem tudtak fölemelkedni.

De hát majd megmutatja ő!

Felettes hatósága ugyan nem engedte meg, hogy személyzetét körlevélben szólítsa föl névmagyarosításra — de mit neki körrendelet? Egy hivatalfő rendelkezésére különféle erkölcsi eszközök állanak, melyekkel a személyzetet «fölvilágosíthassa».

Olyan szépen hangzó, régi nevök ugyan nem lesz, mint az övé, de hát úgy se törzsökös régi családok, csak afféle jöttek, mentek, jó nekik a közönségesebb név is.

Mert a milyen apostola volt Ösfalvy a névmagyarosításnak, annyira nem szívelhette, ha «történeti» neveket, nagy régi családok neveit vették föl. Ő bezzeg nem tűrné meg a Hunyadyak, Kállayak és más régi nevek ilyen fajta elszaporodását! S nem minden aggodalom nélkül olvasgatta a névmagyarosításokat . . . Hátha valakinek eszébe jutna Ösfalvyra magyarosítani a nevét! Segy nap a véletlen egy «új» Ösfalvyval hozná össze . . . Ments Isten! ilyen meglepetés nem kell neki.

Hadd szaporodjanak a Feketék, Kovácsok, Kisek, Németek . . . de a régi neveket ne bántsák! A kiknek viselőiből a kamarások válnak.

Ezt és egyebeket több ízben hangoztatta, a mikor egyszersmind odavetette, hogy ezentúl csak magyar nevűeket fog előmozdításra ajánlani.

A kinek nincs magyar neve, az ne avancirozzon!

Mikor a személyzet kővé meredten, ámulva nézett reá — ő nagyot nevetett.

— Úgy ám, amicék! úgy bizony! Ha a magyar állam kenyerét eszszük, legyünk méltók erre a tisztességre!

Sarkon fordult és kiment.

Tessék! megmutatja ő, hogy körrendelet nélkül is van hivatalos nyomás s ő azt teljes erővel fogja gyakorolni.

Egy állás üresedésben van, nem tölteti be, csak magyar nevűvel.

Hadd fizáncoljanak a Pfeifferkornok et consortes.

Legjobban bántotta ez Kraplováczt, a kinek a házassága az előléptetéstől függött. Naponként kapja jegyesétől a siralmas leveleket, melyek refraineje, hogy az édes apja már nagyon haragos s ha a kinevezés még sokáig késik — máshoz erőlteti. Egy a papa szája íze szerinti tót prókátor igen koptatja a küszöböt.

Volt-e valaha egy Kraplovácز nehezebb helyzetben?

Ha megváltoztatja a nevét nem kapja meg a leányt, ha nem változtatja meg, elesik az állástól.

Pedig állás nélkül nincs leány.

Hány nyugtalan éjszakát töltött jó Kraplovácз az ő fekvő helyén! Mihez fogjon? Hátha valamelyik háta mögöttje reá áll a föltételre és átúgorva őt, megkapja az állást? Schnabel, Petrovics, Zinober elveit ismeri . . . de egy pár száz forintnyi fizetésjavításnak és egy szépen csengő címecskének ki tudna ellenállani?

— Ősfalvy! Ősfalvy! — kiáltott föl kinjában, «hát mit tehettek róla, hogy Kraplovácзnak születtem és nem Ősfalvynak?

Éjfél utáni két óra volt, mikor ezt a fölkiáltást tette.

Mindaddig nem hűnyta volt be szemét.

S nem is hűnyta be reggelig!

De most már nyugodt volt, mert megtalálta a mentő eszmét.

Harmadnap délben Ősfalvy előtt tiszteleggett a hivatal egy küldöttsége Kraplovácз vezetése alatt, a ki ékes szavakban előadta, hogy megértvén a hazafias szózatot, melyet hozzájuk intézett, mindnyájan hajlandók nevöket megmagyarosítani.

Ősfalvyt az öröm majd fölvetette! Íme az ő rendszerének diadala! Egy kis gyöngé presszió!

Helyeslőleg tudomásul vette a szép szándékot s megígérte, hogy az 50 krajczáros bélyeget a folyamodásra sajátjából fogja fedezni. Még csak egyet kér! Írja föl mindenki milyen nevet választott.

— Mindnyájan egyet választottunk — felelt Kraplovácз.

— Az egész hivatal?

— Az egész hivatal.

— S miféle név az a csodanév, a melyikbe úgy bele bolondúltak? — kérdezte Ősfalvy kíváncsian!

Kraplovácз kissé habozott, aztán kibökte.

— Szeretett főnökünk iránti ragaszkodásból mindnyájan Ősfalvyra változtatjuk a nevünket.

A szeretett főnök majd hogy ki nem dobta a küldöttséget. Mérgesen rájuk támadt, elment-e az eszök? Ilyen ostobaság! Ősfalvy régi — ősrégi név és család! Annak hagyományai vannak, dicső múltja . . .

Kraplovác meg volt sértődve.

Érzékenyen kérdezte, hogy derogálna-e szeretett főnöknek, ha nevét fölvennék? Legyen meggyőződve, meg fogják becsülni és mindnyájan büszkeséggel fogják viselni.

— Meghiszem azt . . . Az Ösfalvy nevet lehet is büszkén viselni . . . De az urak nem fogják fölvenni . . . Azt megtiltom . . . Holnap estig tessék más nevet választani!

Csak hogy másnapra valami módon, bizonyosan indiscretió révén belé került a rendkívüli hír a helyi újságba, még pedig Ösfalvyra nézve nagyon hízelgő formában. A lap kifejezte azt a reményét, hogy Ösfalvy a hazafias szándék megvalósításának útjába nem gördít akadályokat s megérti a nemes célzatot, mely alattasait vezette, midőn a hazafiasságot a főnökük iránti kegyeletos tisztelettel összekötötték.

Bezzeg nem így fogta föl a helyzetet Ösfalvyné szül. Veéry Jolánta asszony! Hogy a Hlavacsekekből, Pfefferkornokból megannyi Ösfalvy váljék; hogy az ő igaz Ösfalvy származékaival ál-Ösfalvy iskolás gyerekek üljenek egy padban; hogy ő maga igaz Ösfalvyné létere esetleg 6—8 talmi Ösfalvynével szerepeljen a városi társas életben s hogy egy emberöltő múlva az ál-Ösfalvyakat is igaz Ösfalvyaknak tartják, sőt ha ők végkép elszegényednek leszármazottaikban, a talmiak maradékai pedig megtollasodnak, egyiköknél, másikuknál mint előkelő, gazdag Ösfalvynál egy elszegényedettt igaz Ösfalvy beszegődjék szakácsnének vagy szobaleánynak!

Irtóztató kilátás! . . .

Ösfalvyné mérgesen vágta a földhöz az újságot és kérdőre vonta férjét, hogy miféle pipogyaság az ilyen merényletet megengedni. Valóságos útonállás ez a névrablás! Sobri Jóska vagy Zöld Marczy csak a pénzét vették el az embernek, a nevét meghagyták.

Ösfalvy Benő a feleség rohamával szemben védelmi álláspontra helyezkedett.

Irkafrka! Ostobaság! Ezek a firkoneczok csak hazudni tudnak! Ha a szerkesztő vissza nem vonja a hirt, elveri az utcán!

Hát még a kaszinóban hogy fogadták! Két pártra oszlottak.

Az egyik azt tartotta, hogy Ösfalvy a névbitorlást nem engedheti meg semmikép, a türelemnek is vannak határai!

A másik rész ellenkezőleg hazafias tettek látná, ha belenyugodnék. Csak ilyen módon lehet a magyarságot terjeszteni, az összeolvadást elmozdítani.

Ősfalvyt ette a mérég!

Elhívatta Kraplováczt és követelte tőle, hogy czáfolják meg a hírt testületileg. Inkább elengedi a névmagyarosítást, csak az ő nevét ne kívánják.

A sunyi Kraplováczt mély sajnálatának adott kifejezést, vállalkozott is arra, hogy a czáfolatot megfogalmazza és közzététi az újságban . . . de kikötött egy szerény . . . igen szerény kis föltételt.

Terjeszsze föl őt kinevezésre és ne szuttyongassa többé a személyzetet.

A fölterjesztés még az nap elment.

A czáfolat az összes személyzet aláírásával másnap megjelent az újságban.

Ősfalvy meg többé nem nógatott senkit, hogy magyaro sítsa meg a nevét.

BERCZIK ÁRPÁD.

ÁTOK ÉS ÁLDÁS.

Beszély.

I.

Borús, sötét éj van, az égbolt csillagait fekete felhők takarják, az eső egyes öreg cseppekben kezd hullani, az idő úgy éjjeli tíz óra körül járhat.

A zágrábi Száva hídjának révésze székén üldögélve szundikál, asztalkáján még pislog a mécs; ő is szíves örömet levetköznék és ágyába lefeküdnék, de attól tart, hogy valamely oldalról, akár Zágráb felől, akár Károlyváros vagy a sík Turopolye, Törökmező felől, még jöhet valami utas, a kitől hidpénzt kell szednie; ez volt az oka, hogy az öreg Józics még nem tért pihenőre. Fejével majd jobbra, majd balra bóbiskol, szempillái lecsukódnak, az álom már-már erőt vesz rajta és már alig képes álomosságával megbirkózni.

Kint sötétség van, minden csendes, csak a hulló eső zuhogása és a gyors Száva előre siető hullámainak moraja hallatszik, azonban az éjjeli csendet kis időre megszakítja egy kocsi kerekeinek zörgése, mely Karlovác és Turopolye felől a Száva hídja felé közeledik, melynek feljárójánál meg is állt.

Józics révésznek jó füle van, félálmban is mindjárt megneszelte, hogy kocsi közeledik; mécsesét felveszi és ki-megyen, hogy az utason a hidpénzt megvegye. A mint a kocsihoz ért, látja, hogy az fedeles kocsi, mely elé egy az útban kifáradt ló van fogva; most a kocsi felé fölemeli mécsesét, hogy az útast is meglássa: az első ülésben koros, tisztessen öltözött férfit pillantott meg, a ki maga hajtotta a lovat, a há-

tulsó ülésben fiatal és szép leányka ült, ki a kocsi hátulsó részére felkötött szénára dőlt, behunyt szemekkel ül ott, mintha álomba merült volna. Józics a leányka szépségén egészen elámult.

Az utas a hídpénzt Józicsnak lefizette és ez szobácská-jába visszament, mire az egyet rávágott lovára, mely lassacs-kán vontatva a kocsit, áthaladt a Száva hosszú hídján s Zág-ráb felé vette útját.

A szent István királyról nevezett székesegyház tornyán tizenegyet ütött az óra, mikor az utas a városba ért és így egy egész órájába került, míg megtette az utat a Szávától a városig. Zágráb városában az éj minden órájában ébrenlevőkre találkozni. Az utas Zágrábban járatos ember lehetett, mert a mint a szávai országútnak végére ért, ott hol az Illicát érinti és ez alsó és felső részére oszlik, ő jobbra kanyarodott és egy kisebb vendéglőbe betért. Itt még mind ébren voltak; a vendég-szobából a vendégek szava és lármája hangzott, a vendég-lős kijött az érkezett utasok fogadására és a mint meglátta a kocsiról leszálló leánykát, meglátszott rajta, hogy meg van lepve, a hogy különben minden férfi meglepetik, ha váratla-nul gyönyörű szép leánykát megpillant.

Az utas kívánságára a vendéglős nekik szobát nyitott, a hova a háziszolga pogyászukat a kocsiról behozta; az utas lovát is a szolgára bízta, hogy elhelyezze és gondját viselje. Miután az utas útitársnőjével a szobában elhelyezkedett, mindketten az asztalhoz ültek és étkeztek. A férfi úgy negyven-nyolcz éves lehetett, termete magas és erőteljes, napsütött barna arca komoly kifejezésű, haja és bajusza fekete, szoká-sos polgári öltözet volt rajta. Hogy írjam le a leánykát? Ilyen szépséget látni kell, lerajzolni lehet, de leírni lehetet-len. Legföljebb tizennyolcz éves volt, termete sugár, hajlékony; mint a rózsató vesszeje, fekete szemei villogók, tüzesek, arca piros, hajzata fényes fekete, gyönyörű fehér kezecskéje méltó lett volna, hogy karperecz díszitse, újjacskái, hogy drágaköves gyűrűk ékesítsék.

Miután mindketten az étkezést elvégezték, hivatlanul ismét belépett a vendéglős, kezében könyvvel, melyet az utas-nak odanyújtott. Ez nem tudván, mit jelentsen ez, megkér-dezte tőle:

— Mit csináljak vele?

— Itt az a szokás, hogy minden vendég, a ki a vendéglőben éjjelre megszáll, az úgynevezett vendégeknyvbe nevét és polgári állását beírja, ezt a könyvet mindennap a rendőri hatóságnak betekintésül el kell küldenem.

Az idegen kezébe vette a tollat, melyet a vendéglős a tintatartóval együtt magával hozott volt, kinyitotta a könyvet és ezt írta bele:

«P. Károly, színész, Ludmilla leányával, színésznővel.»

A vendéglős átvette a könyvet és eltávozott, a fáradt utasok pedig pihenőre tértek.

II.

A zágrábi nagy vártának tiszti szobájában egy már foszlányos divánon fiatal hadnagy ült, kezében könyvvel. Az óra elütötte a nyolcz órát és épen örváltás van. A hadnagy huszonkét éves, szép fiatal ember, termete igen szép és az egyenruha nagyon jól illett neki: a hadnagy neve Blagovics Mirkó.

Nyájas olvasóm, te kétséggel az azt hiszed, hogy a könyv, melyet kezében tart, valami francziából fordított regény; pedig nagyon csalatkozol, mert nem az, hanem a mi érdemes és köztiszteletben álló írónknak, Vukotinovics Lajosnak munkája, melynek czime: *A magyar és horvát múlt*. Te bizonyára csodálkozol ezen, pedig így van, és én neked meg is mondom miért van így.

Mirkó apja kisebb birtokú földesúr a mi szép Zágorjénkben; a mikor a mi horvát irodalmunk, mint a bimbó feslésnek indult, ő is irodalommal foglalkozott, több érdekes munkácskát írt és bocsátott közre. Leginkább verselni szeretett és a mint ő mondogatni szokta, már nem egy dalocskát tákolt össze. Ezen időben történt, hogy felesége egy szép fucsával, Mirkóval, ajándékozta meg; apja örömeiben újszülött fiacskáját e dalocskával üdvözölte:

•Tente babám, aludj fiam,
Uj világpolgár,
Anyád folyton dalolgassa:
Rád áldásunk vár!

Ez életben ne érjen baj,
 Se bánat, se kár,
 Szerencsés, boldog ember légy:
 Rád áldásunk vár!

Ha meghalok, síromból is,
 Ha föld takar már,
 Imádkozom szerencsédért:
 Rád áldásom vár!»

A szülés után félévre meghalt Mirkó édes anyja, gyászba-
 borúlt férjet és tehetetlen kisdedit hagyva maga után.

Mirkó apja példájára megszerette azt, a mi az övé és
 nem kapdosott az idegen után; a mint fölcsiperedett, apja a
 zágrábi gymnasiumba adta, ennek végeztével pedig a philoso-
 phiai facultást járta. Főképen a horvát nemzeti irodalommal
 foglalkozott, ezenkívül kitűnően zongorázott és kottára tette
 apjának fentebb közölt dalocskáját; dallama búsongó, de
 kedves és szívreható volt. Ha a nagy szünidőkre hazajött,
 minden istenadta napon, szépen csengő hangján ismételve el
 kellett e dalt énekelnie, mert azt apja rendkívül megszerette.
 A mikor a philosophiai tanfolyamot elvégezte, kedve kereked-
 dett, mint majdnem minden hasonlókörű ifjúnak, a katona-
 sághoz: apja ezt nem ellenezte és fölvétette a kadét-iskolába,
 melyből mint hadnagy került ki.

Az őrsegre kivezényelt tisztnek nagyon unalmas a dolga,
 főkép reggel nyolcz órától fogva úgy tíz óráig, mert addig
 magányosan van; tíz óra után már el-ellátogatnak hozzá baj-
 társai és ekkor terefere között csak elmúlik az idő. Így Mirkó
 is két órát olvasással töltött el és tíz óra felé csakugyan két
 tiszt jött hozzá látogatóba.

— No mit csinálsz — kérdé az egyik szokásos üdvözlés
 után — olvassz, no hadd lám, ugyan mit? — *ó fidonc!*
 én inkább lefeküdném aludni, mintsem hogy ilyen köny-
 vek olvasására időmet vesztegessen.

— Talán nincs német vagy francziából fordított regé-
 nyed, a milyeneket ma az egész világ olvas? Ha nincsen, hát
 én kölcsönözhetek neked — mond a másik.

— Barátim — felelt Mirkó komolyan — én senki izlé-
 sét nem gáncsolom és senkit sem korholok azért, mit választ
 magának, de a magam izlését sem hagyom; miattam olvas-

hat bárki a mit akar, de a mi nekem kedves, attól engem senki el nem tilthat.

No, no, csak ne jőjj mindjárt olyan nagy tűzbe — szól a tisztek egyike — hagyjuk ezt a tárgyat és beszéljünk másról; mondd, Mirkó, eljössz ma a színházba?

— Még nem határoztam — felel Mirkó.

— Ma igazán érdemes volna, hogy elmenj; *Deborát*, egy kitűnő darabot adnak és a címszerepben új színésznő lép föl, valami P. Ludmilla, a mit majdnem minden utcásarkon fölragasztott színlapokon, nagy betűkkel nyomatva olvashatsz.

— Ej, majd meglátom, estélig még jócskán van időm a meggondolásra.

Ezután más nyomon folyt a beszélgetés és így eljött a várvavárt féltizenkét óra; a duga ulicából, a hosszú utcából, dobpergés hallatszott, ez volt az őrváltás jele. Mirkó társai elbúcsúztak tőle és megbeszélték vele, hol fognak ebéd után találkozni, mire távoztak, Mirkó pedig katonáit sorakoztatta és őrváltás után elvezette őket a Petrinja-utcában levő kaszárnýába.

Este lett, az óra elütötte azt az időt, mikor a színi előadás kezdődik; a színház nézőtere, noha nem volt túlon-túl telve, mégis szép számú közönség jelent meg és pedig azért, mert ma új színésznő lép föl a színpadon.

Most már nincs úgy, mint régen volt, mikor kénytelenek valánk idegen nyelvű színi előadásokat hallgatni, s fülünket idegen nyelv hangjainak hallására szoktatni és be kelle ér-nünk holmi bolondos német bohózatokkal vagy üres fecsegésekkel; de most, hála Istennek, máskép van; most az idegen szó kiszorult s helyet adott a mi gyönyörű nyelvünk bájos hangjainak. Adja Isten, hogy mindig is így legyen és maradjon!

Mirkó is a színházban van, padsorról padsorra jár és a hogy a fiatal emberek, főkép a katonatisztek szokták, szemlét tart a szépnem felett, majd a földszinten, majd a páholyokban. Most harmadszor fölhangzott a csöngetyű, a függőny fölemelkedik, minden elcsendesedik és figyel az előadásra.

Így végére jártak Debora első fölvonása első, második és harmadik jelenetének, és midőn a negyedik jelenetben a *Deborát* személyesítő Ludmilla lépett a színpadra, a tapsolás éljenzés oly elemi erővel tört ki és mindig újra és újra

föl-fölhangzott, hogy teljes öt perczbe került, míg szerepét elkezdhette.

Mirkó elámult a színésznő szépségén, melyhez foghatót még sohasem látott, szendesége, bája egészen elragadta. Ennyi kecsket egy nőben frigyesülve még soha, még sehol sem látott. Ehhez járult még, hogy Ludmilla oly szépen, oly kitűnően játszott, hogy a legnagyobb művésznő sem találhatott volna rajta kivetőt; játékával s kedvesen csengő hangjával elragadta az egész közönséget; a tapsnak, a kihívásnak nem volt se hossza, se vége és a midőn a negyedik fölvonás végéig a függöny legördült és a tapsra és éljenezésre Ludmilla mindenfelé hajlongva a színpadon megjelent, akkor annyi koszorút és rózsát dobáltak feléje, mintha virágokkal akarták volna elborítani.

Mirkó gondolatokba merülve állt, jóformán észre sem vette, hogy a közönség oszladozik és mikor egyik barátja szólt hozzá, hogy induljanak ők is kifelé — nagyot sóhajtott s azt gondolta magában: Lesz, a mi lesz, de ezzel a nővel meg kell ismerkednem.

III.

Ludmilla az ablaknál ül és igazitgatja ruháját a mai előadásra. Atyja a György-utczában levő magánházban bérelt szobát, a hol leányával letelepedett és berendezkedett. Ludmilla a színház igazgatójával szerződött, fizetése 600 forint, apja is pár száz forintot kapott és leginkább mint souffleurt használták: nem tudom, nevezhetem-e őt saját nyelvünkön sűgónak, mert ez a szó nincsen helyén, mivel a sűgó gyakran nem sűg, hanem hangosan beszél vagy kiabál, a mi akkor esik meg rajta, mikor a szereplők szerepöket nem jól tanúlták be.

Tizenegy óra múltott; a mint mondtam, Ludmilla varrással foglalatostkodott és maga volt otthon, midőn egyszerre váratlanul kardesörgés hallatszik, az ajtón kopogtatnak s az adott engedélyre belép a szobába Blagovics Mirkó.

— Bocsánatot kérek merészségemért, nagysád — mond ő — mely rá vitt, hogy mint egészen ismeretlen bátorkodtam egészen lakásáig behatolni.

Ludmilla sötéten nézett rá és arcán meglátszott, hogy

ez a látogatás egyáltalán nem volt inyére s azután így szólt:

— Valóban nagyon csodálkozom látogatásán és nem tudom, mi annak indoka. Mi ketten, én és atyám, alig pár nap óta vagyunk Zágrábban és nem ismerünk itt senkit, legalább én nem, noha atyám több év előtt már járt itt; csak azokat ismerem, kikkel mindennap érintkezni kell. Nincs is szándékunkban látogatásokat fogadni.

— Ismételve bocsánatot kérek, nagysád. Láttam mikor *Deborát* oly bájosan és oly kitűnően játszta, hogy életemben nem emlékszem, hogy hasonló előadást hallottam volna. Ön művészetével, isteni játékával elbájolta az egész közönséget és én azért jöttem, hogy nem csak az én igénytelen személyem részéről, hanem az egész tisztikar nevében is legmelegebb köszönetemet és elismerésemet kinyilvánítsam.

Mutassatok nekem oly leányt, kinek ilyen beszéd nem hízelgett volna, a ki nem hallaná szívesen, mikor így az égisz emelik. Ludmilla homloka földerült, szemeiből eltűnt az a boszúság, mely előbb bennök cikázott és sokkal nyájásabb hangon így folytatta:

— Hadnagy úr, ön túlon-túl hízelkedik, jobban dicsér, mintsem érdemelném, én szerény tehetségemhez képest játszottam szerepemet és az a jó, az az áldott közönség érdemeimen felül jól fogadott.

Ekkor megnyílt az ajtó és Ludmilla atyja lépett be; arca komoly, mint rendesen, csak homlokán húzódtak összebb a ránczok, a mint Mirkót megpillantotta. Ludmilla apjának a hadnagyot be akarta mutatni, de zavarba jött, mert nem tudta nevét s csak annyit mondott: «Atyám»!

Mirkó az öreg elé lépett, bemutatta magát és látogatását mentegelve ennek is elmondotta föllentését, mely látogatása igazolásaúl szolgált. Az öreg Károly arca is földerült erre és a hadnagyot megkínálta székkal.

Tizenkettőt ütött és a déli harangszó egész Zágráb városában hirdette, hogy itt az ebéd ideje. Mirkó felkelt, még egyszer bocsánatot kérve, kezét fogott az öreggel és így szólt hozzá:

— Uram, tudom, hogy elég unalmas mindég itthon ülniök, ha úgy tetszik, hát holnap, mivel úgy sincs előadás, egy kis kirándulásra viszem önt és kisasszonyleányát szent

Xavér gyönyörű vidékére, a hol valóban jól fognánk mulatni?! Reménylem, hogy ajánlatomat nem fogják visszautasítani.

— Ha nem lesz eső — szólta az öreg. Ez a válasz szakasztott mása volt a beleegyezésnek — egy kis kerülővel.

Mirkó még egy tekintetet vetett a leányra, a ki e pillanathban szintén reá nézett és noha e pillantás nem volt egészen nyájas, még sem volt oly szigorú, mint az első. Mirkó ajánlotta magát és egészen boldog volt, hogy elérte célját s megismerkedett Ludmillával. Alig várta, hogy a következő nap megvirradjon és a dél elmúljen. Már két óra felé úton volt. Szerencséjére kellemes, gyönyörű nap volt. Az öreg Károly tehát kénytelen volt szavának állani és ígérését nem vonhatta vissza.

Oda érve, az apát és leányát sétára készen találta; a mint a szobába lépett Ludmilla mosolyogva, mondhatnám örömmel fogadta; úgy látszik az éjjelen át nagy változáson ment keresztül. Elérkeztek szent Xavér fenséges és gyönyörűsége völgyébe. Valóban fenséges és gyönyörű ez a vidék, melynek messze földön párja nincsen. Emlékszem azon titokzatos, kéjes érzelemre, a midőn Zágrábban időzván, számtalanszor magam is meglátogattam és a bűvös látványon és kilátáson szememet és lelkemet legeltettem.

Mirkó vendégeit a templom lábánál a fürdővel szemben levő kertbe vezette; a véletlen úgy akarta, hogy itt a színház három más tagjával találkoztak. P. Károly nyomban hozzájuk szegődött és Mirkó is Ludmillával ugyanahhoz az asztalhoz ültek.

A pinczér azonnal a jövevényekhez sietett szokott: Vasz schaffensz-szával, noha talán Zágráb vidékéről való tisztes horvát volt és ennél a két német szónál talán többet nem is tudott németül; de mit tegyünk, akkoriban ez volt a divat.

Mirkó az egész társaság számára ételt rendelt és bort hozatott. Úgy látszik Tália fiainak jól ízlett a horvát bor, mert alig hogy megtöltötték a palaczkot, az mindjárt egyszeriben ki is ürült. Mirkó buzgón töltögetett, az ég tudja milyen szándékkal.

Ludmilla körülnézett a vidéken s gyönyörködött a valóban pompás kilátásban, azután megpillantván a kert fölött levő hegyen egy kis faalkotmányt, megkérdezte, hogy az mire való?

— Ó nagysád! onnét az egész szép vidék áttekinthető — vágott szavába Mirkó — csak arról a hegyről körültekintve szerezhethet magának fogalmat a táj szépségéről.

— Nagyon szeretnék a hegyre fölmenni; mit szólsz hozzá, atyám?

— Én már nem vagyok arra való, hogy hegyekre mászkáljak — felelt az apa, a ki inkább óhajtott a piros boros palaczkok mellett maradni.

— Ha édes atyja megengedi, bátorkodom kísérendővel ajánlkozni.

— Hm! — mond az apa elgondolkozva, bortól már egy kissé kapatos fejjel, azután Mirkóhoz fordult: — Uram, én önben szerény és romlatlan ifjút látok és önre bízom legnagyobb kincsemet, a mim van a világon.

Ludmilla és Mirkó megindultak az ösvényen a hegyre és mikor a csúcsára értek, megálltak. Ludmilla jobbra-balra nézett szép szemeivel, gyönyörködve a tájkép rendkívüli szépségében. Hallgattak. Mirkó folyton-folyva szerelmesen nézgette Ludmillát, a mit ez észre sem vett; hosszabb hallgatás után így szólt hozzá a hadnagy:

— Hogy tetszik nagysádnak a mi horvát hazánk?

— Oh nagyon, nagyon szép! — felelt Ludmilla, nem is gyanítva, hova céloz a kérdező.

— Nagysád, volna-e kedve örökre itt maradni?

A leányka nevetett: — Nálunk, kik úgynevezett művészi életpályán élünk, ezt nem lehet elhatározni; mi szét-zóródunk a világon, mint a szélről szerteszét hordott őszi falevél, ma itt, holnap ott vagyunk és meg kell hajolnunk a sors keze alatt, mely tetszése szerint intézkedik velünk.

— De ha nagysádnak alkalom kínálkoznék, hogy Horvátországban állandóan és örökre letelepedjék?

— Én önt uram, nem értem!

— Hát nagysád én ezt nyomban meg fogom magyarázni — felelt ünnepélyes hangon Mirkó. — Azon estétől fogva, midőn a színházban Debora szerepében láttam, nem megy ki a fejemből nemcsak nagysád szépsége, hanem szerénysége, lelkületének szendesége és kedvessége egészen elbűvölt; én ugyan azt hívé, hogy nagysád is, bocsásson meg nyíltságomért, olyan mint többi pályatársnői, kaczer, merész, büszke; de az a rövidke idő, melyet tegnap szerencsés voltam

körében eltölthetni, teljesen meggyőződött az ellenkezőről. Ludmilla, az én atyám egymagában él birtokán és fia oldalán, kit legjobban szeret a világon, szívesen fogja fogadni kedves leányát is; határozza el magát, az Istenre kérem!

Ludmilla érzelmei heves hullámozásba hozták keblét, de uralkodott magán és nyugodtan, de igaz, remegő hangon így felelt:

— Uram! engedje meg, hogy szavaira megfeleljek. A mi beszédének elejét illeti, az, bocsásson meg, eléggé túlzott, mindazonáltal elhiszem, hogy van benne valami igaz is, én azonban a magam részéről egészen őszinte leszek. Atyámon kívül senkit sem szerettem és bevallom, hogy nekem kellemtelen volt, midőn önt, az ismeretlent, hajlékunkba belépni láttam, ezt rajtam láthatta is; no, de az ember köteles ellenségeinek is megbocsátani — folytatta a leány mosolyogva — és én is alábbhagytam haragommal; őszintén mondom önnek, hogy engem eddig semmi férfiszemély nem érdekelt és ön az első, kivel tőlünk való távozása után lelkemben és pedig kellemesen kezdtem foglalkozni. Azt hiszem, hogy egészen őszintén beszéltem önnel, de most térjünk át a másik tárgyra. Ha én önnek e perczben, csak úgy vaktában, ígéretet tennék, gondolja meg, hogy ezzel még nincsen minden elvégezve. Önnek atyja földesúr, tekintélyes férfiú, mit szólna ő hozzá? Gondolja-e, hogy megengedné fiának, hogy egy szegény színésznőt, mint menyét házába hozza, vagy hogy valaha ilyen frigyhez beleegyezését adná? Én, igaz, még fiatal vagyok, de belátom mindezt, engem a röpké pillanat meg nem vakít, tévútra nem vezet és ha ezt a lépést atyja akarata ellenére megtenné, gondolja meg, mily bűbánatot okozna a szegény öregnek, a ki önt mindenekfölött szereti? Én nem akarok semmiféle szerencsétlenségnek oka lenni.

— De Ludmilla! atyám beleegyezésével, melynek meggyőzéséhez állhatatosan bízom?

— Hagyjuk ezt a jövődöre — vágott szavába a leány — és térjünk vissza a társasághoz, mert feltűnést fog okozni, hogy oly soká elmaradunk.

IV.

Az öreg Blagovics Iván, Mirkó atyja, ötvennyolcz éves, de még jó erőben levő férfiú, haja és bajusza deresedő, arca komoly és csak igen ritkán mosolygott, noha különben becsületes, jó lélek volt. A mint már előbb említém, birtokán, a gyönyörű Zagorjében élt. Kastélya nem nagy és tágas, hanem csak egy emeletes, de izléses és jó karban levő épület volt. Az emeleten mindössze öt szoba volt, három az országuóra nézett, ezekből kettő a gazdláé saját használatára, a harmadik Mirkóé, a másik kettő igen szépen bútorozott s tágas kertbe nézett, ezek vendégszobák voltak. A tágas előszobában, melyet szél és eső ellen nagy üvegablakok védelmeztek, szoktak ebédelni, ha társaság volt a háznál. A földszinten van a konyha és három cseléd-szoba, a szakácsnő, kocsis, inas és a ház többi cselédsége számára.

Blagovics Iván nem üzött nagyobb szabású gazdálkodást, csak annyi szarvasmarhát tartott, a mennyit a házi szükséglet tekintetéből tartania kellett és azon a két lovon kívül, melyet saját személyes szolgálatára tartott, még két pár ígás lova volt a mezei munka végzésére. Nem szeretett ide-oda kocsikázni, sem a szomszédokhoz ellátogatni, hanem úgyszólván minden áldott nap, ha az idő engedte, kikijárogatott szántóföldjeire, kaszálóira, szőlőibe. Az utazástól nagyon idegenkedett, úgy hogy évenként legföljebb kétszer távozott hazulról, a mikor is mint megyebizottsági tagnak Varasdra kelle mennie a közgyűlésre, a hol az ő okos és alapos javaslatait mindig szívesen meghallgatták és elfogadták. A mennyire kelletlenül távozott saját házából, épen annyira örült, ha valaki hozzá betért; vendégeit nagyon szívesen fogadta és igazi horvát vendégszeretettel halmozta el. Szabad idejét könyvek, főkép horvát könyvek olvasásával töltötte, azért Gundulics *Ozmánja* és *Elegyes munkái* a legkiválóbb helyet foglalták el az ő kisdéd, de válogatott és szépen elrendezett könyvtárában.

Egy júniusi napon estefelé járt az idő. Blagovics Iván gondosan ápolt kertjében felügyelt a virágok és a pázsit öntő-

zésére, a melyek a már hosszabb idő óta elmaradt eső miatt hervadozni kezdtek. Egyszerre úgy tűnt föl neki, mintha az országúton kocsi közelednék és kapuja előtt megállana. Az öreg a kapu felé ment, mely előtt kardesörgés hallatszott és pár perc múlva apa és fiú ölelkeztek, csókolóztak.

Mirkó érkezése annál is inkább megörvendeztette és elragadta az öreget, mert távolról sem számított rá.

— Ej! ej! — szólt az öreg örömében — nem hiába viszketett ma egész nap a szemem.

Mindketten kiindultak a kertből és az udvarba fordúlva beszédbe eredtek. Az apa Mirkónak a gazdaságról beszélt, milyen a vetés és hogy áll a többi termés; Mirkó pedig, noha szórakozott volt, a mit nem is rejthetett el, apja kívánságára kénytelen volt minden zágrábi újságot elmondani és hogy vannak apja régi ismerősei és barátai.

Már alkonyodni kezdett, gyertyát hoztak a szobába és kevéssel utóbb a terített asztalon állott már a vacsora is. Mirkó már egy párszor föl akarta tární apjának, mi nyomja a szívét és miért jött ide, de mindig úgy rémlett előtte, hogy még nem jött meg erre nézve az alkalmas időpont. Vacsora után fölkelt Mirkó és a zongorához ült. Az öreg arcza földerült, mert tudta most mi következik. Mirkó egy kis bevezetés után rákezdett apja kedves dalára: *Áldásom reád*. Kitünően játszott és énekelt, mindent elkövetett, hogy apjának kedvében járjon, a ki, hogy úgy mondjam, néma áhitattal hallgatta a dalt. Mirkónak azt többször meg kellett újrázni. Mikor már ötödször elénekelt, azt gondolta, hogy most itt van az alkalmas időpont, hogy apjával megbeszélje azt a dolgot, mely miatt idejött és a zongora mellől fölkelve közeledett az öreghez:

— Édes apám, én fontos ügyben jöttem hozzád, hogy veled beszéljek; kérlek, hallgass meg!

— Talán megint adósságot csináltál és pénzre van szükséged? — mond mosolyogva az apa.

— Nem erről van szó — szólt az ifjú — hanem sokkal fontosabbról és ha nem ismerném a te hozzám való nagy szeretettedet, akkor nem merném kimondani azt, a mit be kell vallanom. Nekem, apám, mind e mai napig előtéd semmi titkom nem volt és nem is kívánom, hogy valaha legyen. A mi szívemen feküdt, azt neked mindig föltártam és azt

megteszem most is. Édes apám! én megszerettem egy kedves, szende, bájos, szeretetreméltó és gyönyörű szép leányt, ki nek messze földön nincsen párja; annak az enyémnek kell lenni!

— Ez a tökély mintaképe, csak azt felejtetted el elmondani, hogy valóságos angyal — mond az öreg, összehúzva szemöldökeit — de mondd meg azt is, kicsoda és miféle leány az?

— Ezt is minden kerülő nélkül megmondom, nem gazdag, nem előkelő, ő színésznő.

Ez az utolsó szó lánggra lobbantotta az öreget, de megfékezte haragját és majdnem egészen nyugodtan így folytatta:

— Előre is mondom neked, hogy ezt a bolondságot ved ki a fejedből, mert ebből a dologból, a míg én élek, vagy legalább is az én beleegyezésemmel, ugyan soha semmi sem lesz!

— De atyám! ha látnád, bizonyára megtetszenék neked is, ő nem olyan mint társnői, hanem ártatlan és romlatlan, mint a ma született gyermek.

— Most megtoldottad azzal, a mit kevésse előbb elfelejtettél. Ne fáraszd magad azzal, hogy kidicsérjed, ismerem én az e fajta népséget! A mit megmondottam, vissza nem vonom és kimondott szavamnak állok! De hallgasd meg, a mit neked e tárgyban mondó vagyok. Ha ez a te választottad nem volna az a ki és a mi, és ha én talán bármi úton-módon e frigyre reáállanék, hogy is lehetne azt létrehozni? Hát elfelejtetted, mily nagy cautiót, mily nagy biztosítékot igényelnek töletek, katonatisztektől, a házasság alkalmával? És honnan veszed te azt? Talán azt gondolod, hogy tőlem kapod? Hála Istennek, van annyim, hogy tisztességesen, becsületesen megélhetek belőle és neked is hébe-hóba egy kis segítséget adhatok, de ilyen nagy biztosítékot én érte semmiképen le nem tehetek, és ha tehetném is, ilyen házasságért bizony soha le nem tenném!

— Ha csak a cautio volna az akadály, ezt könnyen el lehetne háritani — szól Mirkó.

— És hogyan? Talán gazdag a te választottad?

— Az nem. Édes apám tudja, hogy én tanultam is valamelyest és képes vagyok mindenkor kenyeremet meg-

keresni. Én elhagynám a katonai szolgálatot, egy szóval quietálnék.

Ez a beszéd haragra lobbantotta az öreget:

— Hát ilyen messzire jutottunk — kiált — hát a mennyköbe, azért dobtam ki annyi pénzt érted? Hát ez a köszönet az én sok áldozatomért, erőködésemért, fáradozásomért? Én neked azt mondom, hogy soha nem adom ahhoz beleegyezésemet, mi gyermekemnek nyakát szegné! — Ezzel elment szobájába, erősen becsapva maga után az ajtót. Mindkettőjüknek álmatlan éjszakája volt.

Elmúlt két nap, az apa és fia, kik ezelőtt egymásért éltek-haltak, csak ebédnél, vacsoránál találkoztak, de ott sem szóltak egyetlen szót sem egymáshoz. Harmadnapra lejárt Mirkó szabadságideje és vissza kellett térnie Zágrábba. Reszketve lépett be atyjához, ki éppen fölkelte volt és így szólott hozzá:

— Apám, nekem ma vissza kell térnem és eljöttem még egyszer megkérni azon ügyben, melyet előadtam.

— Én neked a magamét egyszer már megmondtam, nekem már nincs semmi mondani valóm.

— És én azt mondom — szól az ifjú kissé daczosan — hogy én őt el nem hagyhatom, történjék bármi! ő az enyém lesz, nélküle nem élhetek!

— És ez utolsó szavad? — kérde a fia daczossága miatt ingerült öreg.

Mirkó lehajtotta a fejét és hallgatott.

— No hát halljad az én utolsó szavamat is — szól az öreg, kinek ingerültsége nőttön-nőtt. — A mai naptól fogva megszűntem atyád lenni; én te benned nem ismerek fiamra, köztünk nincs többé semmiféle kapocs és azt az áldást — ennél a szónál részben a dühtől, részben a bánattól reszketett hangja — a melyet rád mint újszülött gyermekre adtam, azt az áldásomat visszavonom és helyette megátkozlak. —

E szavak után fiát szobájából kilökte, az ajtót magára zárta — és Mirkó, apja átkával sújtva kétségbeesetten visszatért Zágrábba.

V.

Hat év múlt el. Az öreg Blagovics Iván egészen megváltozott: termete görnyedt, haja galambősz lett és noha nem volt idősebb 63 évesnél, mégis 80 évesnek látszott. A Mirkóval való utolsó együttléte óta egészen megváltozott, testben lélekben megtörött. Éjjel nem volt álma, hanem ágyában nyugtalanul hánykolódott és mintha az egész világgal összeveszett volna, meggyülölte az egész világot, és senkit sem bocsátott maga elé. Ritkán hagyta el házát, mindig szobájában ült, olvasott vagy mással foglalkozott. Szomszédjai mindjárt elejével látván a változást, melyen általesett és nem tudva okát, lassanként el-elmaradoztak, míg végre egytől-egyig mind elmaradtak.

Augusztus végével sötét, fekete éjjel volt: úgy esett az eső, mintha csöbörből öntenék, a villámok a levegőben ide-oda cikáztak. egy-egy pillanatra megvilágítva a sűrű sötétséget. Kint oly barátságtalan idő volt, hogy a mint nálunk mondani szokás, az ember még a kutyát sem hajtotta volna ki az eresz alól. Az öreg Blagovics háló-szobája ablakait szorosán becsukatta, gyertyát gyújtott, könyvet tett maga elé az asztalkára, *Ozmánt*, az ő kedvencz olvasmányát s noha nem ma volt először a kezében, oly figyelmesen olvasta, mintha csak éppen most akadt volna rá.

Az olvasásban megzavarta inasa, ki jelenteni jött, hogy előkelő úrasszony egy kis füeskával lent várakozik hintájában és ez éjjelre szállást kér a kastélyban, mert a falu kocsmájában nincsen hely. Az öreg szembetünő kedvetlenséggel azt parancsolta a szolgáljának:

— Menj és mondd meg annak az úrnőnek, hogy itt szállást kaphat, te pedig nyiss meg neki egyet a kertbe néző szobákból. Helen hozzon mindent rendbe és készítsen nekik valamit vacsorára, csak engem ments ki ennél az úrnőnél, hogy magam nem fogadhatom, mert fáj a fejem.

Az inas elment, hogy a parancsolatokat teljesítse, Iván pedig leült asztalkájához, hogy olvasását folytassa.

Az éj elmúlt, a vihar is becsületesen kitombolta magát,

az ég kiderült és a nap oly derűlten, oly szépen fölsütött, a hogy csak lehetett. Az öreg fölkelte, fölöltözött és hozzálátott mindennapi dolgához, az olvasáshoz. Csodálhatná bárki is, hogy nem únt bele mindennap ugyanegy dologgal foglalkozni, de a közmondás is azt tartja: a szokás második természeté válik. Ő ehhez az egyhez szokott és e kívül semmi másban nem találta örömét.

Az idő eljárt s a dél is elközeledett. A szolga belép szobájába, megteríti asztalát és megkérdezte tőle, vajon azon idegen úrnő számára is az ő saját szobájában terítsen-e föl? Az öreg Blagovics csak most emlékezett reá, hogy vendégei vannak, kikről egészen megfeledkezett volt. Csodálkozott, hogy még nem utaztak el, mert a nap gyönyörű volt, tehát miféle akadályuk lehetett!

— Egészséges-e az az úrnő? — kérdezte szolgájától, gondolván, hogy talán megbetegedett és ezért nem utazhatott el.

— Egészen egészségesek, nagyságos uram, az úrnő is, meg a fia is.

A földesúr meghagyta neki, hogy illően szolgálja ki őket s ezzel elbocsátotta a szolgát.

— Hadd lám, ugyan meddig fognak ezek a hivatlan vendégek kastélyomban időzni?

A nap másik fele is elmúlt és szép nyári este következett. Blagovics Iván kiment szobájából, hogy a folyosón sétálgasson, mikor a folyosó végére ért, az ablaknál, mely a kert felé tekintett, megállt s a kertben egy gazdagon öltözött, kedves, gyönyörű arcú, sugár termetű és legföljebb 23—24 éves úrnőt látott sétálni. Kézen vezetett egy ízlésteljesen és előkelően öltözött kedves és szép fiúcskát. Lassan sétálgattak az ösvényen, minden rózsabokornál megálltak, hogy a rajta viruló rózsákban gyönyörködjenek. Egyszerre a fiúcska, kiszakítva magát anyja kezéből, énekszóval pillangó után iramodott. Édes Istenem! mi lelte az öreg Blagovicsot? Arcza elhalványodott, térde roskadozni kezdett; a fiúcska a kertben ezt énekelte:

«Ha meghalok, siromból is,
Ha föld takar már,
Imádkozom szerencsédért:
Rád áldásom vár!»

A dallam ugyanaz volt, melyen ezt valamikor az ő fia Mirkó énekelte, s melyet ez maga szerzett. Az öreg egészen zavarba jött és az a kérdés foglalkoztatta elméjét: ugyan honnan ismeri ez a fiúcska ezt a dalt, melyet csak ő és Mirkó fia ismert, a kit elűzött magától és kiről azóta mitsem tudott? Az öreg egészen megrendülve és fölízgatva visszament szobájába.

Az éj elmúlt, szép és kellemes napra virradtak, a cselédség egytől-egyig szokott munkájához látott. Az öreg Blagovics nem tudott eléggé azon csodálkozni, hogy ez az idegen úrnő még ma sem készül útra, mert a mint az inas jelentette, se holmiját nem csomagoltatta, se nem adott parancsot, hogy hintáját előhúzzák. Fejét csóváltatva járt-kelt az öreg úr szobájában csodálkozva és fejét törve találgatta, mit jelentsen ez, de mindhiába, e talánynak nem talált nyitjára. Ez a nap is elmúlt, a nap alkonyodni kezdett, megaranyozva sugarai-
val a magas hegyek ormait. Az este kellemes és szép volt. Blagovics Iván ezidőben kertjében szokott sétálni, de ma nem merte ezt tenni, mert attól tartott, hogy az idegen úrnővel találkozhatnak. Ide-oda, fel-alá járt-kelt szobájában, mikor a folyosón valami ugrálás-féle felriasztotta őt, mely a kis fiúcska ugrándozásához hasonlított. Pár percz múlva ez a zaj elmúlt, de alig hogy egynéhányszor újból végigmérte szobáját, hát kívülről, egészen közel szobája ajtajához kedves gyermekhang éneke hangzott föl:

«Ez életben ne érjen baj,
Se bánat, se kár,
Szerencsés, boldog ember légy
Rád áldásom vár!»

Az öreg úr mindjárt a dalolás elejével megállt szobájában és megdermedve hallgatta ezt a dalt, melyet kellemes gyermekhang énekelt; nem akart fülének hinni, az ajtóhoz sietett, kitérte azt és maga előtt gyönyörű fiúcskát látott ostorral kezében, a mint azt a festményt nézegette, mely az ajtó fölött függött. A fiúcska szép és kedves volt, haja szőke, szeme kék, mindenki első tekintetre kénytelen-kelletlen megszerette volna.

— Mi a neved? — kérde az öreg úr a fiúcskát.

— Iván — felelt ez és szemét ismét a kép felé fordította, mely úgy látszik, nagyon érdekelte. Ez a válasz az öreget annyira zavarba hozta, hogy egy perczig egészen elámúlva hallgatott. — Öreg úr, mondd meg nekem — szólt a kis Iván — mit jelent ez a szárnyas ló ezen a képen?

— Jöjj be hozzám a szobámba és én meg fogom neked magyarázni — felelt az öreg úr és megfogta a fiúcskát, kezénél fogva s elvezette magával szobájába, leült székére és térdére emelte a gyermeket, maga sem tudván, miféle érzelem vonza a gyermekhez. — Mondd meg nekem Iván, ki tanított arra a dalra, melyet kevéssel ezelőtt énekeltél?

— Atyám — felelt a fiúcska, ostorát pattogatva. Az öreg szemlátomást megindult és épen folytatni akarta kérdezősködését, midőn az ajtón kopogtatás hallatszott és a szobába belépett az a szép fiatal úrnő, kit az öreg Blagovics tegnap a kertjében látott és a ki már két nap óta vendége volt. A hölgy az öreg úr előtt mélyen meghajtotta magát és azután a gyermekhez fordult:

— Iván, nem voltál-e te nyughatatlan és illetlen?

Az öreg Blagovics a gyermeket letette a földre, fölállt és az úrnő elé ment.

— Bocsásson meg, asszonyom — szólt — az én udvariatságomért, hogy e két egész nap alatt, mióta házamban időzik, önnel nem találkoztam. Különbféle családi körülmények kényszerítettek e magányos és visszavonult életre, melyet folytatok.

— És melynek — vágott szavába az úrnő, térdre borúlva az öreg úr előtt — noha akaratlanul, én vagyok az oka.

— És kicsoda ön? — kérdezte csodálkozva az öreg úr.

— Én fiának, Mirkónak felesége vagyok, kit miattam apai átka ért és kit én ezután gyöngé erőmmel visszatartottam az ő csúnya és alávaló szándékától, az öngyilkosságtól.

— És ő, hol van ő? — kérdé az öreg, ki apai érzületét nem tudta megtagadni.

— Él és egészséges — felelt Ludmilla, még mindig térden állva — az Isten mindenben megáldotta és nem hiányzik neki semmi más, csak —

— Az apai áldás! — szólt egy hang kívülről és Blagovics Mirkó, a volt hadnagy, kitárva az ajtót, berohant a szobába és apja előtt, felesége mellé térdre borult.

Szomorú látvány, ha gyermek, leány vagy asszony sir, az asszony könnye hamarabb is kicsordul, mint a férfié, de legnehezebb öreget sirva látni, mert akkor tudhatod, hogy a dolog elevenjéig hatott, mivel az öreg nem oly könnyen fakad sirva és ha szemébe könny tölul, akkor légy meggyőződve, hogy azt vagy túláradó öröm, vagy határtalan bánat sajtolta ki. Az öreg Blagovics kezdetben mozdulatlanul állott, mintha nem is volna élet benne, de ez nem tartott sokáig, arcát könnyek borították el és ő zsebkendőjével betakarva arcát sirt és egyre csak sirt, vele együtt sirt Mirkó is, Ludmilla is, csak a kis Iván nem, a ki nem tudta elgondolni, mi jutott eszökbe, mi lelte anyját, apját és az öreg urat, hogy annyira sírnak. A vér nem válik vízzé, mondja a közmondás. Az a jég, mely az öreg Blagovics szívét fiával szemben elborította, fölolvadt, a minden szülői szívvel veleszületett szeretet vérei, gyermekei iránt elűzte a gyűlöletet és haragot és e rút érzelmek helyett keblében más kedvesebb, boldogítóbb érzelem kezdett terjedni. Szíve sugallatának nem állhatott ellent, az apa fölemelte előtte térdelő fiát, keblére ölelte, mely hely az Isten szerint őt meg is illette. Hosszú és néma ölekezés után kibontakozva egymás karjaiból, az öreg jobb kezét Mirkó feje fölé emelve és szemeit égre emelve ünnepélyesen így szólt:

— Mindenható Isten, ne tudd be bűnömül azt a nehéz szót, melyet elkeseredésemben és haragomban saját vérem ellen kimondottam, én visszavonom azt és megbánom; te pedig szentséges atyám fordítsd ide tekintetedet és hallgasd meg az apa könyörgését, ki elvesztett fiát ismét kebelébe fogadta — ekkor letekintett fiára s ugyanazon ünnepélyes hangon így folytatta: Fiam, legyen rajtad az, a mi neked szántam, mikor mint kisdéd a világba léptél és a mi azóta a te tulajdonod volt, legyen rajtad az én áldásom!

A kis Iván, a ki még mindig nem érte föl észszel, hogy itt mi történik, hallván e szókat az ő ismert dalából, fönhangon kezdte azt énekelni, a mi a többieket mind fölvidámította; a mint a gyermek dalát elvégezte, melyben öregapja nem engedte, hogy megzavarják, az öreg kezét nyújtotta Ludmillának, könnyek között mosolygott, mint midőn az Istenadta nap előtör a felhők közül, és így szólt hozzá:

— Jöszte ide te is, kedves leányom, fogadd agg atyádnak

áldását és csókját, légy boldog azzal, kinek életedet szentel-
ted — szép magas homlokára tüzes csókot nyomva és ked-
ves, szép arcát kezével megsímogatva mosolyogva így tol-
dotta meg szavát: Látszik, hogy színésznő voltál, mert ezt a
komédiát igazán jól játszottad el!

— Most pedig rajtad a sor — fordult az öreg úr kis
unokájához — jöszte ide, hogy mi ketten is megismerkedjünk
és magasra emelve megkérdezte tőle: — Nem félsz-e az én
bajszomtól és adsz-e nekem egy csókot?

— Adok — felelt a gyermek nyiltan — de úgy-e veszsz
nekem egy falovat, hogy hintázzak rajta, olyat minőt otthon
hagytam. Az öregpapa össze-vissza csókolta unokáját, ki apja
határozott kívánságára nevét viselte. Így végződött ez a szép
nap e szerencsés családra nézve. Nem tudom, volt-e valaki a
világon e napon boldogabb náluknál.

Még el kell mondanom neked, kedves olvasóm, mi tör-
tént Mirkóval azután, hogy apja házából megátkozottan távozott.
Rövidesen végzek vele. Mirkó apjától Zágrábba visszatérvén,
egészen kétségbe volt esve és ha Ludmilla nem lett volna, a
jó Isten tudja, mit csinált volna magával a szegény ifjú, de
Ludmilla vigasztalta, ő volt őrző angyala. Mirkó elhagyta a
katonai szolgálatot és néhány hét múlva Ludmilla megadta
magát és kezét nyújtotta neki. Esküvőjük a szent xaveri
templomban volt. Mirkónak nem volt állandó foglalkozása, de
ő éjjel-nappal fáradhatatlanul dolgozott és mindig megkeresett
annyit, hogy feleségét, ipját és magát eltarthassa. Zágráb
olyan hely, hol munkával mindent meg lehet keresni. Lud-
milla mindjárt az esküvő után a közönség sajnálatára, mely-
nek kedvence volt, búcsút vett a színpadtól. Ekkor történt,
hogy egy gazdag gabonakereskedő R.-ben segédet keresett és
ilyen után tudakozódott egy zágrábi kereskedőtől, kivel Mirkó
barátságban volt. Ez megkínálta Mirkót ez állással, ki az
ajánlatot el is fogadta és két hét múlva minden rendben volt.
Mielőtt új állását elfoglalta, meghalt Ludmilla atyja. A teme-
tés után a fiatal házaspár R.-be utazott. Rövid idő alatt új
gazdája, ki agglegény és rendkívül gazdag ember volt, meg-
szerette Mirkót az ő fáradhatatlan munkássága miatt és Mirkó
mellette kellemesen és jól élt. Ez a kereskedő a kis Iván
keresztapja volt; Iván szülői házasságának első évében jött a

világra. Két év múlva a kegyetlen végzet a kereskedőt a más-világra szőlította és ő Mirkónak, ki inkább társa mint segédje volt, hálája jeléül jelentékeny összeget hagyott örökségül. Halála után Mirkó saját kezére kezdett dolgozni, a szerencse kezére járt és hű maradt hozzá, csak az apai átok égette. Hogy szabadult meg ettől, azt láttuk és most ő bizonyára boldog ember, ha még életben van.

NIKOLICS VLADIMIR *után, horvátból*

MARGALITS EDE.

HINTA-DAL.

**-nak.

Sűrű lombok hűvösében
Elkészült a hinta szépen,
Alig vártuk . . . nosza, rajta!
Lódítsuk hát neki hajtva:
Hinta, lendülj! hinta szállj!
Míg nem unjuk, meg se állj!

Lengj velünk, mint gyors folyónak
Hátán leng a könnyű csónak,
Melyet föl magasra, mélyre
Hány a hullámok szeszélye,
De sem égbe nem repül,
Sem örvénybe nem merül.

Csak suhanj előre, hátra:
Szűk a te pályád határa;
Mint a hű szív hű szívéhez
Visszatérsz nyugtod helyéhez,
Bármilyen lázasan haladj,
Ez egy ponthoz kötve vagy.

Légben úszva hadd lebegjünk,
Szemet hunyva képzelegjünk,
Lássunk egy tündérvilágot,
Zord való helyett csak álmot,
Biztató, kék, nyílt eget,
Mely ránk üdvvel integet.

Édes álom, boldogérzet!
 Hintál a sors, de fölébreszt:
 Egüinket felhőbe vonja,
 Szívünk kincsét porba dobja . . .
 Hinta, lendülj! hinta, védj!
 És velünk te így ne tégy.

LÉVAY JÓZSEF.

MŰVÉSZETEMHEZ.

Ne hagyj el, oh ne hagyj el engem,
 Tündér-leány, művészetem!
 Hiszen te, mint sok földi asszony,
 Nem vagy kaczer és hűtelen.

Gyermek valék, már hozzám jöttél,
 Fülembe sűgva szép mesét,
 S mint kis harang, már rimbe csengett
 Az oktalan gyermek-beszéd.

Tündér-lonod mesés egébe,
 Mutattad, az út hol vezet,
 Karodba véve elringattál
 S megsimogatott lágy kezéd.

S hogy véletlen dördűlt a fegyver
 Mely jobb karomat zűzta szét:
 Arany hajad dűs fonatával
 A mély sebet bekötözéd.

Hogy meg ne lássam csonkaságom',
 Palástod testem elfedé,
 Szemem irányát, öntudatlan,
 Irányozád az ég felé.

«Itt vagyok én» — ezt sugta ajkad —
 «Előre, bátran, jó fiam!»
 S mondád: mi üdv, hír és dicsőség,
 Boldogság, mind az égbe' van.

Szavad hazugság, jaj hazudtál,
De mégis jót tevél velem!
Mert csak ott édes az igazság,
De, jaj, keserves ideleln.

Nem boldogít a hír s dicsőség,
A földi lét kín, csupa bú.
Egy a jutalma büszke hősnek
S szegény halottnak — koszorú.

Élveztem egykor boldogságot,
Melyről a csacska hír se szólt,
Ölve tarték egy világot —
Mely összeroskadt és kiholt.

Egy fehér ház — s egy piros asszony . . .
Nem adtam volna semmiér'!
Lesújt az ég — és lángban állva
A ház piros, a nő fehér!

A föld megingott én alattam,
Az ég meg némán hallgatott —
S a kétségbe-esés örvénye
Pokolként dúlt-fúlt, jajgatott.

S te hozzám jöttél, jó művészet,
Vállamra tetted két kezed';
S szóltál: «Ki véled mosolyogtam,
Engedd, hogy sírjak most veled!

Nem szólok néked dicsőségről,
Mint akkor, ama bú-napon:
De vigaszcól, kötelességről
Hisz maradt még húr lantodon.

Nincs zengő kinja minden szivnek,
A legtöbb némán, szótlán áll.
Az emberiség nagy keservét
Mondja ki az, ki szót talál.»

— Én megfogadtam intő szódat,
 És íme újra dolgozom.
 — Maradj velem leghűbb barátom,
 Tartsd fönn — ha majd lankad — karom.

Szeliden majd fölém hajolva
 Te fogd be fáradt két szemem',
 Jó és balsorsom osztóója
 Te drága Szent, művészetem !

GRÓF ZICHY GÉZA.

A PARASZT.

No lám ! Mert úri a hangzása,
 Szemet szúr sokfelé nevem. *)
 Tán ős nemes ön származásra ? ...
 Én és nemes ? Az égre nem !
 Nincs semmi rangom e világon,
 Ha kutyabőr adhat csak azt.
 Csupán hazámat, azt imádom ...
 Paraszt vagyok, igen, paraszt.

Az ős név kár is persze nekem,
 Mert, ha szívem jól értem én,
 Úgy minden ősöm szidta régen
 Mindazt, mi átkos, úri kény.
 A mult malmában kő e kény volt
 S mit őrlés közben szétfakaszt,
 A gabnaszem — az a szegény volt.
 Paraszt vagyok, igen, paraszt.

A birtokán szegény cselédet
 Egy ősapám sem üldözött.
 A népet sem rémitgeté meg
 Hős kardja az erdők között.

*) Béranger nevét családi hagyományból a nemesség jelző «de» szócskával írta s ezért egy időben ellenesei feszegetni kezdték: vajon nemes-e ő valóban, vagy nem.

S ha únt falut, Merlin bü-bája
Nem nyujta néki oly vigaszt,
Hogy változék s lőn trón lakája. *)
Paraszt vagyok, igen, paraszt.

A polgárháborúnak üszkét
Jó őseim soh' sem veték.
Jelül falukra soh' se tűzték
Az ellenséges nemzetét.
És ha az államunk vesztére
Az egyház játszta a ravaszt,
A lígájába egy se tére.
Paraszt vagyok, igen, paraszt.

Ej, hagyjatok zászlom alatt, ti
Szimat szerint forgó urak,
Minden kelő nap hódolói,
Ti nemes, éhes gomblyukak.
Szívem jó — bár gúny benne sok van —
S az árva népnek adtam azt.
Dicst zengni csak szegénynek szoktam.
Paraszt vagyok, igen, paraszt.

BÉRANGER után, francziából

KOZMA ANDOR.

*) Merlin, a gall eredetű mondák nagy varázslója, ki az embereket képes más-más alakokká átváltoztatni.

GRÓF ZICHY JENŐ ÚTAZÁSA KAUKAZUSBAN.

Alig képzelhető megkapóbb tanulmány annál, a melyet korunk nagy és valóban tudományos vállalkozásainak indító, előkészítő és a kivívott eredményt bevezető részei nyújtanak. Már az első mozzanat is, a mely a czél érdekében történt, ezen a téren megadja a majdani beszámolásnak az alaphangját.

Oly problémák körül, a melyek az elszánt ostromlók, és tegyük hozzá az áldozatok sorára tekintenek vissza, fölmerül egy véletlen, látszólagos csekélység, mely azonban elégséges arra, hogy az igazi, tudós férfi számára új lehetőséget mutasson, őt új kísérletre bírja.

A legújabb kornak ily valóban tipikus, komoly és sikeres vállalkozása a dr. Nansené volt, melynek utirajza két vaskos kötet alakjában ma már a világirodalom kincse s a melynek tudományos része munkában van.

Grönland délnyugoti partján, jégháton megkerül néhány használati tárgy, a melyben az 1881-ben az északi sark tulsó oldalán — körülbelül 77° é. sz. és 155° k. h. — elpusztúlt *Jeanette*-hajó tartozékait ismerik föl. A norvég tudományos világ egyik dísze, dr. Mohn, fölveti az eszmét, hogy ez bizonyítéka annak, hogy a jég áramlik s ez az áramlás keletről nyugotra tart. Ebből pattan ki a föltevés, hogy ezek a tárgyak a póluson át jutottak Grönland partjaira; ez ragadja meg Nansen lelkét és szüli elhatározását, hogy kísérletet tesz. Befagyasztja hajóját a *Jeanette* pusztulása táján s átengedi a jég áramlásának.

De mielőtt a végrehajtáshoz nyulna, kihívja a vélemények küzdelmét, még pedig a legkomolyabb formában. Norvégia legkitünőbb tudósai összeülnek és meghányják-vetik a vállal-

kozás minden lehetőségét, eshetőségét. Ám ez nem elég. Nansen Londonba megy és kihívja előadásával a sarkutazók élő nagyságait, a kikre elért sikereik alapján az egész művelt világ tisztelettel tekint. Ellene szólnak a merész norvég tervének oly férfiak, mint Mc. Clintock, G. Nares, Allen-Joung, G. Richards, J. Hooker, Grl. Greely; de Nansen nem tágit, mert a *Jeanette* tárgyai és a Cleve diatomeái erős, positiv alapot teremtettek számára.

Eltökéli magát. E bátorság láttára megdobban a skandináv nép szíve s ez kiteremti mindazt, a mi a vállalkozáshoz szükséges. Az eredményt tudjuk.

A jellemző itt az volt, hogy noha az egész előkészítést a világsajtó is folytonosan a legfeszültebb figyelemmel kísérte, egyetlen egyszer sem szólalt meg az úgynevezett reklam dobja, sipja és harsonája. Meg sem szólalhatott, mert Nansen akkor már, mint Grönland átszegője, nagy nevet szerzett és mert tervét keresve tette ki a legilletékesebb szakkörök, ezekben az ellenző vélemény hatalmas bírálatának; e vélemények pedig épen úgy, mint a viták egész folyama a legelső rangú földirati folyóiratokban nyilvánosságra jutottak. *)

El lehet mondani, hogy az igazi, tudományos expedícióknak ez a rendes keletkezési és fejlődési menete, és hogy már a címhez rokon téren maradjunk, a legujabbik is, mely most ejti ámulatba a világot, s a melyet a svéd Hedin azzal végzett, hogy Ázsiának átszegőjévé vált, még oly területeken is, a melyeket utazó európai, részben még Marco Polo sem érintett.

Nem vonom e szemlébe Vámbéry merész vállalkozását, Körösi-Csoma Sándor, vagy Reguly odaadását, mert ezeknél a vállalkozás egyetlen ember akaratahoz volt kötve. De reá kell mutatnom gróf Széchenyi Béla expedíciójára, mely éretten megfontolva, zajtalanul folyt le. Széchenyi Béla nem avatkozott a szaktudomány dolgaiba: megválasztotta gondosan szakembereit, megosztotta velök a fáradsalmakat és megadta az anyagi kellékeket.

Azokra nézve, a kik a magvarság tudományos fejlődését szerető és aggódó szemmel kísérik s meg tudják ítélni a művelt külföld komoly elismerésének becsét, azokra bizony elég fáj-

*) *Geographical Journal* 1893.

dalmas, hogy a Széchenyi-expeditiót, melynek eredményét a művelt világ leghatalmasabb földrajzi areopagusa a legnagyobb díjjal, a Ritter emlékére alapított aranyéremmel tüntette ki, elnyelte a legmodernebb szervezésű expeditiók reklamzaja, mely a komoly, tudományos méltatásnak — kivált itt nálunk — nem kedvez és nagy akadálya annak is, hogy a komoly, tudományos, beható megvitatások során megérlelt tervektől megdobjon a nemzet szíve, mint megdobbant a skandinávoké. De e sorok czimére térve, vétenék az igazság ellen, ha azt mondanám, hogy Zichy Jenő gróf merőben kerülté legyen a külföldi nagyságok véleményét. A sajtó tudatta, hogy Berlinbe Bastian és Virchow tekintélyéig ment; ott be is vádolta a magyar tudományos akadémiát; biztatást is nyert, de a tárgyalások menetének hiteles képét hiába kerestem a német ethnographiai, geographiai és anthropologiai irodalomban, a mi nélkül pedig a valódi megérlelés el sem képzelhető; tudniillik Nansen eljárása értelmében.

Dr. Bastian kijelentéseire nézve későbbre hagyva az észrevételt, áttérek a Zichy Jenő gróf expeditiójának előzményeire.

Alig akad magyar ember, a ki a közéletet csak némileg is, különösen a sajtó közvetítésével, figyelemmel kíséri, a ki ne ismerné gróf Zichy Jenő nevét; — ezernyi-ezren színről színre is tiszteljük. Mint a kéneső csöppje, mely minden rezzenésnek enged, úgy gördült és gördül köztérén, tanácskozási termekben, úton-útfélen. Ma exkirályt vadásztat meg, holnap a törvényhozási teremben sűrög-forog, odaperdül a bohème körébe; mozgat az iparosság ügyében. A székesfehérvári országos kiállításnak eleven motora, az 1885-iki budapesti országosnak kovásza, ki már reggeli szürkületkor talpon van s mesternek, inasnak, intéző tisztviselőnek kiáltja a buzdító, üdvözlő szót; mindent könnyedén vesz, sohasem komolykodik s épen ezzel elejét veszi sok összeütközésnek; szóval ebben az irányban, ezekben a szerepekben a köznek kedves embere, a kit mindenki szívesen lát és mosolylyal kísér.

S a mikor mi már így megszoktuk és megszerettük, Zichy Jenő egyszerre elénkbe áll azzal, hogy őt a legkényesebb szaktudomány terén komolyan vegyük; rögtön és azonnal.

A sajtó szava végig harsog a haza terein: «gróf Zichy Jenő tudósokkal tanácskozik»; majd: «számos új, eddig ismer-

retlen adatot talált»; — tovább: «az avarok megvannak». Belékerülnek a forgatagba a külföldi világhírű tudósok nevei: Bastian, Virchow, Radde stb. és egy orosz — gondolom — tábornok. Legvégül következik pedig, hogy az a — az a magyar tudományos akadémia nem akar erre az egész nagy-szerűségre hederíteni; pedig arról van szó, hogy a gróf a magyarok őshazájába készül, hogy biztosan megtalálja ott a magyarság maradékait. És ez az akadémia nem hederít a vállalatra!

A gróf és a sajtó tüzesebb része a szokásos «gyalázat» szóba foglalja össze megbotránkozását. Már pedig a dolog nagyon egyszerű volt. Hiszen már a próféta tudta, hogy a hegy nem jöhet hozzá, tehát neki kell a hegyhez mennie. Ugyanezt tudta Nansen is, hogy tudniillik grönlandi kutatásával szerzett világhíre mellett is, neki kell mennie — még pedig megfontolt tervvel — a christianiai és a londoni földrajzi társaság elé.

Micsoda megfontolt tervet nyújthatott volna be Zichy Jenő gróf? Talán ő volt volna az, a ki behatolt a palæographia, a régi auctorok indokolt, új értelmezésébe? És ha igen, legbensőbb barátai előtt is titkolta volna az arab, görög, latin és más nyelvekben való jártasságát? Ezen az új alapon épült volna a terv?

No de hagyjuk ezt. Mindössze megjegyzem, hogy a sajtó már a közeledő ezredéves fordulótól is érzékenységet nyerve, zengett és harsogott az «őshazát» illető hírektől, a gróf fáradhatatlan tevékenységétől, az orosz hivatalos körök készségétől; végre ő felsége a czár legmagasabb érdeklődésének híretől.

A magyar hírlapirodalom ebben a tekintetben túltett a *New-York Herald* Stanley-reklamján, a mely utóbbiban mégis a vállalkozás vakmerősége — Livingstone fölkeresése — a végrehajtás módja és a telivér amerikai riporter természet-története uralkodott.

Egy az országos kaszinóban tartott bevezető előadás után, a melyről alább lesz szó, bekövetkezett az expedicio összeállítása, a mint itt láthatjuk:

Vezér: Zichy Jenő gróf;

Archæologia: Wozinszky Mór, apátplébános,

Etnographus: Szadeczky Lajos, egyetemi tanár,

Nyelvészet: Bálint Gábor, egyetemi tanár,

Örménység: Chelingárián Jakab,

Festő: Wuttke Károly — később csatlakozott —

Vadászat: Roslapil Károly.

Ugy, a mint a sajtó, illetékes forrásból merítve, e tudományos kar föladatait jellemezte, ilyeneket is olvashattunk: Wozinszky Ázsiában ásatni fog. Ázsiában!? Mintha ez valamely falu homokgödre volna, a melyben mindenki pontosan tudhatja, hova vágjon a kapájával és mintha Schliemann s a mi Torma Károlyunk sohasem éltek volna, kik tudományoságuk egész tartalmával birtak csak Trója vagy az aquineumi amphitheatrum pontjáig jutni. Vagy: Chelingárián Jakab úr az örmény kolostorok codexeit, kézíratait fogja kiaknázni; mintha azok ott katalógus alapján csak úgy kaphatók lettek volna.

Úgy, a mint a föladatok keretei föl voltak tüntetve, 15—20 év kellett volna egy tisztességes eredmény eléréséhez; — ki volt pedig tűzve négy hónap arra az útra, mely Budapesttől Bokháráig vezetett s a kutatás tulajdonképeni területét, a Kaukazust illette, ásással, megfejtésekkel és min-dennel.

Végre elindult az expeditio.

Ismerve a sajtó nagy érdeklődését és készségét, biztunk abban, hogy csakhamar híre kél a küzdelmeknek, a korszakalkotó vívmányoknak és fölfedezéseknek.

És csakugyan! A hírek egymás végében érkeztek s csak úgy porlottak a sajtón véges-végig.

Az avarok megvannak!

A hunnok megvannak!

Megvan a hiteles magyar kard, rajta «Patrona Hungariae virgo Maria» stb.! Mintha Álmos már ezt imádta volna!!

Megvannak az ősmagyarok maradványai, a Csáky, Bottlik, Bittó, Dargó, Szombathy családok!

Megvan a Zichy hercegi család az országgal együtt s e fényes család rokonul fogadta a magyar grófot, ki a hercegi leventék kivont kardjai alatt lépett be a család szentélyébe!

Be kell vallani, hogy a nagy fölfedezések e folyton fokozódó skálája becsületére vált volna bármely hivatásos amerikai riporternek, a ki az «érdekesebb eseményeket» szakaszokba

szedi és gondosan ügyel, hogy az érdeklődés, az izgalom folyton fokozódjék.

De volt is hatás! Az én számadó pásztoraim, a kiket akkoron bolygattam, a kik hozzáfértek az ujsághoz, már a mesebeli aranyország föltámadását vélték; de azért akadt olyan is, a ki azon töprenkedett, hogy Árpád apánk talán csak mégsem használhatott kurucz — vagy istenbocsa' — labancz kardot! Hiszen pogány hiten jött be.

A megátalkodott magyar tudományos akadémia azonban még ezekre sem reagált!

Az expeditiónak bokhárai kirándulása meghozta az elmaradhatatlan szenvedést is: az izzadást és a szomjúságot, mely a homoksivatagon végig gyötörte; szerencsére nem tevélaton, hanem vasuton, úgy, hogy kár nem esett senkiben sem.

Sarkon fordulva, vissza is tértek.

Ám az expeditio visszatérésének menetében nem várt sajátosság jelentkezett. Nem történt az ünnepélyesen és egyszerűen, hanem valami szállingózás formában. A hírek is, mintha ellankadtak volna. De a visszatérő vezér pontosan jeleztette a pályaudvart, a napot, az órát és a vonatot, a mikor Budapestet eléri. És a midőn a vonat berobogott, a gróf kihajlott az ablakon s a perronon várakozó úri barátai felé ez röpült, mint első szó: «Megvannak!» tudniillik az Ősmagyarok!

Következett azután egy nagyon különös helyzet. Az expeditio tagjait, mintha valami szél fujta volna el és szét; maga a vezér bizonyos nyugtalansággal sürgött-forgott. Kiment Berlinbe, bevádolta a magyar tudományos köröket — a német biztatásból új erőt merített és egyedül, a szó szoros értelmében vágatva, tette meg újból az útnak egy részét. Kísérői ezalatt a legmélyebb hallgatásba merültek.

A vezér visszatért, még egyszer hangzott el a: Megvannak! De valami tájékoztató beszámoló előadásról vagy jelentésről szó sem volt; még kaszinóban sem.

Végre jöttek a szerzett kincsek. Helyet szorítottak nekik az ezredéves kiállítás kalotaszegi templomában; de a fölállítást már a magyar nemzeti muzeum tisztviselői végezték. Százezren látták a kiállítást, minden jelentősebb fölindulás nélkül. Megnézte a külföldi jury, több Kaukasz-búvár Bécsből, Berlinből, kik mind azt mondták «szép!» és hazamentek.

Nekem az a kiváló szerencse jutott, hogy a vezér maga kalauzolt. Én is azt mondtam, hogy szép; de kegyetlenül megrontottam helyzetemet a magyar analógiák hajlászásával és vak-ságommal, mely nem engedte, hogy csak egyetlenegy is lássak.

A helyzet végre kiéleződött, a nagy zaj beszámolót követelt s ez a következő megoldást nyert: a gyűjteményeket ajándékba kapja a magyar nemzeti muzeum, a munkát pedig nem azok írják, a kik a grófot kísérték, a Kaukaszt látták, hanem a nemzeti muzeumnak két tisztviselője, a ki nem járt a gróffal a Kaukaszban.

Hogy miért burkolódzott a gróf tudományos kísérete mélységes hallgatásba, azt csak sejtem; de nem tudom, nem is feszegetem.

Végre pedig előttünk van a mű, mely II. Miklós czárnak ajánlva a következő czímet viseli: *Zichy Jenő gróf kaukasszi és középpázziai utazásai. — Comte Eugène de Zichy voyages au Caucase et en Asie Centrale. I. A magyar faj vándorlása*, írta Zichy Jenő gróf és *A néprajzi gyűjtemény leírása*, írta dr. Jankó János. II. *Az archaeologiai gyűjtemény leírása*, írta dr. Posta Béla. Mindkét kötet Buda-Pest, 1897.

A leírásokat támogatja 150 képmelléklet és számos részben eredeti, részben összevásárolt és már megjelent, részben a mű számára kölesönként rég ismeretes szövegrajz és tábla.

Legyen most már megengedve, hogy előbb a Janko és a Posta-féle szövegeket és csak legvégül a Zichy-félét ismer-tethessem.

Dr. Jankó munkálata két főrésztre oszlik, melynek közös a bevezetése. Az első rész a Kaukasz népeit, a második a Zichy-féle néprajzi gyűjtemény tárgyainak leírását nyújtja.

A bevezetés hivatva volna az író nagy eruditiójáról tanu-ságot tenni. Adja azoknak az íróknak neveit, a kik a Kauka-zust tárgyalták. Pallason kezdve e nevek hasáboakat töltenek be; jönnek a folyóiratok sorozatai, végre az önálló művek — ötvenen felül, a melyeket az író használt. Van azután 145 föld-rajzi képnek a jegyzéke, mely a jekaterinodari győzelmi ívvel kezdődve a Samil mérnökével végződik, a jegyzékben csak öt-hat fölvétel van Zichy-félének jelezve.

Ez az egész apparatus akkora, hogy ha dr. Jankó alapo-

san végig akart volna menni rajta, életének összes évei sem voltak volna elégségesek hozzá. De hát azt mondta a *Fliegende Blätter* sémitája: «Ein Catalog ist die Enthaltsamkeit von vielen Büchern» — és készsággal elismerem, hogy dr. Jankó úr részén ez a mondás meg is érzik. Majd meglátjuk.

A népek rajzának legnevezetesebb mondása az, hogy a régiebb írók inkább csak jelmezleírásokat tárgyaltak s abból a föltevésből indultak ki, hogy oly határozott természetű terület, mint a Kaukasz, az ott összeverődött különböző népekre reáhatva, egységes typust teremtett, a mi azonban nem áll s épen ezért az anthropologico-ethnographiai megállapításokra nézve még rengeteg a teendő.

Ez a mélyreható mondás felköltheti várakozásunkat, hogy tudniillik a leírásokban, a jelmezen túl, Zichy, vagy Szadeczky-féle meghatározásokhoz lesz szerencsénk, a miben azonban a leggyökeresebben csalódunk. A félszázra rugó törzseknek vagy népeknek legszűkebbre összevont kivonatolását a kaukaszai irodalomból kapjuk, hozzá felületes, tele hibákkal, s mintha leggondosabban kerülné a viszonyításokat; a magyarokkal még különösen is.

Még az olyan nevek, mint az «avar» sem bírják reá a kivonatolót, bár egy sornyi kitérésre is a magyar hagyományok felé. De sőt elkerüli ezt a cserkeszek leírásában még azon a ponton is, a hol — p. 101. — elérkezik a cserkesz név változatainak során odáig, hogy «a középkori olasz és a régi görög és latin íróknál nevük «serkésze» — és nyomban reá: «Zychi (Ζύχοι, Ζύχοι, Ζηχοι, Ζοχοι)». Hogy az y-t mire alapítja, azt nem mondja a kivonatoló; de hogy semmit sem fűz hozzá, ez azt a benyomást teszi, mintha tudná, hogy a Zichyek neve a legrégibb okmányok szerint — XIII. század — Zajk s hogy csak később vették föl a somogyi Zics birtokról a Zicsi nevet. Erre különben majd még rátérek.

Mielőtt hogy más sorozatra térnék, megadom dr. Jankó János urnak, kinek termékenysége megdöbbenő lehetne, ha érett volna, azt a barátságos megintést, hogy vegye észre magát. Vonatkozik pedig ez arra, hogy a legifjabb «tudós generációnak», melynek dr. Jankó János úr úgynevezett kimagasló alakja, különös fogalma van a könyv írásáról; ez a fogalom egy már közkeletű mesterszóval fejezhető ki, így: «A Jani könyve nagyszerűen van összeütve», mond-

ják a jó barátok. Ez nem mehet így tovább s erre szól az intelem.

A karacsájok szakaszát *) dr. Jankó helyrajzzal vezeti be, medenczének mondva a területet, melynek két «gócz-pontja is» volna. Két góczponttal bíró medence — mi a csuda lehet ez? Az egész helyrajz a legteljesebb galimatiasz. Erkert, a honnan Jankó úr ezt a részt kivonatolta, lényegesen mást mond és semmit sem tud «góczpontokról». Ha ebből indulva a karacsaj nép jellemzését kellő kritikával olvassuk, nagy dolog sül ki, Jankó úr tudniillik e nép foglalkozásainak sorában ezt is mondja: «Ezenkívül fát is usztatnak a patakon» a miből következnek, hogy ezek a karacsájok a mi jámbor lipthói tutajosaink mesterségét üzőgetik.

Igen ám; de mit mond Erkert **), a honnan Jankó kivonatolt? Erkert szerint e 20,000 főnyi néptörzs hosszú időközön át ismeretlen volt s az alatta lakó szomszéd népek csak későn és úgy jutottak létezésének ismeretéhez, hogy a felső Kuban folyó a karacsájok felől levágott fatörzseket hozogatott le. Ezek a levágott fatörzsek tehát a karacsaj nép létezésének jelei voltak, a melyek e népről hírt adtak s fölfedezéséhez vezettek, nem pedig hivatásos fausztatás tárgyai! És hogy ez iránt semmi kétség sem maradjon fönn, ime Erkert szövege: «Die Karatschaier . . . ein Volksstamm, von dem man lange Zeit hindurch gar nichts wusste und der erst spät durch gefälltes, den oberen Kuban herunterschwimmendes Holz die Aufmerksamkeit der nördlichen Nachbarn auf sich zog».***) Hát igaz, hogy az a «fausztatás» remekül van összeütve és egyenesen Jankó úr kívánságától függ, hogy ily remekeknek egész sorozatai kiderüljenek. Akad bőven.†)

A ki a képekbe veti reményét, az igen különösen jár. Én egészen véletlenül a XX. táblára nyitottam reá: az «avar nőre». Azonnal ráismertem ugyanarra a képre, a melyet dr. Horváth Géza évekkel ezelőtt bemutatott volt a királyi

*) Zichy, *Utazás*. I. p. 42.

**) Erkert, R. v. *Der Kaukasus und seine Völker*. Leipzig, 1888. p. 84. és 85.

***) Erkert l. c. p. 85.

†) Arra való tekintettel, hogy J. úr útban van, egyelőre lemondok a részletes bírálatról. Majd lesz még arra alkalom. H. O.

magyar természettudományi társulat szakgyűlésén, a mikor a kaukazusi részben végzett szőlőszeti útjának ethnographiai elemeiről is referált. Előlről kezdve a dolgot, ilyennek bizonyult a II-dik tábla «Karacsáj nők a Kart-Dsurt aulból» is. Az egész képsorozatban csupán a XVII. tábla, «Khevszúrok», bír kifogástalanabb ethnographiai értékkel: a többi egyenként és összesen csupa «atelierkép», a minőt Ermakoff photographus árul Tifliszben. Ethnographiai értékek távolról sem annyi, mint a mennyivel birtak boldogult Koller Károly tanár erdélyi fölvételei, ki különösen a szász nép típusait művészi szemével kereste ki, a ház belsőségét is jól kiteremtette. Koller Ermakoffal abban találkozott, hogy ő is egy-egy szász úri nőt bujtatott a szász népviseletbe.

Mert tudnunk kell, hogy a titliszi képeknek egész sora ilyen. A kabard nő — IX. tábla — úri nő; a kabard csoport — VIII. tábla — urak és uri nők csoportja; az abáz nő — XIII. tábla — épenséggel orosz. Ebben az utóbbi tekintetben különben a legnevezetesebb a XIV-dik tábla, mely két állítólagos cserkesz leányt ábrázolna, csak hogy mind a kettő teljesen tipikus örmény. Jellemzik az egészet a festett hátterek s a tartás, melyben semmi természetesség sincsen; merő póz akár mennyi; legfőltűnőbb az abáz férfiak csoportjában — XI. tábla, — hol az ülő főalak bátran versenyre kelhet a spanyol estudiantina főtánczosával is. A mingrél nő — XVI. tábla — kerevet, balalajka és kanna ellenére is importált és valószínű, hogy felső fogsora hamis, egyébként is a leghatározottabb ellentétben van mindazzal, a mit a szöveg — p. 144 — a mingrél nők szépségéről mond. A szártokkal bajlódó függelékkal hirtelen végződik ez a nevezetes rész, a nélkül, hogy egy betűnyi következtetést vonna; a magyarságra épenséggel nem; a grúzok tárgyalásánál még az a körülmény sem zökkenti ki a kivonatolás és referálás hangjából, hogy e szakaszt egy Zichianoff herczeg arczképe — XIX. tábla — diszíti.

Ez az egész rész reávall dr. Jankóra, a mesterre, a ki oly nagyszerűen származtatta volt egykoron Kalotaszeg népét a tatároktól a nélkül, hogy bárcsak egy anthropologiai vagy más jeggyel bizonyíthatta volna.

Következik a néprajzi gyűjtemény leírása, a melyről az író — dr. Jankó — mondja, hogy az első, tehát hézagpótló.

Az író hű marad önmagához, leírásainak jellemzése: szó-szó és szó. Legtávolabb áll attól, hogy kevés, szabatos kifejezéssel elemezzon. A valódi jellemző leírással szemben az ő szóban bő leírása olyan, mint a *gouvernantok* rajza: mindent bele akarnak rajzolni s ezzel elrontanak mindent; holott a művész kevés, de jellemző vonással mindent kifejez. És épen ez a leírás titka is. A leíró kifejezések «szabatosságára» nézve ennyi, még pedig találomra. A XXX. táblán 3. sz. alatt sapka látható, melynek Jankó szerint «szegélyszávja» fekete bársony, «rajta két egymást keresztező fehér selyem hullámvonallal»; már pedig ez nem szegély-sáv, hanem bársonyszegés; az a «hullámvonal» pedig tűzött varrás, mely nem kereszteződik, hanem csupa rombuszt alkot.

A már említett magyar kard leírásánál — CV. és XVI. tábla, p. 300 — mondja, «a magyar szent korona alatt stb.»; de egy szava sincsen, hogy ennek a koronának kettős a keresztje, a lemezek csúcsosak és gombokba végződők, keresztpántja pedig épen nincsen stb. stb., tehát olyan «szent korona» ez, a mely semmiben sem hasonlít a szent koronához.

Az író itt is merőben elkerüli a bármily néven nevezendő analogiának fölemlítését, valami magyarral való viszonyítást, még ott is, a hol az fölkinálozik. Így akad egy ivókanál — LXXIX. tábla, 4. — melynek diszítése azonos a somogyi «cziczfark»-diszszel, még az állatalakok, különösen a galamb beillesztési módja is somogyias; de a leírásában meg-esik vele, hogy farkast és rókát említve, az utóbbi merőben hibás, mert a baloldali állat határozottan macska, mely oldalára kunkorított farkkal inkább fekszik, mint ül. A «róka» úgy alakult az író szemében, hogy a cziczfark-levél egyik szárnyacska úgy esik a rajzban, mintha a macska farka volna s minthogy a szárnyacska alakja emlékeztet a rókafarkhoz, az író nem vette többé az állatalak fejét, mely határozottan macska, sem az oldalon világosan kivehető tulajdonképeni farkot, mely azonképen macska, hanem rámondta a rókát — egy levélszárny alapján.

Ez a rész is a conclusiónak minden legkisebb kísérlete nélkül éri végét. A gyűjtemény, noha nem elsőrendű és nem is tervszerű gyűjtés eredménye, mégis elég becses járuléka a nemzeti muzeum szegényes néprajzi osztályának.

A második kötet írója és összeállítója dr. Pósta Béla,

egészen más szabású szakíró. Tisztán látja a nehézséget, mely abban áll, hogy az archæologiai gyűjtemény származási helyét nem ismeri közvetlen szemléletből, a midőn pedig a situs az archæológiában is fontos, sokszor döntő. A másik alig kisebb baj az, hogy a gyűjtemény nem rendszeres ásatások eredménye, hanem összehordott, összeszerzett, a melyet gróf Zichy Jenő úgy vásárolt meg.

Az egész részben az expeditio archæologusának neve nem is fordul elő; noha elég tárgy akad oly helyekről — Hunzak stb. — a hol ez a tudós megfordult. Így az egész első, bevezető rész szükségképen compilatio, melynek gerince a magyar származású Bayern kiváló munkássága. A tiszta archæologia terén a magyarsággal való viszonyítást egy betű sem kísérti meg, mert nincs is reá alkalmas alap.

A speciális rész adja a vásárolt gyűjteményt magát. Előbb osztályozza, majd szóval és rajzzal, tárgyról tárgyra ismerteti, végre egybeveti magyar földi leletekkel, adva egyszersmind e leletek tábláit, igen régi ismerőseinket a magyar régészeti kiadványokból, a melyek kölesönbe vannak véve. Befejezésül adva vannak «az ethnographiai gyűjtemény archæologiai tanulságai». Már maga e berendezés mutatja, hogy Pósta más szabású író, ki Kant tanácsát követve scientifikus módszert alkalmaz. És szívesen elismerem, hogy a tárgyi rész leírásaiban is lehetőleg tömör, jellemző modort követ, mely azonban métierszerűen száraz.

A nyergek analógiájánál azonban leghatározottabban téved, nevezetesen a kápa magyarázatának részében. Egy fából faragott oroszlánfej, mely valamiről letörött, csábítja reá, hogy ezt egy nyereg előkápájának végződéséül vegye. Ez az oroszlánfej sohasem volt nyergen, mert szükségképen párja is volt. Bizonyítja ezt az egy oldalra vésett sörény, mely föltétele a páros alak ellenkező metszésének, leginkább pedig az, hogy a letörés — ha nyeregkápagombról volna szó, az oroszlánfej és nyak tengelyébe, középre esnék, holott most oldalt esik és világosan oldalt kikanyarodik, nyilván az elveszett páros fej felé; lehetett ez székhát támasztó része, mindkét végen oroszlánfejjel, melyet a szájba illesztve még egy pálcza kötött össze; de nyeregkápa semmi esetre sem.

Azonban ennek az egész résznek is csak egy a tanulsága, tudniillik az, hogy tárgyai sokszorosan, majdnem teljesen

megfelelnek a magyarországi præhistorikus leletek típusainak, a melyek azonban épen oly kevésbé magyar nemzetiek, mint akár a Kaukaszban összevásárlottak.

Mind a két résznek együttvéve pedig az a tanulsága, hogy egyetlenegy izceskében sem támogatják vagy igazolják a kiadvány bevezető címét, mely «a magyarok vándorlásának» tárgyalását állítja a főhelyre.

Meg kell tehát kísértennem, hogy e vándorlás tárgyalását és tanuságait a vezér, gróf Zichy Jenő, munkálatában keressük, mely különben is az opus koronája.

A nemes gróf az ősz dr. Bastian Adolf karján mutatkozik be tevékenységének új mezején. E mindenesetre nagy és érdemes tudósnak életrajza sokban hasonlít a nagy költőéhez, Hugo Victoréhoz, ki azzal töltötte végnapjait, hogy naponként három-négy apothéoszt is állott ki. Jobbról Jeanne, balról George, közbül a Nagy. És a villa lépcsőzetének alján, a világ minden részéből egybesereglett bámulók, kik fáradozásuk fejében egy-egy inappellábilis kijelentést kaptak. Hasonló a berlini aulabeli apokalipsis is.

Dr. Bastiannak már mindenről van a maga szilárd, inappellábilis véleménye s ilyent mondott Zichy Jenő grófnak is a *Museum für Völkerkunde* aulájában. Kezdődött pedig ez a vélemény a következő mondattal: «Az emberi nem eredetileg egységes volt».

A nem egészen hat keskeny hasábon át folytatott elmefuttatás azzal végződik: «Külön törzs tehát a hiuhunn — sem nem finn, sem nem turk, és ennek életerős népe a magyar, hisz az új hazában már egy ezredévet élt».

Hogy a Γνωστὸν sem hiányzik, az természetes s hogy ebbe a mustármagnyi hat hasábos parányiságba belé nem fér az anthropologiai és ethnographiai tudás egyeteme, az is bizonyos. Van e kijelentésben annyi egyeztető, a mennyi volt Hunfalvy Pál és Vámbéry Ármin ismeretes finn-turk megegyezésében, az még kétségtelenebb.

De az agg Bastianra való tekintetből, nagy érdemei alapján, e kijelentést tisztelettel kell fogadnunk azzal az egyetlen megjegyzéssel, hogy az bizony sem az egyes kutatót, sem az egyetemet nem menti föl a hiuhunn-magyar kérdés tenebrozításainak feszegetése alól.

Dr. Bastianra nézve a legörvendetesebb mindenesetre

az, hogy nemes hallgatója, saját szavai szerint, kutatásai és adatai összeállítása révén ugyanarra a meggyőződésre jutott, mint Bastian maga; tegyük hozzá, hogy sokkal rövidebb idő alatt.

Ezeknek a kutatásoknak s az adatok összeállításának eredményét gróf Zichy Jenő különben már előadta volt az országos kaszinó fényes gyűlésében, még mielőtt hogy útra kelt volna s ez az előadás mindenestre alkalmas volt arra, hogy hazafias motivumaival a maga részére hódítsa a művelt laikust; — de a szakemberek közül, noha ezek különböző pártokhoz tartoznak, senkisésem csatlakozott nyíltan és érveikkel gróf Zichy Jenő álláspontjához.

És azt már épen senkisémmel hihette, hogy egy futó expedítio legyen a magyar hamupipőkének — még ha ott volna is — az a galambja, mely a kaukazusi népconglomeratum mák- és hamu keverékét tisztára osztályozhassa s az ősmagyar maradékot — ha van — külön rakhassa.

De be kell ismerni, hogy a bevezető résznek új elemei is vannak, a melyek a már bevégzett út «eredményei». Ám lássuk, s hogy röviden végezhesünk, letárgyalom azokat a névegyeztetéseket, a melyek a sajtóban is oly nagy zajt ütöttek.

Gróf Zichy Jenő igen nagy súlyt fektet a Hunib és Hunzak helynevekre, kapcsolatba teszi a Hunokkal és természetesen, Bastian apokalyptikus állítmányával egyezve, a magyarokkal is. De hát mivel bizonyíthatja, hogy a Hunib és Hunzak csakugyan hun vonatkozású? Csak hallás után? De sőt ha hun vonatkozású, vajon nem lehet ennek annyi bizonyító ereje a hun nemzet származására, mint Tatárfalvának a tatár-, Törökszentmiklósnak a török nemzet eredetére?

A Bottlik-aul elég gróf Zichy Jenőnek, hogy a felsőmagyarországi Bottlik-családdal egyeztesse, ezt pedig ősmagyar nevűnek vegye; vajon nem hallott idehaza ilyen «ősmagyar» neveket: Zabulik, Kralik, Zdrahalik stb? .

Szumbatoff elég neki, hogy Szombathyval egyeztesse; pedig a kaukazusi névnek orthographiája nem Sz, hanem Zumbatow. No már most a fog tótul zub, lengyelül már zemb, innen ez a név — különösen a Zichy Jenő-féle egyeztetés törvénye szerint — inkább a fogra, mint a szombatra vonatkozatható. És azután Szombathy! Nem hallotta volna a gróf az efféléket: sabbath, sobota, Samstag — régiesen Sambstag, a

melyek között a sabbath az ős szerepét játsza: és ekkor elhiszi-e maga Zichy Jenő gróf, hogy az őshazában maradt Szombathyak tulajdonképen zsidók voltak?

A karacsáj törzs neve legott odavarázsolja a gróf elé a Káracsay családot; mintha sohasem hallotta volna az ilyeneket: Karamustafa, Karadagh, Karahissar, Karagyorgyevics stb. Ugyan üsse föl Ritter földirati lexikonában a «Kara» sorozatot, járjon utána a Karacsay családnév eredetének és a «Kara» jelentésének!

Legvégül álljon itt a «Zichianoff» hercegi név megfejtése, a melyet a gróf saját családi nevére vonatkoztat. A gróf jól tudja, mert ki is írta, hogy Neumann a Zych vagy Zich elnevezést a cserkesz Dsik vagy Dtsuch'-ból származtatja, a miből a görög pluralis Ζῆχοι lett. Ezen a görög nyomon azután elkalandozhatunk, akár a Σίχου-ig is, mely hercezeget jelentett, de Zsidóországban.

A magyarországi Zichyek azonban őszágazatuk szerint előbb voltak Zaik-ok, a Zalai birtok után — XIII. század és csak később váltak Zicsi-ekké a somogyi Zics birtok után. *) Zič azonban nem cserkesz és nem azonosítható a cserkesz Dsik'kel; Zič szláv, épen úgy mint Zajk (nyúl) is.

Ezen a soron tehát akár a cserkesz, akár a gruz egyeztetés a Zichy-ekkel lehetetlen. De még tovább van. Az az exotikus hercegi család nem is Zichianoff, hanem Cicianow, mint had pedig — palócz értelemben — Cicianowili. A mi a gróft megfévesztette, ez az, hogy németek írván leginkább ezekről, ők a magok orthographiájával éltek s ekkor a Cicianow ezt az alakot öltötte: Zizianoff, a mit a Zichy ivadék ismét magyar z-vel ejtett. Alapjában véve tehát csupán a német orthographia s ennek magyar olvasása az egyedüli rokoni kapcsolás a két primor család között.

Az eredmény ezek után körülbelől az, hogy a gróf nem bírta utólnérni Horvát Istvánt rajongás szülte sowinismusában, a nyelvi egyeztetésben pedig elérkezett oda, a hova azok a boldogtalanok, a kik a magyar nyelvet még a khinaival is egyeztetgették s vállalkozásokat keservesen megfizették; hogy mivel? azt nem írom ki.

* Cserghő G. *Der ungarische Adel Nürnberg* 1892 p. 733, egyezik Csánky fölfogásával is.

Zichy Jenő gróf nevezetes opusában Hunfalvy Pált is érinti, megjelölve a pontot, a melyen szerinte elhunyt és valóban nagy tudósunk «tévedése» bekövetkezett volna. Hagyja azt a gróf. A mit Hunfalvy Pál iskolája és oszlopos társa, Budenz alkotott, az nem való arra, hogy leczkét vegyen vagy tűrjön bár a legjobb indulatú, de mégis csak amateurségtől, mert a gróf egész vállalkozása — személyére értve — ennyi és nem több. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy gyűjteményeinek értékes voltát el ne ismerjem; az a tény, hogy azokat egy nemzeti intézetnek juttatta, meg ne becsüljem azzal egyetemben, hogy a művében közrebocsátott eredeti rajzok jól szolgálnak a szakembereknek, nem azért, hogy a gróf nézeteit támogassák, hanem hogy megoldásokhoz vezessenek azok kezében, a kik ily matériákkal szakszerűen foglalkoznak, azokhoz értenek.

És még a következő megjegyzés. Zichy Jenő grófnak egy igen kitűnő tanácsadója volt, kit saját opusában szólaltatott meg, ez pedig Schora Bekmursia Nogmov, kit a XXXV-dik oldalon idéz. Ez a magyarok egyesülésének hagyományára ráutalva, világosan az Ural és Kuma vidékét jelöli meg annak, a hol a magyarság maradványai egykor meg voltak telepedve s ezt a — tőlünk véve — északkeleti irányt jelöli meg mindaz is, a mit komoly tudománynak vehetünk; ezt kellett volna követni s követheti a gróf a jövőben; különösen ha megszerzi azt, a mivel ez idő szerint csakugyan nem bír: megismeri itt, a mai magyar földön lakó magyarságot egész lényében s ezzel fölszerelve indul összehasonlító kutatások végzésére.

Jól tudom, hogy majd azzal állanak elő, ime, a berlini néprajzi és embertani társulat egy Virchow ajánlatára megválasztotta gróf Zichy Jenőt kaukazusi kutatásaért levelező tagjává, tehát elismerte tudományát. Már pedig ez szerintem, és a dolgok állása szerint is, a specifikus német tudományos kör udvariassága volt egy «Geheimráttal» szemben, a ki annak idejében Berlinbe fáradt, ott előadást tartott s most még opusát is diszkötésben küldte meg; azontúl pedig appellatorium forumot látott a német testületben saját hazája tudományos intézeteivel szemben — épen úgy, mint híres rokona Münchenben más, szintén magyar nemzeti ügyben.

Hol van immár a Nansennel való összehasonlítás lehető-

sége; azzal a norvéggel, ki az arctikus világ minden borzadalmával szállott szembe, megosztotta társaival a munkát, hazahozta őket mind egy szálra s odavezette az ujjongó norvég nép kebelébe, királya színe elé, rámutatva mit végzett minden egyes társa? Mekkora lendített ez a norvég ifjúság szellemén, a nemzet jövőjén!

Hol vannak gróf Zichy Jenő utitársai? Mit végeztek?

Gróf Zichy Jenő kissé korán kezdi Hugo Victor élete utolsójeleneteinek utánzását, amidőn odaáll és utitársai helyett jobbról Dr. Pósta Bélát, balról Dr. Jankó Jánost mutatva be a nemzetnek, mondhatja: ime azok, a kik nem jártak velem a Kaukázusban, de mégis összeütöttek két vaskos kötetet!

Bizony, bizony, jobb lesz gróf Széchényi Béla példáját követni, mely zaj nélkül a Ritter-éremhez vezetett, adott utirajzot és tudományos részt kísérői kezéből, buzgalmából.

Gróf Zichy Jenő művének egyik példányát ily sajátkező jegyzettel küldötte be a *Budapesti Szemlének*:

«Vérbulcsú által való megbíráltatásra». Nem én vagyok Vérbulcsú, ki a grófnak, úgylátszik érzékeny oldalát érintette; sőt Vérbulcsú nem is egészen alkalmas egyéniség, mert a nemes gróf szemében a benfentesség gyanujában áll. Elváltam én, ki sem a magyar tudományos Akadémiának, sem a *Budapesti Szemlének* nem vagyok, nem is leszek sem tagja, sem benfentese — így szabadon és függetlenül írhatom meg azt, a mit igaznak és igazságosnak tartok.

HERMAN OTTÓ.

É R T E S I T Ő.

*Herczeg Ferencz : Szabolcs házassága. Regény. Buda-Pest, 1896.
Singer és Wolfner.*

Herczeg Ferencz e legújabb regénye érdekes fejlődésben mutatja írója tehetségét. Először forma szempontjából is. Van valami előkelő könnyedség, írói számítással egybekötött látszólagos pongyolaság előadási módjában s meséje fűzésében, a mi azonnal leköti figyelmünket. Egy pár sorral tud jellemezni, néhány odavetett szóval képzelünk elé tudja állítani azt, a mit akar s a mellett végig egy finom társalgó benyomását teszi, a kinek ajkáról minden keresettség nélkül, minden piperéskedés nélkül röppen a szó, a nélkül, hogy arczjátékával színészkednék, vagy kézmozdulattal hadonázna. A tárczaírás, mely annyi önállótlan tehetséget a stílusban szellemeskedésre, keresettségre, a rajzban túlzó színezésre, egyáltalában modorosságra csábít, Herczeg tollát csak könnyen mozgóvá tette, mert neki úgy látszik, írói természetében fekszik a kifejezés discretiója, világfias előkelő egyszerűsége, mely el nem hagyja, akár egy nő öltözkét írja le, akár egy hőse morális bukását, vagy álma meghiusultát rajzolja.

Első sorban stílusának a sajátágát emeltük ki, mert első sorban épen ezzel különbözik annyi sok újabb beszélyíróinktól. Legtöbben csinálják stílusokat; játszszaik már a kifejezésben az erőt, a kényeset, a ritka hangulatoktól átrezgettet, a decadenst, a népiest; Herczegnek személyes stílusa van; ő magát adja, pongyolában, mely a végsőig gondos; keresetlenséggel, mely mégis számítás, föltűnés nélkül s mégis becsvágygyal. S a mi legjobb; ez ellentétek oly természetesen vegyülnek modorában, hogy az olvasó önkénytelenül is az író személyiségére vezet vissza annak írói modorát.

A stílusa illik regénye tárgyához is. Csupa olyan alak mozog benne, kik bizonyos előkelő könnyűséggel lépnek föl az életber, a külső formáknak emberei, s úriás léhaságot s hirtelen szenvedélyességet, itt-ott mélyebb érzelmet igen jól tudnak látszólag színtelen szólással palástolni, vagy föltüntetni, s a kiknek modorában, szemök egy pillantásában, kezök egy mozdulatában mindig van valami, a mi mutatja, hogy ugyanegy fajból valók; bármily különböző legyen is lelkületök. Conventionális hagyomány, társadalmi előítélet, külső szabatosság épen oly erős bennök, mint bűnös vágy, vagy igaz érzés, vagy pillanatra erős szenvedély; de leginkább uralkodik rajtok az a törekvés, hogy úri voltukból ne engedjenek; a legszélsőbb helyzetekben is úgy iparkodnak viselkedni, hogy a nézők előtt arcuk izma meg ne mozduljon s ingatag lépéssel helsejüket el ne árulják. Az író látszólagos közönynyel, de belső érdeklődéssel s igazi élvezettel vonja meg azután ez alakok könnyed körrajzait s épen csak annyit árnyal, mélyít rajtok, hogy alkalmasak legyenek lélektani mese hőseiül.

S a milyenek a hősök, olyan a mese is. Nem csillogó, nem rendkívüli, különös vagy mély szenvedélyt mutató; közvetlenül inkább csak a mindennapi életből kel ki; ott szövődik köznapi beszélgetések közt, vagy a hol a társaság mulat, kaszinóban, vadászat közben, vagy estélyeken. S a mint az író így látszólag gondtalanul s indulat nélkül, az erős színeket kerülve rajzol, az erősebb hatásokat kerülve beszél; lassanként, lépésről lépésre mégis úgy meghúzza a mese szálait, hogy elég érdekes lélektani szövődéket mutatnak. S így azután megtörténik a mesében az az üdvös dolog is, hogy az életet cavalièrement fölfogó szereplői egyszerre csak észreveszik, hogy nem csak futó érzések, gerjedelmek, unalmak s percznyi szenvedélyek vannak az életben, de van sors és bűnhődés is. S írónknak épen az a sajátsága, hogy azt nem tragikai pathosszal, előretolakvó célzatossággal vagy lélektani elemzésekkel mutatja föl, hanem szaloni könnyedséggel, délelőtti öltözetben, egy ügyes elbeszélő rövidségével s találó gyorsaságával. S hogy mennyi számítás van mégis e modorban, kitűnik az olyan alak rajzából, milyen a *Szabolcs házasságában* például a herczegnőé. Szép, lágy szemű, előkelő külsejű porcellánfigura, nesztelenül föllépő, nyugodt előkelőséggel előttünk elsurranó boudoir-alak, kinek belsejébe lélek helyett egy kényes, fényesszőrű macska mosakodó tisztasága, nyújtózó mozgása, játszó kegyetlenkedése, halk dorombolása s üres simulékonysága szorult. s kit külsőségekben egyrészt öröklött

vele született tapintat, úri megszokás, másrészt pedig hideg ösztön vezet, melyet minden érzés nélkül kielégíteni vágyik, a nélkül, hogy magát megégetné vagy mást pörzsölni akarna. Épen nem az alak lélektani értékét vagy érdekességét kívánjuk dicsérni; korántsem; de ki kell emelnünk azt a könnyűséget, azt a discret s mégis éles modort, melylyel az író e kényes alakot az olvasó elé állítja. Írói könnyed tollának, jellemzési modorának próbájául állhat.

Szabolcs házasságának különben egy modern tipikai történet fekszik alapjáúl; egy érdekházasság, melyet a férfi, egy előkelő származású gentry, azért köt meg, hogy neje vagyonával társadalmi előkelőségét föntarthassa, a nő pedig részben vonzalomból, részben szerepelni vágyásból. Csakhamar elhidegülnek egymás iránt, a mi a nőt is, a férfit is egy szerelmi kalandba kergeti; a nőt a Rivieran, a férfit birtokán. De mindkettő erősebb természet; kalandjokból fölocsudva újra közelednek egymáshoz s mindkettőben fölébred a szenvedély. De már későn van. A férfi érzi, hogy közönyével, viselkedésével megmérgezte a nő lelkét s büszkesége nem engedi meg, hogy nejétől, ki most szeretőjévé vált, vagyoni segélyt fogadjon el, hogy zilált helyzetét, melybe kalandja következtében került, rendezhesse. Mint egy játékos, ki életét tette kockára, agyonlövi magát. «Semmim sincs, csak az életem. Ezt tettem föl betétként már nem egy kártyalapra, ezt veszélyeztettem nem egyszer, hogy társadalmi positiót teremtsék magamnak és ezt adtam el magának is, szegény Malvinom, hogy gondtalan jövőt biztosítsak magamnak. És most, mikor be kell magának bizonyítanom, hogy önzetlenül s tisztán szeretem, nem tehetem másként, mint-hogy odaadom életemet.»

A történet, mely e levéllel ér véget, tulajdonképen négy szereplő közt játszódik le. Nem tudjuk, nem volt-e kezdetben drámának gondolva a dolog. A mese adataiban erre meg van adva a lehetőség. De szinte azt mondanók, hogy az elbeszélés modorában majdnem több az érdekesség, mint magában a mesében. Irodalmilag inkább lekötő figyelmünket az a könnyed elbeszélő hang, melylyel e tragikai végű történet el van mondva, mint tartalmilag maga a történet. Sőt olyan olvasó is lesz, ki óhajtaná, hogy az író más irányok felé tekintve is nézze az életet. Korszerű s hálás tárgya a magyar regénynek a mánás- és gentry-világ, a mint új viszonyok közt társadalmi s erkölcsi tekintetben válság előtt áll. De azért kár volna, ha az elbeszélő tehetségét e kizárólagos körre szorítaná. Különben psychológiája lassanként egyoldalúvá lehet, mint

az olyan festő tehetsége, ki örökre csak directoriumbeli Incroyabelt vagy középkori alabárdost vet vásznára.

De még egy más megjegyzést sem nyomhatunk el. Nincs kifogásunk az ellen, a mit látszólagos pongyolaságnak neveztünk, de a mely tulajdonképen æsthetikai hatású, azonban e művészeti pongyola néha köznapivá is válik, kivált nyelvi tekintetben. Szerző öröme használ idegen szót jó magyar szó helyett nemcsak akkor, a mikor személyeit beszélteti, a mi jellemzés tekintetében jogosult lehet, hanem akkor is, a mikor maga beszél. Például *kihívón* helyett *provokálón*, *ellenszenves* helyett *antipatikus*, *állomás* helyett *stáció*, *jellem* helyett *karakter* stb. E mellett, úgy látszik, szerző híve annak a förtelmes helyesírásnak, a mely a meg nem magyarosodott idegen szókat is magyarosan írja. Hadd legyen ez a *Buda-pesti Hírlap* sajátosága, «illik neki rettenetes», de jó ízlésű íróknak bizonyára nem.

m.

Alexandru Petőfi: Apostolul și altele poezii traduceră de St. O. Josif. Bukarest, C. Müller, 1897.

Petőfi lángelméje egy új népet hódított meg s megvallom, jól esik mondanom, hogy a románság az. Oly kevés magyar dolog látott napvilágot román fordításban, hogy hamarjában alig tudnék egy-kettőt felsorolni. Ez a hiba különben megfordítva is áll; pedig nekünk, a kik annyi század óta jóban és rosszban élünk egymással s egymás mellett, első kötelességünk volna alaposan megismerkednünk. Ez a kis könyvecske, mely a minap jelent meg, reméljük, előhírnöke annak az egyengető útnak, melyen keresztül kell közelednünk egymáshoz. Okosan volt megválasztva, hogy éppen Petőfit adták a románoknak s dicséretet érdemel, a ki ezt tette, mert igazi költői tehetséggel ültette románra Petőfinek néhány versét.

Müller Károly, bukaresti kiadó vállalatában, már régebb ideje apróbb füzetekké jelennek meg, melyeknek 99. számában veszszük Petőfinek *Apostol* s egyéb versei fordítását. A könyvecske bevezetésében Petőfinek igen sikerült rövid életrajzát nyújtja, azután következnek a fordítások.

Az *Apostolra* csak annyit jegyzek meg, hogy az általában sikerült fordítás. Nyelve tösgyökeres román, mintha a fordító is érezte volna, hogy a ki Petőfi költészetét át akarja ültetni, annak

nem szabad a latinos nyelvújításhoz szegődnie. Csak itt-ott akadtam egy-két csinált szóra. Nem meddő munka azonban összevetni az eredetit a fordítással s azért mutatóul közlöm a VI. részt.

Petőfi :

«Másnap korán az öreg úr
A szomszédasszonyhoz kíváncsian
Bekukkantott és szólt vala :
«Nos, hogy van a vendég ? Remélem, jól.
De itten egy kissé hűvös van,
Szomszédasszony, boszorkányadta,
Fütsön be . . . Százszor mondjam-e,
Hogy a költség enyém ? . . . De úgy, igaz,
Fiu-e vagy lány ? még nem is tudom.»
«Fiu, szomszéduram, fiu,
Olyan fiú ő kelme, mint a pinty.»

«Annál jobb. Hét-nyolcz esztendő alatt
Olyan tolvaj lesz mint a Krisztus.
Dicsőséges tolvajjá nevelem !
Szó a mi szó, már ahhoz értek,
Hogyan kell a fiut nevelni,
Értek hozzá mint senki más.
A vak Tamást is én neveltem,
Kit a minap kötöttek föl . . .
Ez volt a tolvaj ! Fél szemű volt,
S mégis meglopta az ezer szemű
Istent is. — Kis fiam, ne félj,
Belőled sem lesz kontár, esküszöm.
De, szomszédasszony, tán nevet
Csak kéne adni néki, melyet
Hiressé tegyen a világ előtt.
Mit gondol, angyalom.
Minek nevezzük ? . . . Hadd lán csak, mi volt
Tennap . . . Szilveszter napja . . . jó,
Legyen Szilveszter. Én a pap leszek,
Szomszédasszony lesz a keresztanya.
Kereszteljük meg, hogy nevét
Törvényesen viselje.
S legyen keresztyén, nem pedig pogány,
Hogy egykor el ne utasítsa
Szent Péter bátya a menny ajtajából.

Van viz ebb' a fazékba' ? ... Van.
 Emelje csak föl a fiút,
 És hozza hozzám ... de megálljunk,
 Hisz pap vagyok, hát reverenda kell ...
 Ahol van egy zsák, azt kötöm nyakamba.»

Az öreg úr a zsákot fölköté,
 Kezébe vette a fazék vizet
 S egész pompával s ünnepélylyel
 Keresztelé meg a fiút.
 És Szilveszter lett a neve.»

Fordító:

«Másnap az öreg úr
 Kiváncsian dugta be fejét az ajtón
 S kérdezi a szomszédasszonyt;
 «Nos, mit csinál a vendég? jól?
 Itt kissé hűvös van asszonyság,
 Az ördögbe, mit jelentsen ez?
 Fűtsön be ... Hányszor mondjam,
 Hogy az én költségemre megy? De mondsza
 Fiu-e vagy leány? nem is tudom.»
 «Fiu, nagy uram, fiu,
 Hozzá még fiú, derék legény».

«Annál jobb. Elmulik hét-nyolcz év,
 Olyan tolvaj lesz, mint a minőt még nem láttak.
 Dicső tolvajjá teszem!
 Szent, a mi szent, ehhez értek,
 Hogy kell nevelni a fiút,
 Senki fölül nem múl.
 A vak Tamást is én neveltem,
 A kit tudod, csak a minap akasztottak föl ...
 Ládd, az tolvaj volt, csak egy szeme vala
 S mégis meglopta az Istent is,
 Az ezer szemüt!
 Fiam, ne félj, megesküdttem,
 Hogy te se lesz kontár.
 Szomszédasszony, adjunk hát nevet neki,
 Hogy ismerje meg az egész világ!
 Mit gondol, drága szomszédasszony,
 Hogy nevezzük? ... Lássuk csak ...

Mi volt tegnap . . . Szilveszter . . . jó,
 Legyen Szilveszter! Én leszek a pap,
 Szomszédasszony a keresztanya,
 Kereszteljük meg, hogy törvényesen
 Viselje nevét.
 S ne pogány, keresztyén legyen,
 Hogy szent Péter, halála után
 Ne kergesse el a mennyország ajtajától.
 Van víz ez üstben? . . . Van.
 Emelje föl csak a fiút,
 Es hozza hozzám . . . de megálljon egy percze,
 Hisz pap vagyok, de nincs reverendám,
 Adj ide a zsákot, hadd kötöm nyakamba.»

Az öreg nyakába kötött egy zsákot,
 Kezébe vette az üst vizet,
 Egész pompával s ünnepséggel
 Megkeresztelték a fiút:
 «Szilveszter lett neve.»

A második: *A naphoz* című versnek fordítása, a harmadik az *Elmondanám . . .* címűé. Következik ezután a *Befordultam a könyháram* . . .; míg az előbbi kettő derekas munka, a negyedik számú nagyon el van lapítva. Hiányzik belőle az eredetinek tréfás zamatja s népdalszerűsége. A fordítás négy és feles jambusban van írva s nem csoda, ha ilyen külsőben, a vers románul kissé idétlen dolognak tetszik. Közölve van még az *Álltam sirhalma mellett* . . . s *A letarlott* . . . című versek, mely utóbbi a dalok közül dallamos-ság tekintetében a legsikerültebb fordítás, bár hűségben sok kívánni valót hagy hátra.

Íme egészében :

Petőfi :

«A letarlott, megsárgult vidéken
 Szomorúan ül az őszi kód.
 Múlt időmnek szomorú emléke
 Őszi ködként ül szívem fölött.

Feljön a nap fényes arczatja
 És eloszlik a szomoru kód:
 Fényes arczod megláttam, leányka,
 S világosság lett szívem fölött.

Oh de, lányka, úgy ne tégy mint a nap,
 Mely azért veré el a ködöt,
 Csak azért, hogy tisztán lássék, milyen
 Hervadás van a világ fölött.»

Fordító :

Pe plăi pustiū și noroios
 Atiruă trist ceața de toamnă:
 Spre vremurile din trecut
 A jale inima mă 'ndeamnă.

Lumina soarelui să urcă
 Și 'mparte-a negurei perdea :
 Tot astfel cu un zimbet numai,
 Tu luminezi inima mea.

Dar tu, nu fă ca mîndrul soare
 Ce rupe negure anume,
 Ca să să vadă și mai bine
 Pustiul ce domnește 'n lume.»

A román szövegnek szószerinti magyar fordítása ekkép
 hangzik :

«A puszta, iszapos síkon
 Szomorún csüng az őszi köd :
 A mult idők felé
 Bánatra késztet szívem.

A nap világa emelkedik
 S eloszlatja a köd függönyét :
 Akkép te is egy mosolyoddal
 Megvilágítod szívemet.

Te ne tégy azonban mint a szép nap,
 A mely csupán a ködöt töri meg,
 Hogy annál jobban lássék meg
 Az enyészet, mely a világon uralkodik.

Látni való ez egybevetésből, hogy a fordító messze elkalando-
 zott az eredeti szövegtől s olyan képeket vitt bele, melyek a magyar-

ban teljesen hiányzanak. Az első versszak meg épen elüt, kivált az utolsó két sor meglehetősen banális is. Ugyanazt a benyomást teszi a második versszak harmadik s negyedik sora. Minden fogyatkozást azonban számon kívül hagyva, nem vitathatjuk el az írótól, hogy Petőfi fordítóinak jelesebbjeihez sorakozik s azzal a kívánsággal zárjuk be ismertetésünket, hogy mentől előbb olvassunk tőle egy újabb kötet Petőfi-fordítást.

Alexics György.

Rich. Warkentin: Nachklänge der Sturm- und Drangperiode in Faustdichtungen des XVIII. und XIX. Jahrhunderts. München, 1896, 101 l. Ára 2 márka 40.

A Faust-monda a német irodalomnak különböző korszakai-ban hármasként lép előtérbe: mint népkönyv (XVI. század), mint népdráma (XVII. század) és mint a műköltők kedvelt tárgya (XVIII. század.) A népkönyvnek, illetőleg magának a mondának eredetét, történetét, elemeit stb. igen behatóan tárgyalták a század eleje óta;*) a népdráma eredeti alakját és történeti fejlődését, a mennyire az a rendkívül töredékes és hézagos anyag alapján lehetséges, igen tanulságosan vázolta Creizenach Vilmos;**) ellenben a múlt századi műköltők Faust-műveit még sohasem tárgyalta senki összefüggésben, és az előttem fekvő könyvnek főérdeme épen az, hogy e téren a tudományos kutatást megindítja. Ez érdeme mellett többféle gyengéi elnézőbb bírálatra tarthatnak számot. Szerkezetének főhibái, hogy a mondának első földolgozásait a «Sturm und Drang» szellemében: a festő Müllernek és Klingerne Faust-mű-

*) E népkönyvre vonatkozó gazdag irodalomnak legújabb nagy jelentőségű terméke Milchsack Gusztáv könyve: *Historia D. Johannis Faustis des Zauberers nach der Wolfenbütteler Handschrift, nebst dem Nachweis eines Theils ihrer Quellen*. Wolfenbüttel, 1892 - 1897, 394 lapra terjedő bevezetéssel. Ez az egész műnek csak első fele. Be kell várni a másik felét is, mielőtt ítéletet mondhatunk Milchsack fölfogásáról. A kézirat, melyet a szerző fölfedezett és most közléstesz, régibb, mint a népkönyvnek első, 1587-iki kiadása. Magáról a népkönyvről Milchsack azt hiszi, de valószínűtlen. föltevését eddigelé még ki nem fejtette, hogy az egy tudós férfiúnak irányregénye, mely népies hagyomány nélkül szükölködik.

**) Wilh. Creizenach, *Versuch einer Geschichte der Volksschauspiels vom Dr. Faust*. Halle. 1878, 192 l.

veit nem tárgyalja, bár folyton kénytelen reájok hivatkozni, és hogy az elszórt adatokat és megfigyeléseket sehol sem foglalja össze.

A legelső műköltő, a ki a Faust-mondát földolgozta, az angol Marlowe Kristóf volt, egyúttal egészen Goetheig az egyetlen, a ki a hőst valóságos titanismus képviselőjévé tette. Mert Müller és Klinger műveiben*) Faust, kisszerű viszonyok közepett, leginkább anyagi gondok súlya alatt köt szövetséget az ördöggel. De Müller és Klinger, a «Sturm und Drang» e jellemző képviselői, nem is Marlowe művéből indultak ki, melyet nem ismertek, hanem az első német, nyomtatásban megjelent Faust-dramából, melyet Weidmann Pál, bécsi író (1746–1810) írt és kiadott: *Johann Faust, ein allegorisches Drama. Prag, 1775.***) E darab igen gyöngé tákolmány, mely nem egy nagy gondolatnak vagy alaknak megtestesítését célozza, hanem kizárólag színi hatásokat vadász, még pedig lehető alantjáró, vastag eszközökkel. De mint a mondának első, nyomtatásban megjelent színi földolgozása, mely színre is került (például Ulmban, Nördlingenben, Münchenben), nem maradhatott hatás nélkül a rendkívül népszerű tárgynak későbbi földolgozóira. És tényleg van a Weidmann darabjában néhány motívum, melyek első ízben e darabban találhatók és e darabból mentek át későbbi költők Faust-műveibe; ilyenek az ördög mellett egy őrző jó angyal (Ithuriel) közreműködése, a Faust szüleinek nagy szerepe, Faust öngyilkossága, és a kedvező befejezés: Faust nem kárhozik el, mert az isteni irgalmasság megmenti a bűnöst. Érdekes és kétségtelenül mélyebb fölfogásban gyökerező részlete még a Weidmann *Faustjának* az a jelenet, melyben a hős a Gonoszszal szemben büszkén hivatkozik arra, hogy az ördögtől nyert kincsekkel csupa jót tett, és Mephistopheles kimutatja, hogy Faustnak minden jótéteménye csupa iszonyú bűnt szült. E sajátos motívumok átmentek a «Sturm und Drang» embereinek, Müllernek és Klingernek is Faust-műveibe, de Weidmann maga éppen nem «Stürmer» és «Dränger», nála titanis-

*) *Fausts Leben, dramatisirt vom Mahler Müller.* I. Mannheim 1778, jeles bevezetéssel kiadta Bernh. Seuffert, 1881. — Klinger regénye: *Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt in fünf Büchern.* St.-Petersburg 1791., erről igen jó tanulmányt írt Georg Josef Pfeiffer, 1887.

**), Újra kiadta Engel Károly, Oldenburg 1877, azzal a képtelen föltevással, hogy e gyarló tákolmány Lessing elveszett Faustjának fölhasználásával készült (J. ö. Boyesen-Heinrich, *Goethe Faustja*, Budapest 1888, 233–252. l.).

musnak semmi nyoma : ő egy népszerű tárgyból hatásos színdarabot akart csinálni, egyéb becsvágya nem volt.

A Weidmann darabja (1775) után megjelent *Faust*-műveket, (Müller és Klinger *Faust*-munkáinak mellőzésével, mert ezek eléggé vannak tárgyalva!) szerzőnk három csoportban ismerteti. Lássuk ezeket rövid áttekintésben, mert a részletek tárgyalásába, bár igen sok kifogásolni valóm volna, e helyen nem bocsátkozhatom.

Az első csoportba azok a *Faust*-művek tartoznak, melyeknek szerzői közvetlenül a «Sturm und Drang» irányából indulnak ki. Ezek elseje Friedr. Jul. Heinr. Reichsgraf von Soden (szül. 1754, 1792—96. porosz miniszter, † 1831), a ki igen sokat, sok színművet is írt.*) Ide tartozó műve, *Doktor Faust* (*Volksschauspiel in fünf Akten*, 1797), teljesen a «Sturm und Drang» szellemében van írva, melytől pedig Soden egyéb munkássága távol áll. Egyes jelenetei Müller és Klinger *Faust*-műveire, mások a «Haramjákra» és a «Götzre» emlékeztetnek; persze Weidmann hatása is félreismerhetetlen (Ithuriel!), az ördögök gyorsasági versenye pedig Lessingre megy vissza. De Goethe *Faust*-töredéke (1790) nem hatott Sodenre. Az alapfölfogás titanikus: Faust két okból lép szövetségre az ördöggel: «hogy az emberiség nagy sebéit fenekéig fölismerje és, ha lehet, meggyógyítsa» és hogy «a jövőnek fátyolát föllebbentse és mélységét az Isten szemével áthassa.» De a cselekvény és Faust jelleme egyáltalában nem felelnek meg e nagy fölfogásnak, bár eget ostromló kifakadásokban nincsen hiány. Nála a hős inkább jó mint rossz ember, és szövetséget is csak azért köt az ördöggel, hogy jót tehesen; sőt, a szövetségi oklevél aláírásakor, titokban megesküszik, hogy igaz és erényes fog maradni. A Soden hőse ennek következtében oly ingatag alak, tettei oly kevésbé indokoltak, hogy igazi érdeklődést nem kelthet. Mint dráma értéktelen e munka, mely, úgy látszik, nem is került sohasem színre.

Érdekes, de nem kiváló Chamisso Adalbert *Faust*-ja (1803, csak 336 vers), melyben a jó és a gonosz szellem szerepe a népdramára, egyéb részletek Weidmannra és Goethe-re emlékeztetnek. E kis ifjúkori kísérlet is mutatja, hogy Chamisso igazi költő volt, de egyéb értéke nincsen.

A következő három *Faust*-tragédia túlnyomóan Klinger be-

*) Egyik legjobb darabjából (*Inez de Castro*) csinálta Dugonics András *Báthory Mária* című drámáját; bevezetéssel kiadta Heinrich Gusztáv, 1887. (*Olcsó Könyvtár* 230.)

folyása alatt keletkezett: Ludwig Schöne (1779—1852, orvos Stralsundban), *Faust, eine romantische Tragödie* (1809), Friedr. Klingemann (1777—1831), *Faust, Trauerspiel in fünf Akten* (1815), Karl Braun von Braunthal (1802—1866 Bécsben), *Faust, eine Tragödie* (1835). Schöne darabjában Faust (mint már Klingernél és Soden-nél) a könyvnyomtatás föltalálója, a kit a nyomor vezet az ördög karjaiba. Itt is segíteni akar az emberiség ezerféle bajain, mint Klingernél, de tettei nem állnak kellő kapcsolatban nagyratörő eszméivel. Schöne annyira nem okúlt e darabjának kudarczán, hogy utóbb még folytatást is írt a Goethe *Faust*jához! Hatásos színdarab a Klingemann *Faust*ja, melynek főjellemző eleme a papság butasága, lustasága, erkölcstelensége és aljas ravaszsága ellen intézett túlzó, féktelen támadások. Faust itt is a könyvnyomtatás föltalálója, egyúttal a monda hőséne legtitánikusabb megtestesítése, a ki még az utolsó perczben is szenvedélyesen daczol a pokollal. Egyébként kevés az eredetiség vagy önállóság e műben, mely nagyon sokat vesz át Goethe *Faust*jából, de *Cladigoból* és *Hamletből* is. A darab elég ügyes színdarab, melyet sokat adtak, de költői értéke semmis, a mit Friedr. von Sallet egy szellemes szatírában (*Zubereitung des Klingemannschen Faust, eine Hexenscene*, 1831) találóan ki is fejtett. Végre Braunthal kivételesen még Müllerből is kölcsönöz motívumokat, a nélkül, hogy ezzel értékesebbé tudta volna tenni *Faust*-drámáját, melynek cselekvénye, mint a Schöne darabjában is, semmi kapcsolatban nincsen az eredeti XVI. századi mondával. Braunthal *Faust*ja is üdvözül.

A második csoportba sorozza szerzőnk azokat a Faust-műveket, melyek csak közvetve vagy egyáltalában nem indulnak ki a «Sturm und Drang» irányából és termékeiből. Ide öt munka tartozik, melyek közül legönállóbb Alois Wilh. Schreiber (1763—1841) műve: *Scenen aus Fausts Leben* (1792, Goethének ajánlva). Nem dráma, csak párbeszédek sorozata.*) Alap gondolata, hogy az ember nem való magasabb szellemek társaságába, és ezt a meglehetősen lapos eszmét a gyöngé földolgozás nem teszi mélyebbé. De elismerést érdemel, hogy a cselekvény teljesen eredeti. Faust

*) Már 1798. megjelent Bécsben és utóbb másutt is a következő regény: *Faust der grosse Mann oder seine Wanderungen durch die Welt mit dem Teufel bis in die Hölle*. E tákolmány, melynek szerzője ismeretlen, leginkább Klinger művének ellapítása és majdnem teljesen magában foglalja Schreiber «jeleneteit» is.

Indiában az őrző szellemekkel köt szövetséget, s így megszünik ember lenni (nem ismer többé örömet vagy fájdalmat), de tudásvágya kielégítetlen marad. Csak két évvel e mű után jelent meg: *Faust von Mainz. Ein Gemälde aus der Mitte des XV. Jahrhunderts in vier Aufzügen*, Komareck Nep. János színésztől, ki mint pilseni könyvnyomtató halt meg. E gyarló polgári színmű hőse a könyvnyomtatás föltalálója, de nem az ő sorsa teszi a darab tárgyát, hanem a leányáé, a ki több kérő közül végre atyjának derék munkását, Schäffer Pétert választja. Faustszerű elemnek, természetfölötti hatalomnak, ördögnek vagy angyalnak semmi nyoma. Ép oly kevésbé igazi Faust-dráma Karl Fr. Benkowitz (1764—1807) színműve: *Die Jubelfeier der Hölle oder Faust der jüngere. Ein Drama zum Ende des XVIII. Jahrhunderts* (1801), mely a harmadik felvonás végeig tárgyánál s értékénél fogva közönséges polgári dráma. Csak a negyedik felvonásban köt a méltatlanul sokat szenvedett Faust szövetséget az ördöggel, hogy ellenségein boszút állhasson. Furesza gondolat, melyre a szerző ok nélkül nagyon büszke, hogy Faust az itt kötött szerződés értelmében csak öt esztendeig a pokol áldozata, de Sátán megcsalja: «A ki egyszer az enyém, az örökre az enyém!» Nem öröndetesebb író Vogt Miklós (1756—1836, romantikus történetíró, a középkornak lelkes dicsőítője), kinek képtelen Faust műve: *Der Färberhof oder die Buchdruckerei in Mainz* 1809-ben jelent meg *Die Ruinen am Rhein* című munkájában. Ez a Faust, a szerző saját nyilatkozata szerint, voltaképen Don Juan, a mennyiben a szerző a mesés spanyol lovagnak egész történetét átveszi Mozart operájából, annyira, hogy a második felvonásban Faust és Wagner helyett igen naivul Don Juan és Leporello szerepelnek. Az egész darab oly zavart és képtelen, hogy már egy korabeli bíráló be nem számíthatónak mondta a szerzőt, a ki maga (mentségére?) megjegyzi, hogy e művét hosszas és súlyos idegbetegség után írta. Sokkal helyesebben fogta föl Nik. Dietrich Grabbe a Faust- és Don Juan-monda rokon és ellentétes jellegét, midőn mind a két mondai hőst szerepeltette *Don Juan und Faust* (1829) című tragédiájában. De azért e darab sem tekinthető öröndetes vagy sikerült terméknek. Grabbe szerint Don Juan sorsa az érzéki, Faust veszte a spekulatív túlzás tragikuma. Ebben van, illetve lehetne valami; csakhogy Faust nála ép oly érzéki, mint Don Juan, és a cselekvény oly kúszált, hogy a darab hatása, egyes sikerültebb részletek ellenére, éppen nem kedvező. Főhatással Klingemann darabja és Mozart operája voltak a szerzőre, innen a sok

operaszerű elem és a külső hatás vadászata, mely a boldogtalan Grabbe művét jellemzi.

Egy harmadik fejezetben külön tárgyalja szerzőnk Joh. Friedr. Schink (1755—1835) Faust-műveit: *Doktor Faust. Ein komisches Duodrama* (1778); ugyanez átdolgozva: *Der neue Doktor Faust, eine Pläusanterie in zwei Aufzügen* (1782)*), és ide tartozó főműve: *Johann Faust, Dramatische Phantasie nach einer Sage des XVI. Jahrhunderts*, (1804), két kötet. A szerző jóval érdekesebb, mint művei. Schink eleinte a «Sturm und Drang» hívei közé tartozott, de már 1778-ban szenvedélyesen megtámadja a genieket (Marionettentheater), főleg Goethe, Wagner és Lenz drámáit. Idővel elhitette magát, hogy ő Lessing örököse és utódja, kinek szellemében (Schink szerint!) két terjedelmes dramaturgiai folyóiratot adott ki: *Dramaturgische Fragmente*, 1781—84, négy kötet, és *Dramaturgische Monate*, 1790, három kötet.***) A dráma terén különben Diderotnak *Père de Famille* című polgári darabját tekintette a költészet netovábbjának és kétségtelenül csak azért írt *Faust*-drámát, mert Lessing is tervezett volt ilyet. Első két *Faust*-műve gyarló bohózatok, melyeknek a mondához semmi közük; nagy *Faust*-műve leginkább Weidmann drámájára emlékeztet, csakhogy Ithuriel mellé még Matild és Eckard is lépnek örző angyalokúl, kik a hőst csakugyan meg is mentik. Szép és talán új Ithuriel gondolata, hogy Faustot egy tiszta nő szerelmével fogja megmenteni; csakhogy a cselekvény nem igen juttatja érvényre e gondolatot. Még gyarlóbb a kifogylatlan termékenységgű Julius von Voss (1768—1832) műve: *Faust, Trauerspiel mit Gesang und Tanz*, 1823 (újra kiadta G. Ellinger, 1890), mely első sorban Klinger regényén alapúl, de inkább féleszű opera-szöveg mint komoly színmű. Heine *Faust*-balletjére (1847) azonban volt némi hatása.

A negyedik fejezetben röviden emlékszik meg szerzőnk a

*) Kétségtelenül e bohózaton alapszik a *Johann Faust oder der gefoppte Doktor* című vígjáték, melyet Scheible a *Kloster* ötödik kötetében (1847) közzétett.

**) Hogy a dráma és színház mennyire álltak a XVIII. század második felében a közérdeklődés középpontjában, legjobban bizonyítja az a meglepő tény, hogy 1767 május 1-től (e napon jelent meg a Lessing Dramaturgiájának első száma) a század végeig — nem tekintve az önálló könyveket vagy folyóiratokban megjelent cikkeket — több mint 120 dramaturgiai folyóirat jelent meg Németországban!

Goethe *Faust*járól, melynek «töredéke» 1790-ben, első része pedig 1808-ban jelent meg. A legföltűnőbb és legtanulságosabb adat a jellemzett darabok alapján, hogy az 1790-iki töredék alig tett hatást a kortársakra. Az 1790 és 1808 közt megjelent *Faust*-művek mind magokon hordják a Klinger regényének bélyegét, a Goethe remekére csak elvétve emlékeztet itt-ott egy összefüggéstelen részlet vagy kikapott vonás. A kor nem volt megérve e nagy műnek kellő méltatására, míg az 1808-iki «első rész» már óriási hatást tett.

Warkentin könyve, mint már említettem, érdemes munka, de éppen nem kifogástalan. Már az anyag csoportosítása sem mondható sikerültnek: inkább zavarja az olvasót, semhogy helyesen tájékoztatná. Hiszen a legutolsónak említett *Faust*-mű, a Voss-féle, is Klinger hatása alatt áll, mint az első helyen tárgyalt színmű. Minek tehát az anyagnak ez erőszakolt osztályozása? Az egyedül helyes eljárás az időrendi lett volna, mert a régibb darabok rendszerint nem maradtak hatás nélkül a későbbiekre,*) ha a szerzők fölfogása eshetőleg igen eltérő volt is. Kevesebb kifogás érheti szerzőt azért, hogy anyaga nem teljes; egyes műveket talán nem sikerült megszereznie vagy nem tartotta őket tárgyalásra méltóknak; de mindenesetre föl kellett volna említenie a bármely okból mellőzetteket is. Az egyes művek tárgyalása igen egyenetlen és néha nem olyan, hogy belőle helyes képet nyerhetnénk az illető termékekről, a mi pedig annál kíváncsiabb volt, mert a legtöbb múlt századi *Faust*-mű ma már nagyon ritka és nehezen kapható. De e gyengék mellett is figyelmet érdemel ez a könyv, mint a német műköltészet *Faust*-termékeinek első, annyira a mennyire, összefüggő és tájékoztató tárgyalása. Szerzőnk főladata nem is lesz kellő sikerrel megoldható, mielőtt az egyes *Faust* művek önálló tanulmányokban behatóan és minden szempontból nem tárgyalattak.

Heinrich G.

Snadahüpelek. Átültette Róna Béla. Buda-Pest, Grill Károly. 1897. 82 l.

Idegen népköltés termékeit tanulmányozni és átértetni, ismerettni és átültetni szép és dicséretes, de egyúttal nehéz, néha szinte

*) Így pl. fölhasználta Komareek a Vogt első *Faust*-kísérletét: *Faust der Erfinder der Buchdruckerkunst, 1792.*

merész vállalkozás. Hisz még az illető idegen nemzet számára is mintegy föl kell fedezni őket, külön rá kell mutatni eredeti szépségeikre, — a mi annak a jele, hogy vannak bizonyos idegenszerű, az illető néprétegek elkülönüléséből magyarázandó sajátásaik, a melyeknél fogva e termékek távolabb állanak a nagy közönség fölfogásától, ízlésétől. És még fokozottabb mértékben magokon viselik az idegenszerűség bélyegét a népköltés fájának egyes különös hajtásai. Így az Alpesek német nyelvű néptörzsei költészetének egyes sajátosan kifejlődött műfajai magában Németországban is csak újabban részesülnek szélesebb körű figyelemben és ez a figyelem is, úgy hiszszük, voltaképp annak a mind nagyobb hullámokat verő mozgalomnak révén fordul feléjük, a mely azon vidék természeti szépségeinek kutatására, méltatására és élvezetére irányul. És viszont, nemcsak a hatásában, hanem eredetében is kapcsolatban van ott a költészet a természeti viszonyokkal: az alpesi hegyvidék magában véve is az elkülönülésre s az egész élet sajátos alakulására vezet s így szellemi téren is az izolációnak, a költészet terén bizonyos sajátos formák kifejlődésének kedvezett.

Róna Béla épen e sajátos alpesi költészet virágaiból fűzött egy csomó szép szálát koszorúba a magyar olvasóközönség számára. Abból a fajtából valók e termékek, a melynek a nép ajkán s most már az irodalomban is schnadahüpfel a neve: rendszeren négy-négy sorból álló nóták, dalok — Grasberger szerint «lyrai epigrammák» —, a melyekben az osztrák, stájer, karinthiai, tiroli hegyvidék népének, mondjuk: parasztságának elmékedései, érzelmei, humoros ötletei költői kifejezésre jutnak egyszerű, keresetlen, néha nyers formában, s a melyeket rendszerint valami elterjedtebb tánczdallamra énekelnek. A szónak etymológiája nem adja a fogalomnak pontosabb meghatározását: a schnadahüpfel név eredete mindeddig nincsen egész bizonyossággal kiderítve, némelyek szerint az aratók tánczaiból (*Schnitterhüpfe*) magyarázandó, mások szerint az összetétel első részének a schnattern igéhez van köze. (E kérdésről, valamint általában a tárgyra vonatkozó irodalomról I. J. Pommer: *Über das alplerische Volkslied*, *Zeitschrift des deutschen u. österr. Alpenvereins* XXVII. köt. 1896., 89. l.)

Róna könyvében, melyet Heinrich Gusztávnak ajánlott, először is egy néhány lapra terjedő bevezetést találunk, a melyben általánosságban, a nagy közönség igényeihez képest elég kimerítően, szeretettel, itt-ott, igaz, egy kissé eszményítve, jellemzi a schnadahüpfel műfaját. E fejtegetéseiben több helyt hivatkozik

Hans Grasbergerre: úgy látszik, hogy az érdemes osztrák írónak *Über Herkunft und Wesen des Schnaderhüpfels* című czikke nyomán indult (megjelent Grasbergernek: *Nic für unguet* című dalgyűjteményének bevezetéseképen, Lipcse 1884). Grasberger e fejtegetései azonban több helyt épen nem állják meg a tudományos kritikát; ő például — a mit Róna is átvesz tőle — a schnadahüpfel első nyomait a XII—XIII. század költészetében, egyebek közt a *Nibelungének*-ben is keresi és valami schnadahüpfel-félét sejt ez ének következő ismeretes soraiban:

wie liebe mit leide ze jungest lönen kan.

ich sol si miden beide: son kan mir nimmer missegân.

(ed. Bartsch 17. vsz.).

Csakhogy figyelembe kell vennünk, hogy ennek így már csak nyelvtanilag sincs önálló értelme: az első sor függő mondat, mely főmondatát (*ez ist an manegen wiben vil dicke worden schîn*) Grasberger elhallgatja; másodszor magában is nagyon valószínűtlen, hogy a *Nibelungének*-nek a pathetikus hangot kedvelő költője ebben a jelentős helyzetben (Uote álomfejtése az I. énekben) schnadahüpfelt adjon Kriemhilt ajkára, és harmadszor a nibelung-vers mértéke is lényegében más, mint azon műfaj szokásos rhytmusa. Egyszóval, Grasbergernek e föltevését, mint merőben tarthatatlant, el kell ejtenünk.

Nem akarok nagyobb súlyt helyezni Róna bevezetésének egyéb kisebbrendű tévedéseire, például arra, hogy a schnadahüpfel «sváb» dialektusáról beszél, holott e nóták túlnyomó része osztrák-bajor nyelvjárásban jelenik meg; nem akarok hímet varrni arról sem, hogy e műfaj «népi meghatározása», — egy másik helyen meg «tirolai mondás»-képen idézi a következő versecskét:

Tudod mi a snadahüpfel?

Egy nyitott kis levél

Jó kedvedbe', bánatodba'

Szíved szerint beszél.

Pedig ennek eredetije Franz v. Kobellnek, az ismeretes bajor költőnek, következő dalocskája:

A' Schnadahüpfel

Is an offas Briefei,

Und da steht's deutli drin,

Wie dir is in dein' Sinn.

A bevezetés után Róna öt csoportban (I. *Szerelemről*, II. *Leányokról, asszonyokról*, III. *Legényekről*, IV. *Kötődés*, V. *Más egyébről*) körülbelül másfélszáz ügyesen és ízléssel megválogatott schnadahüpfelnek fordítását nyújtja. Fordítása megítélését némileg meguehezíti az a körülmény, hogy sehol sem nevezi meg forrásait s a bírálónak a különféle német gyűjteményekből — a melyekben már ezer meg ezer schnadahüpfel látott napvilágot — ügygyel-bajjal kell összekeresgélnie e dalok eredetijét. Ezek egybevetése után aztán kész örömet kijelenthetjük, hogy a fordítás általában sikerült, hogy a szerző eltalálta a kellő hangot és formát s hogy — szemlátomást a magyar népdal hatása alatt — elég szerencsével ültette át amaz idegen virágokat. Szó szerinti hűséget e négy-négy rövid sorból álló nóták fordításában természetesen nem várhatunk s nincs is szavunk ellene, ha itt-ott némi jelentéktelen elhagyással avagy egy kis toldással üti el a fölmerülő nehézséget, mint például a következőkben :

Waar'n unsari Herzerln
Zwoa Glöckerln — dö Freid'!
Wos gebat dös oft
Für a' wundaschön's G'lait!

(Gundlach. *Tausend Schnadahüpfeln*, 82. sz.)

Ugy-e rózsám, ha a szívünk
Harangocska volna,
Két kis harang, egyik arany
Mindig együtt szólna?

(Róna, 24. l.)

Streit't der Kaiser ums Ländl
Und der Kurfürst ums Geld,
Der Bua um sein Diendl,
So geht's in der Welt.

(Gundlach, 714. sz.)

Országáér' küzd a császár,
A paraszt a földjeér';
A legénynek meg babája
Hej, mindennél többet ér!

(Róna, 27. l.)

Már inkább beszámítás alá esnek az oly fordítások, a melyekben az eredetinek valamely lényegesebb értelmi árnyalata módosul, esetleg el is vész, mint például a következőben :

Ja, Deandl, de Liab'
Is a g'spassiga Kauf:
Das Herzl verschenkt ma',
'n Kopf gibt ma' drauf.

(Gundlach, 41. sz.)

A szerelem furcsa vásár
Az alku a szívre áll
S ha megveszik, ráadásul
Még az ész is vele jár.

(Róna, 25. l.)

Az eredeti szerint a lényeg : a «vásár furcsasága» épen abban áll, hogy a szerelmes odaajándékozza, ingyen adja a szívét s ráadá-

súl a fejét is, az ellentét tehát a vásár és ajándék között van ; a fordításban alkuról s meg is vételről van szó s így amaz ellentét egészen elvész.★)

A fordító egyik főtörekvése, a mint látszik, az volt, hogy ne csak magyar, hanem egyuttal magyaros formát s magyaros zamatot adjon munkássága e termékeinek. Népies kifejezéseket alkalmaz, a szóknak nyelvjárási alakjait használja, pl : «Ádám apánk, irigyellek ; Jó sorod volt, vigye fránya, Kéznel volt az asszony mingyár, Nem köllött, hogy járj utánna» (40. l.) ; sőt alkalmilag a külső viszonyokat is mintegy megmagyarosítja, mint az utolsó csoport 9., 10. sz. versében («Ha a Póka Tamás Meg a hóka kanász összejönnek a korcsmába» stb. 78. l.), — ilyenkor igenis kérdés tárgya lehet, nem él-e szerzőnk kelleténél nagyobb mértékben a megengedett fordítói szabadság jogával. Igaz, hogy schnadahüpfel és magyar népdal, bármennyire iparkodjunk is amaszt emennek költői formájában s költői elemeivel visszaadni, eredetüknél fogva is mindig lényegesen és fölismerhetően különbözni fognak egymástól : az alpesi népdalban nagyobb az érzelmi és értelmi világ körére terjedő sokoldalúság, több a hűmoros ötletesség, gyorsan lüktető sorainak rövidsége meg is kívánja, elő is idézi az epigrammai élt, — a magyar népdalnak kisebb a tárgyköre, inkább csak az érzelmek világában gyökerezik, de másfelől több benne a hangulatosság és mélység.

A schnadahüpfel műfajának s a szóban levő magyar fordításnak jellemzésére legyen szabad végül még egy pár mutatóványt ide iktatnom :

Und d' Lieb is a' Haus,
Da geht d' Freud ei' und aus
Und i' woasz nit, was s' treibt,
Dass s' nit allewei' drin bleibt.
(Gundlach, 40. sz.)

A szerelem kis házacska,
Ki-bejár az öröm rajta',
Mi az oka, tudja Isten,
Hogy nem marad sokáig benn ?
(Róna, 26. l.)

Geh' schau' mi' recht an
Mit die himmelblau'n Aug'n,
I' möcht' gern a' bisserl
In' Himmel einischau'n.
(Grundlach, 88. sz.)

A gyönyörű kék szemeddel
Szőke kis lány, nézz reám'
Hadd nézzek be egy kicsinyég
A mennyország ablakán.
(Róna, 37. l.)

★) De nem lehetetlen, hogy a fordító itt, és eshetőleg más esetekben is, más szöveget ültetett át.

Vagy a Franz v. Kobell bajor verseiből:

Das Herz is a' Bach	Patak a szív, a szerelem
Und a' Goldfischl d' Lieb'	Benne aranyhalacska,
Und dees arbet' gar tief	Mely a mélybe le-lemerül
Und macht's Wasser oft trüb'.	S a vizet fölkavarja.
(Gundlach, 67. sz.)	(Róna, 25. l.)

Und a' Bussl is a' Frag'	Hogy mi a csók? Olykor kérdés,
Und ko' d' Antwort aa' sei'.	Olykoron meg felelet, —
In a' selleni Sprach'	Ilyen könnyen megtanulni
Find't si' g'schwind oana drei'.	Egyik nyelvet sem lehet.
(Gundlach, 227. sz.)	(Róna, 75. l.)

Róna Bélától nem lehet megtagadni, hogy a műfordítói pályára nem hivatottság nélkül lépett. Azonban a hűség és műgond tekintetében még sok nehézséget kell leküzdenie s egyszersmind óhajtandó, hogy nagyobb föladatokkal is megpróbálkozzon folytassa munkásságát.

Petz Gedeon.

Új magyar könyvek.

Pör Antal. Emlékbeszéd Dankó József lev. tag fölött. (A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek IX. kötet. 2. sz.) Buda-Pest, 1897. Akadémia (8-r. 36 l.) 30 kr.

Propertius elégiái, Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. XCVII, 331 l.) 2 frt.

— Ugyanaz. Latinul és magyarul. Buda-Pest, u. o. (8-r. XCVII. 471 l.) 3 frt.

Pulsky Ferencz. Magyarország Archæológiája. 2. kötet. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 342, 376 l.) 16 frt.

Róbert Károly. Árral és ár ellen. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8 r. 115 l.) 1 frt 50 kr.

Schubin Ossip. Egy lángész története. Regény. (Athenæum olvasótára. V. évf. 24. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum (8-r. 188 l.) 50 kr.

Somogyi Henrik. Betűsoros vasuti árudíjszabás Budapest részére. Hivatalos adatok nyomán szerkesztve. Buda-Pest, 1897. (8-r. 221 l.) 4 frt.

Suctonius Tranquillus. Császárok életrajzai. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Székely István dr. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. XXI, 402 l.) 2 frt 40 kr.

— Ugyanaz. Latinul és magyarul. Buda-Pest. U. o. (8-r. XXI, 787 l.) 4 frt.

Szívós Béla. Az eltűnt. Regény. Linek Lajos 16 eredeti rajzával. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 250 l.) 1 frt 60 kr.

Szemere Miklós. Fiatal véreim. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 45 l.) 30 kr.

Torontáli Károly. Az én verseim. Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel Ottó. (16-r. 130, III. l.) 1 frt 20 kr.

Török Kálmán. A magyarországi katolikus egyházi vagyontulajdonjoga. Kiadja az egri egyházmegyei irod. egylet. Eger, 1897. Beznák Gy. (8-r. 340 l.) 2 frt 50 kr.

Váradi Antal. Iskarióth. Tragœdia 5 felv. Harmadik kiadás. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 176 l.) 80 kr.

Verne Gyula. Az uszó sziget. Regény. Fordította Gaal Mózes. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 472 l.) 2 frt.

Verne Gyula. Dardentor Clovis. Regény. Fordította Gaal Mózes. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 283 l.) 2 frt 60 kr.

Verner László. Tanügyi karczolatok. Tizenöt apró történet. I. köt. 2. kiad. II. köt. B.-Csaba, 1897. Corvina (8-r. 142, 155 l.) 1 frt 60 kr.

Volf György. A honfoglaló magyarok műveltsége. Buda-Pest, 1897. Eggenberger. (8-r. 20 l.) 20 kr.

Werner Gyula. Megvirrad még valaha. Regény 3 kötetben. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 167, 152, 158 l.) 2 frt 40 kr.

Weisz János dr. Világtörténet. A harmadik javított kiadás után többek közreműködésével fordította és kiadja Szabó Ferencz, XVI—XIX. kötet. Nagy-Becskerek, 1897. (Buda-Pest, Ráth M.) (8-r. XV, 677; XI, 688; IX, 762; XV, 809 l.)

Wolff Béla. Magyar és német zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. I. köt. Magyar-német rész. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (16-r. 324 l.) 1 frt.

Wundt Vilmos. A lélektan alapvonalai. A 2. kiadás után fordította Rácz Lajos. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 306 l.) 2 frt.

KOVÁCS JÓZSEF.*)

A hosszú együttlétből eredő megszokás-e csupán, vagy kedélyemnek életszükségévé vált érzés nyilatkozik-e meg akkor, midőn e sorok megírásához fogva ösztönszerűleg arra gondolok, hogy ezt is, mint sok mást, az évek hosszú és reám nézve nagy során, vele, öreg tanárommal fogom, mielőtt megírnám, megbeszélni. De alig egy pillanat és e megnyugtató föltevéséből kiszakít a szomorú való.

Nem lehet többé.

Nem ülünk többé egymással szemközt az ő klinikájának könyvtárszobájában, nem ülünk egymás mellett kocsijában, nem hallgatja kérdéseimet, nem felel többé azokra az ő rövid, de mindig találó mondásaival, nem nevetnek, nem haragsznak és nem is könnyeznek többé az ő apró, és mégis mindent látó szemei. Nem, a kitől mindig tanultam és oly sokat tudtam meg, ma már nem segíthet munkámban, nem vezetheti gondolataimat és azért bátortalanul, majdnem csüggedve indul neki tollam, hogy annak képét rajzolja meg, kinek kidomborodó alakját alig is lehet a rajzlap síma felületén rögzíteni.

De mégis, nem egész magamra hagyottan, nem minden irány és tájékozás nélkül hagyott engem még e feladatommal szemben sem. Mert fülemben cseng, a mit ő oly sokszor válaszolt, ha kérdésemmel hozzá fordultam: «Írja, tisztelt barátom, a mit becsületes meggyőződéssel igaznak tart és a hogy tudja». Így teszek. Megírom és elmondom a hogy tudom és a mint igaznak tudom.

*) Fölvastatott a Budapesti Orvosi Kör rendkívüli ülésén 1897. december 6-án.

Ő maga nem hitt a praedestinációban és bölesője körül, melyet a tolnamegyei kis faluban, Tengeliczén 1832-ben ringattak, semmi oly jel, mely a nagy jövőt jósolja. Apja, anyja szegény, becsületes és dolgos emberek voltak és a kis fiúnak sem sok ideje maradt arra, hogy a gyermekkor gondtalanságának ölében heverjen. «Korán szoktam hozzá, hogy másokon is segítsek és magam is önállóvá legyek, mert hat éves koromban már segitettem atyámnak az ökrök járomba fogásánál és kilencz esztendő korom óta jóformán önálló voltam».

És a mennyire elismerte e tények nagy nevelő hatását saját jellemének, akaraterjének fejlődésére, mégis nem szívesen emlékezett vissza a nehéz időkre és midőn ő állott azon földadat előtt, hogy gyermeket neveltessen, sok munkára ugyan, de nem vezetés nélküli önállóságra akarta szoktatni neveltjét.

Mert korai önállóságának hátrányos részleteire is emlékezett. Hogy mint minden ilyféle gyermek, pajkos is volt, ezt még megbocsátotta később magának és örült, hogy akkor, midőn harangozás közben a toronyból kiesett, ennél egyéb baja nem történt, de azt már maga is némi sajnálkozással emlegette, hogy iskolatársába, ki őt gúnyolta és ki ezzel föl nem hagyott, mint azt megigérte, a kés hegyét tényleg beleszúrta.

Nem szívesen emlékezett ez időkre, melyekből természetének egy-egy önmaga előtt sem ismeretlen hibája maradt meg, pedig későbbi sikerének kulcsa is ez időkben rejlik. A mint ő gyermekkorának és kis diákkorának egy és más eseményét leírta, abban a pártját ritkító észlelő képesség nyilatkozik meg, mely a földjét is annyira szerető magyar földműves embert jellemzi és mely később is legkiválóbb sajátsága lévén, benne genialitássá fejlődött. Úgy látszik, hogy már mint gyermek az egészet és részleteit egyszerre látta, látta és bírálgatta és élesen bírálgatta.

Ha a Nemzeti Casinó úgy nevezett «skupstina társaságában» sok tapasztalt úriember előtt azt fejtegette, miért «hara pódzik el», mint ez úri emberek mondani szokták — a zsidó, akkor ő csak Dunaföldvárra hivatkozott, hol ő kis elemi iskolás korában látta, mint eresztett nagy füstfelhőket hosszú pipájából a fűszeres boltos, ki csak foghegyről beszélt és nagy kegygyel adott el valamit vevőinek és mint kerekedett ennek

fölébe a szorgalmas, utána látó és alázatosabb zsidó szatócs. És meg-megbírálta azt a tényt is, hogy bár testvérei, kik himlő ellen be voltak oltva, meghimlősödtek, ő, ki ezekkel együtt egy szobában volt és nem volt beoltva, nem himlősödött meg.

Az eleven eszű falusi fiú nyílt szemei mindent megláttak és midőn Kalocsára került a gymnasiumba s egy szegény asztalos mesterembernél volt kosztos és keveset kapott enni, a műhely összes részleteit, szerszámaikat nem csak látta, hanem ismerte is, és azon bámulatos képessége, hogy a még csak készülőfélben levő munkából már az egésznek képét konstruálni tudta, alighanem kora ifjúságának házi tanulmányaiban gyökerezik.

Nem mintha csakis a műhely körül forgolódott volna; szorgalmas kis diák is volt és bár tilalom ellenére is eljárt a szabad Dunába fürödni és ezért akkori játszótársával és jó barátjával, Than Károlylyal együtt, testi fenyítésben is részesült szigorú piarista tanára részéről, mégis jó tanuló hírében állott és csak az volt a baj, hogy «parádés diáknak» nem volt alkalmas. Mert a hányszor így kellett volna szerepelnie, állandóan erőt vett rajta az, mit későbbi vasember korában sem tudott leküzdeni: az elfogódottság, mely mellett torkán akadt a szó.

Tizenhét éves korában, mint hatodik osztályú gymnasistát az 1848. év eseményei őt is annyiban érintették, hogy beállt honvédek és mint maga tréfálva emlegette, nem volt ugyan alkalma, mint sok, nem ugyan az időben, de később híressé vált honvédek — valami jelentékenyebb csatát megnyerni, hanem mégis nagyon desolált állapotban került haza és egy typhus zárta le számára ez emlékezetes időt. Közel két évet ezután, mint valami gazdasági gyakornokféle töltött, de becsvágya sarkalta és fölkerülve Pestre, itt a piaristák gymnasiumában fejezte be középiskolai tanulmányait, közben «conditiók» vállalásával önmaga gondoskodván megélhetéséről.

Ily «conditiókra» volt neki sok alkalmas és sok alkalmatlan sajátsága. Alkalmas az, hogy más iskolatársainál idősebb és még a saját korával arányban is fölöttébb komoly és szorgalmas tanuló volt, kit tanárai ezért nyugodtan és jó szívvel ajánlhattak is; alkalmatlan sajátsága pedig az volt, hogy önérzete és az a szokása, hogy véleményét szerette sza-

badon nyilvánítani, őt nem a legtürelmesebb és leghajlékonyabb házi instructorrá tették.

Mindenki, ki ez időből emlékszik reá, nagyon komoly fiatal embernek mondja és hogy e komolysága nem csak a külsőben mutatkozott, legérdekesebben bizonyítja az a tény, hogy mint érettségire készülő és másokat is erre előkészítő gymnasista, időt talált még arra is, hogy algebra-tan-könyvet írjon, melyet azonban, mivel véletlenül éppen akkor egy piarista tanár adott ki egyet, maga már kiadni sem próbálkozott. Érdekes e tény sok irányban. Bizonyítja a fiatal ember szorgalmát, bizonyítja előszeretetét az exact reális tudomány iránt és bizonyítja azt is, hogy bár meg volt hajlama és meg volt tehetsége is a komoly irodalmi munkásságra, ezt legyőzte benne egy sajátságos, szinte félénkségszámba menő óvatosság, mely nyilván azon bonczolgotó kritikában gyökerezett, melylyel ő mások munkásságát nézte és mely alól önönmagát sem tudta emancipálni.

Mint a parádés dictiózásnál, úgy az írásnál is megakadt — és midőn a saját cselekedeteit, orvosi munkásságának eredményeit kellett majdan a nélkülözhetetlen irodalom útján világgá híresztelni, elakadt, habozott. És mint hajdan algebráját megelőzte a kegyesrendi tanár, úgy később orvosi eszméit is megelőzték, nem, utolérték és irodalmilag elhagyták mások és mint Amerika neve nem fölfedezőjének, hanem egy kalandor útleírónak nevéhez fűződik, úgy sok, mit ez a magyar ember gondolt és tett, mit először látott és először cselekedett, más, idegen nevek alatt foglalt széles helyet a tudományban és irodalomban.

De hisz erre majd rátérünk akkor, ha arról a pályáról szólunk, melynek most, mint a budapesti egyetemre beiratkozott orvosnövendék, lelegején állott. Komolysága itt sem hagyta el, és sajátságos, hogy ifjú medikus-társai mulatságai-ban, szórakozásaiban nem is vett részt. Bár igen szorgalmasan látogatta az előadásokat, az időtájt nem is nagyszámú tanuló társait alig ismerte, barátságot csak egygyel, Gabriellyel, egy genális fiúval tartott, ki ha némileg könnyű vére következményekép korán sirba nem dől, a magyar orvosi kar disze lett volna.

Igaz, hogy küzdelme az élettel és az életért nem volt könnyű, mert bár szülei a mi keveset tehettek, megtették

Józsijokért — ez a kevés legföljebb valami kis jó fehérenemű volt. Józsijok pedig itt Pesten, Krippel divatárusnénál az Uri-útczában lakott egy akkora szobában, hogy a vendég már csak az almárium tetejére ülhetett.

De azért komolysága mellett sem volt valami elsavanyodott legény, valami tormába esett féreg. Voltak neki különösen jogász-barátjai, kikkel igen kedélyesen elmulattak az uri-útczai marchande des modes kis szobájában és hogy ő maga milyen kedélyesen fogta föl helyzetét, illusztrálja egy levél, melyet egy az időben Bécsbe ment jogász jó barátjának, most curiai tanácselnöknek írt és melynek eleje és vége a java humorjából való, közepe a levélíró éles megfigyelésének tanúbizonysága, írálva pedig, az a tömött, majdnem túltömör irály, mely néhány szóval egész mondatokat pótol, mely oly jól esik annak, kinek elméje ilyenek befogadására képes, mely azonban kétségtelenül nem a nagy tömegnek való stílus.

A levélben 1855 február, 23-án, mint harmadéves medikus, ezt írja: «Hamis időket élünk: ki az áradástól fél, ki az apadástól. — Nem csoda, hogy a régiek szerették a sok istent, következetesebb is az, mint az egy istenség; ha sok isten van, bátran folyamodhatik akárki akármilyen bajban a sok közül egyikhez, melyiknek az ügye éppen szakába vág s remélheti, hogy pártolóra talál ennél vagy annál bármiféle ügyben. De így, ezzel az egygyel nagyon nehéz boldogulni; mert ha csak vagy nagyon köpenyforgató, vagy hizelgő, vagy ki tudja mily természetűnek nem gondoljuk s ha csak valami kis következetességgel fölruházottnak képzeljük, előre is tudhatjuk, hogy visszautasítottunk, ha nálunk valami több érdekekkel bíró embertársunk valahogy éppen ellenkező kéréssel lepte meg. Már például nem desperálhat-e valami kukoriczát művelő református gazda-ember, esőre levén szüksége, ha a katolikus pap éppen akkor repczéje betakarítására száraz időt kér. — Ordítozhatok én is, hogy valamikép jőjjön nedvesebb idő tárczám apályára, nem hallgatja meg senki, mert ez a gonosz nép ezrenként apadásért esd. — No de hisz majd megélesedik talán még annyira a torkom, hogy túlrikítom a sokaságot s meghallgattatom». Miután a gondviselésbe való bizalmának ekkép adott kifejezést, levelét így folytatja: «A gyerekek — tudniillik közös ismerőseik — Isten tudja, hogy is viselik magokat; ki így, ki amúgy. Gabriely a szó betűszerinti értel-

mében lump — éjeket tölt lakán kívül; nevelődött is egy kicsit, de pusztult is! — Sándor legjobban viseli magát, ő eximiójával nagy öröömre van. — A kis Kokinak kissé kemény a feje, ha kevés idő alatt megpuhulna, talán még belőle is válnék valami; újabb időben kezdek egy parányit reményleni. — Gábornak is örülne az ember, de! — — — majd talán örülhetünk is. Tíz nap nagyobb bizonytságot szerezhethet — csak valahogy ismét valami négy lábú ne szökjék kertjébe. — Dolgozik, talán nem lesz hiába. — Endre barátunk is bekacsint néha, nem tud megbarátkozni házi szokásaimmal. — Úgy szeretném már önt látni, hogy no, — menjen haza húsvétra s utána egy hétre, jöjjön Pestre, — találkozzunk s töltsünk el becsülettel együtt pár napot». — Levelét így zárja: «Élek és lakom mindig Krippelnénál, de ne gondolja ám, hogy valami generis feminini magnetismus tart ott; mert még ez iskolai évben nem is beszéltem velök; annál kevésbbé fizettem lakásomért; ők türelmesek, nem kérik; tartsa őket érte egészségben az ég, hogy még soká várhassanak. — Fogadja jóindulatú kényszerítését szerető barátja, Kovács Pistának».

«Pista» volt az ő deák-kori nome de guerre-je, mert az időtájt az volt a szokás, hogy a deákok azon esetre, ha valami csinyt követnek el és futni volnának kénytelenek ily, a fölismerést megnehezítő álnéven kiáltottak egymásra; így volt az ő neve Pista és még évek után is, assistens korában is így írta nevét barátaihoz intézett leveleiben. És e levelek fönt idézett példája még a nem szakértő graphologus előtt is föltűnővé teszi, hogy ezt egy jókedélyű, környezetét jól megfigyelő és a szűk viszonyok között is magában bízó fiatal ember írja, ki követte Horatius bölcs tanácsát «aequam memento rebus in arduis servare mentem» és a sanyarú körülmények között is megőrizte elméjének egyenes voltát.

De az érdekes az, hogy még sokkal inkább mint ő maga, bíztak mások benne és mint ő maga azt gyakran nevetve elmondotta, határtalan bizalommal voltak irányában szabója és suszterje, még pedig Pestnek akkor legelőkelőbb úri suszterje, Vadász, kik éveken át hitelre dolgoztak neki és az ő aggodalmait azzal csillapították, hogy föltétlen bizalmukat fejezték ki az ő jövőjében. És úgy látszik, hogy ha nem is valami nagyon, de némiképp mégis javultak viszonyai, mert az orvosi studiumok befejezésére felment Bécsbe és ott öcsce anyagi támo-

gatásával, ki akkor már Kolozsváron üzletben foglalkozott, folytatta tanulmányait.

A bécsi egyetem akkor hírének és dicsőségének zenith-jén állott és Hyrtl, Brücke, Schuh, Oppolzer, Skoda, Rokitszky, Späth tanárok, méltán voltak a tanítványok bámulatanak tárgyai. A Bécsbe került tözsgyökeres magyar fiúnak a nyelv nehézségeivel kellett küzdenie, de ezzel is sikeresen küzdött és becsvágya az volt, hogy még a diplomát is az előtte idegen nyelven tett szigorlatok alapján nyerje el. Teljesen elsajátította a nyelvet, úgy, hogy mindent, még annak legfinomabb fordulatait is megértette, a beszédet is győzte, de úgy, hogy még negyven év után is a magyar ember előtt érthetetlen nemi megkülönböztetéseket eltévesztette és általában «die Bauch»-ot és «die Mund»-ot mondott; de bár úgy tartotta, hogy a sok nyelvismeretre, már tudniillik a beszélésre, leginkább a hotel-portásoknak van szükségük, a nevelt fiának mégis már gyermekkorában hozatott német, francia és angol nevelőnőket.

Szorgalmasan tanulgatva németül és a medikát, a jó magyar fiúk társaságában élő és délutánonként mindig egy kicsit kártyázó fiatal embert csak egy dolog aggasztotta: gyakran igen kínzó szívdobogási rohamok lepték meg, pulsusa arhythmikus lett, lélegzete elakadt. De a Skoda tanításait halló medikus nem akarta magát soha még csak meg sem vizsgáltatni, akkép okoskodván, hogy ezzel a legjobb esetben sem gyógyul a baj és egészben arra szorítkozott, mivel azt vette észre, hogy különösen gyors járásnál áll elő baja, hogy lassan járjon, még ha ez által elkésnék is. Az orvoslás bevált, szív-baja elmúlt és élete végéig soha még csak nyoma sem jelentkezett.

Bécsben 1858-ban a simpla medicinæ doctori diplomát elnyerve, hazajött és a sebészmesteri szigorlatot Balassánál tette le s folyamodott is a megüresedett mütönövendéki állásra; de bár Balassa maga pártolta és a facultás is őt terjesztette föl, fönt, tudniillik Bécsben, nem ő, hanem versenytársa, Navratil, lett ez alkalommal a győztes és ő csak egy további várakozási év után érte el vágyainak czélját, a klinikai alkalmazást és nem sokára azután, dr. Tóth Nepomuk János kiérdemülése után, az assistensi állást is.

Ez időben, mintha tényleg sikerült volna az, mit évek-

kel azelőtt tréfásan úgy emlegetett, hogy «kiélesedik a torka» és «így meghallgattatásra fog találni»: következetesen jobbra fordult sorsa. Még nagyon nehezen ment a szigorlatok idejében és mikor végzett, saját állítása szerint 4000 forinttal volt kevesebbje, mint semmi-je.

De ekkor egy jó barátjának szerencséje neki is előnyére vált. Egy fiataalkori pajtása, Teodorovics Anasztáz, ki mint középiskolai tanár éldegélt, valami hamburgi gazdag rokonától tetemes, néhány százezer forintra rugó összeget örökölt és az ily módon pénzhez jutott derék fiatal ember, ki Tomorira magyarosította nevét, a maga és mások művelésére akarta első sorban fölhasználni váratlanul szerencsését. Külföldi útra kelt és ez útra magával vitte Kovács József barátját, ki a maga éles szemeivel sok olyat látott és olyanra figyelmeztette mæcenását, mit ez maga talán észre sem vett volna. Németország, Franciaország, Belgium, Dánia voltak e tanulmány-útazásnak főcéljai és még évtizedek múlva is lelkesedéssel beszélt Kovács a Thorwaldsen-Muzeum skulpturáiról.

De még más tekintetben is nagy hasznára volt Tomori barátsága, mert ez bőkezű mæcenása volt a hazai íróknak is, és Kovács az ő révén ismerkedett meg az akkor élő jelentékeny írók közül számossal, az írók révén pedig sok a köz- és politikai élet terén szereplő férfiúval, mint Kemény Zsigmondal, Deák Ferenczcel, kik a nemcsak szakmája terén jól képzett, de minden egyéb kérdésben is föltűnő gyorsan tájékozódó, világos elméjű és egészen meglett férfi számba menő ifjút gyorsan megkedvelték, még ha néha túlságosan őszinte nyilatkozatai nem voltak is egészen inyökre. — Mert meghunyászkodásnak, a bármely téren való tekintélyek imadásának nála semmi nyoma sem volt, félvállról vagy vállveregetve vele senki sem beszélgethetett, nemcsak azért, mert már imposáns termete is nehezé tette ezt, de legkivált azért, mert gerincze már akkor sem hajlott. Bárhol jelent meg, nem lógós volt, de előljárt szóban és a tettben, s jellemző azon csekélység, hogy bár maga nem tánczolt, a tánczmulatságokban, melyekre elment, mégis ő volt a főügyvivő és ő igazgatta a tánczosokat és tánczosnőket, szóval azt tette, mit évtizeddel később, mint rectorról, egyik tanártársa, kinek elharapódzott ápolónő-személyzetét kimustrálta, méltatlankodva mondott: basáskodott.

Pedig e basáskodás nem volt más, mint a szellemi fölény érvényesülése, mely a gyöngébb akaratot néha tényleg igába is hajtja, és mely ha ellentállásra talál, ezzel szemben türelmetlenül, sőt kiméletlenül is érvényesül.

Assistensi működésének ideje nem jól kezdődött. Egy jó barátjánál, Bencsik Györgynél, Nyitra vidékén vadászatot lévén, kocsiból kiesett és bokáját törte. Két héttel ez esemény után (1861 októberében), így ír fönt említett barátjának, ki akkor már egri lyceumi jogi tanár volt.

«Hogy én nem tartozom a sorsnak úgy express kegyletjei közé, az előtted nem új dolog, de a mint e disgratia-félet recentissime megint friss emlékezetembe hozta, már az mégis új lesz». — És itt leírván vadászati kirándulását, mondja, hogy öt órai vadászat után kocsira ülve, ez egy fordulónál eldült, «s mi történt velem, nem tudom, de azt igenis, hogy midőn lábra akartam állni, nem tudtam, bal lábam talpa kifordulva az ég felé nézett, jeléül annak, hogy lábam eltört. Kocsink összetört, engem egy ökör-szekéren vittek aztán a faluba, nem kis aggodalmaim között, mert ámbár a férfias resignatiót, melylyel a megesett szerencsétlenségbe magam beletaláltam, nemcsak a jelenvoltak, hanem én is máig bámulom, azon kétség, mely a csizmában levő törés minőségére nézve még fönnállt az ily orvos-féle ember képzelme elé nem a legkecsesebb panorámát tárta. Alig vártam, hogy lakásunkra érve, csizmám a háziúrral levágassam, hogy lássam mi történt benne? S az autopsia kisüté, hogy bal lábam belbokája letört s hogy a fölött egy tenyérszél alszáram mindkét csontja eltört. Ilyetén befundok általán nem kedvesek, még kevésbbé az ember saját tagjain; volt ezenfölül tetemes zúzódás a czombom közepéig, de hála Isten, a bőr át nem lyukadt. Én azonnal bepólyáztatva eltört lábam, arra kértem Gyuri barátomat, hogy fogasson be, hogy a Tarnóczról induló sebesvonattal hazautazhassam és kilencz órakor már lakásomon voltam. Ha a constitutió az én organismusomban is oly kudarcot nem ér, mint egyebütt napjainkban, három hét múlva próbát teendek lábomra állni; addig ágy, szoba, mankó! És most, hogy a csontosodás az én lábomban annál jobban és erősebben történhessék, ne feledd el, ha Egerből följössz, mire én számolok, egy czilinderekkel terhelt ferschlagot azon szándékból pakolj föl, hogy azt aztán nekem szánjad, ha pedig soká kimaradnál

— mit sajnálnék — úgy keress módot, hogy a láda és tartalma ki ne maradjon». És e szerencsétlenség, melylyel assistens aerája kezdődött, valóságos szerencséje is volt. Ekkor vált, mint ő szokta mondani, nyilvánvalóvá, hogy az, ki őt évekkal ezután oltárhoz kísérte, már évek óta, kis leány kora óta, midőn mint testvérbátyjának nevelője és barátja, házukhoz került, becsülte és szerette. Ezért is azonban előbb meg kellett küzdeni, mert a nagyon szókimondó fiatal ember nem valami fölöttébb engedékeny vőnek ígérkezett.

És még egy tekintetben vált jelentőségteljessé e lábtörés. Bizonyos merevedéssel a bokában gyógyulva, lényegesen alaszállította az addig fölöttébb serény ember mozgékonyosságát és teste soha többé szellemének gyorsaságát követni nem tudta, minek kevésbbé gyors eszü, de fürgébb lábú ellenfeleivel szemben nem egyszer az életnek neki oly bőven kijutott harcaiban kárát vallotta.

Tisztelt Gyülekezet! Ha talán magam is beleestem az emlékbeszédek szokásos hibájába és túlbőven foglalkoztam a férfiú ifjúkorával, melyben cselekvés, gyümölcsöző tettek alig, csak hangulat és nem is épen a legkellemesebb hangulat mutatkozik — ezt azért tettem, mert ez ifjúság megmagyarázza azt, mi a férfiú cselekedeteiből magából nehezen vagy épen nem volna érthető. Őt sokan csak erősnek, csak csupa akaratból, csupa harci és küzdelmi kedvből állónak, gyakran erőszakosnak, mindig a saját nézetében megmaradónak, reformernek és mégis maradinak, hivatásában kegyetlennek, kedélytelennek hirdették, de mások kedélyesnek, sőt kedélye befolyása alatt szinte gyermekiesen ellágyulónak, a baráti szóra hajlónak ismerték.

Mindennek kulcsa jórészt nevelődésében rejlik. Egészen maga nevelődött és megtanulta, hogy az akadályokat az ő ereje nem megkerüléssel, hanem egyenes nekimenéssel győzi le és a ki őt küzdelemben látta, az benne tényleg csak az akaratát erőszakkal is érvényesítő férfiúra akadt, ellenben a jó szó, melyhez pedig ifjúságának érdes viszonyai között ritkán volt alkalmá, teljesen hatalmába ejtette. A jó szó, mondom az őszinte, jó szó, mert a hízeltésként az ő beható szeme, mint a sas az egeret, mindjárt észrevette és ezzel őt megejtetni nem lehetett. E küzdelmekben megtanulta azt is, mint kell barátait megválogatni. «Cognoscitur ex sociis

qui non cognoscitur ex se», és a kikkel ő életében bizalmasabb, bensőbb viszonyba bocsátkozott, azok hozzá hasonló erős akaratú, jellemben nem ingadozó férfiak voltak — és soha sem lehetett valakire, kivel ő igazán baráti viszonyban élt, jellemfogyatékoság miatt újjal mutatni. És erre őt mind fiatalságának küzdelmei aczélozták és képesítették. De mert megszokta a küzdelmet, azért ő a béke idejében nem volt az igazi, mert akadályokhoz volt szokva ereje, azért lankadt, midőn a sors fordultával már nemcsak a saját ereje, hanem a szerencse is emelte.

És Balassának is voltak már, ha nem is ügyesebb, de engedékenyebb és könnyebben bánható assistensei, mint a minő Kovács volt. De azért a síma, előkelő külsejű, nagy világfi-modorú tanár mégis megszerette, vagy legalább is nagyon megbecsülte ily modorbeli előnyökkel kevésbé fölruházott assistensét. Mert nagy hasznát vehette. Az ő mesteri intentiói a tanítványban ritka receptióképességre találtak és nemcsak a Middeldorp galvánégetőt nem tudta más úgy összeállítani és kezelni, de a rendet föntartani, rendet csinálni, műtétéknél gyorsan és célravezetőn intézkedni, az orvosi beavatkozás célját és lényegét fölfogni, ehhez sem értett más oly jól, mint ez az assistense, még ha nézeteik nem mindig voltak is az előttük fekvő betegre nézve azonosak.

Még klinikai assistensi működése alatt (1862) habilitáltatta magát a műtéttanból magántanárrá és kik mint ilyennek hallgatták cursusait, máig sem győzik dicsérni azt a kitünő és mindenkit lekötő tanítást, mely a fiatal docensnek, érdes modora mellett is, csakhamar a tanuló ifjúság rokonszenvét szerezte meg.

Ez időből több irodalmi munkája származik, melyeket az *Orvosi Hetilap* hasábjain közölt és ez időtájt műtétteni cursusaira is állított egybe egy kéziratban félig megmaradt műtétteni munkát, melyet szintén ki akart adni, de mely szintén csak az akarás stádiumában maradt, bár e munkának tervezete és egyes fejezetei olyanok, hogy bátran még harmincz év múlva is sajtó alá volnának adhatók.

Így dolgozgatván, lassan kiérdemült assistenssé vált és mivel akkorában még ilyenek számára adjunctusi stallumok nem voltak, egy szép nap kint állott az életben, nőül vette, kihez már régen vonzódott, és azt tette, mit ilyenkor mindenki

megtesz: állásért folyamodott és úgy járt, mint mindenki, ki kelleténél korábban elárulja, hogy benne van még más valami is, mint csupán csak egy alázatos folyamodó: szerencsésen megbukott. Mert az az érdekes eset történt vele is, a mi meglehetősen exclusiv természeténél nem is volt csoda, hogy hamarabb volt ellenpártja, mint pártja és így, bár minden qualificatioja és még annál több is megvolt, midőn a Rókus-kórház egy osztályorvosi állására pályázott, nem ő választatott meg, hanem egy másik becsületes féfiú, ki se azelőtt, se azután valami mélyen nem zavart vizet.

Szerencséjére azonban egy országos szerencsétlenség, a porosz-osztrák háború és ebből származó baj nyitott teret az ő nagy munkakedvének és még nagyobb munkaképességének. A ludoviceumi kórház I. sebészi osztályának vezető orvosa volt, és mint a többi sebészi osztályok consulense működött öt hónapig és ez idő alatt nemcsak nagy sebészi hivatásának számos és félreismerhetlen tanújelét adta, nemcsak elsőnek dolgozta föl magát az egész ott működő orvosi karban, de férfias, egyenes, semmitől vissza nem riadó föllépése által a maga személyében a nem katona-orvosi személyzetnek és a különösen az időben még fölöttébb rátartó katonai hatóságok előtt is nagy tiszteletet vívott ki. És így nem volt csoda, ha közte és egy becsületben megöszült, de el is évült főtörzsorvos között kitört viszályban nem ő húzta a rövidebbet. Azon tapasztalatoknak, melyeket itt szerzett, nagy hasznát vette akkor, midőn néhány év múlva a honvéd orvosi tisztikar megteremtése és szervezése körül közreműködött. Itt működése alatt gyakrabban volt alkalma a királynét is kalauzolni, ki a sebesülteket látogatta; a fiatal főorvosnak fesztelen, minden alázatosságtól ment viselkedése sok fejcsóválást idézett elő. Mert Kovács, bár életében sok nagy úrral érintkezett, udvaronczezá lenni sehogy és semmiért sem tudott.

De hát a háború is elmúlt és — mint ő mondani szokta — «a sebesültek közül is ki meggyógyult, ki nem», és Kovács megint alkalmazás nélkül maradt s nem rendelkezvén azon sajátságokkal sem, melyekkel a nagy praxist szerezni lehet és kell, elég nehezen küzdött. De mert most már bízott abban, hogy győznie kell, nem tágitott, és nem fogadta el a neki ajánlott kolozsvári sebészi tanintézetnél megürrült sebész-tanári

tanszéket, mert nemcsak a Karolina-kórház gyarló viszonyai nem vonzották, hanem úgy hitte, hogy onnan, Kolozsvárról, annál kevésbé kerülhet valaha vissza, minél több érdemmel szolgál reá a majdani előléptetésre; oly skeptikus fölfogás, melyet az események másokra nézve teljesen igazoltak is. El volt készülve a hosszú, kitartó küzdelemre, midőn tanárának, Balassának, váratlan halála a küzdelmet ugyan rövidde, de annál hevesebbé tette.

Balassa tanszékének elfoglalására voltak ugyan többen választhatók, de igazán hivatottak csak kevesen. Egy, a kit sok kiváló sajátága erre minősített és számos előkelő összekötetése bizonyára oda is segített volna, Tóth Nepomuk János, korán elhunyt és így leginkább a tíz évvel idősebb Lumniczer maradt komoly vetélytársul, komoly annál inkább, mivel mint már említém, a mi párt, compact, tömörült párt volt, mellette foglalt állást és akkori divat szerint a bécsi szaklapokat, nevezetesen a *Wiener Med. Wochenschriftet* is ily irányban mozgósították. Kovácsnak pedig, mint már említém, nem pártja, hanem csak ellenpártja volt.

Még némileg nem csak szak-, nem is személyi, hanem confessionális szempontok is érvényesültek. Balassa lutheranus protestáns volt és a mily nehezen tudtak állást foglalni a protestánsok az egyetemen — melynek katolikus jellegét, mint tudjuk, ma is hangsúlyozzák — oly szívósan védelmezték a már egyszer elfoglalt positiókat és érthető, hogy Balassa tanszékét is mindenképen egy hitsorososuknak szerették volna megmenteni. És itt azután először mutatkozott igazán nagy ereje az egészen saját erejére hagyott Kovácsnak, ki bámulatos mozgékonyssággal és bámulatos rövid idő alatt kivívta a harczot és a helyettesítés kérdésében a tanári karban egy szavazattal győzve, ezzel a kérdést végleg eldöntötte.

Mert a mint egyszer helyét a kathedrán elfoglalta, a mint alkalmá nyílt igazi hivatottságát e nagy igényű állásra demonstrálni, többé másról, mint róla, a tanszék végleges betöltésénél szó sem volt. Erre más már nem is jelentkezett. Kovács a tanszéken úgyszólván napról-napra nőtt, úgy, hogy még azok is, kik nem szívesen látták ott, kénytelenek voltak elismerni, hogy arra termett.

Nem mintha elődjének összes sajátságait örökölte volna.

Sőt bizonyos sajátságaiból majdnem semmit. Annak udvarias, megnyerő, nyájas természete, majdnem egészen hiányzott utódjából. Annyira nem törődött a népszerűséggel, hogy míg Balassa egész tanári működése alatt orvosnövendék sebészi szigorlaton alig bukott, és a sebészek, a kisebb minőségű orvosok voltak úgyszólván kizárólag a vizsgán való bukás veszélyének kitéve, Kovács e tekintetben nem ismert és nem tett elvi különbséget és a vizsgákon való szigorúsága, mint népszerűtlenségének főfactora, úgyszólván élete végeig nem a bukkantaknak, kik néhány hónap késedelemmel — de több tudással — mégis csak czélt értek, de neki okozta a legtöbb kellemetlenséget.

De ha nem is örökölte Balassának megnyerő személyes sajátságait, működése a tanszéken e kathedrának tekintélyét nemcsak nem csökkentette, hanem nagy mértékben emelte. A kés mesteri kezelésében egészen Balassa nyomdokába lépett, bátorságban sem állott mögötte, az előadás világossága és közvetlensége tekintetében fölülmúlta és eltérni leginkább abban tért el, hogy úgyszólván első percztől fogva a maga lábán állott. Előnye volt-e ez vagy hátránya, majd erről még szólunk, de az bizonyos, hogy erősen kifejezett egyéniségének volt egyik jelensége és az is bizonyos, hogy a reformok, melyeket a tanszéken életbeléptetett, tényleg a sebészet haladásának szellemében voltak, még ha nem is utánoztak semmiféle idegen chablont. És nem kis szabású reformok voltak ezek.

A különféle sebpépeket és theákat főző, nagy tapasztalatú klinikai famulusnak, Gáspárnak és a pépes bögréknek nyugdíjazása, a hideg, jeges borogatások kiküszöbölése a műtétek után : mindezek megfeleltek a kor szellemének és ha nem fogadott is el mindjárt valami már gyakorlatban levő methodust, hanem bizonyos józan eclecticismusnak hódolt, ezt azért tehette, mert éles szeme a sebkezelés kulcsát már akkor nem egyes szerekben és nem egyes methodusokban, hanem az egész rendszer megváltoztatásában látta és e rendszert a minden téren érvényesülő tisztaságban kereste. Ennek a rendszernek képezte kiegészítő részét az ápoló személyzet gyökeres reformja, mely egy jól fegyelmezett egyházi rend, az ily hivatásnak élő apácák személyeiben találta a biztosítékot; ezt a rendszert volt hivatva megvalósítani az az általa

mindjárt szorgalmazott új klinika, melynek minden egyes részletében úgyszólván tökéletességre vitetett mindaz, a mit ma a sebek jó gyógyulása nélkülözhetetlen kellékének mondunk.

Mindez nem könnyű föladat volt. Az apácák behozatalát az országba katholizáló törekvésnek gyanúsították. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ő ugyan mindig hithű katolikusnak vallotta magát, noha nyakassága miatt majdnem mindenki kalvinistának hitte, de tulajdonkép egy jól kikristályosodott szabadon gondolkodó philosophus volt, — de nem az atheisták dogmatikus és türelmetlen fajtájából, hanem abból, mely mindenkit a maga tetszése szerint enged üdvözülni és csak a túlkapásokkal szemben ellenálló, a mint hogy jó katolikus létére a legkurtább módon kiutasította klinikájáról a szent képeket, úgy, mint az oda fölöslegesen járó papot. Jellemző, hogy legkivált ünnepnapokon szeretett operálni, valamelyik egyházatyára hivatkozva, mondván, hogy «a ki jót cselekszik, az imádkozik».

És hogy az idegen származású apácák behozatalánál még nem is az idegen elem iránt való rokonszenve vezette, bizonyítja az a tény is, hogy kathedrájára való lépésétől fogva soha többé mütönövendékei és segédei közé olyat nem fogadott be, ki idegen egyetemen végzett és ez alól még akkor sem tett kivételt, mikor legkedvesebb barátainak egyike valamelyik rokonát, és akkor sem, midőn az iránta nagy jó indulattal viseltető Simor primás a saját öcsését akarta melléje juttatni. Az ő «nem»-je nem alku tárgya, hanem határozott «nem» volt.

Kovács nagy elmetehetsége még csak most mutatkozott jogai oldaláról és így nem csoda, ha tekintélye a karban és az egyetemen is oly nagy gyorsasággal nőtt, hogy minden eddigi szokás ellenére, a legközelebbi rectorválasztásnál őt, ki a kar legfiatalabb tagja volt, választották meg e méltóságra. De nem üres méltóság volt ez az ő kezében, hanem valóságos hatalom.

És ő e hatalommal élt, élt úgy, a mint azt az általa szolgált ügynek javára vélte, nem törődve azzal, hogy egyéni érdekeket sért és nem törődve azzal sem, hogy a rectori élet rövid, az itt szerzett ellenségeskedések pedig hosszúk.

Kezdte azzal, hogy egy fulminans beszédet tartott az egyetemi tanítás függetlensége érdekében és az egyetem éle-

tébe való külső hivatlan beavatkozások ellen. E külső beavatkozások akkorában a parlament segítségével az orvosi facultáson a homœopathia számára két rendszeresített tanszéket vittek keresztül. Soha azelőtt és azóta sem keltett a magyar egyetemen elhangzott rectori beszéd oly nagy föltűnést, tetszést egyfelől, nem tetszést, sőt dühöt másfelől. Mert a beszéd, melynek thesise az volt, hogy «tudományszakot állítani, mely az egyetemi oktatásban tanszékkel képviseltessék, csakis a karok javaslata alapján lehessen» és mely thesinek támogatására, mint mondá, «a mester köré sorakozott szabadkőművesek és néhány, a botrány fokozásában mulatságot lelő sportkedvelő» ellen fordult, úgy magyaráztatott, mintha ez a liberalismus ellen intézett támadás lett volna, a mely liberalismusnak szabad akármily doctrina számára tanszéket állítani. Az új rector azonban ezt a liberalismust, a parlamenti pajtáskodást, a mely ily alakban nyilatkozott meg, nem szabadelvűségnek ismerte el, hanem «elvtelenség»-nek mondomta.

A sajtó, komoly és élczlap-irodalom egyaránt hevesen reatámadt, az ifjúság ellenben küldöttségileg tisztelgett nála és fáklyásmenettel is megbecsülte, a mely alkalommal az ifjúság szónokája így szónokolt: «A folyondárnak tölgy kell, hogy ahhoz kapaszkodva s vele együtt haladva, nagyra nőhessen. A tölgy ad a folyondárnak fejlődéséhez szükséges tápot és ennél fogva életet. Azonban a folyondár nem hálátlan növény, levelei alatt helyet ad a tölgy magvának, hogy majdan belőle új tölgy keljen. E tölgy te vagy és hozzád kapaszkodunk mi, a gyöngye folyondár s halás köszönetet hozunk neked azon erélyedért, a melylyel karunk és egyetemünk autonom érdekeit mindenki ellen megvédeni kész vagy». Jól választotta-e az ifjú szónok hasonlatát? Jól, csak a tölgyre kapaszkodó folyondár sajátságait nem sorolta — mind, — de az idők ezt a sajátságát is megmutatták.

De hogy a beszédre magára visszatérjek, ez nem valami különös szóközi diszszel fölruházott remekmű; ez sem szép fordulatokkal, sem nagy conceptióju eszmékkel, sem megkapó hasonlatokkal nem dicsekedik, semmi egyéb nem volt, mint igaz és bátor szózat, mely akkor mindenkit, szabadkőművest és mágnást, papságot és parlamentet egyaránt bántott, és ezért e bátor szó akkor olyan esemény volt, mint a minőről a kiváló

francia államférfiú, Broglie azt mondja: «Vannak esetek, mikor a szó azonos a tettel».

És a sajtó éles támadásaival szemben megnyilatkozott az elismerés nemcsak az ifjúság, hanem a hazai orvosok részéről is, és számos vidéki orvosegyesület sietett üdvözlésére. Őt magát nem lepte meg se a tetszés, se a nem tetszés. Előre tudta, mert szokása szerint nem bízván elegendően stílusában, két kiváló irodalmi férfiú, Gyulai Pál és Nagy Miklós előtt elébb fölolvasta beszédét, nem rossz-e annak irálya, és miután ezek ily irányban megnyugtatták és csak a benne rejlő támadás veszélyes voltára figyelmeztették, ez utóbbi miatt nem aggódott.

Jellemző egész gondolkozására az, mit az őt szintén üdvözlő borsodmegyei orvosegyletnek köszönő válaszképen írt. «Tanári-orvosi pályámon, mint mai tisztemben, az emberi igazságok keresése s hol meglelem, annak őszinte hirdetése képezi törekvésem. Úgy vagyok meggyőződve, hogy a téren, melyen munkálkodni csekély tehetségemnek osztályrészül jutott, úgy töltöm be hivatásom, úgy teljesítem kötelességemet, ha e zászló mellett híven maradok. Az én szakmának természetében van, hogy igazságai, vívmányai az emberek javára alkalmazásban legtöbbsnyire fájdalmasak. S ha szakmának, melylyel annyira összenőttem, e fájdalmas sajátsága is elkísért a rectori székre, ezt sajnálom, — a műtét fájdalmaságárt nem a sebész, a betegség okolandó.» Más ember ebből a sententiából egy külön nagy és szép beszédet csinált volna, ő lapidaris egyszerűségével vidéki kartársainak írta meg.

És az orozslánköröm, melyet e beszéd megmutatott, igazi orozsláné volt, és egy év alatt az egész egyetemet fölforgatta és ismét rendbe, de nem a régi, hanem egészen új rendbe hozta.

Az egész egyetemi administratio, úgy, a mint az most, még pedig technikájában kifogástalanul működik, az ő műve. Még pedig egészen azon angol maximát követve, hogy az intézményekhez megfelelő emberek kellene, ő a nem megfelelőket — szép szerivel, vagy erőszakkal — már a hogy lehetett, eltávolította, vagy kötelességök teljesítésére szorította. A theologiai facultas csak névleg volt addig facultas, mert a növendékei nemcsak ingyen ellátásban részesültek az egyetemi alapból, hanem még tandíjat sem fizettek. Ő a püs-

pököket növendékpapságuk tandíjának lefizetésére szorította. Egyes tanárok a hirdetett themák helyett másokat, az ifjúság szája íze szerint valókat, adtak elő. Ezt ő megszüntette. Az egyetem pénztárában a pénzek, az egyetem folyosóin a szemét gazdátlanul heverték, ő mindkettőnek gazdáit előkutatta. Az új egyetemi könyvtár berendezésére a könyvtárnok-tanár egy «tudományos» rendszert ajánlott, mely mellett a könyvtárnak egy évnél is tovább zárva kellett volna maradni, ő ezt a «tudományt» félretéve, Szinnyi Józseffel oly tervet állapított meg, mely mellett egy napig sem maradt zárva a könyvtár.

És mindezt nem nagy zajjal, nem a közvélemény, nem a napi lapok segítségével, sőt igen gyakran ellenére. Semmi képen sem kereste a népszerűséget. Ma az az intentio, hogy az egyetem, mint azt legkivált Angliában oly nagy sikerrel teszi, a műveltséget, a tudományt és a művelődés iránti érdeklődést vigye ki az egyetem falain kívül is és bele a nagy néptömegekbe; akkorában más áramlat volt, az egyetemen kívül állókat iparkodtak bevinni az egyetemre és mindenféle helybeli és idegen nagyságok az egyetemi ifjúság körében iparkodtak népszerűsége és az egyetemen kívüli céljaik szempontjából kíváncsi segítségre szert tenni. A rector ezt nem engedte és akkor a leleményes ifjúságnak egy jó ötlete támadt. Megkérték Jókait, hogy ő tartson egy előadást az egyetemi olvasóköriben. Jókai neve akkor is nagyhatalom volt, és azt hitték, hogy ennek a rector sem mer ellenállani. De bizony mert, és Jókai nem tartott az ifjúságnak az egyetemen előadást és természetesen, hogy a sajtó ezért se valami nagyon barátságosan emlékezett meg a hatalmaskodó rectorról.

De hogy tényleg nem akart hatalmaskodni, hanem csak azt, a mit az egyetem rendjével és céljaival összeegyeztethetőnek nem tartott, megakadályozni, hogy maga is érezte, hogy az egyetemnek arra van szüksége, a mi minden civilizált államban megvan: törvényekre, nemcsak szokásokra és mindenki által másképp és tetszés szerint magyarázható rendeletekre, hanem törvényen alapuló autonómiára, ezt második rectori beszédében mutatta ki, melyben ezt a törvényt, az autonómiát — a legkivált angol és német mintára megállapított autonómiát kívánja. Ez, mint mondja: «a mi viszonyainkhoz idomítva, egyetemünket a gyámkodás nyomása alól kiszabadítsa, nagykorúvá, felelősség elviselésére képessé lenni

engedje, de egyszersmind azon veszélyek ellen is biztosítsa, melyekbe a nagykorúsítottak már sokszor dőltek.» És ez a vaskalapos hírébe jutott rector által követelt törvényes szabadság még ma is csak pium desiderium, az egyetemi autonomia még ma is csak holmi szokásjogból és észjogból és ész nélküli jogból összetett fictió és ezért lehetséges az, hogy az egyetemi autonomiára való hivatkozással minden visszaélésre lehet czímet találni, de soha jó ügyet ez autonomiával megvédeni; és nem lehetett megvédeni az igazi autonomia nagy előharczosát sem akkor, midőn reá mint haldokló oroszlánra, az álaautonomia örve alatt reá törtek.

Ő az ész törvényei által korlátolt szabadságot óhajtotta, de hisz épen az ész törvényei a legkevésbé népszerűek.

Ha tovább időztem rectori működésének vázolásánál, tettem ezt azért, mert ez a működés nemcsak az általa képviselt ügyre, hanem saját életére is epochális volt. Ő maga is elismerte, hogy a mennyire hasznára vélt lenni az ügynek, neki magának annyira ártott rectori működése. Igaz, hogy elismerték és nemcsak szokatlan módon tüntették ki, de még a rectori év letelte után is azt ajánlotta neki a cultusminiszter, hogy vállalja el valamiféle e célra creált czim alatt az egyetem administratióját; igaz, hogy Kállay Béni, az akkori parlamenti pártok egyikének kiváló tagja és mostani közös pénzügyminiszter, még képviselői mandátum elvállalására is biztatta, — de ő bár se az egyikre, se a másikra nem volt reávehető, az irigységből, féltékenykedésből, boszúból ez év alatt annyit vetett el, hogy egész életére elegendő aratni valója maradt.

De ezután munkakedve is tetemesen lohadt. Körülbelől a climaxot maga számára elértnek vélve, bizonyos megnyugvó philosophiájával becsvágyára féket vetett s úgy képzelte, hogy most már nyugodtan élhet. De nem így lett. Szorosan vett társai közül az, kivel éveken át jó baráti viszony kötötte egybe, a hason szellemű Balogh Kálmán, a rectoratusi idők óta, szintén ellene fordult és pártot szervezett, melyben az önálló gondolkodású és pártfegyelemhez soha sem szokott és olyat nem is tűrő Kovácsnak nem volt helye. Mindig mosolygott, ha valaki azt emlegette, hogy «Kovács-párt». «Ilyen nincs», szokta volt mondani, «csak Kovács-ellenes párt van».

Látható, hogy semmi illusióban sem ringatta magát, de

nem is igen iparkodott ezen változtatni. Balogh halála után egy társa bizonyos föltételek mellett vállalkozott arra, hogy vezetése alá pártot toborz. Csak hallgatta az előterjesztést, vége felé már sűrűn tépdeste nagy és sűrű szemöldökének ősz szálait és azután sajátságos rövid, elutasító modorával azt mondta: «No hát én köszönöm, én nekem semmi kedvem janicsár-agának beállani, kit a ki nem elégített janicsárok a legközelebbi alkalommal felkonczoljanak. Maradok a mint voltam.»

És maradt, a mint volt és szerezte magának tekintet-nélküli egyenességével az ellenségeket, mi nem lett volna oly nagy baj, ha legalább számon is tartotta volna azokat. Így ellenben ő már másnap el is felejtette, kit bántott, kinek érdekét sértette, silányította tönkre igaz, de maró sententiáival ma, kit lökött föl tegnap — és ezek mind kiheverve a sebeket és föltápáskodva, félelmetes tömeggé gyűltek össze és legyőzték őt.

Ha tanszék üresedett meg, akkor ő nem azt nézte, hogy oda azt segítse bejutni, a kinek «constellatiói» voltak a legjobbak, hanem azt, a kit ő arra legjobbnak, azaz leghivatottabbnak és legalkalmasabbnak tartott, — még ha különben nem is szerette; és az eredmény az volt, hogy vagy megbukott pártfogoltja és akkor a győztesek és a megbukott is haragudtak reá, vagy győzött pártfogoltja és akkor a szokásos hálát aratta, mely azonban nem nagyon különbözőt ellenségeinek haragjától.

Ez a sorsa követte mindenüvé, hol a köztéren működött és akár e Körnek elnökségével, akár az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek vezetésével, akár az igazságügyi orvosi tanács munkásságának irányításával, mindenütt nemcsak dolgozni, de küzdeni, szó szerint harczolnia kellett; harczolni az ügyért, harczolni a saját nyugalmanak, népszerűségének rovására. Sőt követte ez a sorsa az orvosi gyakorlat terére is, hol szokimondását, hazudozni nemtudását, őszinteségét gorombaságnak keresztelték el és ily czímen üldözték.

És ily szünetnélküli, állandó küzdelmek közepett érte őt tanári működésének huszonötödik évfordulója, melynek ünneplése — akármennyi volt abban az igazi érzés vagy akármennyi a conventionális képmutatás — mégis az egyéniségével környezetéből kiváló férfiú dicsőségét örökítette meg. Ő ez

örömnapon beszélni nem tudott, csak könnyekkel tudott válaszolni, egy igaz, derék szív túláradó érzelmeinek könnyeivel. Kétségtelen, hogy így könnyezett volna ő már harmincz év előtt is, ha szemtől-szembe dicsérik és kívánnak neki jót, mert őt, kit az éles visszavágás terén soha, a legkiválóbb debatterek, mint a minők jó barátjai között sokan, Szilágyi, Kerkápolyi voltak, legyőzni nem tudtak, a jó kívánság banális közhelyei is könnyekre tudták indítani.

Családja arra iparkodott őt ez ünnepély után reávenni, hogy tanszékéről visszavonulva, mint azt magának mindig kívánta — *procul negotiis* — éljen, annál inkább, mert egészségét már évek óta ostromolta a lappangó betegség. De a korán aggott szervezetben még mindig küzdelemre vágyó lélek lakott és a roskadozó izomzatot még mindig erős reflexekre képes idegzet serkentette.

És még tényleg egy nagy rohamot kelle kiállani: erőszakkal akarták őt működése teréről leszorítani. Még egyszer szembeszállt — az öreg Toldi Miklós, a mint az udvaroncز gverek megcsufolják, — kiállt a harczterre, keze már reszketett, de szemei, mindig jól látó szemei nem tévesztették a célzt. Őt, az egyetem legerősebb és legbátrabb rectorát arra szólította föl rector-utóda, hogy propter bonum pacis, szüntetné be legalább néhány napra előadásait. «Én ily kötelességszegésre kapható nem vagyok. A magnificus rector kötelessége pedig nem az volna, hogy engem ilyenre rávenni akarjon, hanem az, hogy elhárítsa azokat az akadályokat, melyek engem kötelességem teljesítésében zavarnak.»

És nem szüntette be előadásait és nem tette le a fegyvert, míg utolsó lehelletével az kezéből ki nem esett, és mint az öreg Toldiról éneklí a költő:

«Feje fölött átment a zimankós élet,
Tele most hideg, de csendes, tiszta tél lett.»

Tisztelt Gyülekezet! És még semmit se mondtam e férfú életét kitöltő munkásságról. Mikép oldotta meg a reá bizott feladatot. Milyen volt mint orvos, milyen mint tanár. Mint művelte szakmáját, melyről ő maga azt mondja, hogy vele annyira összenőtt, tettel, szóval és írásban.

Minden egyes irányban ő nem azok egyike volt, kikből a rendes szám mellett telik ki a tuczat; minden téren ő nem-

csak szintén egy valaki, hanem egy félreismerhetetlen, erősen körvonalozott egyéniség volt, kinek működése nem egy emlékbeszéd, de egy külön tanulmány keretét is kifeszíti. Ma csak jelezhetem, csak működésének apróságaiából összeállított mozaikban mutathatom be.

Nem tagadható, hogy az, mit manapság némelyek jól képzett orvosnak neveznek vagy szeretnek nevezni, nem más, mint a mit a mi öreg bölcseink «chamor nossa sephorim», könyvekkel megrakott számárnak neveztek — és ez ellen a jól képzettség elien, mely az élet földataival szemben azért mégis tehetetlen, ott a hol az ilyfajta képzettség legnagyobb, Németországban, ma már ugyancsak egész irodalom indúl. Ily értelemben képzett orvos Kovács nem volt, de azért igazi nagy orvos volt, ki mélyreható gondolkodással kereste a baj okait és éles elmével megtalálta az orvosláshoz vezető utat is.

Nehéz nyelésről panaszkodik előtte egy beteg, és ő végighallgatva a baj keletkezésének rövid történetét, nem is nyúl sondához, hogy megvizsgálja, hanem fölismeri a baj okául a zavart beidegzést — pezsgőt ajánl a betegnek, ki már több nap óta nem lévén képes nyelni, hitetlenül fog hozzá a pezsgős ebédhez, és kinek ez várakozáson felül sikerül. Olvasta-e ő ezt a medicatiót valamely könyvben? Kétséget nem szenved, hogy soha. — Körömméreg után megmaradt és fölpattogó vak-körömmel fordul hozzá egy a miatt szerencsétlenkedő előkelő beteg. Fölismeri, hogy a vak-köröm oka a szarjú-hámrétegek szétválása és azt ajánlja, hogy hosszabb időn át sparadrap-csikkokkal szorítsa le a körmöt. Olvasta ő azt valami könyvben? Nem. — Epesipolylyal fordul hozzá beteg; ő megtalálja a baj okát képező epeköveket, tágitja a nyilást, közúzóval behatol az epehólyagba, a köveket szétzúzza és eltávolítja. Olvasott, hallott-e ő erről valamit valahol? Nem. Nem olvasta, nem hallotta és nem is írta le; elmondta mint érdekes, apró incidensét orvosi gyakorlatának, de semmi különös súlyt sem helyezett reá, pedig mai napság ez elegendő volna, hogy kellő cikksorozat kíséretében egy tudós híret megalapítsa.

Ez apróságok mutatják legérdekesebben, mily beható volt az ő orvosi fölfogása oly téren is, mely nem tartozott szorosan szakmája körébe. Szakmája terén pedig valóságos művész volt, bátor, vállalkozó sebész, kit azonban vállalkozá-

sában soha sem ragadott el a phantasia, és ki mindig előbb mérlegelt és azután mert. De így azután nagyokat mert, hisz ő volt az első, ki ez országban méhdaganat-kiirtásokat végzett oly időben, midőn sem asepsis nem biztosította a sikert és midőn e műtét útja sem volt úgy kijárva, mint ma. Igaz, hogy ő nyilván már akkor sem a járt utat követte volna, a mint-hogy tényleg a csomagnak intraabdominális ellátását, a has-hártya összevarrását a csomagnak fölött, a has-seb összevarrását — azt ő mind a maga intuitiójából, minden vezetés nélkül csinálta.

Vagy kitől tanulta ő a hólyagkövek és az urethrális stricturák bámulatos kezelését? Erre persze azt mondják, hogy ez adomány. A mit ő jobban csinált, mint bárki más, arról azt mondták, hogy ez nem érdeme, mert ez adomány; a mit mások nem úgy csináltak, mint ő, arra pedig azt mondták, hogy ez a tudomány és midőn ő nem követte mindenben a más példáját, erre azt mondták, hogy ez a maradiság.

Nem bocsátkozom ma se munkásságának, se munkássága kritikájának részletes fejtegetésébe, csak az ő saját irataiból akarom bemutatni, mint vélekedett ő mindig a sebészeti tudomány terén fölmerülő újításokról és úgynevezett haladásról. 1862-ben, mint tanársegéd a Middeldorp-féle galvanocausticus eljárásról írva, az *Orvosi Hetilapban* (21. sz.) azt mondja:

«Nem tartok érte igényt a fölfedező dicsőségére, de áll a jelenség, hogy mint általában egyébben, úgy az orvosi tudományban is különösen a sebészetben is bizonyos idők irányzatait bizonyos szellem lengi át. Valamint a vallásban vagy a politikában, úgy az orvosi működésben is meg volt a sötétségnek, meg a megváltásnak (megvilágításnak), úgy a gyávaságnak, a vakmerőségnek, a hiúságnak, büszkeségnek és elbizakodásnak is a maga kora. — A tudomány önmagáért is szép — igaz, és méltó, hogy műveljük, de az anyag, mely körül mi működünk, érez és sokkal becsesb, semhogy azt tudományos szenvedélyünk fitogtatására használjuk föl s a mai nap józanjai — s ez elvet követi sebészeti kórodánk is — nem engedik magokat mindannak megtevésére ragadtatni, miután legfőbb kezökből juthat ki élve a beteg.»

Így írt harminczéves és így gondolkodott és így érzett és így tett hatvan éves korában is. Miért? Mert kritikával vette és követte a dolgokat és újdonságokat s mert, mint

ugyanebben a cikkben mondja: «a fölfedezéseknek és találmányoknak nem az irántok igen is kegyes szerzők, hanem az elfogulatlanabb idő és gyakorlat leendének illetékesebb bírái.»

De azért csalódik, ki azt hiszi, hogy ellensége volt az újításnak, sőt ellenkezőleg ő maga folyton újított; leleményességében phenomenalis volt, de, mivel ezt maga is alig vette észre, másokat sem figyelmeztetett és a felületes szemlélő tényleg nem is látta, hogy ebben vagy abban mi újítás volt.

De mások újításait is elfogadta, ha azok raisonját belátta, különben nem. — Jellemző egy csekélynek látszó körülmény. Azon szinte a komikumba menő újítások, változtatások és javítások ellenére, melyek a sebkezelés terén a szerek és kötőanyagok körül harmadfélévtizeden át folytak, ő szívósan ragaszkodott például a jutthez, mint kötőanyaghoz, s míg mások már különféle gyapotokat, linteket, mohát, torfot, üveggyapotot, gyaluforgácsot és fűrészport, faszenet, köszénhamut, homokot raktak a sebre, ő megmaradt a salicylsavas jutténél, míg egyszer néhány évvel ezelőtt megmutatták neki a klinikán, hogy a fagyapot mily kitűnően felel meg a jó kötőanyag sajátosságainak és aznap, húsz évi kitaratás után, meghozatta és meghonosította klinikáján a fagyapotot.

Ha úgy győződött meg, hogy az ügy hasznát látja, minden újítást elfogadott, de megfogni őt valami phrasisal vagy közleménynyel nem lehetett, mert ő a tudományt nagyra becsülte, de nem mindenféléről ismerte el, hogy az tudomány. Igaz, hogy e közleményeket és könyveket nem is valami nagyon szerette olvasni, mert mint mondani szokta, a ki olvas, más agyával gondolkodik. Nem is tudta, hogy ugyanezt mondja Schoppenhauer is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi erről egész fejezetet írt. O e sententiára a saját tapasztalata útján jutott, mert egészen speciális módon olvasott. Nem olvasott 5—10 sort, jó esetben néhány oldalt és már fönnakadt a közlemény valamely kockáztatott állításán, ezen elkezdett gondolkodni és kiderítve azt, hogy az nem lehet igaz, már a többire nem is volt kíváncsi. Így olvasta ő az ujságokat is — ellenben óraszámra el tudta olvasni a fia kezéből elvett Cooper *Vadölőjét*, mert ez nem akart semmiféle tudományos ujsággal imponálni, mint a hogy a nagy angol orvos Sydenham, ki

azt ajánlotta egyik tudományvagyó tanítványának: «Olvassa, barátom, a *Don Quixotet*, én mindennap azt olvasom.»

De ha már azt megbocsátjuk, hogy inkább az élethől, mint könyvekből tanult, azt már nehezebb megbocsátani, hogy nem írt. És itt tényleg komoly szemrehányás érheti. Nem mintha túlbecsülnék az írás értékét. Napjainkban ennél nincs könnyebb, hisz Fock könyvkereskedése Lipcsében e cím alatt: *Handapparat für Gelehrte* a legkitünőbbben összeállított könyvgyűjteményt szállítja mindennemű és szakú tudósnak, ki írni akar. Nem, mi nem becsüljük túl az ily tudományos munkásságot, de neki nem volt szüksége ily «Handapparatra», az ő agyában nagy raktára volt a kiváló és leginkább gyakorlati eszméknek, nagy tapasztalata leszűrődött termékeinek és bár mindig azt mondta, hogy a gerincze fájul bele az írásba, tényleg könnyűséggel írt. De nem volt meg kellő türelme, mert agya gyorsabban dolgozott tollánál és belefáradt.

Meg azután bevallotta, hogy azt hiszi, ha nem került volna már akkor a tanszékre a mikor, és kénytelen lett volna még sokat írni, hát írt volna is. Pedig ebben igazságtalan volt önmaga iránt, mert harminczkét dolgozata között egy sincs olyan, melyre még csak rá is lehetne fogni, hogy az csak azért iratott, hogy kinyomattassék és nem azért, mert írójának volt sok olyan mondani valója, a mit másoknak is érdemes megtanulni. És százszámra írhatta volna a közleményeket, mert nála minden egyes eset, épen az ő sajátos, eredeti és páratlanul helyes fölfogásánál fogva — nem casuistika, de valóságos érdekes tanulmány volt.

És a ki akart, tőle tényleg sokat tanulhatott is. Az igaz, hogy nem volt türelmes tanító, és ha tanítványa gyorsan föl nem fogta azt, a mit ő mondott — akkor tényleg elmaradt. Pedig világos és egyszerű — mint az igazság — volt az ő tanítása. Hogyan kell a metszésnél a kést tartani, hogy az nem rányomás, hanem húzás közben messen, hogyan kell vésni, hogyan kell varrásnál beszűrni, mikor jó az olló, hogyan kell a fonál csomózásánál a fonalat lazára eresztetni, mindezek egyszerű dolgok, de mindezek képezik a legnagyobb sebészeti technikának is alapját, és mindezeket ő néhány világos szóval megmagyarázta; de azután tudni kellett, mert türelmetlen volt. És ha daczára annak, hogy előadásában a megtestesült egyszerűség és világosság volt, sokan ez előadásokkal szemben

mégis úgy állottak, mint a hogy az evangalista Krisztus beszédjeiről mondja: «Nem mindenek veszik be azt a beszédet, hanem csak a kiknek adatott» (Máté 11.), arról ő nem tehetett.

És nem hallgathatok az ő sajátosságos viszonyáról tanítványaihoz. Én nem tudok, legalább nálunk, még egy másik példát arra a bizalmas, sőt confidens viszonyra, mely közte s tanítványai között fönnállt. Órák hosszat elbeszélgetett velők, egy csöppet sem tartván attól, hogy ez a confidentia valahogy tekintélyének megárt. És nem is ártott, mert ő pongyolában sem volt kisebb, csak azért — mert poseban meg sohasem volt. Nem is vindicált magának csalhatatlanságot és azok csalódtak legkeserűbben, kik azt hitték, hogy ő a saját szavaira kívánja megesketni tanítványait. Épen ellenkezőleg. Hisz minden tanév kezdetén ismétlődött a következő jelenet. Bejött a tanterembe és sipkája csekély megemelésével üdvözölte a hallgatóságot, melynek őt még nem ismerő része rögtön hozzáfogott az előadás jegyzéséhez. «Úgy látom, hogy az urak jegyzéshez czihelődnek. Azt ajánlom, hogy ezt ne tegyék, sokkal több hasznát veszik, ha arra ügyelnek, a mit teszek és még több hasznát, ha megpróbálják azt még bírálni is.»

És ily körülmények között mégis föltűnő, hogy keménynek, sőt kegyetlennek is találták tanítványai. Tényleg ilyennek mutatkozott, ilyennek mutatta ő magát és még sem volt az, mert nemcsak hogy akárhány, szigorlaton bukott tanítványa később, mint mütönövendék és mint assistens is működött mellette, de legnyomatékosabb bizonyítéka önmaga iránt is igazságos fölfogásának az a fölterjesztés, melyet ő a szigorlati rend reformja kérdésének tárgyalásánál — mint különvéleményt adott be a miniszterhez, és melyben a szigorlatokról szólva azt mondja :

«A vizsgáló tanár a szigorlatok komolysága érdekében és lelkiismeretétől is ösztönözve, kénytelen a szigorlat alkalmával a rendelkezésére álló idő és eszközök határain belül a jelölt készségéről és tudásáról meggyőződni, és ha ez iránt kellő biztosítékot a jelölt feleletei nem nyújtanak, őt megbuktatni, azaz további tanulásra és újabb vizsgálatra szorítani. Általában az tehető föl, hogy a tanár e fontos tiszte végzésével, ha szigorú is, de igazságos és semmi személyi vagy egyéb tekintetek által a jelölt előnyére vagy hátrányára nem befolyásoltatja magát. Ennek supponálása mellett is azonban nem lehet

tagadni, hogy a tanár is ember, és nem ment emberi gyöngeségektől, hogy a legjobb szándék mellett is egyik candidátusnak feleletei nem találják őt oly türelmesnek mint a másikéi, hogy egyik szigorlat alkalmával talán kevésbé hajlandó az elnézésre mint máskor, sőt az sem zárható ki teljes appodicticitással, hogy az egyik jelöltnek külső megjelenése nem gyakorol reá oly kedvező impressiót mint a másiké — és lehet, hogy tényleg ily körülményeknek köszönheti a kevésbé készült jelölt, hogy megbukik.»

«De ha nincs is így, — a mindennapi tapasztalatok azt bizonyítják, és elég hosszú tanári működésem alatt folytonosan azt tapasztaltam, hogy a bukott jelöltek túlnyomó része nem magában, nem hiányos tudásában, hanem a tanár animositásában, türelmetlenségében és szeszélyében keresi a mentő körülményt maga és mások előtt. Ha ily jelölt ismétlésre kerül ugyanazon tanár elé, kinél már egyszer baja esett, úgy majdnem mindig elfogultan áll oda és ez elfogultság így hátránysabban befolyásolhatja feleleteit és könnyen megesis, hogy timiditása révén újból a tudatlanság gyanujába esik és újból megbukik. A tapasztalt tanár szeme ugyan az esetek túlnyomó számában a timiditást és készületlenséget meg tudja különböztetni, de a tévedésnek lehetősége nincs kizárva és lehet, hogy ily alkalommal egy másik vizsgáló kérdéseire nyugodtabban és okosabban felelne. Ez okból én ismétlő vizsgára mindig egy rokon szakmabeli más tanárnak, vagy rendkívüli, vagy magántanárnak meghívását ajánlom. Kétségtelen, hogy ez intézkedés nagy megnyugvására szolgálhat a jelöltnek éppen úgy, mint a tanárnak.»

Ilyen volt az ő hirhedt tanári kegyetlensége és nem sokkal különb a betegekkel szemben való irgalmatlansága és keménysége sem.

Valami nagyon sok hizelgő és érzelgő szót biz ő nem pazarolt, nem is ígért olyat, a mit meg nem tarthatott. Ha azt kérdezték tőle, hogy az általa ajánlott műtétnek biztos sikere várható-e és hogy ő ily irányban vállal-e el kezességet, igen gyakran azt felelte, hogy ő «csak orvos és nem biztosító-társaság», és jellemző, hogy ő az orvosi foglalkozás tekintélyének sokat panaszkodt hanyatlását úgy szokta magyarázni: «Sajnos, de sok hazugságot vagyunk kénytelenek pénzért árulni.» Sajnos, de igaz, hogy éppen ezek kelendők és a hozzá hasonló,

csak az igazat mondó emberek az orvosi gyakorlat terén is úgy járnak, mint a hogy *Lear király*ban olvassuk: «Az igazság kutya, melynek ólban a helye, azt ki kell korbácsolni, míg a lady, az ölebecske, a tűz mellett szabadon bűzölöghet.»

De hogy milyen volt a kemény külső mellett az ő igazi lelkiülete a szenvedő emberrel szemben, erre nézve is talán legjobb lesz őt magát meghallgatni; hisz ő úgysem beszélt túlságos sokat. Mint fiatal docens 1863-ban az *Orvosi Hetilap*ban: *Gége-légcsőnyitás hárttyás torokgyíknál* czímen közleményt ír, melyben egy rendkívül tanulságos esetét leírva, melyben a nagy akadályokkal járt légesőmetszés mellett még órákon át mesterséges légzéssel kellett élesztgetni a beteg gyereket, ezt mondja: «Kik hason pillanatokat éltek már át, ismerik a kedélyhullámokat, melyek e vázolt másfél óra alatt valómon átvonultak. Öntudatos és nyugodt volt cselekvésem, az érzelgők közé nem tartozom, mégis nem tagadhatom, hogy annak látása, mint lesz betegem kezeim közt hullává, mélyen meghatott. De ha voltak perczek, melyeknek képe emlékeimből kitörülhetlen marad, jöttek órák, melyeket azon tudat édesite, hogy az addigi kedvező eredményt, a beteg életbenlétét csak a rendületlen buzgalom adá, mely a megtartáshoz remény és akarat által oly munkás lett. A végzet azonban úgy akarta, hogy örömem tartós ne legyen.» És ezután elmondja, hogy a gyermek harmadnap meghalt, mert a nagyon gyarló canule kicsúszott a sebből és segély hiányában — ő maga távol volt — a gyermek megfult, és így folytatja: «Mily érzelmek között hallgattam e jelentést, leírni képes nem vagyok. Annyi áll, hogy ez esemény hosszabb időre nyomasztó vala kedélyemre, az önvádlástól azért, miért nem rendeltem a sebészi kóroda ügyesh növendékeiből — ha mindjárt önterhemre is — felügyelőt, — még mai napig sem szabadulhatok. Legyen szabad reménylenem, hogy tisztelt ügyfeleim nem lesznek túlszigorúak a szomorú kimenet előidézésében, bárha közvetett részességem megítélésében és nem teendik még nehezebbé nekem az úgy is nehéz feledést!»

Ilyen volt Kovács, a keményszívű orvos.

És még soká kellene igénybe vennem e Gyülekezet idejét, ha minden téren be akarnám mutatni a maga igazi, a harcban szerzett ellenségek gyűlölete által el nem ferdített alakjában az ő sokoldalú működését. Erre is reá kerül a sor.

Mert hisz nem veszünk mi ma végleg búcsút az ő emlékétől. Ez élni fog az ő szellemében és alkotásaiban, melyek ephemer cikkek és könyvek, instrumentumok és műtétek korát túl fogják élni.

Valahányszor e hazában igazán nagy egészségügyi és orvosrendi kérdésekről lesz szó, az ő nevére, az ő működésére, az ő törekvésére kell, hogy hivatkozzanak, és valahányszor az orvosban az igazi, hajthatatlan jellemű, önérzetes férfiú példáját akarják bemutatni, az ő képét kell, hogy idézzék.

És bárki és bármikor fog róla megemlékezni, «arma virumque canet», férfiút és küzdelmeit kell hogy megénekelje. Férfiút, kiben nagy emberi erények mellett eltörpültek az emberi gyengék, férfiút, ki a míg élt, küzdött és mindig hősiesen, derékul az igazért küzdött, fegyverekkel, minőket minden időben csak erős és nagy férfiak viselhettek.

És ezért, tisztelt Gyülekezet, midőn ma az Orvosi Kör elhunyt nagy elnöke emlékének hódol, «nem siratni és nem temetni jött Cäsart», hanem azért, hogy a mint az hozzá leginkább illik, és mint már azt ezer év előtt is e hazában tenni szokták: a nagy magyar harczos sirjára odatűzze a harczban forgatott, vitézül, becsülettel és mindig a jó és igaz ügyért forgatott — zászlós kopját.

SCHÄCHTER MIKSA.

KELETI BENYOMÁSOK.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

A «törökországi reformok» ismert vezérszó ugyan a sajtóban és külügyi exposékban, s e reformok Törökországnak saját érdekében mindig figyelmébe ajánltnak ugyan, de hogy mit értenek azok, kik e szavat kiejtik, a reformok alatt, azt elmulasztják megmondani. Pedig hát a kívánt reformok, mint a nagyszabású állami actiók sorozata — mert ilyesmit kell érteni reformok alatt — már a dolog természete szerint sem lehetnek diplomatiái titkok, mint a hogy nem is lehetnek. Ez tehát magában véve egy üres szó, a mely mindent és semmit sem jelent s a törököknek állandó bosszúságára szolgál.

A legutóbbi bécsi delegationális gyűléseken, az általános remeknek talált s tényleg pompás miniszteri előterjesztésben s az arra adott nem kevésbé sikerült válaszban szintén szó volt a törökországi reformokról. Az e fogalmat körülölelő sötétséget azonban nem oszlatták el e nagyfontosságú diplomatiái eszmecserék sem. Mert ezekben sincs egyéb mondván, mint hogy szükséges lenne, hogy azokat a bizonyos reformokat Törökország egyszer már megcsinálja.

Minket a török nép és állam sorsa közéről érdekel s kell is, hogy érdekeljen. Ennek következtében ismernünk kell mind azt, a mi boldogulásukra vagy romlásukra vezet. Megkísérlem tehát — habár a fejleményeknek csak távoli szem-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 251., 252. és 253. füzetében.

lélője vagyok s magamat e téren csupán dilettánsnak tekinthetem — felsorolni azon reformokat, melyek Törökországra sürgősek volnának s reá valóban előnnyel járnának.

Hogy azonban a helyzetet egészen tisztán áttekinthesük, le kell tennünk némely balhiedelemről és meg kell figyel-nünk némely tudni valót. Először is nem kell hinnünk azt, hogy Törökországban a mohammedánok és keresztények gyűlölködésben élnek egymással. Megfértek ők egymással a múltban is igen jól, s megférnek ma is, az utóbbi véres össze-ütközések ellenére, csak ne uszítsák őket kárhozatos czélzattal egymásra.

Akár a hivatalokban, akár az iskolák padjain, akár a gazdasági élet más ágazatainál nem észlelhető távolról sem annyi antagonizmus a mohammedánok és keresztények között, mint más államokban a keresztények és zsidók, vagy például két küzködő nemzetiség között. Kétségbevonhatatlan tény, hogy a zavarokat fölbujtogatás után a keresztények szokták kezdeni s hogy a török már vallásánál fogva is, nem boszúálló, mutatja az, hogy a keresztények sehol sem üldöztetnek. Különös, de úgy van még mindig, hogy a perzsákat jobban lenézik, mint a keresztényeket vagy zsidókat.

Nem kell továbbá hinnünk, hogy Törökország bajai csak reformtörvények hiányából állanának, mert a mint már említém, a törökországi közigazgatási és igazságszolgáltatási törvények teljesen modern keletűek és újabb szelleműek. És ha azok helyett még újabb és még jobb törvények hozatnának is, a bajok az által még mind nem orvosoltatnának.

Tudnunk kell azt, hogy magok a törökök nagyon jól ismerik saját bajaikat s égnék a vágytól dűledező államépületöket helyreállítani, hazájokat új életre keltetni.

Minden török kisebb-nagyobb mértékben új-török és át van hatva a reformszükséglettől, a különbség csak az, hogy az új-törökök egyszerre akarnának mindent fölforgatni, s nem számolnak eléggé a fönnálló viszonyokkal, míg a józan haladó párt a körülmények gondos mérlegelésével kívánna előre haladni.

A föntiekből kifolyólag meg kell tehát figyel-nünk azt, hogy a reformokat nem csak kívülről sürgetik, hanem az országban magában is kívánják; továbbá, hogy a reformok nem

csupán ezentúl alkotandó törvényekből állnak s végül, hogy a reformtörekvéseknek bizonyára útját állja valami, és daczára annak, hogy általánosan kívánják őket, még sem valósíthatók meg.

S tényleg így áll a dolog. Törökország olyan, mint egy ember, a kinek meg van kötve keze-lába, s mégis azt mondják neki, hogy szaladjon.

Az akadályok egyike belső természetű s a kormányzati szellem fogyatékosságának nevezhető, a másik a sajátságos külügyi összeköttetésekben leli magyarázatát s diplomatiái természetű.

A midőn a kormányzati szellem kifogásoltatik, az nem csupán azt jelenti, hogy sok megbízhatatlan hivatalnok van Törökországban; mert hisz ez országban épen úgy, mint másutt, a hol szintén csak emberek korm nyoznak, vannak jó és rossz tisztviselők. Hogy talán Törökországban aránylag több a megbízhatatlan közhivatalnok, az lehetséges ugyan, de érthető is, ha az ember meggondolja, hogy a köztisztviselők sokszor hónapokig nem bírnak fizetést kapni, s így talán a jó hajlamú embert is visszaélésekre kényszerítheti a szükség.

Egy törökkel beszélgetvén egyszer e tárgyról, az a következőket mondotta: A mint a katonák nélkülözések ellenére hősieen harcolnak, ugyanúgy igyekeznek a köztisztviselők is minden bajaik mellett becsületesen szolgálni. Az igaz, hogy visszaélések elég sűrűen tapasztalhatók, de szeretné ő látni, hogy ha egyszer valamelyik európai állam elmulasztaná néhány hónapon át katonáinak vagy hivatalnokainak fizetést adni, nem tízszer annyi visszaélés történnék-e ott, mint Törökországban.

Inkább tehát az a kifogás, hogy a magas kormányzati régiókban a modern állam fogalmával s követelményeivel még nincsenek eléggé tisztában.

A szultán igen jó ember, fogékony eszét, jó szívét s a haladás iránti érzékét nem győzik eléggé dicsérni. De bizalmatlanságában és féltékenységében annyira elzárkozik a külvilágtól, hogy saját országa állapotát csak mások előadása után ismeri, tehát sokszor rosszul ismeri.

A történelem számtalan példája mutatja, hogy ilyen körülmények között a fejedelmek a legközelebbi környezet befolyása alatt állnak. Ezen tapasztalat alól a szultán sem

kivétel. Az európai sajtó rendszerint registrálni szokta a belső udvartartás egyes fiatalabb tisztviselőjének nevét, ki mint kegyencz, mindenható a szultánnál. Nagyvezér, miniszterek csak magas functionáriusok, de semmi hatalmok nincsen. A szultán mindenki iránt bizalmatlan s ennek következtében mindent maga akar csinálni. A ki pedig mindent maga akar csinálni, az tudvalevőleg keveset végez. A konstantinápolyi külföldi diplomaták sokat élcelődnek a nagyúr emegyöngesége fölött s azt mondják, a dolog annyira megy, hogy már az útleveleket is maga a szultán akarja kiállítani.

A költségvetéseket az államtanácsban, úgy a hogy, összeállítják, de hogy a befolyó pénzek hová fordíttatnak, azt nem tudja senki, mert a zárószámadásokat senki sem látja.

A szultán a közoktatásügy iránt nagyon érdeklődik s ilyen czélokra némi pótdát szednek Törökországban a tized után, de arról fölvilágosítás nem kapható, hogy e pénzeket csakugyan e czélokra költik-e el.

Olyan embereknek, kiknek érdemeit az uralkodó méltánylandóknak találja, nagy fizetésfölemelések s pénzbeli jutalmak engedélyeztetnek, arra azonban nincs tekintet, hogy van-e hounan mindezt kifizetni.

A jó török hazafiak e visszasságokat igen fájlalják, de nincs rá mód a szultánt mindezekről fölvilágosítani. A sajtó hallgat, mert szigorú censura alatt áll s az udvari kegyenczeknek a zavaros állapot fönntartása jól fölfogott érdekükben van. Az előbbi totum-factum Izzet bejnek hozzáférhetőségéről sok jellemző dolgot mesélnek Konstantinápolyban. A török-görög háborúban a törökök kései mozgósítását is neki tulajdonítják s állítólag Izzet bej ezt nem önzetlen szándékból vitte keresztül.

A kormányzati szellemnek tehát sokban változást kellene szenvednie, hogy némely reform komolyan végrehajtható legyen. Törvényes intézkedéseknek ily körülmények között nem sok értelme van.

Mindez azonban múltó állapot s monarchikus államokban nem igen áll más eszköz a hazafiak rendelkezésére, mint állandóan oda törekedni, hogy a fejedelem az illetéktelen tanácsadók befolyásától elvonassék.

Nagy akadályát képezik az egységes reformtörekvéseknek azok az ősi eredetű nemzetközi egyezmények, melyek a

Törökországban élő külföldi alattvalók viszonyait volnának hivatva szabályozni s a melyek «capitulatiók» elnevezés alatt ismereteseek.

A capitulatiók alatt, köztudomás szerint, azon megállapodást értjük, mely 1535-ben I. Ferencz francia király és Szulejmán szultán között jött létre. E megállapodás szerint a francia alattvalóknak megengedték, hogy az egész ottomán birodalomban 5% vám lefizetése mellett szabadon kereskedhessenek. Kikötöttetett a francia consulok törvényhozási joga a francia alattvalók fölött, és pedig polgári és büntető ügyekben egyaránt. A szultán kötelezte magát arra, hogy a consuli ítéleteket a török hatóságok által hajtattja végre. Biztosítottatott olyan időben, a midőn Franciaországban még fönnállott az állam azon joga, hogy az ott elhalt idegen alattvalók hagyatékát a kincstár számára lefoglalhassa, a francziák részére Törökországban az a kiváltság, hogy a végrendelet nélkül elhaltak hagyatéka kiadassék.

E kiváltságok később más államok alattvalóira is kiterjesztettek s alapjában némely módosításokkal ma is érvényben vannak.

Nagy vívmány volt ez az akkori időben s szükség is volt rá. Csakhogy a mai viszonyok között a capitulatiók, a nemzetközi jognak, melynek főelve a kölcsönösség volna, nem válnak dicsőségére. A capitulatiók föntartása egyoldalú hatalmi tény az európai hatalmak részéről s kútforrása az idegenek ellen Törökországban mutatkozó elkeseredésnek.

Nem lesz érdektelen röviden szemügyre venni, hogyan néz ki a capitulatiókban foglalt consuli bíraskodási jog a gyakorlatban, úgy, a mint az az idők folyamán mostanig kifejlődött.

Ha két idegen alattvaló közt per támad, akkor e per elbírálása valamelyik consulatushoz tartozik és pedig, ha a fölperes és alperes egy államnak polgárai, akkor a bírói illetékesség nyilvánvaló; ellenben két különböző állam alattvalói közötti per esetén a szokásjog szerint az alperes államának consulatusa lesz az illetékes bíróság. A keresetet kiki a saját consulatusságánál adja be, a mely azt végzés kíséretében az alperes illetékes hatóságához átteszi.

A consulatus, mint tanács ítél az eléje kerülő peres ügyekben. A tanács elnöke a consul vagy helyettese, tagjai

pedig az odatartozó tekintélyesebb alattvalók közül választhatnak.

E bíróság magától értetőleg mindig az illető állam törvényei szerint ítél s ítéletei ellen a meg nem elégedő felek jogorvoslatokkal élhetnek.

A consularatusok felső bíróságai az egyes államok és a jogorvoslatok minősége szerint Aix-ben és Párisban, Anconában és Rómában, Berlinben és Lipcsében, Athénben, Pétervárott és Londonban vannak. Londonba és Pétervárra — körülbelül egyforma elvek szerint — csak a konstantinápolyi consuli bíróságok ítéletei appellálhatók, míg a vidéki consularatusok ítéletei a konstantinápolyi angol consuli bíróság által vizsgáltnak fölül. Az osztrák és magyar consularatus felelősségi hatósága az 1891. XXXI. törvénycikk szerint a Konstantinápolyban újonnan szervezett főtörvényszék, a mely 1898. év január havában kezdi meg működését.

Az ottomán birodalomban elhalálozott külföldiek hagyatéka körüli eljárás szintén a consulok hatáskörébe tartozik, tehát a hagyatékot consulok írják össze, adják át az örökösöknek. Örökösök hiányában pedig az illető állam törvényei által megjelölt célra fordítják.

A külföldiek csődügyeit, valamint büntető pereit is a consulok bírálják el.

A fogságra ítelt külföldi alattvalók vagy az illető consularatus fogházában szenvedik el a rájuk kiszabott büntetést, vagy pedig török fogházakba záratnak el, mint ez például az osztrák és magyar, angol és görög alattvalóknál történik.

Kivételt képeznek és nem tartoznak a consuli bíróságokhoz az ingatlanságokra vonatkozó perek, akár az ingatlan állaga, akár annak bérbeadása vagy vétele körül folyik a vita.

Ez esetekben ugyanis az idegenek olybá vétetnek, mint az ottomán alattvalók s pereik elbírálása még akkor is az ottomán bíróságok elé tartozik, ha mind a két peres fél idegen alattvaló.

Meg kell jegyezni, hogy a mohammedán jogi működés azon dologi jogokra nézve, melyek a consuli bíróságok illetékességéhez nem tartoznak, s az «ingatlanság» fogalma — úgy a mint mi azt Európában értelmezzük — nem fedik tökéletesen egymást, mert az, a mit ők *emlâknak* neveznek,

nem mindig ingatlanság az ő elméletük szerint, s viszont a mit mi ingatlannak nevezünk, nem mind *emlák*.

De mert jobb kifejezés nem áll rendelkezésünkre s mivelhogy a finom megkülönböztetés a dolog lényegére ezúttal közömbös, könnyebb megérthetés végett választottam a nagyjában megfelelő szót.

Ez ingatlanságok körüli örökösödési eljárás különbözik a consuli illetékesség alá tartozó hagyatékokra vonatkozó szabályoktól, s örökösök hiányában a hagyatéki ingatlanok — ahhoz képest, minő a jogi természetök — vagy az országos közalapítványi (*vakuf*), alapot, vagy pedig a kincstárt illetik.

Ha ottomán alattvaló pereskedik egy idegen állampolgárral, mint föl- vagy alperes, úgy a per elbírálása — tekintet nélkül arra, hogy a per polgári vagy fenytő-e — a török bíróságokhoz tartozik.

A török bíróságok tanácsban ítéleznek e perek fölött. A tanács áll az elnökből, két ottomán és két idegen alattvalóból. Ez utóbbiakat a peres fél consulatusa küldi ki. Azonkívül jelen van a tárgyalásnál a consul vagy helyettese.

A törvényszék egy-egy külföldi állam alattvalói részére rendszerint hetenként külön-külön tárgyalási napokat tűz ki, úgy, hogy a consuloknak csak saját alattvalóik pereinél kell jelen lenniök.

A konstantinápolyi kereskedelmi törvényszék első tanácsa kizárólag azokkal a perekkel foglalkozik, melyek török és külföldi polgárok között folynak. Eljárásában a török kereskedelmi perrendtartás szabályozza.

A felek a tárgyalásnál szabadon használhatják akár a török, akár a francia nyelvet, sőt módjában áll az egyiknek az egyik, a másiknak pedig a másik nyelvet használni.

E tanács a hozzá tartozó perekben minden felebbezés vagy semmiségi panasz kizárásával végérvényesen íté s csak bizonyos meghatározott esetekben lehet perújítással élni. Ugyane törvények, illetve tanács, azonban olyan ügyekben, melyek a járásokban, vagy a megyeszékhelyeken alakult egyes bíróságok által intéztetnek el, a mennyiben az ítéletek fellebbezhetők, másodfokú bíróságot is képez. Ez is kivételes állapot, mert rendszerint az említett vidéki bíróságok fellebbezési foruma a tartományi törvényszék.

A vidéki kereskedelmi bíróságok elvileg ugyanúgy van-

nak szervezve, mint a fővárosi. Mégis a helyi viszonyoknál fogva némi eltérések lehetnek. Például nem okvetlen szükséges két idegen szavazó bíró jelenléte, elegendő, ha a consulatust kilencz óra járásnyi távolságban nem székel, akkor a tárgyalás a nélkül is befejezhető.

Felebbezés esetén azután az ügy a konstantinápolyi kereskedelmi törvényszék első tanácsa elé kerül.

Az ingatlanokra vonatkozó perek a rendes török bíróságok elé tartozván, az eljárás — a lakáskiürítések kivételével — a consulok jelenléte nélkül történik. A consulok csak akkor hivatnak meg az ilyen tárgyalásokhoz, ha az ügy az illető félnek személyét vagy illetőségét érinti.

A török bíróságok elé a külföldi ember csak a saját consulatusa útján idézhető meg. Ingatlan perekben azonban a külföldi épen oly módon idézendő, mint a török alattvaló.

A mohammedán ember háza szentelyt képez, s ritkán szabad a rendörközegeknek egy török ház küszöbét átlépni. De még olyan esetben sem szabad a rendőrségnek egy külföldi házába behatolni, midőn ezt török alattvalóknál a törvény megengedi. Ehhez okvetlenül a consulates egy hivatalnokának jelentése szükséges.

Képzeltető az eljárás vontatottsága, különösen ha tudjuk, hogy az idegen alattvalók nem mindig állanak az illető ország színe-virágjából. Később megállapodás történt az iránt, hogy az ilyen hatósági megkereséseknek a consulatesok azonnal tartoznak megfelelni, illetve a megkeresés vételétől számított hat óra alatt a helyszínére elindulni.

Ha az illető községben nincs consulates, vagy csak kilencz óra járásnyira van, akkor a rendőrség a külföldi polgár lakásába csak a községi tanács három tagjának kíséretében mehet be.

Tetten éres esetén a bűnös nyílt helyen nyomban letartóztatható.

A bírósági ítéleteket külföldieknek Konstantinápolyban a kereskedelmi törvényszék útján, vidéken pedig a főtisztviselő útján küldik ki.

A consulatesi valamint a török bírósági ítéleteket saját alattvalóiknál a consulatesok hajtják végre.

Ingatlanokra vonatkozó ügyeknél a végrehajtás fogantatására ismét a török bíróságok illetékesek. Tehát ha vala-

mely consuli birói ítélet következtében a végrehajtás valamely ingatlanságra vezetendő, akkor a consuli hivatal e célból a török bíróságot köteles megkeresni, a mely a megkeresés vétele után intézkedik a kérdéses ingatlannak zár alá vétele vagy elárverezése iránt.

A föntiekből kitűnik, hogy ez a zürzavaros jogállapot csak arra való, hogy örökös félreértést és perpatvart okozzon az egyes államok között s hogy a capitulatiók voltaképen nagy csorba a török állam souverainitásán. Ilyen megszorítások között egységes közigazgatási s igazságügyi reformokról beszélni is igen bajos.

A török-görög békeszerződés IX. pontjából kiviláglik a törökök erőlködése, hogy legalább a görögök eddigi kiváltságos állapotát vegyék kissé szűkebbre. Nem sikerült egészen, a mint a zavaros s ellenmondásokkal telt szöveg mutatja. Három hó lefolyása alatt kötelezik magukat azonban szerződő felek ez irányban részletes megállapodást hozni létre. Tartani lehet tőle, hogy vagy nem fog e megállapodás létrejönni, vagy pedig egy új furcsaság lesz a vége.

De nem csak ez irányban, hanem török pénzügyi politika terén is súlyosan érezhető a capitulatiók hatása.

A török adórendszer kissé complicáltabb természetű lévén, hosszabb megbeszélést igényel s ez okból e tárgynak részletesebb megvilágosítását más alkalomra halasztom. Ezúttal csak annak a ténynek kijelentésére szorítkozom, hogy a capitulatiók az idegen alattvalókra nézve csaknem egyértelműek az adómentességgel, s hogy ez mit jelent, azt mindenki hamarosan belátja, ha meggondolja, hogy mily ropant számú idegen alattvaló lakik Törökországban.

Mindezek után csak ismételhető az, hogy ha az európai constelláció elég időt enged Törökországnak ahhoz, hogy a mostani helyzetből kibontakozhassék s a modern állam attribútumaival, melyekkel a capitulatiók következtében nem bír, rendelkezni fog, akkor Törökország a szükséges reformokat minden egyéb nehézség ellenére, könnyen fogja megcsinálhatni.

Azok a reformok, melyek életbe volnának léptetendők, a következők:

Először is a pénzügyek rendezése komoly ellenőrző hatóságok — de nem nemzetközi bizottság — föllállítása mellett.

Az ellenőrző hatóság, akár parlament, akár valamely orosz minta szerinti intézmény lehetne. A parlamentért még ez idő szerint a törökök nem igen látszanak lelkesedni.

Alkalmam volt már egy ízben azon nézetnek adni kifejezést, hogy nem az a baja Törökországnak, hogy sok az adóssága, vagy hogy az ország szegény. Az ország ellenkezőleg gazdag s fejlődésre képes, s az adósság nem olyan túlságos nagy. A baj abban rejlik, hogy az állam nem használja ki eléggé a nép adózási képességét. Az adó mennyisége — bárha sokféle adónem van — olyan csekély, a mint sehol másutt Európában. Községi adó alig van, mert az állam bizonyos állami jövedelmi forrásokat szokott a községeknek ezek céljaira átengedni. Mindenkit meg fog lepni, ha meggyőződik arról, hogy az ország fővárosában, Konstantinápolyban, nem megy föl félannyira a községi adó, mint egy középszerű alföldi községben. De egységes adóreform a capitulatiók mellett, melyek az idegeneknek mintegy præmiumot adnak, nagy nehézségekbe ütközik s ily körülmények között az állam nem rendelkezhetik szabadon azon jövedelmi forrásokkal, melyekre egy modern államnak, hogy magát méltóan föntarthassa, okvetlenül számítanania kell.

Szükséges lenne továbbá a sajtószabadság életbeléptetése. A mostani sajtó nagyon servilis, a közügyeket csak úgy beszélheti meg, a mint az az irányadó köröknek tetszik. Még tudományos könyveket sem szabad a közoktatásügyi miniszterium engedélye nélkül kinyomatni s sokszor megesik, hogy komoly irányú munkákat, melyek már néhány évig forgalomban voltak, ismeretlen okokból betiltanak.

Elodázhatatlan föltétele egy modern államnak a bírói függetlenség tiszteletben tartása.

A rendes polgári bíróságok alakításáról szóló törvény 48-ik szakasza határozottan kimondja ugyan, hogy a szabályosan kinevezett bírót hivatalától elmozdítani vagy akarata ellenére áthelyezni nem lehet; de ez intézkedés csak a polgári bírákra szól, míg a seriát bíróknál még mindig divik az a sajtóságos szokás, hogy rövid időközökben áthelyezgetik, vagy elbocsájtják s megint kinevezik őket. E csere-bere a kádik között elv szerint és minden concret ok nélkül történik.

Az említett törvény 55-ik szakaszánál mint kivételes intézkedés az van említve, hogy mindaddig, míg a jogi aka-

démiából kellő számú jogvégzett ifjú rendelkezésre nem áll, a polgári bírák közül azokat, kikről a felső bíróság azt találja, hogy hivatalos kötelességeiknek megfelelni képtelenek, hivatalukból el lehet bocsátani, de jóllehet némi latitude van e pontban a kormány részére föntartva, nem hallottam rá esetet, hogy azzal visszaélni mertek volna.

Az egységes igazságszolgáltatási reformhoz azonban mindenesetre szükséges lesz, hogy a seriát bírákra is ugyanazon elvek alkalmaztassanak, mint a polgári bíróságokra, habár azok hatásköre ez utóbbiakénál hasonlíthatatlanul szűkebb.

A közoktatásügy fejlesztése körül szintén még sok tenni való vár a török államférfiakra, úgy az alsóbb, mint felsőbb oktatás terén. Az e téren megoldandó föladatok között nem lesz az utolsó, a mostani rendszer helyett — mely szerint párhuzamos iskolák vannak az elemi és magasabb kiképzésre, és pedig olyanok, a melyek a gyakorlati életpályákra képesítenek, úgyszólván semmire — egységes tanintézetek létesítése.

Mert az tapasztalati tény, hogy habár a mostani állapotnak megvan a maga történeti magyarázata, az a körülmény, hogy a medreszek ezer meg ezer tanulója a modern élet keretében megfelelően elhelyezkedni nem tud, csak az elégedetlen s proletár elemet szaporítja.

Fő törekvése azonban minden reformmunkánál a törököknek az, s az kell hogy legyen, hogy a capitulatiók súlyos és bénító intézkedései alól fölmentessenek. Az igaz, hogy ez circulus vitiosus forma dolog, az európaiak ragaszkodnak a capitulatiókhoz, mert reformokat kívánnak, a törökök pedig nem bírnak egységes reformokat létrehozni, mert a capitulatiók megakadályozzák őket.

Valahol azonban meg kell kezdeni a mostani helyzet javítását.

Midőn az ősszel a német császár Budapesten híres beszédét elmondta, az orosz lapok némi aggodalommal azon nézetüket fejezték ki, hogy ezentúl, úgy látszik, keleten a magyar politika lesz döntő. Az oroszok igen jól tudják, hogy nekünk a keleten fontos érdekeink vannak, s hogy van, vagy lesz magyar politika.

Hát igen, van is, lesz is magyar politika, és az abból áll, hogy minden alkalmas eszközt fölhasználjunk, a mi

Törökországot erősíteni s a mi befolyásunkat keleten öregbíteni képes.

Ha eddig megelégedtünk rokonszenvünknek platonikus kimutatásával, jövőben a cselekvés terére is kell lépünk.

Első sorban oda kell hatnunk, hogy Törökország a capitulatióknak megszügyenítő, a modern nemzetközi joggal össze nem egyeztethető s a törökséget a haladásban gátló fölteteleitől megszabadíttassék.

Nem arról van szó, hogy a mi polgártársaink, kiket sorsuk vagy érdekeik az ottomán birodalom területére visznek, az ottani hatóságok önkényének kiszolgáltatassanak, de elégedjünk meg oly biztosítékokkal, melyek a nemzeti jog szempontjából elégségesek, s melyekkel olyan államoknál is, mint Bolgárország, Görögország, Montenegro stb. megelégedtünk. Ha ezekkel az apró államokkal ügyeinket a kölcsönöség alapján szabályozni birtuk, akkor még kevésbbé indokolt e középkori állapot föntartásához való ragaszkodás Törökországgal szemben. Hogyan jutnak ahhoz a külföldi alattvalók, hogy olyan jogszolgáltatási, adózási s területenkivüliségi kiváltságokat élvezzenek a belföldiek rovására, a minők másutt csak a diplomataknak és consuloknak vannak föntartva.

De nincs is sok érdemleges hasznunk az egészből, mert, a mint láttuk, az ingatlanokra vonatkozólag az igazságszolgáltatási kiváltság nem áll érvényben. Consulainkat pedig, kik kereskedelmi érdekeinket volnának hivatva képviselni és védeni, e föladatoktól olyan dolgok vonják el, a melyek szorosan nem tartoznak hozzájuk.

Ellenkezőleg, ha a jelzett irányban kezdeményező lépéseket tennénk, ez által s ezen engedmények fejében más fontosabb érdekeink kielégítését mozgathatnánk elő.

Ilyen politikára egyformán szükségünk van akkor, ha Törökországot rendezett állapotban mint erős, modern államot akarjuk föntartani, de akkor is, ha esetleg ez országot a végzet a föloszlásra kárhozná. Mert a törökök bizalmát minden körülmények között meg kell tartanunk a magunk számára azon esetben is, ha részben örököseik találnánk lenni. Ezzel pedig — mindazonáltal, hogy a hangulat javunkra kissé megváltozott — nem rendelkezünk. Mert az úgy is gyér népességű ottomán birodalomban a török elem nélkül mihez sem foghatunk.

Szalonikiben minden gyerek azt beszéli, hogy nemsokára jönnek az osztrák-magyarok, s azok lesznek ott az urak.

Nem mondhatnám, hogy nagy lelkesedéssel gondolnak ott az emberek erre az eshetőségre.

Sokszor volt szó a mitroviczai vasútnak Szerajevoig vagy más bosnyák vasúti állomásig való kiépítéséről. Roppant nagyfontosságú vonal lenne ez ránk nézve. Azon bizalmatlanság következtében azonban, a mely ellenünk Törökországban mutatkozik, ezt eddig keresztül vinni nem lehetett. Sőt egy ízben, midőn Novibazárban, a mi érdekeltégi területünkön, csak egy utat akartunk kijavíttatni, az ottani törökök vasvillákkal s botokkal akadályozták meg embereinket a dologban. E szomszédos tartományban a nagy ellenszenv létrejöttéhez sokban hozzájárult az a körülmény, hogy Boszniában és Herczegovinában a kormányzatot nem találják eléggé törökbarátnak s a mohammedánok elhagyogatják hazájukat, s ők is attól tartanak, hogy rájuk hasonló sors vár.

Mindezekből csak azt akarom kihozni, hogy egy olyan diplomatiiai kezdeményezés, a mely a capitulatiók eltörlését vagy egyelőre legalább módosítását czélozná, ránk nézve is — nemcsak a törökségre — nagyon sok előnnyel volna egybekötte. Veszíteni pedig semmit sem veszítenénk.

Kereskedelmi érdekeink istápolásáról lévén szó föntebb, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy e téren nekünk is több rendbeli tenni valónk van. A magyar kereskedelmi muzeumok föllállítása nagyon helyes gondolat s jó hatásuk már eddig is észlelhető.

Nem szabad azonban megelégednünk azzal, hogy csupán közvetítő irodát tartunk fön, mert ez Konstantinápolyban és Szalonikiban, a hol az egész világ síppal, dobbal s könyökével vonja magára a figyelmet s csinál magának helyet, nélkülözhetetlen föltétele egy ilyen muzeumnak a kiállítási csarnok, úgy mint az már több helyen van, de e két nagy városban még nincsen. A muzeumi irodák mindkét városban jó forgalmi helyeken vannak ugyan, de az emeleteken kis zugokban vannak elhelyezve s még a kis mintaraktár sem áll szemlélhető módon az érdeklődők rendelkezésére. E tekintetben tehát nem szabad takarékoskodnunk, mert az ilyen takarékosság inkább pazarlás számba megy.

Azonkívül czélszerűbb lenne Konstantinápolyban, hol a

muzeum igazgatója más üzlettel is bír, úgy rendezni be a dolgot, hogy az igazgatás kizárólag csakis a magyar muzeumnak szentelje idejét, mert ez intézmény ügyei teljesen elfoglalnak egy embert.

A keleti kereskedelemnél alkalmazandó ifjakat pedig ösztöndíjjal ellátva a konstantinápolyi politikai akadémiába kell néhány évre tanulmányozás céljából kiküldeni, mert csak az a jó kereskedő, ki az illető országnak, melynek területén működik, intézményeit ismeri.

Végül a jó és olcsó hajóösszeköttetés létesítése Fiume vagy Trieszt és a török kikötők között szintén nagyobb figyelmet érdemel, mert mostanában például Konstantinápolyból Marseille-n keresztül Párisig — a vasúti költséget is hozzászámítva — olcsóbban lehet jutni, mint a nevezett városból csak Triesztig vagy Fiuméig.

Visszatérve már most a törökség sorsára, a török birodalom területén töltött idő után nyert benyomásom az, hogy a lezajlott háború a belreformokat is érezhetően siettetni fogja. A mint már említém, a reformokat a törökök magok sürgetik, s hogy ha most, midőn egy új élet kezdéséhez a törökök kedvet és erőt nyertek, a megifjodási processzus elé akadályok vettetnek, a nép keresni fogja és meg is fogja találni azokat a módokat, melyekkel ez akadályokat az útból félre terelheti.

KRCSMÁRIK JÁNOS.

LÁTOGATÁS EGY PHALANSTÈREBEN.★)

Soleh ein Gewimmel möcht ich sehn.
Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.
Zum Augenblicke dürft ich sagen:
Verweile doch, du bist so schön!
Es kann die Spur von meinen Erdetagen
Nicht in Aeonen untergehn . . .

Faust.

Fourier, a mikor csapongó képzelettel megalkotta az emberiség jövő sorsának tervét, az ő eszméi zászlaját vivő csapatoknak Nagy Sándor világhódító serege példájára, a phalanx nevet adta s e sereg — a szervezett munka serege — várainak a phalanstère nevet.

Nagy bölcselő költőnk, Madách is, úgy látszik azok között volt, a kik azt hitték, hogy a Fourier phalanxai csakugyan meg fogják hódítani a földet. Az *Ember Tragédiájában* a mai kort jelző tizenegyedik kép után Lucifer Ádámot a phalanstèrekben élő emberiség korába viszi.

De ezt a kort Madách nem olyannak rajzolja, mint a minőnek Fourier hirdette. Nem a jólét, nem az emberiség virágzásának kora ez nála, hanem a vigasztalan korcsosodás kezdete.

Fourier reménye — Madách aggodalma — eddig nem vált be. De azért vannak, a kik a Fourier lobogói alá állottak és azokat nem hagyták el.

A következőkben egy jelenleg fönnálló phalanstèreben tett látogatásom benyomásairól óhajtok beszámolni.

A munkáslakások tanulmányozása érdekében Belgium-

*) Előadás a Magyar Közgazdasági Társaság sociologiai szakosztályában. 1897. deczemb. 15.

ban tett utam alkalmával jutottam el Lækenbe, a hol a királyi palota parkjának oldalában emelkedik egy phalanstère, — a guise-i Familistère fióktelepe. Az ott látottak következtében meglátogattam a Franciaországban lévő törzs-telepet.

Körülményeim ugyan nem engedték meg azt, hogy ott, a mint óhajtottam volna, hosszabb időt töltve, ne csak az életmód külső nyilvánulásaival, hanem a telepen lakók gondolatvilágával, szellemi, erkölcsi életével is megismerkedhessem, — s bár így csak fölületes és tökéletlen vázlat az, a melyet képes vagyok adni, mégis bátorságot vettem arra, hogy azt bemutassam. Mert egy csaknem negyven év óta fönnálló phalanstère, a melyben már a második nemzedék nő föl, a sociológiával foglalkozók előtt nyilván annyira érdekes tárgy, hogy ennél fogva igénytelen előadásom számára jóakarató elnézést remélhetek.

I.

A guise-i Familistère — Dequenne & Cie, Société du Familistère de Guise, Ancienne Maison Godin, — nemcsak czégében viseli még mindig alapítójának nevét, hanem most is azt az útát követi, a melyet Godin előírt s lényegtelen eltéréseket nem tekintve — ma is változatlanul föntartotta a Godin szerkesztette eredeti alapszabályokat.

Ezek megértéséhez Godin életét és azt az eszmekört, a melyben fölnevelkedett és élt, kell ismerni.

Jeane-Baptiste-André Godin 1817-ben, mint szegény falusi munkás fia látta meg a napvilágot Esqueheries-ben; Franciaország északi részében.

Saját keze munkájával és eszével bámulatos gyorsan emelkedve, 1859-ben már — a midőn a guise-i familistèret megalapította — egyike volt Franciaország leggazdagabb gyártulajdonosainak.

Épen azokban az években, a melyekben Godin ifjú erélye teljességében küzdötte ki magát a proletárok tömegéből, Franciaországban a társadalmi forradalom hirdetőinek (St. Simon, Fourier, Proudhon, Louis Blanc) tanai foglalkoztatták az elméket.

Considerant Victor, a kit Fourier eleinte figyelmen

kivül hagyott, tanainak apostolául szegődve bejárta Franciaországot az emberi nemnek e tanok által való megváltását hirdetve, — valamint a *Société pour la Propagation et Réalisation de la Théorie de Fourier* folyóiratai, könyvei, olcsó füzetei elhívték a socialismus eszméjének magjait az ország minden részében és a társadalom minden rétegében.

Godin, a ki későbbi éveiben maga is jelentékeny irodalmi működést fejtett ki, teljesen Considerant hatása alatt állott. Úgy munkáiban, mint a familistère szervezetében bőséges bizonyítékait látni ennek.

Egy másik, az előbbihez fűződő, az ötvenes években tetőpontján lévő, eszme-áramlás, a positivizmus, az altruizmus, élén Comte-al — nem kevesebb hatással volt Godin fogékony elméjére, — s kétségtelen, ennek a befolyása vitte a meggazdagodott gyárost arra, hogy sikereinek gyümölcsét a munkások sorsának javítására ajánlja föl.

A mikor az 1848-ik évi forradalom után Considerantnak és társainak Franciaországból menekülniök kellett, Godin összes vagyona egy harmadrészét oda adta a Texasban tervezett socialista település céljaira, melynek élén Considerant állott.

Ez a település jóformán alig jött létre, már összeomlott, s a reá fordított erőt, pénzt, és a socialisták reménységét maga alá temette.

Godint ez a balsiker nem csüggesztette el. Bizott az elvekben. A bukást annak tulajdonította, hogy, a mint írja, az, a ki jó tervet tud alkotni, nem szükségkép alkalmas arra is, hogy azt végrehajtsa. Maga akart megpróbálkozni a dologgal, s 1859-ben guise-i gyárában megvetette az általa familistère-nek nevezett intézmény alapját.

S ez ma is él, a mikor a texasi településnek, melyet a socialismus elméletének kiváló szóvivői alkottak, már nemcsak nyoma, hanem emléke is alig maradt. Pedig Godin nemcsak iskolázottságát, hanem szellemi kiválóságát tekintve is, kétségtelenül mögötte állott Considerantnak.

És mégis azt hiszem, hogy a balsikernek amott, és a sikernek itt, főoka éppen az intéző személyes tulajdonaiban rejtett.

A között a sok nagy igazság között, melyeket Carlyle mondott, nem a legkisebb az, hogy a testi munka bizonyos

tetben a szellemi képességek kifejtésére is nagy jelentőségű. A munkás, ha kevesebbet tud is, a cselekvésre képesebb.

«Az okulásnak mérhetetlen forrása rejlik a munkában, a mely az egész embert veszi igénybe; nemcsak tehetségeinek egyik részét; az egész embert a maga valóságában, cselekvő képességével, bátorságával, elszántságával. Miként fejleszti ez az ember rejtett tehetségeit, irtja ki régi tévedéseit lépésről lépésre! A ki nem dolgozott, az nem tud semmit.»*)

Godin, a mikor esquehéries-i műhelyében maga forgatta a kalapácsot, akkor készült elő a familistère alapítására is.

II.

Godin személyes tulajdonai mellett a másik ok, a minek része van abban, hogy a guise-i familistère nem osztotta a texasi kísérlet sorsát, nézetem szerint az, hogy Godin ennek alapításakor már bizonyos fokig fölszabadult Considerant nézeteinek uralma alól.

A guisei familistère a maga egészében ugyan a Fourier-féle phalanstère-rendszer megtestesülése, — de egyes részleteiben Fourier és Considerant tanaihoz nem ragaszkodik szorosán. Épen ezek a részletek, a melyek miatt a *Société pour la Propagation de la Théorie de Fourier*, ha 1859-ben még fönnállott volna, valószínűleg anathémát mond Godinra, adták meg a guisei familistère tartósságának a föltételeit, és a gyengéit azok, a részletek képezik, a melyekben a fourierismus dogmái vannak megtestesítve.

Mert igaz az, a mit Voltaire mondott, hogy: «C'est le privilège de l'erreur de donner son nom à une secte.»

Ha a Fourier-féle phalanster-rendszernek Victor Considerant előadásaiban való ismertetését**) ma olvassuk, — a mikor már attól a kortól és azoktól a küzdelmekről távolabb állunk, — úgy tűnik az föl, mintha két egészen különböző részből volna összetéve. Az egyik az, a mi azt sectává teszi,

*) *Critical and Miscellanecus Essays*. Corn-Law Rhymes.

**) *Exposition abrégée du Système Phalanstérien de Fourier* par Victor Considerant, 3-e Edition. Paris. 1845.

a tulajdonképeni fourierismus, — a miből kifejtve szinte váratlanul áll előttünk a másik, ebbe beburkolt, és ezáltal szinte fölismerhetetlenné tett rész: az emberi társadalom természetes evolúciójának törvénye.

Már maga a familistère név hæresis a Fourier tanaival szemben.

Fourier a családot egyenesen eltörölni kívánta, Considérant is, a ki pedig a Fourier szertelenségeit elkerülte, hangsúlyozta, hogy a családnak a társuláshoz nincs köze, s tagadta, hogy az a társadalom alapeleme volna. *)

Godin — nyilván Comte tanainak befolyása alatt — úgy látszik már a név megválasztásával is kifejezést akart adni annak, hogy e tekintetben Fourier tanait nem fogadja el. S a guise-i familistère egész szervezete mindenütt a családra van alapítva. A familistère épülete, mint a szabályzat (Règlement) 90-ik szakasza mondja, azzal a czéllal épült, hogy abban a családok szabad, nyugodt és kényelmes tűzhelyet találjanak.

«Le Familistère est le palais d'habitation des membres principaux de l'Association, c'est-à-dire des associés et des sociétaires.»

Chaque famille y jouit de la liberté du foyer, d'un intérieur tranquille et pouron des commodités nécessaires. **)»

Egyebekben a guise-i familistère szervezetében Fourier elméletének megfelelően ***) a tőke, a munka és a képességek (talent) együttműködése és ezeknek a nyereségben való arányos részesítése szolgál alapul.

A tőkét Godin adta.

Miután már 1859-től kezdve, midőn a familistère alapját megvetette, munkásait a gyár tulajdonával reájuk háramló föladatakra — az önkormányzatban való gyakorlás útján — előkészítette, s 1876-tól kezdve már a tiszta jövedelemben arányosan részesítette, 1880. augusztus 13-án aláírt

*) *En résumé, la famille, simple réunion de reproduction, ne constitue pas à elle seule l'élément social.* Id. h. 97. l.

**) *Le Familistère de Guise. Association du Capital et du Travail* par F. Bernardot. 2-ieme Édition. 1893. Guise. 192. l.

***) *... les associés doivent être rétribués proportionnellement à leur concours en capital, en travail et en talent dans la production. Cette loi est l'expression même de la justice.* Considérant. id. h. 20 l.

szerződésben a birtokában lévő egész gyártelepeket, a hozzá tartozó épületekkel, anyagszerekkel és forgalmi tőkével — összesen négy millió 600,000 frank becsértékben a Société du Familistère de Guise birtokába bocsátotta, oly módon, hogy a munkásokra az 1876—80. évi tiszta jövedelemből eső s számukra most részvényekben kiadott 172,166 frank levonásával fönmaradó 4.427,834 frank értékben Godin részvényeket kapott.

Ez időtől kezdve a jövedelem a tőke és a munkások között oszlik meg oly módon, hogy a szabályszerű munkabér és a tőkének 5°/_o kamatban való részesítése levonásával fönmaradó tiszta jövedelem a társulat szabályzatában pontosan körülírt kulcs szerint kerül fölosztásra.

A Godin nevén maradt részvények nagy része — jóformán majdnem teljes összegük — később visszaszállott a familistère tulajdonába. Végrendeletének 16-ik pontjában vagyónának a törvény értelmében szabad rendelkezése alatt álló részét teljesen a familistère-nek hagyta.

Az említett 1880. évi szerződéssel megállapított statutumok gondoskodtak arról is, hogy a tőkének egyes részei se maradhassanak állandóan a familistère munkásain kívül lévők kezében; nevezetesen — ha csak a tőke növelésére nincs szükség, a mi eddig elő nem állott — az évi tiszta jövedelemből a munkások javára eső résznek megfelelő összeg értékében a régi részvények, sorrendben, amortizálандók.

Jelenleg már az egész tőke a munkások tulajdona. S az 1896. évi jövedelemből már az 1879—1880. évi jövedelemből való részesedés 188,699 frankot tévő összege, és az 1880—81. évi részesedésnek 101.071 frankot kitevő 16 százaléka készpénzben való kifizetés útján váltatott be.

Ily módon az üzleti tőke névértéke állandóan 4.600,000 frank marad.

A munkát a familistèrehez tartozó munkások, a kik három csoportba oszlanak, továbbá a kisegítő munkások és a tanoncok szolgáltatják.

A kisegítő munkások a tiszta jövedelemből nem kapnak osztalékot.

A tanoncok, — a kik mindjárt belépésüktől kezdve fizetést kapnak — a tiszta jövedelemből reájuk eső részt tőkék-

sítve akkor kapják kezükhöz, a midőn a familistère munkásai közé lépnek.

A munkások három csoportja a következő:

Participants: 21 éves kort betöltött munkások, a kiket a familistèreben való legalább egy évi munka után az igazgatótanács vesz föl. Ezek, ha akarnak, a familistèreben lakhatnak, a társaság tőkéjében részesek lehetnek, de az ügyvitelbe nincs beleszólásuk.

Három éven át a társulatnál való munkálkodás és a familistèreben való lakás feltételei a Sociétaires-csoportba való előlépésnek. Az előléptetés az igazgatótanácstól függ.

A harmadik csoporthoz tartozó munkások — Associés — képezik a társaság ügyeiben való határozathozatalra, az igazgatótanács tagjainak választására stb. jogosított assamblée générale tagjait.

Az ide való előlépésnek föltételei:

1. betöltött 25 év,
2. 5 év óta a Familistèreben való lakás,
3. ugyanannyi idő óta ott dolgozás,
4. írni, olvasni tudás,
5. a társaság tőkéjében való részesség, legalább 500 frankig.

A fölvételre nézve az assamblée générale határoz.

A munkások, tekintet nélkül arra, hogy a fennebbi kategóriák közül melyikhez tartoznak, a teljesített munka szerinti munkadíjat kéthetenként kapják kezükhöz. A fizetés legnagyobb részt darabszám szerint történik; csak bizonyos munkanemeknél, a hol az ily módon való számítás nem lehetséges, óraszámra, míg az igazgatók, az irodákban foglalkozók stb. havonként kapják fizetésüket.

A tiszta jövedelem fölosztására nézve a statutumok 127, 128, 129 §§. intézkednek.

Az épületek romlására, értékesökkenésére, stb. történt levonás, a segélyezésre, nyugdíjra és hasonló intézményekre eső évi adomány, a nevelési költség és a tőkének (5%) kamatja levonása után maradó összeg a tiszta jövedelem.

Ennek 25%-a a tartaléktőke szaporításához járul.

50%-ában a tőke és a munka részesedik.

25% az igazgató, igazgatótanács, felügyelő bizottság, a

kiváló szolgálatokat teljesített alkalmazottak és munkások díjazására esik.

A munkának jutó részből a munkások három categoriája különböző arányban részesül, oly módon, hogy a munkabérek alapján történő fölosztás alapjául a participant-ok kiérdemelt munkabére egyszeresen, az associé-ké kétszeresen, a sociétaire-eké másfélszeresen vétetik.

Az 1896. július 1-én záródó üzleti év eredményei szerint a tiszta jövedelemből a munkának és tőkének jutott részlet 250,931 frank volt, a miből a tőkére 17,204 frank esett.

III.

A familistère gyárai és öntődei kályhák, tűzhelyek, különböző vas és aczél öntvények, világításhoz való cikkek stb. előállításával foglalkoznak, s az 1895—96. üzleti évben 1075 állandó és 769 kiegészítő munkást foglalkoztattak s az ezeknek kifizetett munkabér összege 2.291,895 frank 64 centime volt.

A munkabér a darabszámra dolgozó munkásoknál úgy van megállapítva, hogy a középerejű és képességű munkás a tíz órai napi munkaidő alatt öt frankot kereshessen.

Úgy a munkás maga, mint családja betegsége esetén az orvos díját, a gyógyszerek költségeit, továbbá a munkakép telenség idejére járó segélyt a familistère jövedelméből s részben a tagok hozzájárulásából főtartott külön pénztárak nyújtják a tagoknak. Az állandóan munkaképtelenné lett tagok nyugdíjat kapnak. 1896. év július 1-én a szövötteknek 117 nyugdíjas tagja volt, a kiknek évi ellátása 76,706 frank 45 centime összeget tett ki.

A beteg- és nyugdíjpénztár múlt évi 182,656 frank 76 centimera rúgó kiadásaiából az ügykezelés személyi és dologi kiadásai mindössze 2899 frank 84 centimest emésztettek fel, nem úgy mint a magyarországi kerületi betegsegélyző pénztárakban, a hol az iroda költségei miatt nem igen marad a betegsegélyezésre és az orvos díjazására.

A betegek szabadon választhatják orvosukat a guise-i orvosok közül; a mi jól szervezett betegpénztárban másként nem is lehet.

Nem érezhetem magamat hivatottnak arra, hogy a szövetkezet üzleti eredményeit taglaljam. Az 1893-ban megjelent ismertetésben foglalt adatok szerint az 1880. évben 100 frankot képviselő részjegyek 1891-ben már 202 frank 11 centime valóságos értéknek feleltak meg, s ily módon a familistèrehez tartozó munkásoknak a munkabérből s a tőkésített tiszta jövedelemből való részletből és a kamatból összetett átlagos évi jövedelme a munkásoknak fönnebb említett három kategóriája szerint átlag 3573, 4542 és 5514 franknak felelt meg. S ez eddig folytonos növekvést mutat.

IV.

Sietek áttérni arra, a miről tulajdonképen szólni kívánok, hogy minő a familistèreben dolgozó munkások életmódja.

Lakásaik a familistère palotáiban vannak. Guiseben három ilyen palota van. A fő épület egy középső pavillonból és két oldalszárnyból álló három emeletes palota, három, üvegfedéllel borított nagy udvarral, 330 lakást tartalmaz. A guise-i Familistère rue de Cambrai, a mely újabban épült — 1883-ban — fő vonásaiban megegyezik a fő épület egyik szárnyával, de udvara nincs beüvegezve. Tartalmaz 149 lakást. Ehhez hasonló a Lækenben 1887-ben épült familistère is.

E munkás paloták eszméje a fourierismus hagyatékából maradt Godinnél.

Considérant Victor 1841-ben Dijonban tartott előadásában *) a phalanstère épületét körülbelől épen olyannak tervezte, mint a hogy Godin fölépítette a guise-i familistère-t.

Godin, a midőn egyik könyvében erről a kérdésről szól, egészen Considérant nyomain halad. És ezek hamis útra vezették.

«A gazdagságnak helyes fölhasználásához és élvezetéhez» — írja Godin — «megfelelő környezet kell.

«Nem olcsó házakat kell építeni, mert az olcsó lakás jön a legtöbbe: a mire szükség van, az az, hogy a munka számára

*) Idézett hely 23. l.

közös palotát emeljünk, megfelelően annak a tekintélynek és annak a jólétnek, a mire a munkás osztály törekszik.»

Volt annak értelme, ha Fourier, a ki nem ismerte és nem akarta megtérni a családot, a kaszárnyákat vette a lakások mintaképeül.

De annál nagyobbat tévedett Godin.

Tévedett abban, a mikor fő súlyt helyezett arra, hogy a lakás külseje fejezze ki, nagyszerűségével, a munkát megillető rangot.

A háznak nem az a célja, hogy reá nézzenek, hanem az, hogy lakjanak benne. Nem arra való, hogy tekintélyt képviseljen kifelé, hanem hogy belsejében boldog családi élet számára rakhassanak tűzhelyet. Arra való, hogy otthont nyújtson. Egy valóságos elzárt világot képezzen, a mely annál becsesebb, minél függetlenebb a környezettől.

A társadalomnak nincs oka féltékenykednie a családra és az otthonra. Nem az önzés fészke az, mint a hogy Fourier gondolta, hanem az altruismus iskolája.

Arra, hogy igazi otthon legyen, a kaszárnyaszerű palota nem alkalmas.

Tévedett Godin abban is, hogy a közös épületnek gazdaságosabb voltát érv gyanánt fogadta el.

Annak a tekintélynek és annak a jólétnek, a mit a co-operációban egyesült munka a guise-i familistèreben elért, igazán nem felel meg az, hogy épen a lakás építésében a takarékoskodás elve legyen az irányadó.

Ezt a tekintélyt jobban képviselné, ezt a jólétet jobban szolgálná 4—500 csinos, zöld lombú kertekből mosolygó házacskák, mint a familistère nagy, tikkadt levegőjű udvarai, zajos folyosói és az egymás mellé ékelt lakások mindenféle kellemetlenségei.

Hogy a familistère palotája jó anyagból, jól épült, hogy az egyes lakások szépek, kényelmesek, hogy — különösen a budapesti árakhoz képest — hihetetlenül olcsók, mindez nem hozhatja helyre a terv alapvonásainak hibáit. S nagy szerencsétlenség a guise-i familistère tagjaira nézve, hogy Godinnak a munkás-palota épen kedvencz eszméje volt, sőt hogy a szövetség is épen ettől vette nevét, mert ez nagyon valószínűtlenné teszi, hogy e rendszer alól egyhamar fölszabadulhatnának.

V.

Sokkal szerencsésebben megszabadult a guise-i familistère a fourierismus egy másik dogmájától.

Fourier az egész phalanstère számára közös konyhát tervezett. «A 400 külön kis konyha helyett» — mondja Considérant *) — «lesz egy hatalmas szép konyha, a melyben azok a férfiak, nők és gyermekek, a kiknek a szakácsművészethez legtöbb hajlamok és képességek van, az egész lakosság számára nagy mennyiségben fogják készíteni az ételeket, mint a hogy a királyi konyhákön főznek.»

Godinban csakugyan fölülkerekedett a theoretikus és fölállította a közös konyhát.

Hanem a munkásoknak nem nagyon imponált a királyi konyhával való hasonlóság sem. Kinek-kinek jobban esett a saját felesége főztje és megmaradtak ennél.

Még a szomszéd falvakból való munkások is inkább a feleségeik és gyermekeik által hozott hideg ételeket ették, mint a közös konyha jó és olcsó ételeit.***) Így a közös konyha megszűnt.

Annál jobban bevált a nyers tápszerek beszerzésére alkotott fogyasztási szövetkezet, a melyből a familistère lakói összes házi szükségleteiket szerzik.

A henteség és a pékség házi kezelésben van; a többi élelmicikkeket közvetlenül a termelőktől veszik, olcsó áron, kitünő minőségben.

A familistère középső épületének földszintjén van a fűszerek és egyéb élelmicikkek eladására szolgáló helyiség, a pincékben a nagy raktárak, egy külön épületben a hentesüzlet és a pékség.

A pékműhely előnyösen különbözik azoktól, a melyekből mi kapjuk a kenyeret. A kenyér kizárólag kitünő minőségű lisztből készül.

A fogyasztási szövetkezethez tartozik az italmérés is, továbbá ruhaneműek, piperecikkek, bútorok stb. elárúsítá-

*) Idézett hely 21. l.

**) Bernardot. *Le Familistère*. 167. l.

sára szolgáló helyiségek, a melyek azokhoz az angol store-okhoz hasonlítanak, a hol gombostűtől Broadwood-zongoráig mindent lehet kapni.

VI.

A familistère-ben született gyermekek fölnevelését Godin nagy vonásokban olyanformán tervezte, mint a hogy Fourier az ő phalanstère-rendszerében.

Az egyszerű munkások józan esze a theorián itt is győzedelmeskedett. A fourierizmusnak csak kevés nyomait látjuk a familistère mai szervezetében.

Ezek közé tartozik a bölcsőde. (Nourricerie.)

Eredetileg a familistèreben született gyermekeknek mindjárt születésöktől fogva itt kellett volna nevelkedniök. Csakhogy az anyák nem igen adták oda gyermekeiket, s a bölcsőde üresen állott, úgy hogy 1862-ben Godin jobbnak látta teljesen megszüntetni.

1864-ben újra megnyitotta, s jelenleg is megvan, de azokat a csecsemőket is, a kiket az anyák ide nappalra behoznak, éjjelre hazaviszik, s nappal is az anyák járnak be szoptatás végett.

Bárminő szép látvány is egy csinosan berendezett bölcsőde — és a guise-i kétségtelenül ilyen — eltekintve az anyátlan gyermekektől, a többieknek bölcsődében való nevelése alapján elhibázott gondolat.

Nemcsak azért, mert különösen a csecsemőkre nézve, a kik bizonyos fertőző betegségekre nagyon hajlanak, a legnagyobb mértékben veszedelmes az egy helyre való összegyűjtés, de egyébként is értelmetlen dolog, sőt bűn az anyától elválasztani akarni a gyermeket, ha erre a végső szükség nem kényszerít.

A guise-i familistèreben pedig egyáltalában semmi szükség sincs rá.

Godint ebben a tekintetben nem menthetem föl a kárhoztatás alól azért, hogy a saját fejével való gondolkozást elmulasztva, vakon futott Fourier után, a kinél azonban rendszerének ez a része a többihez tartozott. Az ő phalansterében, a hol nincs család, a gyermek gondozását át kellett vennie

valakinek, vagy valaminek s ez alig lehetett más, mint a bölcsőde.

Jómódú munkás felesége — mint a minők a guise-i familistèreben élő asszonyok — minek bizza másra annak a gyermeknek a gondozását, a kit ő szült?

«Azért, — írja Godin — hogy egyéb dolgát akadálytalanul végezhesse.» Hát micsoda dolga van, a mi csak távolról is olyan fontos volna, mint az, hogy újszülött gyermekét táplálja és gondozza?

«Hogy a családi tűzhely rendes, nyugodt képét a gyermek ne zavarja!» — mondja tovább Godin.

Nem sentimentalismus, de az emberi, sőt az állati természet ismerete hazudtolja meg ezt a mondást. A mikor az újszülött csecsemőt elviszik, a családi tűzhely, ha az a gyermek születése előtt csakugyan rendes és nyugodt volt, most nem ezt a képét nyeri vissza, hanem üressé válik. Mert a rendes és nyugodt családi tűzhely mellett nem hivatlan vendég a csecsemő arcza.

Hogy ez így van, Godin minden okoskodásával szemben megmutatják a guise-i familistère asszonyai, a kik közül még az is, a ki valami ok miatt nappalra beadja, éjjelre hazahordja a maga síró-rívó csecsemőjét.

Ha a familistère nem épült volna olyan szerencsétlen rendszer szerint, nem látnám szükségesnek a 2—4 éves gyermekek befogadására szolgáló gyermekkertet — Le Pouponnat — és a 4—6 évesekét sem. (Le Bambinat.)

Csakhogy a familistère nagy esetlen kaszárnyaiban valóban nincs jó helye a gyermekeknek.

Milyen más volna, ha minden családnak meg volna a maga külön háza, külön kertecskével, s ott játszadozva az anya szeme előtt nőhetne föl a gyermek addig a korig, midőn az iskoláztatás ideje következik.

A gyermekek fölnevelésének kérdésében Godin határozottan következetlen. Fourier és Considérant nyomán haladva, el akarta venni az újszülöttet az anyától — tehát megfosztani az anyai gondoskodástól, akkor, a mikor azt semmi sem pótolhatja tökéletesen, — elveszi a gyermeket, ha nem teljesen is, de a nappali órákra, a 2—6 éves korban, a mikor pedig az anya még mindig jobb gondviselője a gyermekének, mint bárki más; s az iskolázáson is túl lévő 14 éves gyermeknél,

ha az a familistère műhelyébe lép, gond van arra, hogy ha csak lehet, az apja mellé oszszák be.*)

Épen ez a következetlenség mutatja, hogy Godint ebben a tekintetben Fourier vezette, saját meggyőződése nélkül. Fourier phalanstère tervében bent volt a bölcsőde és az óvoda: Godinnak kellett, hogy ezek az ő familistèrejében is meglegyenek.

A Fourier phalanstèreben a műhelybe belépő gyermeknek már tulajdonképpen nincs is apja — legalább is egymásra nem ismerhetnek — így Fourier nem érezte a szükségét, hogy őket eltiltsa egymástól. Godin — így nem találva Fourier részéről semmi akadályt — követhette a maga józan eszét és a kiket előbb szétválasztani törekszik, most összehozza.

A gyermekek 14 éves korukig a familistère iskolájában tanulnak. Az oktatás teljesen díjtalan.

Az a rövid néhány óra, a mit Guiseben — és előzőleg Lækenben — a familistère iskoláiban töltöttem, nem jogosít föl arra, hogy azokra nézve ítéletet mondjak.

De azt, hogy benyomásaimból magamnak képet ne alkossak, nem tudtam elkerülni. És ez a kép nem kedvező.

Nekem jobban tetszenék, ha a familistère lakóháza kevésbé nagyszerű, és az iskola valamivel díszesebb volna.

A lækeni iskolában az egyik tanító a familistèrenek kezemből lévő leírását, a mely Godin életrajzába is tartalmazza, egész csodálkozással nézte át s kijelentette, hogy sohasem látta. Ez meglehetősen leszállította az iskola tanító-személyzete felől való véleményemet.

Azok között a falak között, a melyeket Godin emelt, a reá bízott gyermekeket rosszul tanítja az, a ki nem törekszik és nem tudja közöttük élve tartani annak a nagyszívű embernek a szellemét.

VII.

Godin, a ki haláláig, mint Administrateur-Gérant a familistère élén állott, 1888 január 15-én halt meg, hirtelen.

*) Bernardot. Id. h. 128. l.

Az árván maradt társaság méltóan meggyászolta.

A familistère mögött lévő kert egyik kiemelkedő pontján van siremléke, rajta e fölírás:

Le bien c'est ce qui est utile à la vie humaine.

Servir la vie humaine c'est aimer et servir Dieu.

De — s ez itt igazán nemcsak megszokott szolás — legméltóbb emléke az az intézmény, a minek szentelte egész élete minden anyagi és szellemi eredményét.

Az, hogy a guise-i familistère életben maradt alapítójának halála után is, sőt virágzik, azt a jelenkor egyik legérdekesebb sociologiai kísérlete.

Nekem úgy tetszik: ez egyetlen meglévő phalanstère példája is azt mutatja, hogy olyan phalanstèrekből, mint a minőket Fourier remélt és a minőktől Madách féltette az emberiség jövőjét, sohasem fog állni a világ. De az eszmében rejlő jó mag: a munkának öntudatos cooperációra való szervezése, mindenestre hivatott arra, hogy terebélyes fává nőjjön.

Az is meggyőződése, hogy ilyen cooperációra csak már erre kellően előkészített, iskolázott emberek képesek; s hogy az ebben az irányban való haladás vezetése a patriarchalismus föladata, a mint azt Gaal Jenő*) épen Magyarország viszonyaira nézve olyan találóan kifejtette.

A haladásnak lépésről lépésre kell történnie. Ugrani épen olyan botor kívánság, mint a társadalom természetes evolúcióját föltartóztatni akarni.

FARKAS JENŐ.

*) *Társadalmi béke a közigazgatási patriarchalismus alapján.*
Buda-Pest, 1896.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Első közlemény.

ELSŐ KÖNYV: A HÁROM ASSZONY.

I. FEJEZET.

Arcz, melyen az idő nem igen hagy nyomot.

Egy novemberi szombat délután már alkonyodóban volt a nap, és az a nagy nyílt pusztaság, a mely Egdon nevet viselt, mind mélyebb-mélyebb homályba borúlt. Az eget fehéres felleg boltozata takarta, mint egy óriási sátorponyva, melynek földje az egész pusztá.

A menny e sápadt ernyővel, a föld a legsötétebb vegetációval lévén borítva, tisztán kivehető volt a vonal, a hol találkoztak. Ez ellentét következtében úgy tetszett, mintha az éj előbb megszállotta volna a pusztát, mint a hogy csillagászati ideje elérkezett. Alant már jóformán sötét vala, míg az égen még ott időzött a nappal. Fölfelé tekintvén, a sünrekettyevágó hajlandó lett volna újra dologhoz látni, a síkságra nézve, arra határozta volna magát, hogy összeköti nyalábját s útnak indul hazafelé.

A föld és az égbolt távoli pereme épen oly választó határnak tünt föl az időpontra nézve, mint az anyagot illetőleg. E pusztá ábrázata oly sötét volt, hogy egy félórával későbbre járt az idő rajta, mint másutt. Épen így tudta késleltetni a hajnalt, halaványabbá tenni a délszint, előre sejtetni a viharok zordságát, erősíteni a holdatlan éjtszaka feketeségét, úgy hogy megremegett benne az ember.

Valóban, éjbe borulásának ez átmeneti pontján kezdődött az Egdon fenyér nagyszerű és sajátos pompája és senki se mondhatta el, hogy ismeri ezt a pusztát, ha ilyenkor nem járt rajta. Ebben és az éjtszaka elkövetkező óráiban hatott és nyilatkozott meg teljesen. Ekkor és csakis ekkor tárta föl magát igazán.

E táj csakugyan közel rokonságban állott az éjtszakával, s midőn az megjelent, úgy tetszett, mintha a puszta és az árnyékok sietnének összeolvadni. A kopár síkság épen oly gyorsan árasztotta ki magából a sötétséget, mint a hogy a mennybolt öntötte reá, míg a földi homály és az égbeli, félúton összetalálkozván, egybefolytak.

A pusztát ekkor élénk elevenség szállotta meg. Mikor minden más álomra hajlott, ez lassan ébredezni és hallgatózni látszott. Minden éjtszaka úgy rémlett, hogy várakozik valamire, de hány századon át várt már így mozdulatlanul, annyi válságon keresztül, hogy azt kelle hinni, csak a végső válság lehet az, a melyre vár — a világ összeomlása.

Olyan hely volt ez, a mely gyakran fölébredt azoknak az emlékében, a kik szerették s mindig sajátos és összhangzásban kedélyökkel. Mosolygó, virágos, gyümölcsös vidékek csak oly léttel lehetnek állandó összhangzásban, a mely derültebben telik el, mint a mostani. A szürkület szövetkezett az Egdonnal, hogy oly látványt alkosson, a mely fönséges zordság nélkül, hathatós fitogtatás nélkül s igénytelenségében nagyszerű. Azok a sajátosságok, a melyek egy börtön homlokzatát gyakran sokkal méltóságosabbá teszik egy kétszer akkora palota homlokánál, oly fönséget adtak e pusztának, a melynek teljesen híjával vannak azok a helyek, a melyek bájos voltukról híresek. Derült képek csak derült időkkel illenek egybe, de hajh! ha az idők nem derültek! Sokkal többet szenvedtek az emberek oly tájak láttán, a melyek nagyon is mosolygók voltak az ő lélekállapotukhoz, mint a túlságos komor színű környezet nyomásától. A vadon Egdon finomabb és ritkább ösztönhöz, újabban megismert érzéshez szól, mint a melyek az úgynevezett szép vidékek láttára szoktak bennünk fölébredni.

Valóban kérdés, hogy az orthodox szépség egyeduralma nem közeledik-e a vég felé. Lehet, hogy az újkor Tempe völgye Thule valamelyik kopár fenyére lesz. Lehet, hogy az emberi lélek mind bensőbb összhangba jő azokkal a búskomor

látványokkal, a melyeket fajunk ifjúkorunkban visszatásítónak talált.

Úgy látszik, közel az idő, ha még nem is érkezett el, midőn az ingovány, a tenger, a hegy, a havasok bús magasztossága illik teljesen a gondolkodóbb emberek lélekállapotához. S végre még a legközönségesebb turistára nézve is az Izlandhoz hasonló tájak lesznek azok, a melyek ma Dél-Európa szőlős kertjei és myrtusligetei; s ügyet sem vet Heidelbergre s Badenre, midőn az Alpoktól Schweningen fövenypartjaihoz siet.

A legszigorúbb asketa is érezhette, hogy joga van Egdonon bolyongania, s hogy a megengedett gyönyörűségek korlátai közt marad, midőn a pusztát magára hatni engedi. Legalább az ilyen tompa színekhez, szépségekhez veleszületett joga van mindenkinek.

Csak a legpompásabb nyári napokon emelkedett az Egdon hangulata a vidámság színvonalára. Gyakrabban tesz hatást az ünnepies, mint a ragyogó, s ilyfajta hatást a tél sötéttségében, viharaiban, s ködeiben gyakran ért el e pusztaság.

Ilyenkor a vihar szeretője volt, a szél pajtása; furcsa phantomok tanyájává lett, s úgy tetszett, ez az eladdig föl nem ismert eredetije azoknak a rejtett vadon tájaknak, a melyeket futással, balszerencsével teljes éjféli álmainkban sejtünk magunk körül, s a melyekre imetten sohase gondolunk, míg ily vidékek föl nem idézik őket.

Most az ember természetével tökéletesen öszhangzó hely volt. Nem kísérteties, nem gyűlöletes, nem is undok, nem hétköznapi és nem jelentés nélkül való és nem szelid, hanem kevésre becsült és kitűró, mint az ember, egyszersmind collossalis és rejtelmes a maga egyhangú feketeségében. Elhagyatottság ült arczán, mint oly emberekén, a kik hosszú ideig éltek egyes-egyedül. Kietlen tekintete volt, mely tragikus sejtelmeket ébresztett a szemlélőben.

Ez a sötét, ősrégi, félreeső tartomány szerepel már a Domesday-bookban,*) a hol állapota így van leírva: pusztaság, tele avarral, magyallal, tövisbokkal, neve Bruaria. Azán következik szélességének és hosszúságának meghatározása

*) Földjövdelmi kataszter, melyet az az 1066-iki hastingsi csata után Hódító Vilmos készíttetett Angliáról.

leaguekben. Noha nem bizonyos, hogy ez ősi mérték pontosan mily nagy volt, úgy látszik e számokból, hogy Egdon területe máig alig kisebbedett valamit. Az idetartozó fejezetekben szó van a *Turbaria Bruariáról*, a tőzegvágás jogáról. «Avarfü és moha birja», mondja Leland, ugyanerről a sötét darab földről.

Itt végre érthető tényeket találunk a tájképet illetőleg, nyomós bizonyítékokat, a melyek teljesen kielégítenek. Megszelidíthetetlen pogány hely volt mindig, épen úgy, mint ma. A műveltség ellensége. Mióta növény van, mindig ugyanazt az ősi barna ruhát viseli, formatiojának természetes, változatlan öltözetét. Ez a tiszteletreméltó egyetlen öltője mintha gúnyolta volna azt a hiúságot, a melylyel az ember öltözködik. Modern szabású és színű ruhát viselő ember többé-kevésbbé anomal jelenség a pusztán. Érezzük, hogy a legegyszerűbb és legrégebb emberi öltözkék illik oda, a hol a föld öltözéke is oly kezdetleges.

Leülni egy fatuskóra estenden, mint most, a honnan a szem semmit sem lát abból a világból, mely a láthatárt egészen betöltő pusztá csúcsain és gerincein túlesik, elgondolni, hogy köröskörül s alant időtlen idők óta minden oly változatlan, mint a csillagok odafönt, megnyugvást ad a léleknek, melyet folytonosan hány-vet és zaklat a föltartóztathatlan új. E nagy érintetlen helyet valami ősi állandóság jellemzé, a mire a tenger nem tarthat igényt. Ki mondhatja el valamelyik oceánról, hogy régi?

A nap lépárolja, a hold dagasztja folyton, megújúl minden évben, minden nap, minden órán. Megváltozott a tenger, megváltozott a mező, a folyók, a falvak, megváltozott a nép, de Egdon ugyanaz maradt. Fölszine nem oly meredek, hogy a vihar megbonthassa, nem is olyan lapos, hogy az árvizeknek, ülepedéseknek áldozatul essék. Egy vén országúton s egy még vénebb sírhalmon kívül, a melyek a nagy kor miatt majdnem természeti productumoknak tűnnek föl, a legcsekélyebb rendetlenségek sem csákánytól vagy ásótól származtak, az utolsó geologiai alakulás újjnyomai voltak azok.

A főtebb említett országút hajlott vonalban vezetett át a pusztá alacsonyabb részén az egyik láthatártól a másikig. Sok helyen egybeesett egy szomszédos úttal, a mely a rómaiak nagy útjából, a Via Icenianából ágazott ki. A szóban forgó

estén észre lehetett volna venni, hogy az út fehér vonala éppen oly világosan meglátszott, mint előbb, ámbár a homály elég sűrű volt már ahhoz, hogy elmossa a puszta apróbb vonásait.

II. FEJEZET.

A szinen föltünik az ember, s vele együtt a baj.

Az úton egy öreg ember haladt. Feje fehér volt, mint a havasé, válla meggörbedt, s fonnyadt az egész teste. Fényes kalapot, hajós-ujjast s cipőt viselt; réz gombjai ábrázatára horgony volt nyomva. Kezében ezüst fejű botot tartott, a melyet valóságos vendéglábnak használt, lépten-nyomon meg-megdöfte vele a talajt. Azt mondta volna reá az ember, hogy annak idején a tengerészetnél lehetett valami. Előtte a hosszú, fáradságos út nyúlt el, szárazon, üresen, fehérlőn. Nem szegélyezte azt sövény s a sötét fölszint átmetszve, olyan volt, mint hollófürtök közt a választó vonal; mind keskenyebbé vált s elhajolt a láthatár peremén.

Az öreg gyakran nézegetett előre, hogy áttekintse a tért, melyen át kell vergődnie. Végre nagy messze maga előtt valami mozgó pontot vett észre, a mely járóműnek látszott, s éppen azon az úton ment, a melyen ő mendegélt. Ez volt a tájon az élet egyetlen atoma s még érezhetőbbé tette az általános elhagyatottságot. Lassan haladt, s az öreget nyilván mind rövidebb-rövidebb tér választá el tőle.

Közelebb érve látta, hogy szekér az, rendes formájú, de különös színű, mert rikitó vörös volt. Kocsisa mellette ballagott. Az is vörös volt teljesen, mint a szekér. E szín boritá ruháját, sipkáját, csizmáját, arczát, kezeit. S nem egy időre fogta meg, valósággal áthatotta. Az öreg tudta, hogy ez mit jelent. A kocsis festékes volt, a kinek az a hivatása, hogy vörös festékekkel lássa el a juhtenyésztő gazdaembereket. Oly osztályba tartozott, a mely gyorsan vész kifelé Wessexben s mely a földmives világban azt a helyet tölti be, a mit a múlt század folyamán a dodo madár az állatok világában. Sajátos, érdekes, majdnem elpusztult láncszem az élet elavult s ma szokásos formái között.

Az élemedett tiszt apránként beérte útítársát, s jó estét kívánt neki. A festékes feléje fordult és szomorú, szórakozott hangon válaszolt. Fiatal ember vala, s arcza, ha nem volt is épen szép, közel állott ahhoz. Senki se tagadta volna, hogy természetes színében nem lenne az. Szeme, mely különösen ragyogott a piros szennyben, magában is vonzó volt, éles, mint a ragadozó madaraké, s kék, mint az őszi köd. Se bajuszt, se szakált nem viselt, s alsó arczának gyöngéd vonalait tisztán ki lehetett venni. Ajkai keskenyek voltak, s ámbár gondolatokba mélyedten szorította össze, néha-néha kellemes mozdulat jelent meg rajtuk. Igen jó, testhez álló gyapjú ruhába volt öltözve, a mely ép is volt, alkalmas is a célra, csak hogy a piros festék már elvette a színét. Előnyösen emelte ki csinos termetét. Az ifjú foglalkozásához képest jó módúnak látszott. A ki látta, önkéntelen azt kérdezte volna, vajon miért rejté el megnyerő külsejét ez a derek legény azzal, hogy e különös mesterségre adta magát.

Viszonzva az öreg köszöntését, semmi kedvet se mutatott arra, hogy beszédbe elegyedjék, noha még mindig egymás mellett mentek, mert az idősebb útas társaság után látszott vágnni. Nem hallatszott semmi nesz, csak a szél zugása a barna növényzet fölött, a kerekék nyikorgása, a lépések zaja és a két gubanczos lovacska dobogása. Apró, szívós állatok voltak azok, abból a fajból, a melyet Galloway és Exmoor között tenyésztenek.

A mint így mendegéltek, a festékes olykor-olykor ott hagyta társát s a szekér mögé lépve egy kis ablakon belétekintett. Arcza ilyenkor mindig aggodalmat fejezett ki. Aztán visszatért az öreghez, a ki ismét tett valami megjegyzést a vidékre; arra a festékes szórakozottan felelt s azután mindketten hallgatásba merültek. A hallgatás nem tetszett előttök visszásnak. Ez elhagyatott helyeken gyakran mérföldeket*) haladnak át az útítársak, a nélkül, hogy az első köszöntés után szót váltanának. Az együttlét mintegy hallgatag beszélgetés itten, mert a szomszédságnak itt rögtön véget lehet vetni, nem úgy, mint a városokban s ha ezt nem teszik, már az maga társalgás számba megy.

A mi embereink se szólnak talán egy árva szót sem

*) Mindig angol mérföldek értendők.

egész a búcsuzásig, ha a festékes időnként a szekér farához nem lépett volna. Mikor ötödjére tért vissza onnan, az öreg megszólalt:

— Van valaki ott?

— Van.

— Valaki, a kire vigyázni kell?

— Igen.

Nemsokára halk sikoltás hallatszott a szekér derekából.

A festékes odasietett, benézett s újra visszajött.

— Gyerek van benne, földi?

— Nem, asszony.

— Mi a manó! Miért sikoltott?

— Elszunnyadt, nincs szokva az utazgatáshoz, nem igen jól érzi magát s folyton álmokat lát.

— Fiatal asszony?

— Az.

— Negyven esztendővel ezelőtt érdekelt volna. Felesége talán?

— Feleségem! — felelt amaz keserűen. — Nem ilyen emberhez való ő. De hagyjuk ezt.

— A mint tetszik. De miért hagynánk? Mit árthatnék én önnek vagy neki?

A festékes szemébe nézett az öregnek:

— Nohát, uram — mondá végre — régebben ismerem a leányt, ámbár talán jobb lett volna, ha sohasem találkozunk. De különben semmi közünk egymáshoz. Nem is ült volna az én szekereimre, ha jobb alkalmatosság akadt volna számára.

— Hol? ha szabad tudnom.

— Southertonban.

— Jól ismerem azt a várost. Mit mivelt ottan?

— Semmit jóformán, a mit érdemes volna elbeszélni. Most azonban holtra is van fáradva, gyengélkedik is, ezért oly nyughatatlan. Egy órával ezelőtt elaludt, s ez jót fog neki tenni.

— Persze csinos leány?

— Csinos.

Az öreg érdeklődve nézett a szekér felé, s a nélkül, hogy a szemét levette volna arról, így szólt:

— Megengedi talán, hogy bepillantsak?

— Nem — felelt a festékes kurtán. — Sötét van már, úgy sem látná meg. S a mi több, nincs is jogom megengedni.

Hála Istennek, csöndesen alszik. Remélem, nem is ébred föl hazáig.

— Hogy hívják? Innen a környékről való?

— Engedelmével, a neve nem tartozik ide.

— Nem az a bloomsendi leány, a kit mostanában úgy szóba hoztak? Ha az, akkor ismerem és sejtem azt is, mi történt.

— Engedelmével . . . Sajnálom uram, de el kell válnunk egymástól. Lovaim fáradtak, pedig még jó darab út áll előttök. E partnál pihentetem őket vagy egy óráig.

Az öregebbik útas közönyösen bólintott, a festékes pedig a pusztának fordítá lovait és szekerét, s közben köszönt. Jó éjtszakát. Az öreg viszonzta azt, s tovább haladt.

A festékes nézte, nézte, hogy válik lassanként egy ponttá az úton, hogy olvad át végre az éj mind sűrűsödő homályába. Aztán egy pár marok szénát vett a szekér alá erősített csomóból, egy részét a lovak elé vetette, másikat a szekér mellé s ülökét csinált belőle. Erre leült és fejét a kerékhez támasztá. A szekér belsejéből halk, lágy lélekezés hallatszott fülébe.

Úgy látszott, ez nyugtatólag hat reá, s aztán elmerült a táj szemléletébe, mintha azon tűnődne, mihez fogjon. Valóban, ez átmeneti órában kötelességnek látszott e pusztán tűnődve és lassacskán végezni minden dolgot, mert volt valami ennek állapotában is, a mi a hosszú habozást juttatta az embernek eszébe. Nyugalma is csak ez volt tulajdonképen. Nem a tökéletes pangásé, hanem a hihetetlen lassuságé. Érdekes jelenség, hogy eleven élet ennyire hasonlíthasson a halál dermedtségéhez; a pusztta tétlenségét mutatni s egyszersmind a mező, sőt erdő hatásával rokon benyomást tenni: a nézőben azt a figyelmet ébresztette, a mit a tartózkodás és rejtezkedés szokott.

A szintér, mely a festékes szemei előtt elterült, lépcsőzetesen emelkedett fölfelé, az országút színvonalától be a pusztta szívéig. Halmok, mélyedések, dombok, lejtők s túl rajtok egy magas domb, mely a még mindig világos égbe nyúlt. Az útas egyideig ezeken jártatta szemét, s végül egy figyelemreméltó látványon pihentette meg.

Egy sír vala az. E földdomborulat! a legmagánosabb csúcs legtetején emelkedett. Ámbár a völgyből csak szemölcsnek látszott valamely óriás homlokán, tulajdon-

kép nagy domb volt. Sarka és tengelye volt a puszta világának.

A mint a pihenő ember a sirra nézett, egyszerre csak észre vette, hogy annak csucsát, a mi eladdig legmagasabb volt az egész tájékon, e pillanatban felülhaladja valami. A mi a sir volt a dombnak, az volt ez a tünemény a sirnak. Úgy emelkedett föl a félgömbalakú halomról, mint a sisakról a csúcs. Minden, a mi új, annyira hiányzott e szintérről, hogy az erős képzeletű utas első pillanatra azon kelták egyikének tekinthette volna ez alakot, a kik a sirt építették. Mintha népe utolsó tagja lett volna, a ki elmereng még egy szempillantásig, mielőtt az örök éjszakába leszálna fájához. Ott állott az alak mozdulatlanul, mint a domb alatta. A síkság fölött emelkedett a domb, a domb fölött a sir, s a síron e személy. Fölötte már semmi sem volt, csupán az égboltozat.

Oly tökéletes, finom és szükséges befejezésül tűnt föl ez alak a halmok sötét csoportjának, mintha egyedül ez igazolná körvonalait. Ennek híján székesegyház vala ez, csúcs-torony nélkül, s ezzel minden építési követelmény ki volt elégítve. A szintér sajátságosan homogen volt. A völgy, a fensík, a sirdomb, s az alak rajta egyetlen egységgé olvadtak össze. Ezt vagy azt a részét véve szemügyre a csoportnak, nem egészet, csak töredéket látott az ember.

Az a személy annyira szerves kapcsolatban látszott állani a szerkezettel, hogy esetleges megmozdulása valami különös jelenségnek tűnt volna föl. Mozdulatlanság lévén fő jellemvonása annak az egésznek, melynek a személy részül szolgált, úgy tetszett, hogy a mozdulatlanság valami megbolygatása zavart okozna.

De mégis ez történt. Az alak észrevehetőleg elveszté rögzittségét, egy-két lépést haladt s megfordult. S mintegy megijedve lefutott a sir jobb felén, mint a hogy a vízcepp lesiklik a virág kelyhébe, aztán eltűnt. Mozdulatai tisztábban föltűnteték jellemző vonásait; asszony volt.

Egyszerre csak nyilvánvaló lett, miért veszett el oly hirtelen szem elől. A mint ő eltűnt a jobb oldalon, balról egy új alak merült föl az égen, teherrel a vállán; fölmászott a halomra s terhét letette a csúcsra. Utána egy második jött, aztán egy harmadik, negyedik, ötödik, míg az egész domb tele lett podgyászos emberekkel.

Az egyetlen értelem, a mit az égre rajzolódó árnyképek e némajátékából ki lehetett venni, az, hogy ez asszony semmi összeköttetésben nem állott azzal a társasággal, a mely helyét elfoglalta, nem is ugyanazon okból jött oda és sietett azt kikerülni. A szemlélő képzelete szívesebben foglalkozott az eltűnt magános alakkal, mint az ujonnan érkezettekkel, a kiket önkéntelenül tolakodóknak tekintett. Azt érdekesebbnek, fontosabbnak látta s életét is figyelmet érdemlőbbnek kellett tartania amazokénál. De azok ott maradtak, helyet foglaltak s egyelőre nem látszott valószínűnek, hogy az a magános személy, a ki eddig a magánosság királynője volt, visszatér.

III. FEJEZET.

Egy népünnep.

Ha valaki a sirhalom tözsomszédságában fogott volna helyet, látta volna, hogy e személyek a környék falvaiból való fiúk és emberek. Mindegyik nagy teher sünrekettyét vitt a vállán, elől is két csomót, hátul is kettőt, egy hosszú rúd segítségével, a melynek mind a két vége ki volt hegyezve, hogy annál könnyebben át lehessen ütni velők a vesszőcsomókat. Valami egy negyed mértföld távolságról jöttek a pusztá belsejéből, a hol nem igen termett egyéb rekettyénél.

Mindegyik úgy be volt takarva a rőzsecsomókkal, hogy míg le nem tették, egy-egy lábra kelt bokornak nézte volna őket az ember. Sorban jöttek, mint valami juhnyáj, az erősek elől, a gyengék, fiatalok hátul.

Összerakták a vesszőnyalábokat s egy harmincz láb kerületű gúla emelkedett a sírdomb csúcsán, a melyet Blackbarrow néven ismertek messze földön. Némelyek a gyujtóval bajlódtak, válogatták az ágak szárazát, mások oldogatták a szederindákat, melyek a csomókat összetarták. Néhányan ellenben magas helyzetökről, mely az egész tájon uralkodott, fölemelt fejjel kémlelték a tág területet, a mely már csaknem teljesen árnyékba borult. A pusztá völgyei egész álló nap nem mutatnak egyebet saját vad ábrázatuknál, de e helyről óriási területet kerített be a láthatár, a mely több irányban magán a pusztaságon is túlterjedt. Egyetlen vonása sem lát-

szott most, csak mintegy érezni lehetett a körül elterjedő nagy, homályos távot.

Míg az emberek és suhanczok a máglyát építették, változás állott be az árnyéktömegben, mely a messzeeső tájakat fődte. Vörös napok és lángnyelvek kezdtek támadni itt-ott, kipettyezve köröskörül az egész vidéket. Más községek és falvak örömtüzei voltak ezek, ugyanazon ünnep emlékére. Némelyik messze esett, vastag levegőrétegeken keresztül látszott, úgy, hogy sápadt, szalmasárga sugárkévék vették körül, mint valami legyező. Némelyik nagy volt, közeliben égett s bíborvörösén ragyogott elő az árnyékból, mint valami friss seb fekete bőrön. Mások Maenadok valának, tüzes arczezal, zilált hajfűrtökkel; ezek kiszínesítették a felhők csöndes kebelét s megvilágították mulékony mélyedéseiket, a melyek izzó üstöknek látszottak ezután. Körülbelül harmincz ilyen örömtüzet lehetett megszámolni az egész tájékon. S a hogy az óra lapjára tekintve megtudjuk, hány az óra, ha magok a számok láthatatlanok is, úgy mindenik tűz helyét meg lehetett állapítani a szög és irány figyelembe vételével, ámbár a szintérből semmi sem látszott. Egyszerre a Blackbarrown is az égre szökött a legelső lángjel s magára vonta mindazok szemét, a kik a távoli tüzeket vigyázták. A vidám ragyogás arany öltönyt adott a körülötte álló embercsoportra, melyet az oda szállingózó férfiak s asszonyok azóta megnöveltek, sőt köröskörül a sötét füre is eleven fényt vetett, a mely félhomálylyá szürkült a sírhalom alsó hajlatán. A sir most gömb metszetének látszott s épen oly tökéletes volt, mint az nap, a melyiken fölhantolták, még a kis árok is megmaradt, a miből a földet ásták reá. Sohase háborgatta meg egyetlen eke sem ennek a macacs talajnak csak egy porszemét is.

A pusztá sivár volt a gazdának s épen azért termékeny a történetíróra nézve. Semmi se pusztult el rajta, mert nem fakadt semmi. Úgy rémlett, mintha a tűzrakók a világnak valami felső, sugárzó emeletében állának, a mely el van különítve s független az alsó sötét résztől. A pusztá alatt egy borzasztó mélység volt, nem folytatása annak a helynek, a min állottak, mert szemök hozzászokva a tündökléshez, semmit se látott azokból a mélységekből, a hová a fény már el nem hatolt. Igaz, hogy néha egy-egy lángnyelv magasabbra szökött a rözse vesszőkről, mint a többiek és mintegy hadsegé-

dekül kivillanó sugarakat bocsátott le a lejtőn valami távoli bokorig, mocsárig vagy fehér fővénnyefoltig, saját vidám fényével vonva be azokat egy pillanatra, aztán újra árnyékba borult minden. Ilyenkor az egész fekete tünemény odaalant olyan volt, mint a pokol, a melyet a fölséges firenzei költő a párkányáról szemlélt s a szél mormoló beszéde a völgyekben az odazárt «nagy lelkek» bús sóhajainak, nyögéseinek tetszett.

Úgy rémlett, mintha a férfiak és a suhanczok hirtelen régmúlt korokba merültek volna s oly időt, oly foglalkozást hoztak volna vissza, melyeket jól ismert valaha ez a hely. Az ős angol máglya hamva, a mely néhanapján e csúcsokról fényt árasztott, frissen, háborítatlanul feküdt lábaik alatt a sírban. A halotthamvasztó tüzek lángja épen úgy világította be századokkal ezelőtt ezt a tájat, mint az övék ma. Azután Thor és Woden tiszteletére ünnepi tüzeket is látott e táj hosszú időn keresztül. Valóban eléggé meg van állapítva, hogy azok az örömtüzek, a melyekben a pusztalakói most gyönyörködnek, inkább a druida szertartásoknak és szász ceremóniáknak egyenes utódjai, mint a nép találmánya az összeesküvés emlékére.

Tüzet gyűjtani ösztönszerű és önvédelmi cselekedet az embertől, mikor a tél beálltával a természetben megcsendül az esti harangszó. Önkéntes, prometheuszi lázadás ez a parancs ellen, hogy a visszatérő évszak zimankót, fagyos sötétséget, nyomort és halált hozzon magával. Megérkezik a sötét chaos s a föld bilincsbe vert istenei így szólnak: «legyen világosság»!

A tündöklő fény s a koromsötét árnyék, melyek a körülálló emberek arcán küzködnek, egy Dürer erejével és biztonságával tüntetik föl a körvonalat. Azonban az arcok állandó kifejezését lehetetlen kivenni. Mert a mint a fürge lángok fölshöknek, meg összeesnek s csaponganak a levegőben, az árnyék-pettyek és a fényfoltok szünes-szüntelen változtatják alakjokat s helyzetöket a körülálló arcán.

Mozog minden, s reszket, mint a fák levelei, s oly gyorsan enyészik el, mint a villám csikja. Árnyékos szemüreg, mélyek, mint a koponyaé, egy szempillantás alatt világosság-árasztó gödröcskékké válnak, a beesett arcz előbb homályos üreg, aztán ragyog, a ránczok szakadékokká mélyülnek vagy teljesen eltűnnek, a mint a fény változik. Az orrlíkok valósá-

gos kútfők, az inak az öregek nyakán aranyos kötelek. A mi nek fénye nincs, csillog, a mi csillámló, üvegnek látszik. A szem tündöklöklik, mint valami kis lámpás. Az, a kit a természet különössé alkotott, groteszk lesz, a groteszk természet-fölötti, minden szélsőségben jár.

Így történhetik meg, hogy annak az öreg embernek az arcza, a kit a lobogó lángok szintén fölcsalogattak a halomra, nem csupán áll és orr, hanem valóságos emberi ábrázat. Kényelmesen sütkérezik a melegen. Botjával a tűzbe taszigálja a kiesett ágacskákat s nézi a máglyát. Néha-néha fölemeli fejét, hogy meghatározza a láng magasságát vagy kövesse a nagy lángpelyheket, a melyek felröppennek s aztán elvesznek az árnyékban.

A ragyogó látvány, az erős meleg magas kedvre látszot-tak hangolni őt s e hangulat csakhamar gyönyörűséggé fokozódott. Botjával kezében valami magán-menuettet kezdett jární. Mellénye alól egy sor csillámló rézpénz csüngött le s himbálódzott, mint valami órainga. Danolt is hozzá, duruzsolva, mint a méh :

«Király hívatja lovagjait,
Egy-kettőt, hármát össze.
— A királynőt meggyóntatom,
Lord marshal velem jössz te.

— Fogadd föl, lord marshal felel,
S esik előtte térdre —
Hogy bármit vall a nőd, Lenor,
Boszut nem állasz érte.**)

Kifogyott a lélekzetből s félbe kellett hagynia a nótát s épen mivel elcsendesedett, magára vonta egy zömök férfi figyelmét, a ki oly komolyan szította harsaszáját, mintha minden gyanút el akarna hárítani magáról, a mely esetleg vidámsággal vádolhatná.

— Takaros nóta, Cantle apó, de attól tartok, hogy nem ilyen vén csontnak való már az, mint kigyelmed — mondá az öreg korhelynek. — Jó volna úgy-e legénynek lenni még egyszer, mint mikor azt a nótát tanulta, mi?

— He ? — kérdé Cantle apó, megállva a tánczban.

*) *Lenor királyné gyónása.* Ó angol ballada. Ford. Szász Károly.

— Jó volna megfiatalodni még egyszer, úgy-e? mondom. Most bizony már szelel a kend fujtatója.

— De tudok vele bánni. Ha nem tudnék kis széllel is sokra menni, egy fikarczczal se volnék fiatalabb más vén embernél, nem igaz, Timotheus?

— Hát az új házaspárral odalent a *Jámbor asszony* fogadóban mi van? — tudakolta egy másik, egy homályos tűz felé mutatva a távoli országút irányában, de jócskán keletre attól, a hol e pillanatban a festékes pihent. — Hogy áll azoknak a dolguk? kigyelmed biztosan tudja, hisz értelmes ember.

— Csak egy kicsit mélás, mi? beismerem. Cantle apó csakis így ér valamit. Hanem hát ez nem valami öreg hiba, az idő majd kigyógyít belőle, igaz-e Fairway szomszéd?

— Azt hallottam, ma éjjel hazajönnek. Ezóta meg is kellett érkezniök. Tud-e egyebet?

— Legelső dolog, hogy elmenjünk hozzájuk s jó szerencsét kívánjunk nekik.

— De nem.

— Nem? de biz igen. Nekem legalább mindenesetre; mit szólna hozzá a világ, ha én nálam nélkül esnék meg egy mulatság?

«Csak ölts hamar barát-csuhát,
Én másikat veszek fel,
Lenor királynéhoz megyünk,
Mint két barát, a mint kell.»

— A múlt este találkoztam a menyasszony nagynénjével, Yeobrightnéval s azt mondta, hogy a fia, Clym karácsonyra hazajön. Hej, eszes ember ám az, szeretnék fejet cserélni vele. Én a magam jókedvű módján beszélgettem az asszonysággal, s ő még azt felelte: «Ah, hogy ily tisztes agglétedre úgy szólsz, mint a bolond», ezt mondta nekem. Nem adok én ő reá semmit. Vigyen el az ördög, ha adok, meg is mondtam neki. «Vigyen el az ördög, ha törődöm magával», mondok. Megadtam neki, mi?

— Inkább ő kendnek.

— Csaknem talán? — mondja Cantle apó megnyúlt ábrázattal.

— Bizony alighanem úgy lesz. Hát Clym a lakodalom miatt jön haza karácsonyra, elintézni egyet-mást, mert az anyja most már maga maradt a házban.

— Igen, igen, úgy van. De hallod-e Timotheus — mondá az öreg komolyan. — Tréfás ember vagyok, de nem kell a szomszédba mennem észért, ha komoly perczemben kapsz és most komoly vagyok. Tudok én sok mindent az új párról. Igen ma reggel hat órakor elmentek a szomszédba, hogy rendbe hozzák a dolgukat és azóta se hírok, se hamvok, ámbátor én úgy gondolom, hogy estére már visszajöttek, mint férj és feleség. Kell-e ennél okosabb beszéd, Timotheus, és mondd meg, igaza volt-e hát Yeobrightnének?

— Megjárja. — Nem is tudtam, hogy azóta is sétálgattak együtt, mióta a leány anyja ellene mondott a kihirdetésöknek. Mióta szakadt vége annak a viszálykodásnak? tudja kelmed, Humphrey?

— Igen, mióta hát? — szólt oda Cantle apó csipősen, szintén Humphreyhez fordulva. — Hadd hallom!

— A mióta a leány nagynénje mást gondolt s azt mondta, hogy hozzámehet ahhoz az emberhez — felelt Humphrey a nélkül, hogy szemét a tűzről levette volna. Komoly fiatal legény volt ez, kampósbot vala nála, kezein a rekettyevágók bőrkezttyüje s foglalkozása miatt lábszárait vastag kamáslik fűdték, merevek, mint valami pánczél. — Azt hiszem, azért nem itt esküdtek meg. Természetesen nem is lett volna okos dolog Yeobrightnétől olyan hűhó után valami zajos lakodalmat rendezni ugyanott, a hol előbb a kihirdetést is megtiltotta.

— Bizony nem a'; elég baj az annak a fiatal párnak, legalább én úgy gondolom — mondá Cantle apó, nagy igyekezettel azon, hogy értelmes magatartását megőrizze.

— Én asnap ott voltam a templomban, a mi pedig ritkán esik meg rajtam — mondá Fairway.

— Akármi legyenek, ha nem úgy van — szólt közbe nagy hangon az öreg — én az idén se voltam s most meg, hogy a tél jön, alig hiszem, hogy egyhamar elmenjek.

— Én meg három esztendeje nem voltam — mondá Humphrey — mert vasárnap rendesen halálosan álmos vagyok, a templom meg nagyon messze van. Meg ha eljár is az ember, akkor se valami nagy kilátása lehet az idvezülésre, mikor annyian nem jutnak hozzá, hogy én inkább otthon maradok, meg se indulok.

— De én nem csak hogy ott voltam — kezdi újra neki buzdulva Fairway — hanem egy székben ültem Yeobrightné-

val. S talán el se tudjátok képzelni, pedig úgy van, hogy a vér meghűlt bennem, mikor a hangját meghallottam. Igazán furcsa dolog volt, de szinte megfagyott a vérem, mikor a könnyökéhez értem.

A beszélő körülnézett a mellette állókon, a kik most közelébb húzódtak hozzá s még erősebben szíttá be ajkait.

— Bizony nem tréfa az, ha ilyesmi történik ott az emberrel — szólalt meg hátul egy asszony.

— Beleegyeznek-e ön? — ezek voltak a pap szavai — mondja tovább Fairway. — És akkor fölállt mellettem egy asszony, egy hajszálnyira tőlem. Csakugyan, verjen meg az Isten, ha nem Yeobrightné állott föl, mondom magamban. Igen atyafiak, templomban voltam, a hol imádkozni szokás és mégis ezt mondtam. Nem fér pedig a lelkemhez a káromkodás más ember előtt s az asszonyok már ne haragudjanak meg érte most az egyszer. De a mit mondtam, megmondtam, hazugság lenne, be nem vallanom.

— Az volna Fairway szomszéd.

— Verjen meg az Isten, ha nem Yeobrightné állott föl, mondok — ismétlé az elbeszélő, époly érzéketlenül kemény arczczal ejtven a szót, mint előbb, a mi bizonyosága volt annak, hogy csak szükségből ismétli a káromlást, nem mintha kedve volna hozzá. S aztán csak azt hallom tőle: «Nem egyezem bele». «Beszélek önnel isteni tisztelet után», felelt neki egész egyszerűen a pap, igen és egyszerre épen olyan ember lett, mint ti, vagy én, egy cseppel se szentebb. Ah, milyen sápadt lett az asszony! Talán emlékeznek arra a szoborra a templomban, arra a löcslábú katonára, a kinek az orrát leverték volt a gyerekek. Nohát annak az ábrázata ha van olyan fehér, mint ezé az asszonyé volt, mikor azt mondta: «nem egyezem bele».

A hallgatóság megköszörülte a torkát s néhány ágat vetett a tűzbe, nem mintha erre szükség lett volna, hanem hogy időt nyerjen a történet morálját megfontolni.

— Annyi bizonyos, hogy én, mikor meghallottam, hogy fölbomlott a dolog, úgy megörültem, mintha valaki egy huszast adott volna — mondá egy komoly hang, az Olly Dowdené, a ki egy rekettyeseprű-kötő asszony volt. Természetében vala, hogy egyformán barátságos legyen ellenséghez és baráthoz, és hálás az egész világ iránt, a miért élni hagyja.

— Most mégis csak hozzáment a leány — mondá Humphrey.

— Ezután Yeobrightné engedékeny lett és tökéletesen belenyugodott, — fejezte be a kérdést Fairway közönyös ábrázattal, a melynek célja volt megmutatni, hogy e szavak, noha látszólagosan Humphrey előadásához fűződnek, valójában önálló szemlélődés eredményei.

— Ha szégyelték is a dolgot, nem tudom, hogy miért nem teheték azt meg itt — mondá egy jól megtermett asszony, a kinek a fűzője úgy csikorgott, mikor lehajolt vagy megfordult, mint valami cipő. — Miért ne hívná össze az ember egyszer-másszor a szomszédokat egy kis lakomára, s erre épen olyan jó alkalom a menyegző, mint valami ünnepnap. Én ugyan a magam részéről nem vagyok barátja az ilyen titkolódzásnak.

— Én meg, akár hiszik, akár nem, a víg lakodalmakkal nem sokat törődöm — mondá Fairway Timotheus, újból körüljártatva szemét. Én bizony megvallom, nem igen ítélem el Yeobright Thomasint meg Wildeve szomszédot, a miért azt egészen csendben tartották. Egy itthoni lakodalomban öthat reelt kell eljánni óránként s az bizony már nem a meglett ember lábának való.

— Meghiszem azt. Ha egyszer ahhoz a házhoz elment kend, nem igen állhat félre a jigtól, mert azt csak elvárják, hogy a vacsoráért megszolgáljon.

— Karácsonykor dukál táncolni, mert olyan nap nincs több az esztendőben, lakodalomkor pedig kell táncolni, mert olyan nap nincs több az életben. A keresztelőnél még meg is szerzik egygyel-kettővel a reeleket, kivált mikor még első vagy második gyerekről van szó. Hát még a nótákat ki sorolhatná el, a melyeket el kell dalolnod . . . Én részemről csak annyira becsülök egy jó barátságos tort, mint akármi mást. Csak olyan pompás ételt-italt kap az ember, mint máskor, s a megboldogult élete sorjáról beszélgetve nem kopik el térdig a lába, mint ha a hornpipe-ot kell járnia.

— A legtöbb ember azt mondaná, hogy már akkor mégis sok volna táncolni — mondá tudakozódva Cantle apó.

— Ez az egyetlen alkalom, a hol nyugodtan érezheti magát a meglett ember, még ha egy párszor körül járt is a kancsó.

— No én csak nem értem, hogy olyan nagy kisasszony,

mint Yeobright Tamsin, hogy tudott ilyen hitvány módon férjhez menni — mondá Nunsuch Zsuzsánna, a jól megtermett asszony, a kinek jobban kedvére volt az eredeti tárgy. A földhöz ragadt szegény se tenne ilyet. S én bizony nem is törődém azzal az emberrel, ámbár úgy mondják, hogy csinos ember.

— Hát a mi azt illeti, van annak esze, okos ember is a maga szakjában, majdnem fölére még Yeobright Clymmal is. Nem arra nevelték, hogy a *Jámbor asszony* fogadása legyen. Indzsellérnek készült, tudjuk, de fölhagyott vele és vendéglős lett. A sok tanulásnak nem igen vette hasznát.

— Nem ritka eset — jegyzé meg Olly, a seprűkötő. — Mégis töri magát a nép a tudomány után, meg is szerzi. Azok, a kik ezelőtt a lelki üdvösségükért nem tudtak volna egy kerek O betűt vetni, most bezzeg leírják a nevöket s a pennájok még csak nem is köpköd, sokszor még a tintát se csepepentik el. Még asztal se kell már nekik, hogy a mellöket nekivesék s rákönyököljenek.

— Hát igaz is. Csodálatos, hogy mennyire kipallérozódott már a világ, a mint mondani szokás — szólalt meg Humphrey.

— Bizony idő előtt, mikor én 1804-ben katonáskodtam — vágott közbe vidáman Cantle apó — magam se tudtam többet a világról, mint akarmék kendtek közül. Most meg azt se tudnám megmondani, mihe' nem értek.

— A neved le tudnád írni biztosan — mondá Fairway — ha elég fiatal volnál ahhoz, hogy újra elvehess egy asszonyt, mint Wildeve Tamsin kisasszonyt, Humph meg annyit se tudna, mert ő az apjára ütött a tanulásban. Ah, Humph, emlékszem reá, hogy megcsodáltam az apád kezejegyét, mikor az esküvőmon alá kellett írni a nevem. Ő és az anyád épen előttem keltek egybe s az apád keze keresztvonása úgy állott ott előttem, mint valami madárijesztő. Ha kerékbetörték volna, se tudtam volna megállani nevetés nélkül, ámbátor meleg egy nap volt az nekem; házasodtam is, az asszony meg mindig rajtam csüngött, azonfölül Changley Jakab meg egy csomó ficzkó ott vigyorgott reám a templom ablakából. De csak egy pillantás alatt úgy odalettem, hogy egy szalmaszállal leüthettek volna: eszembe jutott, hogy ha apád és anyád régente nagy ritkán szólalkozott össze, bezzeg nem ritkán

esik most meg rajtok s láttam, hogy mindjárt magam is belejutok a csávába . . . Aj, milyen nap is volt az!

— Wildeve jó egy pár nyárral idősebb Yeobright Thamsinnál. A kisasszony meglehetősen takaros is, van is mit aprítania a tejbe. Csupa bolond, hogy csak a szemét is reáveti az ilyen emberre.

A beszélő egy tűzegvágó, a ki most csatlakozott a csoporthoz, vállán nagy szívalakú ásót tartott, melynek jól kiélesedett széle ezüst íjként ragyogott a tűz fényében.

— Na, kapott volna ő azért feleséget, minden újjára tized — jegyzé meg a természetes asszony.

— Ösmertél-e valaha olyan embert, szomszéd, a kihez egy leány se ment volna hozzá — kérde Humphrey.

— Soha — felelt a tűzegvágó.

— Én se — mondá a másik.

— Magam se — tette hozzá Cattle apó.

— No hát, én ösmertem — mondá Fairway Timotheus, erősebben megvetve a féllábát. — Én ismertem olyan embert. De mondom csak egy szálát.

— Micsoda madárijesztő váz volt az az árva, Fairway szomszéd? — kérdezte a tűzegvágó.

— Hát se siket nem volt, se néma, se vak.

— Ismerjük-e errefelé — mondá Dowden Olly.

— Bajosan — felelt Timotheus. — De neve nem is tartozik ide . . . Hé! lökjetek arra a tűzre, fiúk!

— Miért vaczog a Cattle Keresztély foga — mondá egy gyermek a tűz tulsó oldalán a füst és árnyék közt. — Fázol talán, Keresztély? — Vékony didergő hang hallatszott.

— Nem én, egy szikrát se.

— Gyer' elő Keresztély, mutasd magad. Nem is tudtam, hogy itt vagy — mondá Fairway, gyöngéden pillantva arrafelé.

A hívott, egy hebegő, csepűhaju ember, a kinek válla nem volt, a csuklójából és bokájából ellenben jókora darab kilátszott, egyet lépett előre magától, még vagy hatszor annyit pedig másoktól ösztökélve. Cattle apó legkisebb fia volt.

— Miért dideregsz Keresztély? — kérde a tűzegvágó nyájasan.

— Én vagyok az az ember.

— Miféle ember te?

— A ki senkinek se kell.

— A manót vagy — mondá Fairway Timotheus, ki-
meresztve a szemét, mintha el akarta volna nyelni Keresz-
télyt. Cantle apó pedig úgy bávészkiódott reá, mint a tyúk
a ruczára, a mit költött.

— Bizony én vagyok s ezért félek — felelt Keresztély.
— Azt hiszitek, sokat bánom? Mindigbizonyozom, hogy nem
törődöm vele, esküt is teszek reá, ámbár törődöm biz én
szüntelenül.

— Vigyen el az ördög, ha esett velem furcsább dolog
valaha — mondá Fairway. — Nem téged értettelek. Így hát
ketten vagytok a vidéken. Miért adtál ki magadon Keresztély?

— Azt tartom, ennek meg kellett lennie. Nem tehetek
róla, nem igaz?

Rájok veté fájdalomtelt kerek halszemeit, a melyeket
concentrikus ránczok fogtak körül, mint valami czéltábla
gyűrűi.

— Igaz, igaz. De szomorú dolog s szinte megborsódzott
a hátam, mikor beszéltek, mert láttam, hogy egy helyett két
ilyen árva legény van. Szomorú az reád nézve Keresztély.
S hogy tudod, hogy egy leánynak se kellesz?

— Megkértem őket.

— Sohse hittem volna, hogy lesz merszed hozzá. S mit
felelt az utolsó? Olyat csak nem, a mit ki ne heverhetnél?

— Azt, hogy: Elmenj a szemem elől, te pipogya czinege
bolond, te!

— Nem valami bátorító — mondá Fairway. «Elmenj a
szemem elől, te pipogya czinege bolond, te»! Szívesebben is
lehetne kosarat adni. De idővel, türelemmel lehet azon segí-
teni, ha majd egy pár szürke hajsza lesz annak a vászon-
cselédnek a fején. Hány esztendősnél Keresztély?

— A harmincznegyedikbe fordúltam az utolsó krumpli-
ásáskor, bátyámuram.

— Nem mai gyerek, nem mai gyerek. No de még van
remény.

— Ilyen idős vagyok a keresztelestől számítva, mert ez
van beírva az ítéletnapjának abba a nagy könyvébe, a mit a
sekrestyében tartanak, de az anyám azt mondja, hogy valami-
vel előbb születtem.

— Ah!

— De ha négyfelé vágnák, se tudná megmondani, hogy mikor, csakhoggy állott a holdújság.

— Újság, az baj. Hé, szomszédok, úgy-e ez nagy baj?

— Bíz az a — mondá Cantle apó fejét rázva.

— Anyám tudta hogy újság volt, mert megkérdezte egy asszonytól, a kinek kalendariumja volt. Mindig meg szokta kérdezni, ha fia született, mert az mondják, hogy «ha hold nincs, férfi sincs» s ez mindig aggasztotta, ha fiú lett a gyermeke. Hát csakugyan hiba volna, Fairway bátyám, hogy «újhold» volt?

— Öreg pedig. «Hold nincs, férfi sincs». Sohase mondtak ennél igazabbat. Az a gyerek, a ki új holdkor születik, sohase viszi semmire. Póru! jártál vele Keresztély, hogy a hónap harmincz napja közül épen ezen jöttél a világra.

— Mikor kegyelmed született, bizonyosan borzasztóan tele volt a hold? — mondá Keresztély, reménytelen bámulattal tekintve Fairwayre.

— Hát nem is újra állt — felelé Fairway közönyös arczezal.

— Inkább lennék akármi, mint újholdi gyerek — folytató Keresztély ugyanazzal a töredezett éneklő előadással. — Mert én csak árnyéka vagyok az igazi férfinak és semmi hasznom a világon s azt hiszem, ez az oka.

— Hm! — szólalt meg némileg leverten Cantle — az anyja mégis úgy zokogott, mint a záporosó, mikor Keresztély gyerek volt, félt, hogy ki találja nőni magát s beáll katonának.

— Semmi no! Van elég, a ki egy szeggel se különbnála — mondá Fairway — az ürünek épen úgy le kell élnie az életét, mint a birkának.

— Így hát talán én is lemorzsolom valahogy. Van-e okom félni éjtszaka, Fairway bátyám?

— Neked egész életedben egyedül kell hálnod s nem házaspároknak, hanem a magános alvóknak szokott a kísértet megjelenni, mikor előjön. A minap láttak egyet. Igen furcsa volt.

— Nem, nem, ne beszéljen róla, ha nem bánja. A hátam is borsószik, mikor az ágyban egyedül rágondolok. De kegyelmed beszél, tudom, hogy beszél és én egész álló éjtszaka vele fogok álmodni. Igen furcsa volt? Milyen szellemre

gondolt kigyelmed, azt mondta, igen furcsa volt? Nem, nem, nekem meg ne mondja.

— Én, a mi engem illet, nem igen hiszek a szellemekben. De az eléggé kísérteties volt. Egy kis fiú látta.

— Milyen volt? Nem, ne — —

— Vörös. Az. Minden kísértet fehér, de ez olyan volt, mintha talpig vérbe mártották volna.

Keresztély mély lélekzetet vett, de a nélkül, hogy melle kitágult volna és Humphrey így szólt:

— Hol látták?

— Nem épen itt, de ebben a pusztában. Hanem arról nem való beszélni. Mit szólnának kigyelmetek — folytatá Fairway élénkebb hangon, a többiekhez fordulva, mintha ez az eszme nem Cantle apótól eredt volna, — mit szólnának ahhoz, ha az új párnak még lefekvés előtt egy kis éjjeli zenét adnánk a menyegzőjük napján? Miért ne csinálnánk jó képet ehhez az esküvőhöz, mikor savanyúval úgy se választjuk már el őket. Én nem vagyok borívó ember, mindenki tudja, de mikor az asszony nép meg a gyerekek hazaszélednek, lemehetnénk a *Jámbor asszony*hoz és eljátszanánk egy balletet az új pár ajtaja előtt.

— Ejha! az bizony jó lesz — szólt Cantle apó oly élénken fordulván meg, hogy rézpénzei csak úgy csörömpöltek. Úgy kiszáradtam, mint ez a kóró itt a szélben s ezer eszten-deje, hogy itálnak színét se láttam. Mondják, hogy a legujabb főzetű sör a *Jámbor asszonynál* kitünő. És aztán szomszédok, ha egy kissé későn végeznénk is el, holnap vasárnap, kialhatjuk magunkat.

— Cantle apó, kigyelmed meglehetősen könnyelműen beszél öreg ember létére.

— Én könnyelműen beszélek. Úgy én, nem is tetszem az asszonyoknak. Hej! Mikor más vén ember szöpög, én danolok akkor is. Az áldóját, szer vagyok én akármire:

«Félvállról néz rá a király,
Marshalra néz dühödten,
Köszönd, hogy esküt tettem, mond,
Mert függenél különben!»

— Ez lesz jó — mondá Fairway. — Danolunk nekik egyet, meglátjátok, az úr jó néven veszi. Mit ér, ha a Thomasin

atyjafia, Clym, most jön haza. Jött volna elébb, ha nem tet-szett neki a házasság, s vette vón el Thomasint maga.

— Talán azért jön, hogy egy kis darabig anyjával maradjon, a ki nagyon elhagyatva érezheti magát, hogy a leányt elvitték.

— Furcsa, de én sohse érzem elhagyatottnak magam, soha egy szikrát se — szól Cantle apó. — Olyan bátor vagyok éjtszaka, mint egy admirális.

Az örömtűz ez időtájt már hanyatlani kezdett, mivel a tüzelő anyag nem olyan volt, hogy sokáig táplálhatta volna. A tágas láthatár majd minden tüze halaványult elfelé. Ragyogásukat, színüket s tartósságukat megfigyelve, meg lehetett volna állapítani, miből vannak rakva s ezzel együtt annyira a mennyire, azt is, mi a fő terméke annak a tájnak, a hol fekszenek. A tiszta, fölséges tündöklés, a mi a legtöbbet jellemzé, tűzeges pusztára vallott, minő az övék volt, a mely egy irányban számtalan mérföldre terjedt; a gyors föllobbanás s elalvás a láthatár más pontjain a legkönnyebb tüzelőszere: szalmára, borsószárra s a szántható talaj ilyféle gíz-gazzára mutatott. A legtartósabbak — a csillagokhoz hasonló, nem változó szemek — bizonyára fából, mogyoró-galyakból, túskebokor-vesszőkből, vastag ágakból állottak. Ilyen tűz kevés vala és noha aránylag kicsinyek voltak mulékony társaikhoz képest, most csupán hosszú életüknél fogva győzelemre kezdtek vergődni. A nagyok elmultak, de ezek megmaradtak. A belátható táj legtávolibb részeit foglalták el, az északfelé eső magaslatokat, melyek cserjékben és fákban gazdag talajról emelkedtek az égre. Egyetlenegyét kivéve; ez esett legközelebb mind között; ez volt a hold az egész ragyogó csoportban. Épen ellenkező irányban feküdt azzal a kis ablakkal oda alant a völgyben. Oly közel gerjesztették, hogy noha terjedelme legfőlebb egy negyed része lehetett a többiekének, fénye határtalanul fölülmulta azokét.

E nyugodt szem olykor-olykor már előbb is figyelmet ébresztett s most, midőn a sár tüze összeesett, s homályosodni kezdett, annál inkább. Mert ámbár a fából rakott tüzek közül is nem egy hanyatlóban vala, ezen még egy szikra változást sem lehetett észre venni.

— Mily közel van az a tűz — szól Fairway. — Úgy tetszik, mintha látnék is valami ficzkót körülötte tenni-venni. Erről már el lehet mondani, hogy kicsi, de jó.

— Én elhajítok addig — szólt egy fiú.

— Magam is — vágott reá Cantle apó.

— Dehogya is hajítotok gyerekek. Megvan az innét jó másfél mérföld azért, hogy olyan közel látszik.

— A pusztán esik, de nem rekettyéből van — szólt bele a tűzezgató.

— Testfából rakták, abból azt — vélekedett Fairway Timotheus. — Nem ég úgy más, csak a tiszta fa. A dombon van az, az öreg kapitány háza előtt. Beh furcsa egy portéka az öreg. Az árkon belül gyújtat tüzet, hogy más ember közeli ne juthasson s ne gyönyörködhessek benne. S talán meghibbant az elméje, hogy örömtüzet gerjeszt, mikor nincs apró cselédje, a ki örüljön neki.

— Drew kapitány ma jó darab földet bejárt, a lábát is alig bírja — mondá Cantle apó. Nem igen hinném, hogy ő rakatta.

— De meg hol is venné azt a remek fát? — kérde a jól megtermett asszony.

— Akkor az unokája — szólt Fairway. — Nem tudom, minek a tűz eladó leánynak.

— Különös istenteremtése az, hogy úgy magában el tud lakni, s ilyesmikben leli kedvét — mondá Zsuzsánna.

— Takaros leány — vélte a tűzezgató; kivált mikor egyik-másik czifra ruháját magára veszi.

— Az már igaz — szólt Fairway. — Hát csak hadd lobogjon a tüze. A miénk, úgy látszik, végét járja.

— Milyen sötét van, hogy a tűz elálmosodott — mondá Cantle Keresztély, halszemével háta mögé pillantva. — Jobb volna talán hazafelé indulni, szomszédok. Tudom, hogy a pusztán nem jár kísértet, de azért csak okosabb vón már hazamenni . . . Ohó! mi az?

— A szél — felelt a tűzezgató.

— Csak bent a városokban kellene éjtszaka ünnepelni meg november ötödikét. Ilyen világból kieső, mogorva helyen nappal kéne megtartani.

— Ej mit, Keresztély! Ne hagyd magad, hisz férfi volnál, vagy mi. Zsuzsi lelkem, nem járnánk el egy jéget ketten, no mézem? Később majd sötét lesz s nem látszik, milyen szemrevaló vagy te ma is, ámbár nem egy nyarat értél, mióta az urad elcsipett előlem.

E szavak Nunsuch Zsuzsánnához voltak intézve, a kit Fairway derékon kapott, mielőtt eszmélhetett volna s a szó szoros értelmében föl is emelt. A következő perczben egy matrona széles alakja perdült el a nézők előtt arra felé, a hol a tűz lobogott volt. A helyet most már hamukör fedte, itt-ott csillogott egy-egy szem zsarátnok és szikra, a rekettje teljesen elégett. Egyszer ebben a körben is körülvitte Fairway tánczosnőjét. Lármás egy cseléd volt az. Halcsont-fűzöt viselt, meg fa-félczipőket télen-nyáron, száraz és esős időben, hogy kímélje a másikat s mikor Fairway keringeni kezdett vele, a fatalpak csattogása, a fűző recsegése s végre Zsuzsánna sikoltásai igen hallható hangversenynyé olvadtak össze.

— Kiszedem a szemed, te golyhó — mondá Nunsuchné, a mint Fairwayvel tehetetlenül ott keringel s a lába dobverőként járt a szikrák közt. — Most is csupa egy tűz a lábam, úgy össze-vissza csipkedte a rekettje, még csak e kellett, hogy a szikrák is rápattogjanak.

Fairway ötlete ragadós volt. A tőzegvágó Dowden Ollyt kapta derékon s egy kissé halkabban, mint azok, ők is tánczra kerekedtek. A fiatal emberek sem maradtak restek e példák lát-tara, ők is fölkaptak egy-egy leányt. Cantle apó s a botja valami három lábu alkotmányként szintén ott járta a többiek közt. Fél percz múlva nem látszott egyéb a Blackbarrow-n keringő sötét árnyagnál s szerteszét szökellő szikráknál, melyek sokszor a tánczosnak derekáig fölpattantak. Legjobban hallatszottak a leányok sikoltásai, a férfiak kaczagása, Zsuzsánna fűzője és fatalpai, Dowden Olly hej, huj! kiáltásai s a rekettjebokrok közt zúgó szél, a mely melódiát fújt a táncz démoni mértékéhez. Csak Keresztély állott magában s mormolgatta nyugtalanul fészkelődve: Nem kén ilyet tenni. Hogy repdesnek a szikrák! Mind ide csalják a rossz szellemeket.

— Mi az? — kérdi egyik legény, megállva.

— Hol, te? — kérdezte Keresztély a többiekhez csatlakozva.

A táncz csöndesedni kezdett.

— A te hátad mögött hallatszott Keresztély, ott lentebb.

— Csakugyan, ott a hátam mögött. Máté, Márk, Lukács és János, áldjátok meg feküvő helyemet, négy angyal őrizze

— Hallgass el már, te. Mi az? — kérdezte Fairway.

— Hej! — kiáltott egy hang a sötétből.

— Erre, erre — felelt neki Fairway.

— Vezet-e itt föl valami út Yeobrightnéhoz a Bloomsendre? — hallatszott ismét a hang s egy magas, karcsú, határozatlan körvonalú alak közeledett a sirhoz.

— Hazafelé kén tán szaladni szomszédok, még pedig a mint csak isten tudnunk adta, mert itt van az éjtszaka. De ne szaladjunk széjjel, hanem tartsunk együtt.

— Vess egy pár ágat a tűzre, hadd lobogjon, hadd lás-suk, ki jár itt — mondá Fairway.

A fölcsapó láng a feszes ruhájú, tetőtől-talpig vörös ifjút világítá meg.

— Visz-e errefelé út Yeobrightné házához — ismétlé az.

— Visz, maradjon az ösvényen.

— Olyat értek, a melyen szekérrel, két lóval el lehet menni.

— Olyan az, göröngyös ugyan, de ha lámpása van, óvatosan fölvergődhetnek rajta. Magasra feljött a szekerével festékes atyafi.

— Lenn hagytam a völgyben, egy fél mérföldnyire innen. Előre jöttem, hogy megnézzem az utat; éjtszaka van s réges-rég nem jártam erre.

— Hát azon följuthat — szólt Fairway — Isten engem, meghökkentem, mikor megláttam — tette hozzá. — Miféle tüzes szerzet tart ide, hogy ránk ijeszsen, gondoltam magamban. Nem a kigyelmed kisebbitésére mondom, festékes. Csak azt akarom elmondani, hogy milyen furcsa érzésem volt. Szinte azt hittem, hogy az ördög jön, vagy a vörös szellem, a kiről a gyerek beszélt.

— Nekem is olyanformán tetszett — mondá Nunsuch Zsuzsánna — mert a múlt éjjel egy halálfével álmodtam.

— Ne beszéljenek róla többet — szólt közbe Keresztély. — Ha be volna kötve a feje, világra úgy nézne ki, mint az ördög, a *Kísértés* képen.

— Ej no, köszönöm a rólam való véleményöket — mondá az ifjú festékes, gyöngé mosolylyal. — Jó éjtszakát mindnyájuknak!

S visszafordúlva a domboldalon, eltűnt előlük.

— Én úgy képezem, hogy ennek a fiatal embernek az arcját már láttam valaha — szólt Humphrey. — De hogy hol, hogyan, vagy kicsoda, azt nem tudom.

Alig pár pillanattal azután, hogy a festékes elhaladt, egy másik személy kezdett közeledni a részben újra föléledt tűz felé. Kiderült, hogy ez egy jól ismert, tekintélyes özvegy-asszony a közeli környékből, világbeli állását legjobban az előkelő kifejezéssel lehete jellemezni. Fehéres arcza, a mint azt a háttérül szolgáló pusztá feketesége körülfogta, valami bizonytalanul világított gemmára emlékeztetett.

Javakorát élte, arcza szabályos volt, mint azé a típusé rendesen, a melynél az éleslátás a legfőbb tulajdonság. Olykor-olykor úgy tetszett, mintha valami Nébóról, a melyre mások nem juthatnak föl, mélyebben látna a jövőbe. Némi-
leg idegenszerű tekintete volt, mintha a magánosság, melyet a pusztá lehel, összegyűjtött mértékben jelennek meg arczán. A mód, melylyel a pusztá lakóira nézett, mutatta, hogy jelenlétök közönyös neki; közönyös az is, hogy mit gondolnak róla, a miért ily későn jár ez elhagyatott helyen. Így mintegy érezte, hogy egy vagy más tekintetben magasabban áll, mint ők. Ennek az a magyarázata, hogy ámbár ura kiscsászár volt, ő maga papleány, a ki valaha jobb sorsról álmodozott. A határozott jellemek magokkal viszik légkörüket, mint a planeták a magok pályáján s ez az asszony, a ki most színre lépett, rendesen a maga hangját tudta adni a társaságnak. Modora e pusztai néppel szemben bizonyos öntudatos fölényt árult el. De a sötétben való magános bolyongásból világosságra, társasághoz való jutás mindig kellemesen hat az emberre s ez itt még inkább meglátszott az érkezőnek arczán, mint szavain.

— De hisz ez Yeobrightné — szólalt meg Fairway. — Yeobrightné asszonyság, nincs tíz percze, hogy egy ember kérdezősködött itt ön után, egy festékes.

— Mit akart az? — kérde Yeobrightné.

— Nem mondta nekünk.

— Talán eladni valamit; különben egyáltalán nem sejtem.

— Hallom, tekintetes asszony, hogy kedves fia, Clym urfi, hazajön karácsonra, úgy örülök neki — mondá a tőzegvágó. Hogy élt-halt az ezekért az örömtüzekért.

— Igen, azt hiszem, hazajön — felelt Yeobrightné.

— Derék legénynyé nőhetett azóta — szólott Fairway.

— Már egész férfi — válaszolá Yeobrightné nyugodtan.

— Nagyon is magános a tekintetes asszonynak ma éjjel a pusztá — szólalt meg Keresztély, csatlakozván a társasághoz, a melytől eddig félrevonultan állott. — Vigyázzon, el ne tévedjen. Hejh, rossz dolog az Egdon pusztán eltévelyedni. A szél is olyan furcsán sippangat ma éjjel, hogy még sohse hallottam így. Eltévedt itt már olyan ember is, a ki minden zege-zúgát ismerte az Egdonnak.

— Te vagy az, Keresztély — mondá Yeobrightné, miért bujtál el előlem?

— Nem ismertem meg a tekintetes asszonyt ebben a sötétben s biz én nagyon gyatra férfi vagyok, hát egy kicsit megijedtem, ennyi az egész. Bizony sokszor, ha látná a tekintetes asszony, hogy nekibúsulok, tudom, elfogná a félelem, hogy egyszer csak elemészttem magam.

— Csak ne utánozza az apját — mondá Yeobrightné a tűz felé nézve, a hol Cantle apó járta még egymagában a zsarátnok közt, mint a többiek azelőtt.

— Ejnye apó — szólott Fairway Timotheus — bizony szégyeljük magunkat kend miatt. Ilyen tiszteletreméltó vén patriarka, mert hetven megvan, úgy mint egy, s úgy galoppozni itt, mint kigyelmed teszi!

— Türihetetlen, a milyen ez a vén ember, tekintetes asszony — szólott közbe Keresztély csüggedten. — Egy hetet nem töltenék vele, hogy ilyen játszós, csak tudnék hova menni.

— Illendőbben is cselekedne kend, Cantle apó, ha megállana köszönni a tekintetes asszonynak, hisz kend itt a legidősebb — mondá a jól megtermett asszony.

— A bizony mondotok valamit — szólalt meg a vén tökéletlen, a mint restelkedve föl hagyott a táncczsal. — Olyan rossz az emlékező tehetségem, Yeobrightné asszonyság, hogy elfelejtettem, milyen sokra tartanak engem ezek a többiek. Azt hinné az ember, hogy nekem csak jó kedvemnek kell lenni. Pedig nem mindig van. Nagy teher van egy emberen, ha elsőnek tartják, és én gyakran érzem a súlyát.

— Sajnálom, hogy félbe kell kigyelmedet szakítanom, de útban vagyok. Az unokahúgom új házához megyek. Ma este jön haza az urával. Meghallottam az Olly hangját s feljöttem, megtudni tőle, nem jön-e még haza.

— Oh igen, tekintetes asszony, én is épen indulni akartam, szólt Olly.

— Bizonyosan találkozni fognak a festékessel, a kiről beszéltem — jegyzé meg Fairway. — Csak a szekéréhez ment vissza. Úgy hallottuk, hogy a tekintetes asszony unokahuga egyenest hazajött, a mint megesküdtek s épen le akarunk oda menni, éjjeli zenét adni nekik.

— Igazán köszönöm kigyelmeteknek — felelt Yeobrightné.

— De mi egy rövidebb vágáson akarunk menni a rekettyésen keresztül, a hol a tekintetes asszony nem jöhetne a hosszú ruhája miatt, azért hát nem is kívánjuk várakoztatni.

— Helyesen, készen vagy, Olly?

— Készen asszonyom. S a hol ni, ki is csillog a világ az unokahuga ablakából. Így nem tévesztjük el az utat.

S a leány arra a halvány világosságra mutatott, ott a völgy fenekén, a melyről Fairway beszélt és a két asszony lement a sírdombról.

HARDY TAMÁS után, angolból

B. P.

ERDEI CSEND.

Zúg a patak, halk morajja
Félálomba andalit.
Halkan, fülem alig hallja,
Meg-megcsendül a csalit.
Vagy talán egy madár dalja
Zengi titkos bánatit.

— Álmodol? nincs itt madárdal,
Csak egy-egy harkály kopog,
Vagy egy ürge mokus járdal,
Zöld fenyőfák, rajtatok;
Csak úgy játszik a sudárral,
Meg se hajlik ágakok.

Nem csalit ez, sűrű erdő;
Benne olyan néma csend,
Minden fája égig felnő
S dúsan nő a moha lent.
— Benne tán még a Teremtő
Maga is itt megpihent.

Oh e csend olyan felséges,
Bája ki se' mondható!
Fái sűrűn nyúlnak éghez,
— Köztök alig látható —
Mint a templom ünnepélyes
Csendje, olyan megható.

Templom ez, valóba templom !
 Lelked úgy megnyugszik itt !
 — Gyermekekül, hány éve, nem t'om,
 Ide vonzott már a hit ;
 S újra látod, itt e ponton,
 Ifjuságod álmait.

Oszlop-fákon áll az oltár ;
 Karsu fák az orgona :
 Benne zsongva-zsong a zsoltár,
 Mintha vissza-hangzana ;
 Mint — mikor még ifju voltál —
 Most is úgy szól még szava !

Mint öreg már, elmerengesz,
 Most, a véghez oly közel . . .
 Azt se tudod, sirod hol lesz,
 Révparthoz hol érkezel ?
 — Vajha lenne közel ehhez,
 Hol e mély árny fedez el !

Hogy ne egy szűk kriptá zárjon,
 Ne egy czifra temető,
 Sirodhoz ne vigyen lábnyom,
 Ne jelölje ércz, se kő ;
 Oda csak egy hű szív járjon,
 A kit szerettél, csak « Ö ! »

SZÁSZ KÁROLY.

ELÉG.

Elég ! Ne sujts többé, kimélj meg,
 Csapásaiddal, nem lehet,
 Meghallgatván a legcsekélyebb
 Férget, felejtne engemet.
 Ha veszni kell, keblem kitárva,
 Döfd át szívem s kiszenvedék.
 Csak lassan ne gyötörj halálra,
 Oh ne gyötörj többé ! Elég !

Elég! Sajog a seb veszetten,
Pokol tüzetől lángoló,
E fájdalom megmérhetetlen,
Mely megnevezné nincs a szó.
Bűnösnek is, kit vesztőhelyre
Vonszolnak, oldják kötelét:
Érjen tekinteted kegyelme,
Kegyelmezz vétkemért! Elég!

Elég! A lét minden tusáit
Átküzdtem én s vérem fakadt;
Nem győzni csak nyugodni vágyik
Porban vonagló áldozat.
Nézd, a kezem mint reszket, halljad
Keblem kínos lehelletét,
Élethalálbíró, nyugalmat
És békét adj nekem! Elég!

AMBROSIUS JOHANNA után, németből

SPÓNER ANDOR.

SVÉDORSZÁGRÓL.

I.

Tanulmányútam. — Nemzetiség, vallás és politika. — Jellemvonások. — Szegényügy, egészségügy. — Katonai eszmény. — Adórendszer. — Extensiv és intensiv műveltség. — Nemzeti papság. — Svéd népdalok. — Oszkár király és a sajtószabadság. — Kivándorlás.

A sajtó tavalyi congressusa engem is Stockholmba vezetett. Itt és Svédország egyéb vidékein egy nagy műveltségű, életerős népet és egynémely oly intézményt ismertem meg, mely vágyat ébresztett bennem, minthogy ott tartózkodásom a viszonyok alapos megismerésére rövid volt, e népet és hazáját behatóbb tanulmány tárgyává tenni. Birger Schöldströmnek, Petőfi svéd fordítójának, Altschul budapesti svéd consulnak, a stockholmi osztrák-magyar főconsulnak és különösen Axel Ramm úrnak, Göteborg város főellenőrének szívességéből bő alkalmam nyílt Svédország társadalmi és gazdasági szervezetének megismerésére.

Svédország több tekintetben irigylésre méltó. Már az magában boldogság, hogy nincs nemzetiségi kérdése, nem is lehet, mert a lakosság összességének kilenczvenkilencz és fél százaléka svéd; de vallási kérdés sincs, mert az állam vallását, a lutheranizmust vallja pár ezer ember kivételével, az összes lakosság. Svédországnak — egyetlen kivétellel — nincs államadóssága, az adóteher csekély és évről évre csökken, lakossága általánosságban a legműveltebb, koldust, tolvajt alig ismer, a tisztaság és egészség szempontjából pedig a világ egy állama sem vetekedhetik vele. Közel egy évszázad óta ott nem tudják, hogy mi a háború, nincs is okuk az európai béke megzavarása miatt remegni, mint a közép-

európai «hatalmas» népeknek; ifjaik nem pazarolják legszebb éveiket a katonai gyakorlótéren és a mi állandó katonaságuk van, azt is csak a közrend biztosítása céljából és mint a hadsereget képző és vezető szervezetet tartják fenn.

Ezeréves történetök minden lapja egy szabad népről szól, mely mindig független, mindig vitéz volt és mondanak ránk, mely a németekével sokban összevág, élénken jellemzi a mai svéd népet is. Főbűszkeségök a függetlenség és a független haza iránti szeretet elfelejteti velök a természet mostohaságát, mely termőföld helyett vizekkel, erdőkkel és sziklakkal vonta be országuk területének legnagyobb részét.

Föltűnő, hogy a svédek, bár a germán fajhoz tartoznak, nem nagy rokonszenvvel viseltetnek a németek iránt. Úgy látszik, hogy tartanak a pángermanismustól, mely kétségbe hozza az önálló german törzsek létjogosultságát s Németországnak Dániával szemben követett eljárása igazolni látszik a beolvasztási törekvést.

Egyik svéd képviselő, a congressusnak munkás tagja, velünk magyarokkal mindig francziául beszélt; de a mikor akadt, ki csak németül tudott közölni, azzal a legfolyékonnyabban beszélte e nyelvet. Inkább törte a francziát, csak-hogy a németet — idegennel szemben — ne kelljen használnia, mely törekvésében bennünk szíves támogatókra talált.

De térjünk át Svédország viszonyainak ismertetésére néhány nagy vonással.

A svéd nép és egyáltalában a skandináv népek eredete a német népekével egy törzsre vezethető vissza. Valamennyien a germán-gót csoporthoz tartoznak. De már a történelem előtti időkben külön ágakra szakadtak és mint külön svéd nép szerepeltek, a mit épen úgy bizonyítanak a hőskorból átszármazott mondák, mint a Svédország sok helyén kiásott őskori köleletek. Maga a nyelv is legrégibb formájában sokban különbözik más germán nyelvektől. De e homályos idők-ből visszamaradt emlékeknél jobban bizonyítja a svéd nép önálló faji, nemzeti és nyelvi fejlődését az évszázados történelem, melynek minden egyes lapja egy független, nemcsak szabadságáért örökké küzdő, hanem időközönként önálló európai nagyhatalommá fejlődött nemzetről és ennek lélekben és testben egyaránt egészséges, kiválóan fejlett népéről szól. Maga a keresztyénség, mely Németországban és egye-

bütt is idegen hatalom fegyvererejének befolyása alatt terjedt és sok nagy és véres küzdelem okozója volt, Svédországban csak kevés rázkódtatással, a minden nemesebb iránt fogékony néplélek önkéntes megnyilatkozásaként fogadtatott be és terjedt el; és ha némely törzset fegyveres erővel kellett is az áttérésre kényszeríteni, mindig a nemzet királya volt az, a ki népét az áttérésre bírta. A keresztyénség behozatala előtti önálló, nemzeti svéd műveltség az, mely megérthetővé teszi a keresztyénség azon békés elterjedését és megérteti velünk azt is, miért hódítottak Luther tanai a svéd nemzet köreiben oly gyorsan tért, miért fogadta be az egész nemzet kivétel nélkül a lutheranizmust és miért tartozik a svéd nemzet ma is a legvallásosabb népek közé, melynek vallásossága oly nagy, hogy példának okáért az isteni tiszteletek idején — délből 11—1 óra között és délután 5—6 óra között — az összes vendéglők, kávéházak és egyéb nyilvános helyek zárva maradnak. A magas északon, mely nem volt, mert nem lehetett a Közép-Európában századok során át nyilvánuló százféle mozgalom befolyásának kitéve, a jogviszonyok is teljesen önállóan fejlődtek és Svédország azon kevés országok közé tartozik, a hol a római jog közvetlenül épen nem, közvetve is csak kevés befolyást gyakorolt a jogviszonyok alakulására.

Az összes lakosságból 1895-ben*) 3.940,000 lakott a vidéken és csak 979,000 városokban. A vidéken lakó parasztság, helyesebben kisbirtokosság, az általános műveltség és a minden téren uralkodó democratismus következtében se politikailag, se társadalmilag a magasabb osztályoktól nincs úgy elkülönítve, mint más európai államokban. Legjobban megvilágítja ezt az a körülmény, hogy a mi képviselőházunknak megfelelő második kamara képviselőinek majdnem fele, mint-hogy Svédországban a képviselőnek kerületében kell laknia, a kisbirtokosok közül kerül ki és hogy az állam hivatalnokai között gyakran a legfőbb méltóságokban is a nép ez osztályának fiaival találkozhatunk. Svédországban az összes ingatlanok három évenként az állam által fölbecsültetnek. Mindenki,

*) A jelen évtized statisztikájára vonatkozó számadatokat a *Sveriges officiella statistik* I. Sammandrag 1897 — című hivatalos statisztikai táblázatokból, a régiebb adatokat dr. Elis Sidenblad: *Statistische Mittheilungen* 1873. című művéből vettem.

a kinek legalább ezer koronát (mintegy 660 forint) érő birtoka van, vagy legalább 800 korona jövedelem után adót fizet, választó és választható. Hogy a második kamarában képviselt demokratikus irány túlkapásokra ne vezessen, az 1866. alkotmány egy azzal teljesen azonos jogokkal fölrüházott első kamarát létesített, mely plutokratikus alapokon nyugszik, mert míg a második kamara tagjai az ülések tartamára (rendszen négy hónap) évi 1200 korona díjat kapnak és csak három évre választhatók, addig az első kamara tagjai a lakóhelyre való tekintet nélkül, kilencz évre választatnak, semminemű díjazásban nem részesülnek, legalább 80,000 korona értékű földbirtokkal vagy 4000 korona adóköteles jövedelemmel kell bírniok. A választás az első kamarát illetőleg mindig közvetett, azaz a városi, illetve a kerületi tanács bizalmi férfiai által, kiknek száma 1872-ben 1483 volt, választatnak; a második kamara képviselőit többnyire közvetlen szavazás útján választják és csak a legészakibb kerületekben, hol a falvak egymástóli nagy távolsága ezt lehetetlenné teszi, van közvetett választás. Ilyen közvetett választás a legutóbbi alkalommal huszonöt kerületben, közvetlen választás pedig 120 mezei és 41 városi kerületben volt. Szavazati joggal Svédországban jogi személyek is bírnak; így 1891-ben 332,000 földmivelő és 290,000 az értelmiségi, ipar- és kereskedői osztályokhoz tartozó választón kívül 2613 részvénytársaság és 5458 más társaság is gyakorolta közvetlen választási jogát.

Az első kamarának most 148, a második kamarának 228 képviselője van, hússzal, illetve harmincznégygyel több, mint 1871-ben; a képviselők száma ugyanis a lakosság számának gyarapodásával egyenes arányban szaporodik. A nálunk uralkodó viszonyokkal érdekes összehasonlítást nyújt a svéd törvényhozók osztályozása foglalkozás szerint.

Volt ugyanis ezek között:

	I. kamara	II. kamara
Hivatalnok --- --- --- ---	47	24
Katona --- --- --- ---	14	7
Pap, tanár, tanító . --- ---	8	20
Földbirtokos és gyáros ---	53	19
Kisbirtokos --- --- --- ---	9	102
Kereskedő és iparos --- ---	10	30
Egyéb foglalkozásu --- ---	7	26

Igen érdekes és jellemző, hogy az 1888—1894. terjedő időszakban, daczára annak, hogy az első kamarában a harminczötödik és a második kamarában a huszonötödik évtől kezdve választhatók a képviselők, ezeknek átlagos életkora az első kamarában 57¹/₂ és a második kamarában az ötvenkettődik életév volt.

A svéd nép zöme épen úgy, mint évszázadokkal ezelőtt, vidékenként elkülönítve nagy távolságokban lakik. Folyton a természet, ritkán embertársai befolyása alatt és míg amattól az önállóság és szabadság szeretetét örökölte, egymással csak akkor szövetkeztek és léptek szorosabb összeköttetésbe, ha a vidéket, a törzset közösen fenyegető veszedelem mutatkozott. Innen vannak Svédország szabad, demokratikus intézményei, ettől ered a svéd emberek közös jellemvonása: a méltóság-teljes nyugalom, önérzetesség és higgadtság, mely tulajdon-ságokat a természet befolyásán kívül a szabadság és függet-lenség átöröklött öntudata növel bennök.

A svéd ember nagy idealista, a takarékosághoz nem igen ért. Nem szólok itt a svéd parasztról, kinek nincs mit el-pazarolnia, de a művelt svéd ember pazarló, helyesebben nem ismeri a pénz értékét. Kapcsolatban áll ez a függetlenség, a szabadság öntudatával, mely büszkévé teszi a svédet és melynek behatása alatt, mint Passarge kifejzi: «Minden körülmények között, előkelő akar lenni». Az előkelőség utáni vágy versengésre, külső előnyök elnyerésére ösztönzi őket és a verseny szüli a rangkórságot, az irigykedést. Ez és a pazarlás, melyet azonban nemesebb értelemben inkább bő-kezűségnek kell neveznünk, mint ezt a humánus intézmé-nyekre fordított milliók bizonyítják — mondhatnám összessé-gét teszik a svéd ember hibáinak. Érdekes, hogy a takarékos-ság iránti érzék másképen fejlődött a skandináv néptörzs családjainál: a még mostohább életviszonyok közt élő norvé-geknél és a német befolyás alatt átalakult dánoknál. Ezt a különbséget jellemzően fejezi ki az az északon elterjedt közmondás, melylyel egy dán hirlapíró utitársam ismertetett meg: «Hűsz korona keresetből a norvég tizet, a dán huszat és a svéd negyvenet költ».

Eszményi iránya mellett is a svéd a leggyakorlatibb nép, mely a művelt világ minden reájok nézve gyakorlatilag értékesíthető vívmányát kihasználja, de egy ország sem tud az

e vívmányokkal járó hátrányok ellen oly ideálisan védekezni, mint a svédek. Így például a munkáskérdés Svédországban nem létező fogalom. A munkaidő a legtöbb esetben tíz, néhol csak nyolcz óra és a munkások iránti humánus elbánást maga az állam ellenőrzi. Három év óta az állam évenként 1.400,000 koronát fordít egy munkásbiztosítási alap létesítésére és kilátás van reá, hogy már ez évben törvényerőre emelkedik a munkások kötelező biztosítása aggkor és munkaképtelenség esetére. A negyvenes években a gyári ipar az országban rendkívüli mértékben fejlődött, de e gyarapodással párhuzamosan ijesztő mérvben terjeszkedett az iszákosság is a munkásnép között. A svéd kormány gyökeresen segített e bajon azzal, hogy 1854-ben a szesz-es italok gyártását külön engedélytől tette függővé, a szeszgyárakat állami fölügyelet alá helyezte és a szeszfogyasztásra oly magas adót vetett ki, hogy a népet a szesz-es italok élvezetétől teljesen elszoktatta. E téren a svédek túlzásba estek, elannyira, hogy még Stockholm előkelőbb kávéházaiban sem kaphattunk szesz-es italt, — a svéd punchot nem tekintve, mely azonban csak a gazdagoknak lehet itala.

A svéd ember jellemének egyik legnemesebb vonása a becsületesség. Ugyanazok a természeti befolyások, melyek benne a szabadság és függetlenség iránti ragaszkodást teremtették: a zord éghajlat, az örökös világosság (legalább az év egy részében) a kemény munka és — last not least — a műveltség elterjedése a nép összes osztályaiban teszi megmagyarázhatóvá azt, hogy a lopás büntetése ez országban oly ritka. De a népben rejlő becsületesség érzését előmozdítja maga a társadalom akkor, a midőn az ország minden tényleg keresetképtelen egyénét közoltalomba fogadja. Nincs a világon egy ország sem, melyben a szegény-ügy oly szerencsés és alapos megoldást nyert volna, mint Svédországban. Ha valaki Velen-czéből Stockholmba utazik, mely két várost oly gyakran hasonlítják össze külső fekvésüket illetőleg, alig fogja elhinni, hogy míg amott a «lazzaronik» százaí rajongták körül lépten nyomon, az éjféli nap országának fővárosában, de az ország egyetlen helységében sem akad egyetlen koldusra sem. A svéd községek mindegyikének törvényszabta kötelessége minden keresetképtelen lakosnak eltartása. Így például 1895-ben a községek 11·5 millió koronát fordítottak a szegények ápolá-

sára, mely összegből 1·3 millió korona esik Stockholmra. Nem kevesebb, mint hetvennégyezer egyén részesült az országban teljes ellátásban, ezenkívül még száznolczezer egyén nyert támogatást. Bizonyára nem kicsinylendő dolog, midőn látjuk, hogy a városok lakosságának 8·6%-át és a vidéki lakosság 4·3%-át az állam könnyörületessége tartja el. És nagy józan-ságról tanuskodik a közügyek vezetésénél, hogy a támogatást nem a sorstól sujtott szerencsétlenek ügyességétől, vagy a visszataszító látványok által gerjesztett szánalomtól teszik függővé, hanem áldást hozó intézmények által oltalmokba fogadnak mindenkit, a ki önerejéből megélni nem tud.

A betegápolás a svédeknél korántsem okoz annyi gondot és költséget, mint nálunk. Svédország a világ legegészségesebb országa, a hol az emberi életkor átlag 52 év és az évi halálozások aránya 1894-ben csak 1·64% volt. Ebben az irányban is nagy haladást látunk, mert daczára annak, hogy míg például 1800-ban a népesség száma 2.347,000, sűrűsége négyzetkilométerenként hat és a halálozások aránya 2·76% volt, addig 1870-ben 4.204,000 összes lakosság, négyzetkilométerenként tíz lakos számaránya mellett 10,000 ember közül csak 202-en haltak meg. Az arány még mindig javul s 1895-ben Svédország 4.919,000 lakosa közül már csak 79,700 vagyis, mint föntebb már említettük, a lakosság 1·64%-a halt meg. A természetes szaporodás 1850 és 1890 között 0·80% volt, (Magyarországban csak 0·69) de az utóbbi időben itt lényeges hanyatlás mutatkozik, mert a szaporodás 1880—1890 között csak 0·48% volt, míg ellenben hazánkban azon tíz év alatt a szaporodás átlag évi 1·09%-ra emelkedett. Ha mindamellett azt látjuk, hogy Svédország lakóinak száma az utóbbi huszonöt év alatt 715,000-el szaporodott, ennek oka a már említett kedvező halálozási arányban rejlik; 1893-ban Magyarországon 10,000 lakó közül 313, Svédországban csak 168 halt meg.

Mily bölcsen intézték a svédek a hadsereg kérdését is! Van állandó hadseregök, általános katonai kötelezettség, de túl nagy költségek és a nélkül, hogy a katonáskodás, a mint az nálunk gyakran történik, tönkre tenné a katonakötelezett jövőjét; a nélkül, hogy az ifjú kénytelen lenne legszebb éveinek egy részét meddő munkával tölteni.

Svédországban a katonakötelezettség a bevonulás első

évében hatvannyolcz napig és a második évben huszonkét napig tart. Ezen — összesen kilenczven napi — idő alatt nyeri a huszonegy, illetőleg a huszonkét éves ifjú katonai kiképeztetését. A katona-kötelezett ugyan még ezentúl is hat évig az első korosztályhoz, négy évig a második korosztályhoz és nyolcz évig a népfölkeléshez tartozik, de béke idején gyakorlatra többé nem kell bevonulnia. Jóllehet a kiképeztetés csekély tartamú, kétségtelen, hogy a svéd katona már nevelése következtében épen oly kitartó, edzett harczos, mint bármely más ország katonája. A népiskola legalsóbb osztályától kezdve tanulmányai egész útján ugyanis a svéd gyermeket és ifjút fegyverforgatáshoz és katonai fegyelemhez szoktatják. De az iskolai testgyakorlatoknál jobban edzi a népzömét maga a kenyérkereset módja, mert a svéd földművelőnek egész éven át keményen kell munkálkodnia, hogy életszükségletét elő tudja teremteni. Jellemző e szempontból Geyernek a híres svéd történetírónak az a mondása, hogy: «Az erő, mely északon a munkához szükséges, több, mint elegendő a haza megvédelmezésére».*) És ha Svédország mindamellett 1898-ban negyven millió koronát fordít a hadsereg és tengerészet céljaira és pedig főleg a nagyszámú és képzett tisztikar föntartására, ezzel csak azt bizonyítja, hogy gondos előrelátással meg lehet felelni az ország önvédelmi szükségleteinek, a nélkül, hogy ezáltal a legmunkabíróbb elemek nagy része a közvagyon hátrányára e munkától elvonassék.

És valamint a katonai teher kisebb, mint nálunk, úgy kisebb a többi közteher is. Az állami adók Svédországban rendkívül csekélyek. Ingatlanok után az adók kivetése három évenként fölbecslés alapján történik. Ezen érték alapján a mezőgazdaságilag fölhasznált földek után (beleértve a földbirtokhoz tartozó épületeket is), az adó a becsértéknek 0·6%-át teszi ki, mezőgazdaságilag ki nem használt, úgymint városi birtokok után ez az adó még csekélyebb, tudniillik csupán 0·5%. Egy százezer koronára becsült vidéki birtok tehát csupán hatvan korona állami adót fizet.

A jövedelmi adó 1% ; a kinek jövedelme 500 koronánál kevesebb, az egyáltalán minden adó alól föl van mentve. 1200

*) Geyer: *Urgeschichte Schwedens*, deutsche Uebersetzung. 39. 1.

koronán aluli jövedelemből 450 korona, 1800 koronán aluli jövedelemből 300 korona minden körülmények között adómentes; de különös méltánylásra igényt tartó esetekben e jövedelmekből még 200 korona menthető föl az adó alól. 5000 korona évi jövedelemmel rendelkező tőkepénzes, vagy ugyanannyi fizetéssel vagy nyugdíjjal javadalmazott hivatalnok tehát ötven korona állami adót fizet. Jóval nagyobbak azok a terhek, melyeket a polgárookra a községek rónak és ez főleg a nagy városok lakóira nézve áll. A községi adót az illető helység szükségletei szerint állapítják meg; és bár van eset reá, hogy különösen az ország északi részében fekvő kisebb, igénytelen lakosságu helységekből községi adó egyáltalán nincs, vannak az országban városok, hol ezek a terhek az állami adók hét-, sőt nyolcz-szorosát teszik ki. Ilyenkor egységsül mindig az állami adó szolgál.

A svéd nép általános műveltség szempontjából Európa összes államai között a legelső helyet foglalja el: az 1895. évi népszámlálás adatai szerint a tíz éven fölüli férfiak között átlagban csak 0·9 ezredrész nem tudott írni és olvasni. E kedvező eredmény az állam gondosságának tulajdonítandó, mely a népnevelésre mindenkor a legnagyobb súlyt fektette. 1895-ben, a midőn Svédország kiadásai 123 millió koronát tettek ki, az állam a népiskolákra 5.126,000 és egyéb tanügyi kiadásokra 4.254,000 koronát, vagyis: összes kiadásainak közel 8%-át fordította. És ennél még sokkal nagyobb összeggel járultak a népneveléshez a községek, melyek hetvenegy millió összes kiadásból kerek tizenöt millió koronával járultak a népnevelési kiadásokhoz. A folyó év költségelőirányzatában pedig az állami hozzájárulásban már 15·6 millió koronával szerepel a közoktatásügyi budget.

Az iskoláztatás a hetedik életévvel kezdődik és a tizenegyedik évig kötelező. Az országban négyféle népiskola van; az úgynevezett «kis-iskola», mely a gyermekek előkészítését célozza a népiskolai tanulmányokhoz; ilyen a múlt évben volt 4973. Tulajdonképeni népiskola kétféle van: állandó és mozgó, az utóbbi különösen az ország északi részén, hol a lakosság gyér volta és a földtani viszonyok állandó iskola létesítését megnehezítik; az utóbbi neme az iskolának, mint nem teljesen kielégítő, az állam és községek gondossága következtében egyre fogy és helyöket állandó népiskola foglalja el.

Így még 1871-ben 1145 mozgó népiskola volt az országban, 1896-ban már csak 719, míg az állandó népiskolák száma az utóbbi huszonöt év alatt 2540-ről 4000-re szaporodott. A parasztság és a vidéken lakó munkásnép gyermekeinek magasabb kiművelésére áldásdús intézmény az úgynevezett «felső népiskola», melyben a már életpályát választott ifjak a nélkül, hogy tulajdonképeni hivatásuktól elvonatnának, magasabb műveltség részeseivé lehetnek. Mi sem bizonyítja jobban a svéd nép zömét alkotó vidéki lakosság folytonos művelődését, mint az a körülmény, hogy e felső népiskolák száma évről-évre gyarapszik. Az állami és községi szervezeten kívül Svédországban kerületi szervezet is van és a kerületeknek (Landsting) éppen úgy külön költségvetésük van, mint az államnak és a városoknak. A fönntemlített felsőbb népiskolákat ezek a kerületek tartják fenn és azoknak céljaira 1894-ben összes kiadásaiknak majdnem negyed részét, 869 ezer koronát fordítottak. Ez a kiadási tétel még négy évvel előtte csak 464 ezer koronát tett ki. Nem csak a népiskolákban, hanem a gymnasium és reál-iskolákban éppen úgy, mint az egyetemen az oktatás teljesen ingyenes, mert az összes nevelési és művelési intézetek költségeit az állam és községek viselik. A mi a középiskolákat illeti, volt ugyan 1890-ben Svédországban kilenczvenöt úgynevezett lyceum, melyekben tizennégyezer-hatszáz növendék tanult, ez a szám azonban alig öt százalékát teszi ki azon ifjaknak, kik a középiskolai tanulmányokat magániskolákban, illetve magán úton a szülői házban végezték.

Az 1474-ben alapított upsalai egyetem évszázadok előtt is híres volt Magyarországon. És jogosan emlékeztette a bennünket fogadó upsalaiakat az *Otthon* elnöke arra, hogy ezen a helyen már évszázadok előtt is hangzott magyar szó, az ős egyetemet látogató magyar ifjak ajkairól. Rendkívül kedves és beczézett iskolájok az egyetem és minden svéd ifjúnak, a ki tudományos pályára készül, legfőbb törekvése, hogy ide jusson. Az állam évenként közel fél millió koronával járul az egyetem költségeinek fedezéséhez, de az egyetemnek saját földbirtoka is van, melyet még II. Gusztáv Adolf ajándékozott s mely évenként több százezer korona jövedelmet hajt. Nők már közel harmincz év óta lehetnek rendes hallgatók. Minthogy leczkepezni nincs, mindenki azon tantárgyat hallgathatja, a melyet akar. Az upsalai egyetemen kívül

Svédországban még csak egy egyetemet találunk, melynek meg van mind a négy kora, ez a lundi egyetem.

Technikai és orvosi főiskola azon kívül még több nagyobb városban áll fenn, melyeknek fejlődéséről nemcsak tudományos, hanem anyagi szempontból is, mind a kormány, mind a társadalom nagy buzgósággal és szeretettel gondoskodik. Nemcsak az állam népiskolái, hanem magok az egyetemek is az illető kerületek püspökei, illetve az uppsalai érsek s a lundi püspök főfelügyelete alatt állanak. Tényleges befolyást azonban a papság csakis a vallási nevelés és a teológiai tudomány előadása útján gyakorol. Svédországban annyira összeforrott a vallás a nemzetiséggel, hogy náluk a papoknak az állam s a nép akaratával ellenkező befolyásáról szó sem lehet. A politikai életre befolyást legtávolabbról sem gyakorolnak s hivatásuknak egyedül a nép oktatását és a vallásosság iránti érzésének ápolását tekintik. A papságnak, ideértve a főpapságot is, úgyszólván semmi vagyona sincs, s valamiképen a papság fizetéséről, azonképen a templomok főtartásáról az állam és a községek gondoskodnak. 1894-ben e célra az állam két és fél milliót és a községek tizenegy millió koronát fordítottak. 1870 óta Svédországban a legteljesebb vallásszabadság uralkodik, azzal az egy megszorítással, hogy papi rendek alakítása és kolostorok létesítése tiltva van. A svédek a tudományos képzettség szempontjából nemcsak az abban részesek nagy számánál fogva, hanem alaposság dolgában is kiváló helyet foglalnak el az európai művelt népek sorában. A tudományok nem egy terén voltak a svéd tudósok úttörők: elég a természettudományok terén Linnére, a vegyészet terén Berzelius, Celsius és Cronstedtre, a nikkel főltalálójára utalnunk. A kutató vegyészet terén egyáltalán a svéd tudósok vezérlő szerepet játszanak; az utóbbi évszázadok alatt ismertté vált összesen ötvenhárom elem közül tizenkilenczet, ezek között a chlort, mangant, syliciumot, lythiumot és a kobáltot svéd tudósok fedezték föl. Link volt az a svéd tudós, a ki az egész világon «svéd gymnastika» elnevezés alatt ismert testgyakorlási rendszert az emberi egészség javára népszerűvé tudta tenni.

A költészet terén Tegné *Frithyof-mondája*, az elbeszélő irodalom terén Bremer Friderike, Fligáré Carlén és Schwarcz Zsófia regényei a művelt világ közkinceseivé váltak. Stockholm-

ban megismerkedtem Birger Schöldströmmel, az egyetlen svéd íróval, a ki magyar eredetiből fordította le svédre nevezetesebb költőink, különösen pedig Petőfi műveit. De az ő könyvtárában, melyet, minthogy Schöldström a Petőfiről megjelent minden nyelvű életleirást, tanulmányt s műveinek összes fordításait egybe gyűjtötte, helyesen a svéd Petőfi-múzeumnak nevezhetnénk, ott találtam nevezetesebb költőink és íróink, mint Vörösmarty, Garay, a két Kisfaludy, Kerényi, Horváth, Gyulai, Teleky, Jókai, Ábrányi stb. svéd nyelven megjelent műveit is, de ezeket, mint Schöldström szomorú hanglegjtéssel megjegyezte, többnyire a német fordítások után ültették át svéd nyelvre, mi által azok igen sokat veszítettek eredeti szépségökből.

Kevésbbé ismert a svéd nemzeti zene, mely tisztán fön-tartotta magát a svéd népdalokban és mely komor egyszerűségével, természetességével egyaránt eltér más nemzetek népdalaitól. Maga Oszkár király jegyezte meg egy magyar hirlap-író feleségének, midőn vendégei között a drottningholmi kastély kertjében sétált, hogy minő megható komolyság fekszik a svéd népdalokban: «E dalok legnagyobb része a svéd pásztorok ajakán kél — mondá — azért oly szomorúak azok!»

«Csak úgy, mint nálunk» volt reá a felelet. És csak ugyan, a mi bús alaphangú népdalaink közelítik talán meg legjobban a svéd népzénét.

Legyen szabad itt ugyancsak a svéd király szavait idéznem, abból a felköszöntőből, melyet ez estélyen a hirlapirodalom dicsőítésére tartott, a hol e szavakkal jellemezte a svéd sajtószabadságot:

«Svédország egyike azon államoknak, a hol az alkotmányos szabadság már régóta mély gyökeret vert. És különösen a sajtó szabadsága nálunk úgyyszólván* korlátlan . . . A hatalom, melyet birtokol, tényleg mérhetetlen és ha a sajtó tudatában marad azon nagy felelősségének, mely hatalmának elvitathatlan következménye, bizonyára az emberi társadalomra nézve nagy jótéteménynek tekintendő».

Ez a korlátlan sajtószabadság és a nép nagy műveltsége eredményezi a svéd hirlapok legtöbbjénél az előfizetők nagy számát. 1895-ben a belföldön hetvenhét millió és a külföldre 1·5 millió svéd hirlap-példányt továbbított a posta; huszonöt évvel ezelőtt alig hét milliót és a míg az osztrák-magyar biroda-

lomban 100 lakosra évi átlagban csak 410 lappéldány jut, addig a Svédországban megjelenő hirlapok és a lakosság száma között az arány 100 : 1510. A szabadsajtó mellett Svédországban nem tudnak meggyökerezni a socialismus tanai; a második kamarának csak egyetlen socialista képviselője van. A magyarázatot megtaláljuk a már fönntemlitet munkaviszonyokban és ha mindamellett azt látjuk, hogy a kivándorlás Svédországból aránylag igen nagy és például 1861-től hetvenig 122,000-en 1881-ben 40,600-an és még 1894-ben is 9500-an vándoroltak ki és pedig legnagyobb részt Amerikába, annak okát az utóbbi világrészben fizetett nagy munkabérek teszik, mi az igen csekély fizetésű svéd munkásra nagy vonzó erőt gyakorol. Persze a kivándorlottak nagy hányada, évente átlag 5—600-an ismét visszatérnek hazájokba, miután személyes meggyőződést szereztek arról, hogy ott, a hol nagy munkadíjakat fizetnek, a fizetéssel egyenes arányban drágább az élet is.

Az amerikai magasabb munkabérek természetesen nem gyakorolhatnának oly vonzó erőt a svéd parasztra, ha a megélhetés viszonyai hazájában kedvezőbbek volnának. De míg egyfelől az ország nagy részében a földtani és az éghajlati viszonyok kedvezőtlenek a mezőgazdaságra nézve, addig másfelől az ipar Svédországban még nem vert oly mély gyökereket, hogy a természet mostohasága által sújtott kivándorlótakat megfelelő munkával kárpótolni tudja.

II.

Mezőgazdasági viszonyok: heringguano, a befagyott tenger, gabona-termények. — Vajkészítés. — A lapp farkas-vadász. — Hering lazac. — Svéd kőbányászat. — Sok vas és semmi kőszén. — Trollhättani vízesések. — Fa- és gyűjtő. — Nyomtató ipar és csukor-gyártás. — Szeszgyártás az íramszarvas ináiból. — «Slöjd» iskolák. — A Göta-csatorna. — Hajózás a hegytetőre. — Vasúton az északi sark-körig. — Stockholm, a «telephon-város». — Magas vámok, tőzsde és bankok. — Tűzbiztosítás. — Kereskedelmi hajózás. — Eszményi államháztartás. — A statisztika classicus országa. — Érzékenység a közügyekben. — Egy svéd ember Svédországról.

Svédország területe 450,000 négyzetkilométer, közel negyven százalékkal nagyobb Magyarországnál. Ebből

37,000 négyzetkilométert foglalnak el a tavak, közöttük a kereskedelmi forgalom szempontjából is nagyon fontos ötezer négyzetkilométer területű Wenern tó, mely az ország szívében fekszik és melynek partjain iparilag és kereskedelmileg is jelentős városok egész sorozata terül el. De az ország területének is több, mint negyvenhárom százaléka, azaz tehát 51·8 százalék termelésre nem használt terület. Svédorszag (58·9 százalékkal) és a szegény Norvégia területéből hetvenegy százalék sziklás, kövös területnek tekinthetnek föl ez irányban még kedvezőtlenebb számarányokat, míg például hazánkban 1894-ben csak 1.717,474 hektár*) vagyis az ország területének 5·29 százaléka nem volt termelésre használva. Svédország e kedvezőtlen termelési viszonyainak oka a talaj mostohaságán kívül a gabona-áraknak alacsony voltában is keresendő. A népesség növekedésével, de különösen az ipar föllendülésével emelkedvén a gabonaneműek ára, a gabonatermelés is nagyobb figyelemben részesül. Az utolsó huszonöt év alatt évenként 12—16,000 hektár parlagon heverő földet vontak be a megművelés körébe és 6—10,000 hektár posványos földet alakítottak át lecsapolás által termőföldre. Néhány év óta műtrágya alkalmazásával igyekeznek sok helyütt a föld termőerejét fokozni. E célra igen alkalmas svéd különlegesség a heringguanó, melyet utolsó időben igen nagy mennyiségben gyártanak. Elsőbbsége a többi hasonló gyártmányok fölött a nagyobb phosphorsav és nytrogénium tartalom, a mely különösen répatermelésre teszi igen alkalmassá. A heringguanó Franciaország, Németország és Belgium czukortermelői részéről igen keresett trágya.

A termelésre fölhasznált terület 3·4 millió, mezőség 1·5 millió és erdő tizenkilencz millió hektár. Az erdőséggel bevont terület, mely viszonylagos kiterjedésénél fogva a legnagyobb Európában, csak megközelíthetőleg állapítható meg, minthogy az ország északi részében olyan őserdők vannak, melyeket emberi láb még nem taposott. Innen van, hogy a fönti számmal szemben Sidenblad az erdők kiterjedését csak 17·5

*) V. ö. Matlekovics Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota, ezeréves fönnállásakor 1897.* I. kötet 227 l.

millió hectárral, Matlekovits pedig 18·16 millióval*) tünteti föl. Az erdőségnek közel harmada: 3·6 millió hektár az állam tulajdona, melynek értékét 1895-ben az állam 59·8 millió koronában állapította meg. Az éghajlati viszonyok, tekintve, hogy az ország területe az északi szélesség ötvenöt fokától a hatvankilencz fokon túl terjed, igen váltakozók. A lehet rövid, nem ritkán hoz harmincz, sőt harmincz meleget, a tél többnyire igen zord és nem egyszer hogy a hőmérőben a higany (negyven fok C.-nál) a hatvanöt fokig, az árpa a hatvanhat fok és a rozs a hatvanhét fokig terem meg, a földmives legnagyobb átká, hogy a szép nyári nap után is beállani szokott éjjeli fagy egész évi termését tönkre silányíthatja. Az ország összes tavai, a botniai tengeröböl, sőt a keleti tenger legnagyobb része is télen befagynak és csak a nyugati tengerpart kikötői közvetítik a jégmentes Kattegaton és Öresundon keresztül az ország kereskedelmi forgalmát az európai continens felé.

Az eddig mondottakból is következik, hogy Svédország gabona-szükségletének fedezetére behozatalra szorúl. 1895-ben 1·2 millió hektoliter búzát arattak, 12·8 millió svéd korona értékben;**) a búza-behozatal értéke ugyanez évben a stockholmi osztrák-magyar főconsul jelentése szerint***) 14·9 millió frankra (10·7 millió korona) rúgott. A svédeknek, mint egyáltalán az északi népeknek, legfőbb tápláléka a rozs; de az országban termett 6·6 millió hektoliter (értéke 53·3 millió korona) nem felelt meg a fogyasztás szükségleteinek, úgy, hogy e gabonanemükből is 9·4 millió korona értékűt hoztak be, úgy ezt, mint a búzát, leginkább Német- és Oroszországból. Árpa: 4·9 millió hektoliter, burgonya: 18·3 millió hektoliter termett, mely mennyiségek megfelelték az ország szükségletének. Csupán zabból, melynek termelt mennyisége: 22·3 millió hektoliter, az összes learatott gabonamennyiség negyvenegy százaléka, (e mennyiség körülbelül megfelel Magyarország zabtermése átlagos évi termésének), vittek ki mintegy

*) U. o. 509. l.

**) Egy svéd korona = hatvanhat krajczár.

***) *Jahresberichte der k. u. k. österreichisch-ungarischen Consulats-Behörden.* 1896. VI. 808. l.

8·3 millió korona értékűt. A czukorrépa termés, épen úgy, mint nálunk, évről évre növekszik és míg 1892-ben csak 3·1 millió q volt, addig 1895-ben már 5·6 millió q-ra növekedett.

A tehenészet a svéd lakosságnak már évszázadok előtt is főfoglalkozása volt és Olaus Magnus XVI. századbéli svéd történetíró 1530-ban azt írja, hogy: «Sok ezer tonnára becsülendő a vaj, melyet a tenger másik partján lakó kereskedőknek szállítanak», továbbá, hogy: «Westergötlandban négyszögű, két ember súlyu sajtokat készítenek».*) Mai kiterjedését a tejgazdaság azonban csak a legutolsó huszonöt év alatt nyerte. Még a hatvanas évek elején Finnországból közel egy millió kg. vajat kellett a belszükséglet fedezésére behozni, 1870-ben pedig az országnak már háromszázezer kilogramm kiviteli fölöslege volt. Ez időbe esik Swartz I. G. östergötlandi lakos tejhűtési találmánya, mely a kormány támogatásával csakhamar az egész országban ismeretessé vált és számos tejtermelő részvénytársaság alapítását eredményezte. Az érdeklődés a tejgazdaságok iránt ekkor általános lesz, a kormány két tejgazdasági iskolát alapít és az ország tejgazdasági egyesületei tejgazdaságok létesítését kamatnélküli kölcsönök nyújtásával igyekeznek a gazdáknak lehetővé tenni. Ily körülmények között a vajkészítés rohamosan nagyobbodott, úgy, hogy a kivitel 1895-ben huszonnégymillió kilogrammra emelkedett, 43·2 millió korona értékben, melyet jobbadán Angliába és Dánországba szállítottak. Mostanság a nagyobb tejgazdaságok száma megközelíti a hétezeret, a kormány az összes gazdasági iskolákban tejgazdasági külön szakosztályokat állított föl és Angliában expositurát tart, mely a vajkivitelt még jobban emelni hivatott. Az ország huszonhat gazdasági egyesülete még most is nagy súlyt helyez a vajkészítés fejlesztésére, évenként mintegy százezer korona kölcsönrel segíti a tejtermelőket, tejgazdasági kiállításokat rendez, tejgazdasági iskolákat és tejvizsgáló állomásokat állít föl és mindenképen előmozdítja a vajkészítéshez szükséges gépeket és eszközöket készítő gyárak létesítését is. Hosszasabban foglalkoztam a tejgazdaság fejlődésével, azért mert a vajkivitel az érték szem-

*) V. ö. B. Jönsson: *Die schwedische land- und forstwirtschaftliche-Ausstellung in Wien 1890.* XV. 1.

pontjából második helyen legfontosabb cikke az országnak és mert a termelés rohamos fejlesztéséből, melyet e cikknél észleltünk, megismerhetjük az ország vezetőinek nagy gondosságról tanuskodó vezérelvét, mely odairányul, hogy addig is, míg a gyári ipar föllendül, e fontos és jól értékesíthető állati termék nagyértékű előállításával az ország és különösen az annyira szegény köznép jóllétét emelni segítsen.

Vadászatra az ország északi részén az őserdőkben igen gazdag alkalom nyílik. Az erdőkben sok a farkas és medve, melyek elejtésére az állam díjakat tűz ki; 1885—90-ig ily díjak czímén 224,000 koronát osztottak szét a lakosok és jelesül a legészakibb részekben lakó lappok között. A vadászatok különösen télen járnak nagy eredménynyel, mikor a lappok, kik a skiefutásban nagy mesterek és óránként 8—10 kilométernyire futnak, a fölriasztott farkast addig üldözik, míg az erőtlenül összerogy.*) A díjak kitűzése annál üdvösebb, mert a vadállatok igen nagy, átlag évi 100,000 koronára becsült kárt tesznek a lakosság javaiban. Nemes vad az ország minden részében még mindig nagy mennyiségben van, jól-lehet a mezei lakosság csak nehezen bírható a kimélés idejének betartására, a törvényes ellenőrzés pedig az erdők nagy kiterjedése miatt igen bajos.

A munkás osztálynak, épen úgy mint a svéd parasztnak rendes ételét halak és ezek között első helyen a hering nyújtja, természetes tehát, hogy az ország minden részében nagy mértékben üzik a halászatot. A nagy kiterjedésű tavak és folyók vizeiben a legkülönfélébb halnemek épen oly nagy számban fordulnak elő, mint a keleti és az északi tengerben. A partok nagy kiterjedése következtében és mert boldog, boldogtalan foglalkozik az országban halászáttal, teljesen lehetetlen a halászat évi eredményét megállapítani. Legfontosabb, mert legnagyobb kiterjedésű a hering-halászat, különösen a keleti tenger partain és Gotland szigetén, hol a lakosság legnagyobb része régi idők óta hering-halászáttal foglalkozik és honnan Hj. Widegren adatai szerint**) már 1869-ben

*) V. ö. *Wegweiser des Schwedischen Touristenvereines*. Nro 8, 22. lap.

**) V. ö. *Fischerei-Wesen in den Sidenbladh'schen Mittheilungen über Schweden* 1873. 66. l.

harmincezer tonna heringet szállítottak besózott állapotban a continensre. Legízletesebb hal a lazacz, melynek rózsaszínű húsa soha nem hiányzik nemcsak a gazdagok asztalán, de a legkisebb vasúti állomás «frukost»-jának sorozatából sem. Az ország folyói igen gazdagok e halakban és a trollhättani vizeséshez mentünkben alkalmunk volt a Göta-elf kristálytiszta vizében e föl-fölbukkanó állatokban gyönyörködni. Daczára azonban az ország halgazdagságának és jöllehet a hering-halászat évről-évre növekszik, épen, mert ez a köznép legolcsóbb tápláléka és mert a keleti és déli tengerpartokról a fölösleget Európa más országaiba viszik ki, Svédország főleg Norvégiából nagy mennyiségű heringet kénytelen behozni, melynek értékét főconsulátusunk jelentése 1895-ben 27·5 millió frankra (húsz millió korona) becsüli. Minthogy múlt évi július 1-je óta Svéd- és Norvégországok külön vámterületet alkotnak, a behozatal előreláthatólag majd nagy mértékben csökken és az ország halászata ugyan oly arányban emelkedik.

Áttérek most Svédország nevezetesebb iparágainak ismertetésére.

Az ország közetekben rendkívül gazdag. A svéd kőbányák termékei a gránit, gránitit, diorit és porphir tömbjei és oszlopai szerte küldetnek Európa minden részébe és különösen Németország, melynek nem nyújtott a természet eleget a kőanyagot, továbbá Oroszország, évről-évre nagyobb igényeket támasztanak a svéd kőbányákkal szemben. Az ország kőbányászata alig harmincz év alatt hatalmasan föllendült, úgy hogy a carlshamni, karlskronai, waneviki, wirbói és elfdalen-i kőbányák ma mind gyakorlati berendezésekkel, mind a terméskövek nagyszerűségével méltán megérdemlik a legnagyobb érdeklődést. Legfontosabb kőzet a gránit, mely az országban határtalan mennyiségben található. Az épületek szolidsága és tartóssága Svédországban onnan ered, hogy alapjuk majdnem mindig gránitkő, míg más országokban e célra többnyire csak homokkővet használnak. Német-, Orosz- és Angolország, különösen hidak építésénél, úgyszólván kizárólag Svédországból szerzik be a gránitköveket. A thorni vasúti hídnak a Visztulán keresztül és a tilsiti hídnak a Memelen keresztül emelt oszlopai a karlskronai kőbányában fejtett

gránitkövekből készültek. *) Dr. Schafarzik Ferencz e köze-
tekről szólva **) azt írja, hogy azok: «úgy színre, mint üde-
ségre és szilárdságra elsőrangú anyagot képeznek, s ha azon-
felül még hozzá vesszük, hogy sokszor valóban rendkívül
nagy tömbökben fejthetők is, csakugyan meg kell vallanunk,
hogy ezekhez hasonlót Európa egyéb országaiban nem sokat
találunk.» A berlini «Siegesdenkmal» oszlopa wirbói gránitból
van faragva és honvédszobrunk alapja is részben wirbói gránit.
Az elfdaleni csikos porphirt Schafarzik ***) a svéd diszkövek
királyának nevezi, mely «szépségre, de különösen szövetére
nézve komoly vetélytársa Róma rosso anticojának, a melyet
Egyiptomból a Mons porfiritesről, a mai Djebel dochánról
vittek Rómába». Elfdaleni porphirből, Agrippának a Vatikán-
ban álló sarkophágja példájára készült a jelenleg uralkodó
Bernadotte-ház megalapítójának, XIV. Károly Jánosnak gyö-
nyörű sarkophágja is, melyet a stockholmi Ridderholm tem-
plomban láttunk. De a legremekebb műalkotás az a porphir-
ből készült óriási csésze, mely 1825 óta a Stockholm melletti
rosendáli királyi kastély előtt áll és melynek állítólagos súlya
6590 kilogramm. Svédország egyes részeiben igen szép már-
ványt is törnek és a Kolmardenen, Södermannlandban nyert
márványt használták a hetvenes években épült párisi operá-
nál is. †)

Svédország nemcsak kőzetekben, hanem érczekben és
különösen vasérczekben rendkívül gazdag. A vasbányák leg-
nagyobb része az ország közepének keleti felében, csekély
részben pedig egészen északon található. Daczára a vasérczek
kitünőségének a vasipar korántsem áll azon a magaslaton,
hogy az ország szükségleteinek minden irányban megfelelhessen.
A vastermelés igen nagy, folyton növekvő és 1871-től, a
mikor 6·4 millió tonna volt 1891-ig 3·4 millió tonnával szapo-
rodott, azóta pedig majdnem megkétszereződött és 1895-ben
már 19 millió tonnára rügött. De a termelt vasat minőségileg
nem tudják földolgozni oly módon a mint azt a technika folyton
tökéletesbülő módszerei megkívánják, mert — nincs köszenük!

*) V. ö. Sidenbladh: *Schweden* 85. l.

**) *Svédország és Norvégia kőbánya iparáról.* 1892. 25 l.

***) U. o. 19 l.

†) V. ö. Sidenbladh: *Schweden* 86. l.

Valóban elszomorító, hogy a természet által termőföld dolgában oly mostohán ellátott ország, a midőn földje belsejében oly mérhetetlen kincsekkel bír, mely értéke által azon hiányt pótolni volna hivatalva, ezt a kincset sem értékesítheti. A természet e mostohasága csak megkettőzteti a vonzalmat, melyet e derék emberek iránt mindenki érez, ki velük otthonukban megismerkedik. Erdők dolgában is kedvezőtlen a helyzetök: azoknak nagy távolsága a fogyasztási központoktól okozza, hogy a nemzeti vagyona nézve csak nagyon csekély értékűek. Hiszen fönnebb említettem, hogy az állam a tulajdonát alkotó 5-6 millió hektár kiterjedésű erdőségnek értékét alig hatvan millió koronára becsüli, a mi hektáranként, mintegy nyolcz forint értéknek felel meg. Svédországnak csak délnyugati legalsó részében Schonen tartományban találtak gazdag kőszéntelepeket, melyek azonban, minthogy a vastermelő legközelebbi országgrészhez is 530 kilométernyire vannak, a vasiparccikkek előállítását a nagy szállítási költségek következtében rendkívül megdrágítják. Ma e téren is nagy föllendülés észlelhető, de még néhány évtized előtt a vasbányák gazdagságának ellenére, vasútak hiányában a legegyszerűbb vasgyártmányokat is külföldről kellett az országba hozni. A lakosság gyér száma és a lakóhelyek megosztottsága következtében ugyanis attól tartottak, hogy vasútak építése a vállalkozóra nem lehet hasznos. Ez magyarázza, miért kezdtek Svédországban oly későn vasútakat építeni. A tapasztalat azt tanította, hogy a félelem nem volt indokolt; jóllehet eleinte a jövedelmek csekélyek voltak, ma mind az államvasútnak mind a magánvasútnak jövedelmezősége kielégítő. Kőszén hiányában a vashámorok faszénnel voltak kénytelenek dolgozni, s ezért hosszú időn át csupán földolgozatlan vasat hozhattak forgalomba. Abban az időben a csekély kereslet következtében a vasércz értéke igen csökkent, mert a bányatulajdonosok egyedüli törekvése volt a csekély szükségletnek a költségek lehető kímélésével megfelelni. A bányamunkások sorsa ez időben igen sanyarú, mert többnyire a kiaknázott ércz bizonyos hányadát kapják fizetésül és a hol a fúrások hossza szerint fizetik is őket, alig keresnek e nehéz munkával naponként többet 2—3 franknál. *) Az utolsó két évtizedben azonban nagy szám-

*) V. ö. Akerman R.: *Eisenfabrikation in Schweden*, 16 l.

ban állítottak föl vasgyárakat, melyek az ország szükségleteinek fedezésére a külföldről behozott kőszén és coaks segélyével ma már a legkülönfélébb vas és aczelgyártmányokat állítják elő. A kőszén 32·4 millió korona értékkel 1895-ben a behozatali cikkek között első helyen szerepel. A vasércz nyers-, öntött- és kovácsolt-vas kivitele ugyan évről-évre növekszik és 1895-ben több mint negyven millió koronára rugott, de vasúti sinekből, vaslemezekből és hengerekből a belföldi ipar még nem tudott elegendő cikket gyártani és behozatalra szorult. A jelenlegi körülmények között is rendkívül megnehezíti a drága fűtőanyag a svéd vasipar fejlődését. Csak egyetlen mód van a viszonyok javítására: Svédország gazdag vízi erőinek kihasználása. Ez részben már évek előtt megkezdődött és a nagyobb folyók vízesései mentén vasgyárak, malmok és fűrészgépek nagy számban állanak, de a legnagyobbak és ezek között a trollhättani vízesések, melyeknek munkaerőjét 225 ezer lóerőre becsülik, kihasználására még eddig módot találni nem tudtak. Hogy mily roppant erő folyik itt fölhasználatlanul, arról fogalmat nyerünk, ha meggondoljuk, hogy az ország összes fűrészgépei, papir- és vasgyárai 1895-ben összesen csak 72,000 lóerővel dolgoztak!

A vasgyártás föllendülésével együtt meg kell emlékeznünk a gépipar fölvirágzásáról, mely amazzal okszerű kapcsolatban áll és az általános ipari tevékenység következtében az utóbbi két évtizedben hatalmas lendületet vett. Legtökéletesebb és legkiterjedtebb a gőzgépek és a gőzkazánok, továbbá mindennemű mezőgazdasági gépek gyártása, míg a szövőipar és gyufagyártáshoz szükséges gépeket, valamint a villamos gépeket külföldről és főképp Német- és Angolországból hozzák be.

Áttérek a faiparra, a mely mind a svéd nemzeti vagyonnak, mind az ország kereskedelmi mérlegének legfontosabb tényezője. 1895-ben az összes kivitel értéke ugyanis 311 millió korona volt, melyből nyers és kidolgozott faneműekre az egésznek több mint harmada esik. Az erdőség javarésze fenyves, a déli részen azonban gyakoriak a bükk- és tölgyfaerdők is. Ipari célokra legalkalmasabb a svéd fenyő, melynek kivágása egész éven át folyik ugyan, de legnagyobb mértékben télen.

A különben rögös, köves úton nyáron nehéz a közle-

kedés, télen a hólepte és a nagy hidegtől megfagyott úton szánok szállítják a kivágott fatörzseket a legközelebbi folyóig. A tavasz beálltával, midőn a befagyott vizek jege fölolvad, a fatörzseket tutajokká összeütve, leusztatják a tengerpartig, a honnan azokat, a nagyszámú fűrészmalmok földolgozván, a szélrózsa minden irányába széthordják. A svéd fa tartóssága, keménysége és földolgozhatósága következtében a világpiaczen igen keresett áru, melyet Európa majd minden államába, sőt Egyiptomba, Braziliába, Ausztráliába és a Fokföldre is nagy mennyiségben szállítanak. Íme, a modern világkereskedelem! A világ legdélibb sarkán lakó aranytermelő háza táját az északi jegestenger közvetlen közelében termelt fa deszkáival keríti be. Az évről-évre növekedő kereslet következtében az ország fűrészmalmainak száma is egyre gyarapodik, úgy, hogy a múlt évben, — nem számítva a több ezernyi kisebb fűrészgyárat — a nagy, különösen pedig a kivitelre szolgáló fűrészmalmok száma meghaladta az ötszázat. A kivitel a legutóbbi tíz év alatt majdnem megkétszereződött és 1895-ben száz-tizennégy millió koronára rugott. Általában az egész világ fakivitelének, mely a néhány év előtt megejtett hozzávetőleges számítások alapján harmincz millió köbméter volt, Svédországra több mint ötöd része esik.

Fölötte népszerű és az egész művelt világban évtizedek óta ismert válfaja a svéd faiparnak a gyufaipar. Ki ne ismerné közülünk a «Jönköping-Ständsticksfabrik»-ot? Ez a gyufagyár volt az első, mely már 1845-ben clorsavas és cromsavas kalium segítségével kén és phosphor nélkül állította elő a gyufát, mely gyártmány igen gyorsan népszerűvé vált és évről-évre nagyobb tért hódított, úgy hogy ma már mindenütt utánozzák. A jönköpingi gyáron kívül még huszonhat nagy gyufagyár van az országban, melyek 1895-ben nyolcz millió korona értékű gyufát készítettek. A gyártáshoz szükséges chemiai szereket e gyárak még most is nagyobbbrészt idegenben szerzik be, a fát pedig a föltünően fehér és könnyen hasítható kőrisfa szolgáltatja. A jönköpingi gyár óriási kiterjedésű és egymaga ugyanannyi árút készít, mint a többi huszonhat gyár együttvéve.

A legutóbbi években föllendült iparágakhoz tartoznak a papir- és czukoripar. A papiripar, a mely a hetvenes évekig igen kevés figyelemben részesült, a legutóbbi évtizedekben

magát a földolgozott papir anyagát és mennyiségét, különösen a vele együtt járó nyomtató ipart illetőleg oly tökéletességre vitte, hogy méltán vetekedhetik Európa bármely más államával. Stockholm városa részéről a hirlapíró-kongresszus tagjainak emlékül átadott monographia, mely Svédország fővárosának történelmét, ipari és kereskedelmi fejlődését a legrégibb időktől kezdve, továbbá a mai Stockholmot a maga teljességében a legnagyobb pontossággal ecseteli, igazi irodalmi értéke mellett a szöveg közé nyomott, illetve beékelt tervek, képek photo-cinkographikus másolatok tetszetősségével és tökéletességével a svéd papir- és nyomda-ipar magas fejlettségéről tanuskodik.

A cukorgyártás hosszú időn át el volt hanyagolva, de a legutóbbi évtizedek alatt, különösen pedig az utolsó években, rendkívül gyors és nagy fejlődésnek indult. A hatvanas évek végeig Svédország majdnem kizárólag gyarmati cukrot használt, jóllehet Landskrónában már 1850-ben alapítottak répacukorgyárat. A cukorrépatermelés azonban csak nagyon nehezen vált népszerűvé és csak 1869 után, a mely évben a törvényhozás a répacukorgyártást négy évi időtartamra az adó alól föloldotta, indult nagyobb fejlődésnek. A cukorgyárak száma tizenöt, a cukorfinomítóké kilencz, de ezek mindannyian nagyobb vállalatok, több mint hétezer lóerővel dolgoznak és 1895-ben hatvanhárom millió korona értékű árút gyártottak, éppen kétszer annyit, mint öt évvel annak előtte. Fränkel Ede, monarchiánk főconsula, ki éppen látogatásom alkalmával kapta meg a Civil-Departementből az ide vonatkozó statistikai adatokat, örömmel jegyezte meg, hogy a múlt évben a nyers cukor behozatala megszűnt és az ország első ízben fedezte teljesen a magáéból cukorszükségletét.

Éppen megfordított a helyzet a szesz-iparnál. Régebben minden birtokosnak jogában állott a szesz előállítás, a mely joggal ők a gyártási adó csekély volta miatt éltek is, úgy, hogy Sidenbladk szerint 1830-ban 170,000, persze többnyire háziassan kezelt, szeszégető volt az országban. Minthogy azonban nem a kivitel céljaira gyártották, a fogyasztás az országban ijesztő arányokat öltött, a mi a törvényhozást a már fönt említett szigorú intézkedések tételére kényszerítette. A midőn ezek sem hatottak eléggé, a törvényhozás az adót még magasabbra emelte, a mivel tényleg elérte, hogy egyrészt a szesz-

égetők száma, mely 1871-ben még 600 volt, 1895-ben 138-ra apadt, másrészt pedig az adóbevétel ugyanazon idő alatt 11 millió koronáról 14·5 millió koronára emelkedett. Érdekesebbnek találom megemlíteni, hogy a gyárak burgonya helyett a szeszgyártáshoz egy idő óta az iramszarvas inait is használják. Oly években, midőn a burgonya-aratás rosszul üt ki, a svédeknek meg van tehát a módjuk arra, hogy az északi erdőknek megszámlálhatatlan mennyiségű iramszarvasai nyújtotta nyers anyagában kárpótlást találjanak.

Ennyit Svédország legfontosabb iparágainak fejlődéséről és mai állapotáról. A közölt számok mutatják, hogy ez a nép, mely még a század első felében is jobbra csak őstermeléssel foglalkozott és csak a kereskedelmi hajózás terén vett részt a nemzetközi gazdasági küzdelemben, mily helyes érzékkel viseltetik a technika rohamos fejlődése által megváltozott életszükségletek iránt. Ma már nem elégszik meg azzal, hogy az ország nyers anyagát saját szükségletének mértéke szerint kiaknázza, hanem ez anyagot földolgozni is igyekszik. Ezáltal olcsóbb gyártmányokhoz jut és a nemzeti jólétet szélesebb alapokra fekteti. E magasabb szempontok irányítják az állam törvényhozóit és ennek következménye a svéd ipar célirányos fejlesztése. Egyes ágaknál már igen szép eredményt láttunk és a hol a haladás nehezebb, mint például a szövő- és fonó-iparnál, az állam magas védvámok útján igyekszik a fejlődést előmozdítani; de annak tudatában, hogy eredményt csak akkor ér el, ha kellő szakérőkről gondoskodik, a népben az úgynevezett «slöjd»-iskolák útján igyekszik az ipari munkásság iránt érdeklődést kelteni. Ez iskolák száma meghaladja az 1500-at, és ma már az egész művelt világon találkozunk a híres náäsi slöjd-iskola utánzataival.

Még néhány szót az electrotechnikáról. Nemcsak a városok legnagyobb részében, hanem minden nagyobb gyárban villamos világítást használnak, sőt mint a turista-egyesület egyik kiadványában *) olvasom, Svédország egy nordlandi kis városa volt állítólag a legelső helység Európában, mely utcáit villanynyal világította; arról a tökéletességről, melyet a telegraphozás és a telephonálás terén az országban elértek,

*) *Wegweiser des Schwedischen Touristen-Vereines*. No. 8. 14. 1.

későben szólok és csak mint különös figyelemre méltó tényt említem föl, hogy az ország egynéhány bányájában az érczek tisztítását is a villamos erő fölhasználásával végzik.

Az iparnak a legutolsó huszonöt év alatti lendületét jellemzi a következő összehasonlítás; volt ugyanis:

	1871.	1895.
A gyárak száma ---	2,105	5,083
A munkások száma...	40,420	140,766
A gyártmányok értéke...	105 millió	418 millió kor.

Nagy gyári ipar csak ott fejlődhetik, a hol a közlekedés mind a nyersanyagok, mind a földolgozott ipari cikkek gyors és olcsó szállítását lehetővé teszi. Különösen áll ez Svédországra nézve, melynek legészakibb pontja és déli tengerpartja között 1500 kilométer távolság van és melynek a legbecesebb nyersanyagot tartalmazó öserdei az ország északi részén a kereskedelmi központoktól igen nagy távolságra esnek és a hol a gazdag vas- és kőszénbányák egymástól oly távol vannak. Országutak tekintetében Svédország Európa bármely államával vetekedhetik, a mi az országnak kövekben való gazdagságánál fogva senkit sem ejthet csodálatba. Az országútak hosszúsága 1890-ben mintegy 63 ezer kilométert tett, bele nem számítva az egyes falvak vagy külön álló telepek közötti utakat. Az országútak java részét természetes alkotású homokhátak alkotják. A főbb országútak építése és fönntartása a községek feladata. Két évtized óta az országútakat makadamizálják és míg egyrészt évről-évre új utakat készítenek, a meglevő szűkebb utakat a forgalom szükségletéhez képest kiszélesítik.

Svédországban a vasútépítés csak késő időpontban kezdődött. Sokkal régibb keltűek az ország csatornái, melyek között különlegességénél fogva az egész világon egyedül álló a Kattegatot a Keleti-tengerrel összekötő Göta-csatorna. Már 1516-ban gondoltak arra, hogy az Északi és Keleti tengert csatornák útján egymással összekössék, annál inkább, mert Göteborg és Norrköping között óriási tavak egész láncolata fekszik, közöttök a Venern és Vettern tavak. Állítólag egy Brask nevű püspök *) vetette föl a csatornaépítés eszméjét, de

*) V. ö. *Eine Rundfahrt mit Dampfer um das südliche Schweden. Wegweiser des Schwedischen Touristen-Vereines.* IX. 29. l.

pénzhiány és technikai nehézségek a terv keresztülvitelét megakadályozták. Később a XVII-ik század elején tényleg hozzákezdtek annak megvalósításához, de a fölmerülő óriási nehézségek következtében annak elkészítése nagyon hosszú ideig tartott. 1800-ban nyitották meg a csatornának azt a részét, mely a nyugati tengerparttól a Venern tóig terjed; 1822-ben a Venern és Vettern tó közötti és végre 1832-ben a Vettern tótól Norrköpingig, a Keleti-tenger partjáig terjedő részt. A munka, melyet végeztek, óriási volt és különös elismerést érdemel, ha meggondoljuk, hogy a Venern tó vizét, mely több mint száz méterrel a tenger színe fölött fekszik, e mélységbe le kellett vezetni és hogy 85 kilométer hosszúságban öt, illetőleg a felszínen kilencz méter szélességben és öt méter mélységben kellett a többnyire sziklás talajt kiásni és e közben hatalmas sziklákat robbantás útján eltávolítani. Hogy a csatorna kiásása e nehézségek és az óriási munka ellenére csak 13·7 millió koronába került, ennek oka abban rejlik, hogy a munkálatok legnagyobb részét a svéd katonaság végezte. Az ország lakói nagy tiszteletben tartják az összes munkálatok vezetőjének: gróf Platen Balthazárnak emlékét, ki művének befejezését már nem érthette meg. A csatorna legnagyszerűbb része a trollhättáni vizesések közelében látható, a hol alig néhány száz méternyi hosszú területen 40 méter magasságból kell a hajókat a mélységbe és ugyanoly mélységből a Göteborg felől jövő hajókat a magasabb vízszínre emelni. Sokáig ültem ott és bámultam az emberi ész leleményességén, mely a meredeket egymástól egyenlő távolságban fekvő tizenkét szakaszra osztva, zsilipek alkalmazása útján a hajók sülyesztését, illetőleg fokról-fokra emelését lehetővé teszi. A Venern tó felől érkező hajókat az első szakaszba leengedve a hajó előtt és mögött levő zsilipeket elzárják és az elöl levő zilip alsó nyílásán a vizet a második szakaszba engedik, miáltal a hajó lassanként a második szakasz mélységeig sülyed. A szakaszok egyenlő nagysága következtében a második szakasz az első szakaszból lebocsátott vízzel teljesen megtelvé, a mint az első szakasz elöl levő zilipjét kinyitják, a hajó a második szakaszba jut. Ily módon vezetik le fokonként a hajót a negyven méterrel mélyebb víz színére. Épen megfordított az eljárás, a mikor a mélyebb vízből a magasabb tó vizére akarják a hajót fölemelni. A legmélyebb szakaszba bebocsátott hajó

mögött a zsilip elzárása után a fölötte levő magasabb szakaszból vizet bocsátanak be mindaddig, míg a víz a hajót a legközelebbi szakasz magasságára emelte.

Svédország első vasútja magánvasút volt a Mälar és Venern tó között, melyet 1856-ban adtak át a forgalomnak. Az államvasutak építését a törvényhozó testületek 1854-ben kelt határozata alapján kezdték meg és ha a svédországi összes magán- és államvasutak hosszát vesszük, ez az ország lakosságának számához arányítva a világ összes vasútai között első helyen áll. Ez mindamellett nem mond sokat, mert a lakosság száma az ország nagy terjedelmével nem áll arányban. A vasúti vonalak hossza 1895-ben 9755 kilométer volt, melyből 3269 kilométer az államvasutakra és 6486 kilométer a magánvasutakra esik. Az állam a vasutak építésénél első sorban a főbb forgalmi pontok lehető rövid úton való összeköttetését tartotta szem előtt és teljesen a magánvasutak érdeklődésére bízta, hogy a társadalom szempontjából fontos vonalakat kiépítsék. A magánvasutak legnagyobb részénél azonban az állam kölcsönök nyújtása által segédkezett, sőt a képviselőház évenként bizonyos összeget szavaz meg a magánvasutak kiépítésére nyújtandó kölcsönökre. A jövő évi budgetben másfél millió korona szerepel e czímen. Az utazás Svédországban rendkívül kényelmes. A kocsik többnyire a legmodernebb berendezésűek (úgynevezett átjáró kocsik), melyeknek belső berendezése az utasok kényelméről pazarul gondoskodik. Kedves ujság volt reánk nézve, hogy minden szakaszban ivóvizet és poharakat találtunk és hogy a vonatvezető minden állomásnál friss vízről gondoskodott. Nyár idején nyitott kocsik is közlekednek, melyekből öröm volt a Trollhätta és Göteborg között fekvő középkori lovagvárakban és a vasútvonal mentén fekvő számos apró tóban gyönyörködni. Az államvasutak összes vonalainak eddigi építési költségei 232 milliót, vagyis kilométerenként 93,000 koronát tettek. Az építés drágaságát a már több helyütt részletezett természeti viszonyok teszik érthetővé. Az államvasutak legfontosabb vonalai a Trelleborg-Stockholmi vonal, a Berlin-nel való közlekedés szempontjából és a Stockholm-Göteborg-Helsingborgi vonal a Koppenhága-Hamburgi közlekedés szempontjából. Helsingborgból Dániába, Helsingörbe való átkelésüknél a vasúti kocsikat, épen úgy mint Stralsund és Rügen

szigete között, nagy gőzhajóra tolták, mely azokat Dánia mintegy húsz percznyi távolban fekvő tengerpartjára átvitte. A svéd vasútak közül a legmagasabb északot a Lulea-Gellivárei vonal éri el; ez a világ egyetlen vasútja, mely áthalad az északi sarkkörön.

Minthogy a nagyobb lakosságú, tehát nagyobb kiterjedésű városok száma Svédországban csekély, lóvonatja is kevés, — ez idő szerint csak Stockholm, Göteborg és Malmö városban van. Érdekes, hogy miképen szedik be Svédországban az utasoktól a közúti vasúton a menetért járó díjat menetjegy és ellenőrzés mellőzésével. A kocsivezető egy alól rézből és felül üvegből készített perselyt tart az utas elé, melynek felső nyílásába dobandó a menetdíj. A pénzdarab előbb a persely alsó részét takaró rézlapra esik, a kalauz az üveglapon át megnézi a pénzdarabot s ha rendben találja, egy kívül alkalmazott rúgó segítségével a rézlap tengelyét megfordítja, miáltal a pénzdarab az alsó részbe esik. Ha az utasnál nincs apró pénz, a kalauz hivatalában lepecsételt csomagot ad át, mely apró pénzben a szükséghez képest ötven örét vagy egy koronát tartalmaz.

Svédországban rendszeres posta-közlekedés már 1636 óta áll fönn; ez ma csak úgy, mint évtizedekkel ezelőtt, az ország nagy részében, különösen északon, a hol még ma sincs vasúti közlekedés, mozgó póstából áll; 1885 és 1890 között e mozgó posta szolgáltatásban több mint egy millió lóra volt szükség.

Valamiképen a villamosságnak a világítás és erőátvitel céljaira való fölhasználás szempontjából, azonképen a telegraphozást és telephonálást illetőleg is Svédország a világ első államai sorában foglal helyet. Az ország táviró vonalainak hossza a múlt évben közel kilenczezer kilométer volt huszonötezer kilométer sodrony hosszúság mellett. Anyagi eredményre az állam a távirónál nem számíthat, mert egyes vonalakat csak nagyon ritkán vesznek igénybe és néhol száz kilométernyi vonalat is kellett húzniok, hogy az egyik falut a másikkal összekössék. Bámulatos gyors kiterjedést ért el Svédországban a telephon. 1881-ben kötötték össze a miniszteriumok hivatalait telephon útján és csak 1888-ban, tehát tiz évvel ezelőtt fogadott el a központi telephon hivatal magánfeleket is előfizetőknek. A kitünő, Jon Erikson által föltaált, illetőleg módosított készülékek, a példaszerű beren-

dezés és különösen az olcsó előfizető díjak eredményezték, hogy e néhány év alatt Svédország összes városain kívül még ötszáz helység vezette be a telephont és Stockholm városában ma több mint 17,000 telephon van használatban. A svéd fővárosban két telephon-hivatal van. Az egyik az állami telephon-hálózat, a másik az általános telephon-társaság. A díj előfizetésre évenként az állami telephonnál ötven korona, a másikonál csak harminczhat korona (körülbelől 24 frt). Mind a két társaság előfizetői a másik társaság előfizetőivel is díjtalanul beszélhetnek. A telephon összeköttetés Stockholmban megszakítás nélkül folyik egész nap és egész éjjel, a mi bizonyára igen nagy előny, ha meggondoljuk, hogy a fővárosnak nemcsak összes üzletei, hanem lakósainak nagy része is telephon-előfizető. A város számos részén telephon kioszkok vannak fölállítva a honnan tíz óre (hat krajczár) lefizetése mellett bárki beszélhet. Az összes bérkocsi állomásokon telephon van, úgy, hogy mindenki lakásából telephon útján rendelhet magának kocsit. A Grand Hôtelben Stockholm legnagyobb és legelőkelőbb szállodájában minden érkező vendég kíváratára a központtal közvetlenül egybekapcsolt telephon készüléket kaphat. Érdekes a sürgönyök továbbítása telephon útján. Az állami telephon-hivatal a megérkező sürgöny tartalmát telephon útján közli az előfizetővel és csak azután küldik el a többnyire kerékpáron járó sürgönykihordóval magát a sürgönyt. A város külső részén lakó előfizetőnek jogában áll sürgönyét előbb telephon útján a hivatallal közölni, hogy ezáltal annak továbbítását gyorsabbá tegye. Hogy mily nagy előny ez intézkedés a kereskedőkre nézve, fölösleges fejtegetnem. Valamint Stockholmban, úgy a távolsági forgalomban is a telephonhasználati díjak nagyon csekélyek. Száz kilométer távolságra tizenöt órét (tíz krajczár) és a legnagyobb távolságra is csak egy koronát tesznek ki a díjak három percnyi beszélgetés idejére.

A föld kincseinek alaposabb kiaknázása és az ipar nagymérvű fejlődése az ország lakóinak jólétét nagyon emelte, a mit az élelmi czikkek fogyasztásának nagy mértékben való emelkedése bizonyít: 1861-től 1870-ig a búza és rozs fogyasztás fejenként 126, a múlt évben 180 kilogrammot tett. Ugyanezt bizonyítja azon iparcikkek behozatalának növekedése, melyeket az országban még egyáltalában nem, illetve nem

elegendő mennyiségben gyártanak, mint azt például a ruhaneműeknél látjuk. De míg a nyers termények a nagyobb termelés következtében egyre olcsóbbodnak, addig a védvámrendszer következtében a külföldről behozott ipari czikkek árai igen magasak, úgy, hogy például ruhaneműekért épen még annyit kell fizetniök a stockholmiaknak, mint a berlinieknek. A csekély egyenes adóval szemben tehát megvan Svédországban a nagyobb közvetett adóteher. Tulajdonképeni kereskedelem csak az ország városaiban és ezek közül is leginkább a tengerparti városokban fejlődött. Az összes kereskedelemmel foglalkozó lakosság száma 1895-ben alig haladta meg az ötvenezret. Tőzsde Stockholmban és Göteborgban van, melyek közül az utóbbi a nagyobb kiviteli forgalom miatt a fontosabb. A gabonaneműeken kívül adás-vétel tárgya a tőzsdén minden kiviteli cikk, különösen fa és vas. A hitel- és takarékbankok száma Svédországban igen nagy. A birodalmi banknak, mely már 1668 óta áll fenn, szerepe nem oly jelentős, mint a mi jegybankunké, minthogy kivüle még huszonhét bankintézet van jegyek kibocsátására följogosítva. E bankok egész vagyonuk erejéig szavatolnak a kibocsátott jegyek értékeért. Az összes jegybankok alaptőkéje 156 millió koronát, váltótárczájuk pedig a mult év végén 230 millió koronát tett; az összes bankjegyforgalom 128 millió korona volt. E bankokon kívül az országban még huszonhét bankrésztvénytársaság, 372 takarékbank és huszonöt népbank volt. A takarékbankokban (Sparbanker) egy millió betevő 1895-ben összesen 372 millió korona betétet helyezett el. Jelzálogkölcsönökkel ugyan a népbankokat kivéve az összes intézetek foglalkoznak, de ezek mellett is igen nagy jelentősége van a tizenhárom kerületi jelzálogegyesületnek és az általános jelzálogbanknak. Az előbbieket úgyszólván csak a birtok fölbecslésével és a kölcsön megszavazásával foglalkoznak, a pénzt, illetőleg a zálogleveleket a feleknek, az egyesületek közvetítésével, az általános jelzálogbank adja. 1895-ben 823 millió koronára becsült ingatlanra ez az intézet 356 millió kölcsönt adott. A bank kibocsátott zálogleveleit 1877-ben még öt és az 1883-ban kibocsátottakat $4\frac{1}{2}$ % -kal kamatoztatta, de 1886-ban és 1889-ben már csak $3\frac{1}{2}$ % -ot kamatozó zálogleveleket bocsátott ki, melyeknek árfolyamát a berlini tőzsdén 99·4 % -kal jegyzik. Az összes pénzintézeteknek törvény tiltja a határidő-

játékot és a különbözeti ügyleteket. A biztosító intézetek száma igen nagy; a biztosítás intézménye a svéd ember gondossága és a nagy általános műveltség következtében igen népszerű; az élet- járadék- és szállítási-biztosítások igen nagy összegeket ölelnek föl, de a legnagyobb mértékben terjedt el a tűzbiztosítás, a mi különben igen természetes is; a szétszórtan lakó földművelő nép házai legnagyobbbrészt fából épültek, miáltal tűzveszélynek könnyen ki vannak téve, s minthogy egyik háztól a másikig gyakran több mérföldnyi távolság van, a gazda és háznépe, tűz esetén egyedül kénytelen oltani. A tűz ellen 1895-ben biztosított ingatlanok értéke meghaladta a 6300 millió koronát.

A külkereskedelem, vagy a mi Svédországnál ezzel majdnem azonos, a tengeri kereskedelem évszázadok előtt is igen nagy volt. Már a középkorban voltak svéd hajótulajdonosok, kik hajóikat nemcsak hazájok, hanem az egész világ kereskedelmének szolgálatába bocsátották. A mult század közepén Fr. Henrik af Chapman svéd admirális oly magas tőkélyre emelte a hajóépítés mesterségét, hogy svéd hajók szolgáltak évtizedeken át idegen országokban is a hajóépítés példájaul. A kereskedelmi hajók, melyeket az ország tengerparti városaiban levő számos hajógyárban most készítenek, szintén kitűnő építmények. A hajógyárak közül külön kiemelendő a motolai gyár, a hol Svédország és Norvégia nagy hadihajói készülnek. A svéd kereskedelmi hajók között még mindig túlsúlyban vannak a vitorlás hajók; 1890-ben 1045 gőzhajó mellett 2937 vitorlás hajó viselte Svédország színeit. Az ország nagy kikötőiben, melyek között első helyen áll Göteborg és csak második helyen Stockholm, rendkívül élénk élet uralkodik. A göteborgi kikötő, melyet nagy kiterjedése és óriási forgalma következtében méltán állítanak Hamburg kikötője mellé, nagy számú vitorlásaival sehol másutt nem látott érdekes képet mutat. 1895-ben a stockholmi kikötőben 3600, a göteborgiban 13,600 hajó fordult meg. Utóbbi városnak nagy előnye, hogy kikötője télen sem fagy be és hogy fekvésénél fogva hivatott közvetítője az ország külkereskedelmének, Európa nyugati államaival. Svédország kereskedelmi mérlege kevés kivétellel már három évtized óta szenvedő; 1895-ben a behozatal értéke kerek harminczhárom millióval haladta meg a kivitel értékét. A forgalom rendkívüli mértékben növekszik; 1871-ben a

behozott cikkek értéke 169, a kivitteké 161 millió volt; 1895-ben 344, illetve 311 millió! Az egyes cikkek számadatait itt mellőzöm; a főbb számok az egyes iparágaknál amúgy is közlők. A behozatalnál az utóbbi években vezérszerepéből Angolországot kiszorította a német kereskedők fáradozása és élelmessége. Norvégiával ez év közepéig élénk kereskedelmi forgalom állott fönn. Fél év óta sajnos a testvérnepek között a nagy politikai érzékenység következtében megszűnt a vámközösség és így a jövő évek külkereskedelme e részben nagyobb változásokat fog mutatni. A magyar kereskedővilágot és különösen malmainkat közel érinti, hogy a Svédországnak gabonát és lisztet szállító országok között a hivatalos statisztikai adatok szerint szerepel Románia is 976,000 korona értékű gabonával, míg Magyarország teljesen hiányzik.

Elmondva az eddigiekben mindazt, a mi jellemző a svéd nép gazdasági tevékenységére, áttérek az ország államháztartásának ismertetésére. Megvallom, hogy a midőn ennek tanulmányába mélyedtem, meglepett a gazdálkodás egyszerűsége és józansága. Íme egy állam, mely nem akar adósságot csinálni, mely egyedül lakóinak egyéni erejére bizza iparának, kereskedelmének fejlődését és ha közhasznú intézményeket létesít vagy támogat, ezt csak oly mértékben teszi, a mennyire ezt saját ereje megengedi; idegen pénzt, hitelt igénybe nem vesz. Vannak, a kik e pénzügyi politikát nem helyeslik és nagy tőkével bizonyára jobban volnának kiaknázhatók a föld kincsei, rohamosabban fejlődnek az ipar és hatalmasabb vetélytársa volna Svédország a nagy kereskedő államoknak. De a svéd ember jelleme: a szerénység, meglegedettség és büszkeség a közügyekben is nyilvánul. Pedig, hogy mily olcsó hitelre számíthatnának, mutatja egyetlen államadósságuknak, a vasúti kölcsönök czimleteinek árfolyama, melyek közül a 3 $\frac{1}{2}$ %-ot kamatozókat a berlini tőzsdén 102-vel jegyzik. Másrészt tény az is, hogy ellentétben Európa majdnem összes többi államaival, ezeknek legnagyobb kiadási tétele: a hadügy, náluk csekély, úgy hogy az e téren megtakarított összegeket más közérdekű intézmények létesítésére vagy fejlesztésére fordíthatják. Különben néhány év óta a hadsereg és tengerészet céljaira fordított összegek is nagyon növekedtek, de mindig a rendes bevételek szabta határok közt. Adóemelést

vagy pótlékok kivetését — kivéve ha közvetlen veszély fenyegetné az országot — kizártnak kell tekintenem. Árnyoldala az állami háztartásnak, hogy a bevételek főforrása a közvetett adókban, nevezetesen a vámokban van. A múlt év bevételei 114 millió koronával voltak előirányozva, ezek között a vámbevételek harminczhét, a fogyasztási adók (szesz és cukor) 21·5 millióval. Az egyenes adók közül a földadót újabban hozott törvény értelmében tíz év alatt törlik; 1890-ben még befolyt 4·1 millió korona, a múlt évi budget csak 1·9 milliót ír elő. Mint már említettem az ország eddig csak vasútépítési célokra vett föl és pedig kizárólag törlesztési kölcsönt; az eddig fölvelt összegekből, 352 millióból, már közel 62 milliót törlesztettek. Az államkötvények legnagyobb része $3\frac{1}{2}\%$ -os, sőt az 1894-ben kibocsátott címletek már csak 3% kamattal vannak terhelve. Az államadósságok kamatai és törlesztési hányada a folyó évben 10·5 millió koronát, mintegy hét millió forintot tesznek, Magyarország a múlt évi állami költségvetés adatai szerint csupán kamatokra 139·29 millió forintot volt kénytelen fordítani. A birodalmi bank évi bevételeit, mindig két évvel később vonják a költségvetés keretébe, az idén a banknak 1895. évi 2·7 millió korona összegű nyeresége szerepel a bevételek között. A pénztári fölöslegeket nem kezelik külön, mint nálunk, hanem a következő harmadik év budgetjének bevételei között tüntetik föl. A birodalmi főkönyv tőkeszámlája az 1894. évre 8·3 millió korona nyereséget, azaz fölösleget tüntetvén föl, ezt, hogy kereskedelmi műkifejezéssel éljek, az 1897. év «számlájának javára írják». A milyen mesterei a svédek a külső rendnek, épen olyan utánozhatatlan a pontosságuk és lelkiismeretességök a közügyek belső kezelésében, az állami administratióban. Mindent statisztikailag följegyeznek. Roscher, a neves nemzetgazdasági író, Svédországot, «a néprajzi statisztika classikus országának» nevezi *) és valóban, ha az előttem fekvő hivatalos statisztikai kimutatást szemléllem, mely csekély 92 oldalon felölel mindent, a mit egy állam politikai, társadalmi és gazdasági életéről számokban ki lehet fejezni, be kell vallanom, hogy a mi statisztikánk még igen távol áll ilyen tökéletességtől.

*) *Grundlagen der Nationalökonomie*. Zehnte Auflage. Stuttgart. 568 l.

De visszatérek az államháztartáshoz. A kiadások között első helyen szerepel a civillista 1·32 millió koronával. Norvégiával a király személyén kívül, most már csak közös külső képviselet kapcsolja össze a két országot; ezekhez a csekély (évi egy millió korona) költségekhez Svédország 60, Norvégia 40 % -kal járul. A két ország közötti viszonyt élesen megvilágítja a következő eset: a norvégek keserűen panaszkodtak, hogy a külső képviseletben oly csekély részök van és kérték a királyt, hogy nevezzen ki oda több norvég embert. A legközelebb megüresedett főconsuli állásra, melylyel azonban fontos svéd érdekek megóvása járt, csakugyan norvég embert neveztek ki; ekkor azonban a közvélemény fölzúdult az ellen, hogy norvég ember képviselje Svédország kereskedelmi érdekeit és a mi norvégünk szépen otthon maradt. Az államvasutak kiadási tételei évtizedeken át fontos szerepet vittek a költségvetésben. Még 1870-ben két millió volt a bevételi hiány, húsz év óta azonban a bevételek lassan bár, de folyton emelkednek és a jelen évre 8·5 millióval praelimináltak. Néhány év óta a remélt bevételeket állítják be csupán a budgetba az előre kiszámítható költségek levonásával. A múlt év fölöslegét 800,000, a folyó évi többletet pedig 1·4 millió koronában állapították meg a kamarák, ez utóbbi év bevételeihez az 1895-iki fölösleget 14·2 millió koronát is hozzászámítva. Igen érdekes volna hazánk és Svédország költségvetési tételeinek egybevetése, de erről, minthogy túllépné jelen tanulmány keretét, le kell mondanom. Jóllehet az ország pénzügyei mintaszerűen rendezettek és a budget tételei a leglelkiesmeretesebben vannak megvilágítva és egybeállítva, a mit a legékesebben bizonyítanak a folyton nagyobbodó évi fölöslegek, akadnak néha, kik ez eszményileg szervezett államtestről hazug adatokat kürtölnek világgá. Nemrég történt, hogy egy külföldi lap vezette ily módon tévútra olvasóit, a *Stockholms Dagblad* Svédország legolvasottabb napilapja ekkor (339. számában) német nyelvű cikket közölt *Für das Ausland* címmel, melyet a szomszéd országok nagy lapjainak beküldött és melyben közölván az 1898-diki költségvetést, visszaveti a koholt vádakat. Itt közlöm e cikk befejező sorait nemcsak azért, mert igen jellemzőek a svédek önérzetére, hanem mert magam sem tudnám hivebben jellemezni Svédország államháztartásának mai állapotát: «Oly ország, mely rendes kiadásait teljesen

fedezi, államadósságaival járó kötelezettségeinek pontosan megfelel, az ország védelméről gondoskodik, a nép műveltségét nagy fokban fejleszti, vasúti hálózatát újabb kölcsön nélkül bővíti ki és fölöslegeiből közhasznú intézmények jövőjének biztosítására jelentékeny összegeket helyez tartalékba, ily ország, még ha különben kicsiny és szegény is, teljes joggal követelheti azt a tiszteletet és bizalmat, melyet jó háztartás és egészséges gazdálkodás keltenek, különösen ha politikájának főcélja a béke és gazdasági fejlődése évtizedek óta állandó haladást mutat.»

Ezzel elmondtam mindazt, a mit a svéd emberre és hazájára nézve jellemzőnek láttam. Kis nép, az igaz, és szegény, de a mije van, azzal megelégszik és fiai bizonyára boldogabbak, mint sok nagy ország lakói. A ki e tanulmányaim alkalmával támadt hézagokat fölvilágosításaival kitölteni segített, göteborgi Axel Ramm úr, levelét idézem befejezésül, egy svéd ember szavait saját népéről, hazájáról. Szebben és jobban e nemzetet jellemezni nem lehet. A költői lendülettel írt sorok így hangzanak: «Kis nemzet vagyunk, de aránylag boldogok; függetlenek voltunk mindig, kivétel nélkül, és alkotmányos intézményeink szabadabbak, mint sok más országban. Kevéssel beérjük és kevés az, a mit idegen emberek küzdelmeiről tudunk. Ezért a világ is alig ismer bennünket. Rövid a mi nyarunk, de szép és verőfényes; ekkor vígak vagyunk és jókedvűek és idegen arcokat is látunk hazánkban. Jön aztán a tél, mely hosszú, hideg és pompás; ekkor is megtaláljuk örömlünk, de munkánkban, dalainkban, mondáinkban és emlékeinkben. De ekkor már a nagy világ elfeledett bennünket.»

KONDOR ALFRÉD.

MEZŐGAZDASÁGI SZAKOKTATÁSUNK.★)

A magyar mezőgazdasági szakoktatást illetőleg egy, 243 oldalra terjedő csinos könyv jelent meg a nyilvánosság terén, melynek egész kiállítása méltán dicséretére válik a m.-óvári Czéh Sándor könyvnyomda-czégnek.

A könyv tartalma arra van hivatva, hogy a közönséget a mezőgazdasági szakosztály intézményeiről tájékoztassa; mint ilyen mindenestre nagy figyelemre tarthat számot a mezőgazdasági Magyarországbán. Leginkább a gazdasági akadémia, a gazdasági tanintézetek és a földmives-iskolák vannak benne tárgyalva, s ezek tárgyalásával van megadva abban a magyar gazdasági szakoktatás állásának képe. Megtudjuk belőle, hogy van Magyarországon egy gazdasági akadémia (Magyar-Óváron), négy gazdasági tanintézet (Keszthely, Debreczen, Kolozs-Monostor, Kassa); továbbá tizenegy állami földmives-iskola, melyekhez-újabbán még három fog felállíttatni, s ezeken kívül van még vagy öt, nem-állami földmives-iskola.

A mi állami földmives-iskoláink, jelen szerkezetőkben és működésőkben, egyéni véleményem szerint, czéltévesztett intézmények, s épen ezért velők nem is foglalkozom. Úgy jártunk ezekkel, mint a polgári közép-iskolákkal, a melyekbe távolról sem az a nép megy, a melynek számára felállíttattak. Hogy mégis mindun-

★) *Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei.* 1896. Emlékkönyv az 1896-iki ezredév emlékének ünneplése alkalmából. Kiadja a földmivelésügyi m. kir. miniszter. Szerkesztette Balás Árpád, kir. tanácsos, a magyar-óvári m. kir. gazdasági akadémia igazgatója. Magyarország térképével, öt képpel és tizenöt gazdaság térképével. Magyar-Óvár, 1897. Czéh Sándor-féle könyvnyomda.

talán újabb és újabb földmives-iskolák állíttatnak föl, ennek oka csakis az egyes vidékek és városok azon törekvésében található, mely szerint mindenik mentől több állami intézményt és hivatalt óhajt megnyerni a maga számára, legyen az az intézmény, vagy hivatal, vagy iskola, bárminemű is. Arra, hogy a mi földmivelő népünk, tisztán a gazdasági ismeretek megszerzése végett, fiait a földmives-iskolába küldje, még csak kilátás sincs. Hogy pedig ezen földmives-iskolák, a mezőgazdaság körében kisebb fokban alkalmazható egyéneket, munkavezetőket, botos ispánokat, számadó gazdákat, béresbírókat stb. neveljenek, a kik feladatukul s élethivatásukul nem a gazdasági akadémiák és tanintézetek végzett hallgatóival való versenyt tekintsek, hanem hogy megfogják a kapasza nyelét és az eke szarvát: arra csak azon esetben lehetne kilátásunk, ha a földmives-iskolák tanulóikat a legegyszerűbb parasztsorból, vagy talán az árvaházakból vennék, s e mellett kellő egyszerű nevelésben részesítenék. — Maga az igazi földmives gazda csak példák után tanul; s földmives-iskoláink közkulturális hivatásuknak jelenleg csakis a környék számára adott példák által, jobb vetőmag termelése által, stb. felelhetnének meg.

Feltűnő, hogy a könyvben az állami földmives-iskolák egy részénél a tanulók évi létszáma nincs közölve, s hogy egyik-másik földmives-iskolában nincs annyi tanuló, a hány alapítványi hely van.

Jóval nagyobb jelentőségök van a gazdasági tanintézeteknek és akadémiáknak. — Könyvünk szerint van az országban egy akadémia (Magyar-Ovár) és négy gazdasági tanintézet (Keszthely, Debreczen, Kolozs-Monostor és Kassa).

Az akadémia két évi tanfolyamból áll; felvételnek reá érettségít (gymnasium, reál- és kereskedelmi) tett ifjak, kik is, az utolsó tanévben 137-en iratkoztak be; a tanári és tiszti (1) személyzet husz tagból áll.

A gazdasági tanintézetek három évi tanfolyamot számítanak; felvételnek reá hat középosztályt végzett ifjak, kik az utolsó évben az egyes intézeteken 112, 98, 111, 95 iratkoztak be; a tanári személyzet 11, 13, 12, 12 tagból áll.

A tanulók felvételét illetőleg, itt mindjárt egy hiányt kell megállapítanom. Úgy a gazdasági tanintézetekre, mint az akadémiaira tényleg felvételnek kivételesen, miniszteri engedéllyel, oly egyének is, kik az előirt iskolákat nem végezték, s ez a tanintézetekre nézve a 44. lapon c) pont alatt ki is van tüntetve, ellenben az akadémianál nincs felemlítve. Épen így hiányos az akadémianál a tanfolyam

tartama c) részlet; a mennyiben nincs felemlítve azon körülmény, hogy egyeseknek miniszteri engedéllyel két évnél kevesebb idő alatt, nevezetesen tíz hónap alatt is, megengedtetik az akadémiai tanfolyam elvégzése.

Úgy az akadémiáról, mint a tanintézetekről szóló részletet lapozgatva feltűnik, hogy sem egyiken, sem másikon fix és teljesen körülírt munkakörű «tanszékek» nincsenek, hanem csak «tanárok», kiknek vannak tantárgyaik; vagy a miként egyik gazdasági tanintézetnél el van mondva, a tanári személyzet áll «igazgató»-ból és «előadók»-ból, mely utóbbi cím alatt azután el vannak sorolva a rendes tanárok, segédtanárok, főkertész, stb. Hogy mennyire nincsenek állandó tanszékek, mutatja az is, hogy például az akadémián a kertészetet nem a kertész tanítja, s ugyanitt az állattan tanára adja elő a szőlőművelést; s hogy a négy egyenrangú tanintézetben a tárgyak nem egyformán, tehát nem tanszékek, hanem személyek szerint vannak csoportosítva; hogy az egyik tanintézetben van két vegytanár, a többiekben csak egy, az egyik tanintézetben az állattenyésztéstani tárgyak két tanár közt oszlanak meg, a többiekben e tárgyakra csak egy-egy ember van; egyik tanintézetben két segéd-tanár van az üzemtani tanszékhez «beosztva». Így, állandó tanszékek nélkül, természetesen egyes, kivált kisebb tárgyak, hol egyik hol másik tanárra bíztnak, a mely rendszer mellett a legkitűnőbb tanárok munkája is eredménytelen, s a tanári állásra készülő ifjú emberek azt sem tudhatják, mire készüljenek.

A tanárképzésről s megszabott tanári minősítésről a könyvben szó sincs, épen úgy, mint a tanári állások betöltési módjáról sem; a legtöbb tanár és igazgató, a könyv adatai szerint, gazdaoklevele alapján tanárkodik, akadémián, tanintézetben és földmives-iskolán egyaránt; mely körülmény annyival inkább figyelemreméltó, mert ezen oklevél, miként előbb láttuk, a középiskolai végzettséget nem feltételezi. Csak azt nem lehet érteni, hogy ezen egyenlő minősítés mellett, miért részesülnek a földmives-iskolákon alkalmazottak, az akadémiai és tanintézeti «tanárokkal» szemben, azon sérelemben, hogy az ő hivatalos címök «tanító» és nem «tanár». Épen ily érthetetlen dolog, hogy az akadémián egy-egy gazdasági «tanintézeti tanár» is van, egyik tanintézetben pedig egy akadémiai segéd-tanár is van. — Gazdasági oklevélnél magasabb képzettséggel csak igen kevés tanár működik, s ilyenekkel a tanintézetekben épen úgy találkozunk, mint az akadémián. Itt ismét érthetetlen, hogy azok a magasabb oklevélű, de tanintézetben alkalmazott

tanárok miért nem akadémiai tanárok, ha már — mint előbb említém — tanintézeten is működik egy segédtanár ilyen akadémiai címmel és viszont. — Úgy látszik, hogy ezen különböző tanári és tanítói czimek egészen önkényesen vagy esetlegesen adatnak, a mi annyival nevezetesebb, mert e különböző címekkel különböző fokozatú fizetések is járnak, a mely különböző fizetési fokok azonban a könyvben nincsenek fölemlítve.

A tanári címek közt találkozunk a «rendkívüli tanár»-címmel is. E címnek, átalános európai fölfogás szerint, megvan a maga értelme; de a gazdasági tanügynél való alkalmazásában e fokozat teljesen érthetetlen. Ugyanis itt e címet viseli a magyar-óvári akadémián egy — úgy látszik — a fiatalabb tanár-nemzedékhez tartozó tanférfiu, egy kisebb intézetnél pedig, nevezetesen egy gazdasági intézetnél ugyanezen címe van egy, a magyar tudományos, tanügyi és közélet terén kiváló, legelső rangú tanférfiúnak. — Ugyan mi hát az értelme a rendkívüli tanári címnek, a magyar gazdasági tanügy terén? — Mert hogy nem azt értik alatta, a mit más halandó-világban érteni szoktak, az e két példából világos.

Az előadók némelyikének neve után semmiféle tanári cím sincs írva, csak az, hogy «tanít» vagy «előad»; s így nem tudhatjuk, hogy e férfiak a tanár-testület körén belül vagy kívül állanak-e, s egyáltalában minő viszonyban vannak a tanintézetekkel s ezek hallgatóival.

Ha a különböző fokozatú iskolák között a megkülönböztető lényegyet keressük, azt, az akadémia és a tanintézetek között fel nem találjuk; s az előbb mondottak szerint fel nem is találhatjuk. A tantárgyak egészben ugyanazok, az óraszámok is legnagyobbára azok; sőt a vegytan és számviteltan a tanintézeteken nagyobb órásszámmal van felvéve, mint az akadémián. Egy különbséget mégis találunk: az akadémián az «állatgyógyászat» föl van véve, a tanintézeteken nincs. Ez azonban alighanem tollhiba, s ha nem az volna is, itt jelentőség nélküli dolog.

E sok határozatlan és bizonytalan dolgok után senki sem fog csudálkozni azon, hogy a könyvben nincs megmondva a tanárok heti órásszáma, óraminimuma és óramaximuma. De ehhez hozzávethetünk. Ugyanis az akadémián a könyvben megírt tanterv szerint tartatik összesen 105 óra. Ez két félévre osztva, kitesz félévénként 52 órát, mely órásszám mintegy húsz előadó közt (gazdasági iskoláknál a segéd-tanerők is szoktak egy-egy tárgyat előadni) oszolván meg, jut egy-egy tanárra átlag heti három óra. — Gazda-

sági tanintézeteknél tartatik összesen mintegy 122 óra. Ebből egy félévre esik 61. Ha ezt a számot elosztjuk a tanári létszám átlagával, tizenkettővel, jut egy-egy tanárra átlag heti öt órai előadás.

A valóságban ez az óramegoszlás természetesen másként esik ki; annyi azonban mindenesetre világos, hogy ily kevés óraszámok semmiféle más iskolában elő nem fordulnak, — még egyetemen sem.

A mi a gazdasági tanügy kiadásait illeti, könyvünk szerint az egy akadémia és négy tanintézet évi költségei (nem számítva a debreczeni gazdasági tanintézetnek magára a gazdaságra vonatkozó kiadásait, melyek itt, a debreczeni földmivesiskolával kapcsolatban vannak feltüntetve) mintegy 322 ezer forintot tesznek ki. A beírott tanulók száma az 1895/96 tanévben az öt intézetben összesen 553, s így az államnak egy-egy tanuló körülbelől 580 forintjába kerül; még nagyobb e pénzösszeg, ha számítási alapul a jelen 1897/98 tanévi, tetemesen megapadt tanulói létszámot vesszük. Az összes tanügyi kiadás pedig 597 ezer forintot tesz ki; s hogy ily költséggel nem vagyunk képesek egy jól szervezett gazdasági tanügyet teremteni, az mindenesetre elszomorító jelensége a magyar kulturának.

Ha még főlemlétem, hogy az egyes iskolák gazdaságainál világos és jó térképek vannak mellékelve, s hogy a vetésforgók mindenütt, a gazdasági üzemtervek pedig sehol sincsenek közölve, hogy az egyes iskolákkal különböző mellékállomások kapcsolatosak, melyek a tanügynek mindig hátrányára szoktak lenni, s hogy a történeti rész mindenütt szépen és gondosan van megírva, úgy körülbelől kimerítettem azt, a mi e könyvben a főlányegyet teszi.

A kép, melyet könyvünk a magyar gazdasági tanügy állásáról nyújt, nem igen öröndetes; mert kitűnik a könyvből, hogy a magyar gazdasági szakoktatás, dacára a reá fordított óriás pénzösszegnek, tanügyiileg kellően szervezve nincs, s az ország általános tanügyi viszonyaival összhangzásban nem áll. Az egész könyvben egyetlen vigasztaló és reményt nyújtó momentumot találunk, nevezetesen a tanárok és tanítók nagy munkásságát, buzgóságát; a könyvnek a tanárok irodalmi munkásságát föltüntető 216—240. lapjai ugyanis azt mutatják, hogy a magyar gazdasági tanügy férfiai dolgoznak és dolgozni törekszenek. — Gazdasági akadémiánk távolról sem az az «akadémia», mely egy felső vagy egyetemi tanügyi intézmény helyét betölthetné; gazdasági tanintézeteink, — melyek a gazdasági akadémiától czímökön és az első gyakorlati évfolyamon kívül semmiben sem különböznek — pedig nem középiskolák, mindkettőnek mindenekelőtt tanügyi átszervezésre van szüksége.

A mi magát a könyv szerkesztését illeti, azt igen gondosnak kell mondanunk; látszik, hogy szerzője valódi ügyszeretettel foglalkozott tárgyával, s a nagy fáradságért, melybe e munka összeállítása került, mindenesetre dicséretet s elismerést érdemel. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy az ilyen munka csak akkor teljes, ha annak szerzője a közölt adathalmazt kritikailag is, saját nézeteinek, s aspirációinak közlésével földolgozza, Bárminő legyen is szerző fölfogása; legyen az a többségével, a létezővel egyező vagy ellenkező, annak közlése mindenesetre emelte volna a mű értékét. A rossz kritika, sőt az elfogult kritika is jobb a semmilyen kritikánál, mert gondolatokat támaszt és fontolgatásra indít. Szerzőtől pedig, mint a magyar gazdasági tanügy egyik vezérférfiától, mindenesetre alapos kritikát várhatott volna a közönség; s talán az a kritika hozzájárulhatott volna azon utak megjelöléséhez, a melyeken a magyar gazdasági tanügy elodázhatlanná vált átszervezésének járnia kell.

— t.

É R T E S I T Ö.

Saintsbury György. A francia irodalom története. Angolból fordította Hegedüs Pál, főreáliskolai tanár. Buda-Pest, Athenaeum. 1897. 8-r. 112 l. Ára (vászonkötésben) 60 kr.

Régóta szükségét érezzük egy oly kézikönyvnek, melyből a nagy közönség s ifjúságunk a francia irodalom történetében első tájékozódást nyerhessen. Saintsbury compendiumának átültetését igaz örömmel kell tehát fogadnunk, ha megfelel a célnak. Lássuk, mennyiben elégíti ki azon igényeket, melyeket minden kézikönyvvel szemben támasztani kell, s melyek ezekben összegezhetők: az újabb tudományos kutatás eredményeinek fölhasználása, könnyed áttekinthetőségre nem a tartalmasság árán való törekvés.

A mi az első pontot illeti, tudniillik, hogy valóban a tudomány mai színvonalán áll-e ez a kézikönyv s így megbízható kalauzúl szolgálhat-e, ennek megítélésére legcélszerűbb lesz a középkori irodalomról szóló fejezetekben lapozgatnunk, mert tudvalevőn a francia irodalom történetének képe ezekben a részekben ment át a legerősebb módosításon az utolsó évtizedek alatt. Arról természetesen szó sem lehet, hogy ezeket a fejezeteket itt kimerítő bírálathoz tegyük tárgyává, — a középkorból is, nemcsak nem az egész irodalomnak, de sőt nem is az egész költészetnek, hanem mindössze egyes kiválóbb jelenségeknek jellemzőbb fejtegetésére fogunk reflektálhatni.

Mindjárt az első lapon e meglepő állítás ötlík szemünkbe: «Bármelyik francia vagy akárki, a ki a mai francia nyelvet csak tűrhetően is érti, különös tanulmány nélkül, igen csekély fáradsággal olvashatja a legrégibb francia irodalmi emlékeket». Bizonyára. Más kérdés, hogy olvasás közben meg is fogja-e érteni?

Sajnálók, ha tanuló ifjaink megtévesztetnék magokat e teljesen hamis állítástól, mert akkor nagy és kellemetlen csalódás várhatna rájuk a szakszerű felsőbb tanulmányok elkezdésekor. Dehogyan kell «különös tanulmány» a középkori szövegek megértéséhez, melyeket magok a francziák is utóbbi időkben nem ok nélkül iparkodnak oly buzgón honfítarsaik számára mai francziára átültetni vagy nyelvi magyarázatokkal ellátni! Nem is szólok az olyan kétes természetű szövegrészekről, melyeknél a kalandos conjecturáknak tág tér nyílik, minő például a Saintsbury idézte Eulalia-ének e sora: «Ellent adunet lo suon element», melylyel még mindig nem képes boldogulni a mai szövegkritika. Lépten-nyomon tapasztalhatja a még oly kitűnő, sőt a született franczia, hogy nem érti az ó-francziát ott sem, hol pedig a szöveg problémás volta teljességgel nem nehezíti meg a föladatait. Ne vétessék naivságszámba, ha a nem szakemberek előtt igazolni akarván Saintsbury ellenében a most mondottakat, in usum delphini ide írom a következő verssorokat, melyeket tessék «különös tanulmány nélkül, igen csekély fáradsággal» megérteni: «Cist duel l'avrat encui par acoréde», és: «Si'st empei-riez (tudniillik a kor) toz biens vait remanant». — E soron kívül előrebocsátott kis tiltakozás után szemesgéljünk össze egyet-mást a középkori elbeszélő, lyrai és drámai költészet tárgyalásából, a mint éppen élénkbe akad.

Középkori epika. A chanson de geste-nél a geste szónak ezt a három jelentését adja Saintsbury (3. l. jegyzet): «1. valamely hős tettei (geste), 2. az e tettekről szóló költemények, 3. a hős [«a költő»: a magyar fordítás toll- vagy sajtóhibája] családja és az ezt dicsőítő költemények». De van még egy negyedik fontos jelentése is: latinul írt krónika, (például Gesta Francorum), melyre a költő mint igazmondásának bizonyítékára hivatkozni szokott. Ugy, hogy ha S. az általa közölt harmadik jelentésnek megfelelően így fordítja a chanson de geste műkifejezést: hősi családról szóló ének (Hegedűsnél: *Családi dalok!*), Gaston Paris meg viszont így értelmezi: poème épique destiné à être chanté et censé fondé sur une histoire écrite en latin. A két meghatározás közül melyik a találóbbik, fölösleges volna bizonyítgatni. — Nincs kimondva tisztán, hogy ez eposzok a hűbéruraknak nemcsak egymás közti, de az uralkodó elleni harcát is éneklik. — Mindössze a Chanson de Roland van megemlítve névszerint, holott szerző, ki máshol nem igen riad vissza a cím- és névszerinti felsorolásoktól, legalább még egyet-kettőt

méltathatott volna tollára a legszebbjéből. (*Charroi de Nîmes, Aliscans* stb). — A 24. lapon *Girart de Roussillon* is megemlítve ugyan, de mint eredetileg provençei eposz, pedig Meyer Pál kutatásai után provençeinak ma már senki sem tekinti. — Azt erősen kiemeli Saintsbury, mennyire durva és nyers szellem, harcziaság és függetlenség ihleti e hatalmas költeményeket, de a rokonszenvesebb vonások közül csak az egy vallásosságot érinti, holott szint-úgy ki kellett volna emelni, mennyire át vannak hatva azok a nemzeti, sőt hazafias érzülettől, a vitézség eszményétől, a bajtársi hűségtől, egy sajátos honneur fogalmától. — *A breton mondakör* roman-jainál (5—6 ll.), vagy mint a magyar fordítás S. nyomán kevésbé szerencsésen választott kifejezéssel mondja: románzáinál úgy érthetni, hogy Robert de Boron az első, prózai földolgozóknak a feje s csak utána következett Chrétien de Troyes, mint azoknak a feje, «kik törődtek a történetekkel (értsd: szerettek e mondakörrel foglalkozni) és csakhamar versbe szedték.» Pedig Chrétien a XII. század második felében virágzott és Robert a XIII. század elején dolgozta föl ugyancsak versben a breton-tárgykört, melybe valami új elemet vitt be. — Saintsbury különben ez egész pontban mind oly régi nézeteket ismételt, melyeket részint megezáfoltt, részint valószínűbbekkel helyettesített ma már az irodalomtörténetírás. — Itt kellett volna említeni a *Marie de France lai*-it is, melyekről a 14. l. van szó s ott is így: «igen hatásosak (tudniillik a címők szerint fősoroltak meséi), míg néhány vad, breton kóborlokról, — a jelen esetben (?!) farkasemberekről szólnak, a melyek költői földolgozásra rendkívül alkalmasak». Nem tekintve azt, a mi e kúszált stilben a fordítónak rovandó föl, S. itt sem mondja ki tisztán, hogy az Arthus-mondák világában játszanak e kedves költői beszélek, ces doux récits, mint Gaston Paris nevezi őket, melyekben, — a mit S. furcsa jellemzéséből nem is sejtetni — annyi a búbáj, a gyöngéd szenvedély és melancholia, s melyeket oly szép tanulmányban elemzett évek előtt Bédier, kitől az egész breton-mondakört felölelő monographia várható. Nem lephet meg, ha e rokonszenves költőnő meséi sincsenek aztán találóbban jellemezve: «igen vígak és kellemesek», olvassuk róluk, pedig a mély szívjótság mellett discret előkelőség a főjellemvonásuk, s az «igen víg» hangulat vajmi távol áll szerzőjük temperamentumától. Meg kellett volna említeni továbbá még itt legalább a Bérout és Thomas műveit s Chrétien de Troyesnál okvetlen érinteni kellett volna a francia fajszellem hatását s a courtoisie sajátos nyilvánulását a

szenvedélyek festésében s az erkölcsök rajzában : a középkori epikának e fényes képviselője megérdemelte volna, hogy pár vonást nem sajnálva, a maga ragyogó környezetével érzékelhető képen állítsa elénk szerző, s költészetéről többet is mondjon a művek czíménél. — Az *antik mondakörre* vonatkozólag csak annyit, hogy az *Alexandre-románcz*nak szerzői nem «bizonyos bernayi Lambert és Sándor, sőt még bernayi Sándor és Lambert li Tort sem szerzői, ők csak átdolgozták a briançoni Albéric provençei nyelvű költeményét. — A *fabliaukról* a 9—10. ll. van szó, hol a lyrai költészettel egy kalap alá vannak foglalva, szerző tudja, miért. Itt teljesen ignorálva a Bédier nagyszabású monographiája ; a miről e becses munka után annyi érdekest lehetett volna pár szóval mondani, e híres műfaj termékeinek műveltségtörténeti jelentőségéről, satirájoknak minőségéről, a bennök nyilatkozó fajszelemről (esprit gaulois), æsthetikai értékökről mind nem nyer az olvasó fölvilágosítást...

Középkori lyra. Ennek történetét így kezdi S. : «A komoly tárgyakról szóló különféle fajú, hosszú románczokon és költeményeken (? romances and poems, romans et poèmes!) kívül a trouvèerek sok rövid dalt és elbeszélést szereztek, melyek részint komolyak, részint nevetteők. A mai tudósok e dalokat általában két csoportba osztják : románczokra és pastourellekre». (9. l.) Bizony a mai tudósok jóval több fajt különböztetnek meg, kivált Jeanroy alapvető nagy dolgozata és Gaston Parisnak e könyv alkalmából írt nagy tanulmánya óta, melyekről Saintsbury szintén nem vesz tudomást. Aztán nemcsak a mai tudósoknak, de már régóta minden irodalomtörténetírónak szokása és kötelessége el nem hallgatni, hogy a francia lyrának kezdete egy külön korszak, melynek termékei egy sajátos objectiv lyrára vallanak rendes elbeszélő kerek-tökökkel, s minden déli befolyástól menten tiszta, önálló éjszakfrancia indigenák. — Ugyanitt ezt is olvassuk : «E románczok legjavát egy különben ismeretlen írónak, a bastard Audefroinak tulajdonítják.» Ez az Audefroi nem ekkor élt, hanem a XIII. században, s így nem tőle származnak azon régi chanson de toileok (mik lehetnek ezek? fogja kérdezni Saintsbury olvasója), ő ezeket csak utánózta, a régi divat fölelevenítésével próbálva valami újat a lyrában, hogy kiválják provençei modorban daloló kortásai közül. — A 15. lapon, a XIII. századnál szintűgy nincs megemlítve az, hogy ekkor egy új korszak kezdődik, mert az éjszakfrancia lyrát a provençeinak utánzása váltja föl. Minő szellem íhleti aztán ezt, minő

jelleme, nincs érintve. Bár szerző a lyrikus Thibaut közt, kit a trón-iránti hűség önfeláldozó híveként tüntet föl, és az epikus Marie közt 16 l. némi párhuzamot erőltet, nem jut eszébe arról ejteni szót, minő különbség észlelhető az e lyrában nyilvánuló courtoisie közt és amaz közt, mely viszont a breton-mondakör földolgozóinál jelentkezik. — Meglepő, sőt curiosum az, a hogyan e kor lyráját jellemzi az előbbi lap: az e korbéli chansonok, úgymond, «sokkal jobban közelítik meg a dalról való fogalmunkat, mint a chanson de gesteek». Ez körülbelől olyan, mint ha valaki azt mondaná: Burns dalai sokkal jobban közelítik meg a dalról való fogalmunkat, mint a Milton *Elveszett Paradicsoma*. — Rutebeufnek a 16—17. ll. juttatva meg lehetős terjedelmű tárgyalás. De mit jelentsenek e szavak: R. «igen jó példája a későbbi trouvèrenak, a ki» szegény ördög volt. Hát Colin Muset ugyane században nem szintén efféle bohème trouvère vagy jongleur typus-e, a milyen bizonyára kezdettől fogva létezett? Miért hallgatja el S., hogy Rutebeuf a középkornak legeredetibb, legegyénibb és talán legerősebb képzeletű lyrikusa egész Villonig? Miért veti úgy oda, hogy írt «gúnyos verseket» is, hisz ennyiből miként álmódja az olvasó, hogy e kortörténeti documentum értékével bíró satirák szilaj politikai pamphletek a pápa, a papság, sőt az uralkodó Szent Lajos oly merész és ékesszóló támadásával, a milyent sem azelőtt, sem azután nem produkált tudtunkkal se jongleur, se trouvère? — S ha már Villon nevét fõntebb megemlítettem, hadd jegyzem ide végül, minő jellemzés található az ő költészetéről 29. l.: «szomorú és szép; a sajnálkozás és szenvedély hangja oly igaz és kedves (?), minő csak a legjobb költészet. «Sajnálkozás» helyett itt bizonyára megbánás, bánkódás olvasandó, de még így is nyújtanak-e az idézett szavak arról elég sejtelmet, hogy itt az új korig a francia lyrának legnagyobb s mind máig egyik igen nagy képviselőjével állunk szemben, kinél az önvádtól gyötrött léleknek mély melancholiája szól szívünkhöz, mélyen megindítón, s kinél ha a múlandóság oly elegikus merengéseket sugall, milyeket addig nem hallatott a francia lyra, máskor meg a halál iszonyától megriadt szilaj képzelet majdnem a századunkbeli világfájdalmas lyrának legkínosabb, legsötétebb tépelődéseit előlegezi?

Középkori színiköltészet. 10. l. «A színműírás szintén a XII. században kezdődött.» Helyesebben: e századtól kezdve maradtak fent emlékei. «A drámákat mystère-eknek hívták»: ezeket még nem, mert ez elnevezés a XV. századdal lesz divatos, addig e kifejezések járnak: représentation, jeu, histoire, miracle stb.— *A Reprae-*

sentatio Adaeban, nemcsak az előadóknak szánt utasítások vannak latinúl írva, hanem a párbeszédeket megszakító lectiók, versiculások is, melyeket kar énekelt vagy egy clerc olvasott föl, s melyeket annál fontosabb lett volna megemlíteni, mert ezekből látni legvilágosabban a darab liturgiai vonatkozását. Egyáltalán a dráma fejlődésében a liturgia részét másképp lehetett volna tárgyalni a rendelkezésre álló kitűnő forrásmunkák alapján. — 17. l. Adam de la Halle, kinek jelleme ok nélkül minősítve ellenszenvesnek, a *Jeu de la feuillée* alapján, mint a francia vígjáték megteremtője van magasztalva. Saintsbury nem éri be azzal, hogy szokás szerint, mint csak az opéra comique megteremtőjét, első mesterét emlegesse a *Robin et Marion* alapján. Elégedjünk meg annyival, hogy a mit S. nem tesz, Sepet nyomán a *sottie*-nek, ennek a XV. században virágzó műfajnak legrégibb előfutárát keressük a *Jeu de la feuillée*-ben, bámuljuk a phantastikus és realistikus elemek váltakozását a jelenetekben, s élvezzük a költő humorát. Egyéb »ritka dicsőséget» ne vitassunk neki érdemül; annyira nem teremtette meg ő a francia vígjátékot, annyira nem adott fejlődésének irányt sem, hogy művei határozottan különálló, kivételes jellegű jelenségek az egész középkorban. — Ugyane lapon nyomdai hibából a mesékről szóló pont oda van tördelve folytatásúl a színiköltészetéről szóló pontba, melyből e szerint nem tudom, nem rekedt-e pár sor a szedő szekrényében. Hiszen nemcsak a Rutebeuf *Teofil-miraculum*a nincs itt megemlítve (vagy elégnék tartotta szerző, hogy az előbbi lapon e pár szót vesztegette rá: »írt egy miraculumot is?»), de még Jean Bodel működéséről is teljesen hallgat könyvünk. Pedig a *Szent Miklós játéka* a középkori színiköltészetnek egyik legkimagaslóbb és szintén különlegességszerű terméke a komoly nemben: komoly jeleneteinek fensége a keresztes hadjáratok ihletésére vall, míg genrejelenetei még az Adam de la Halle modoránál is erősebb színekkel vannak festve. Nem értem, mint lehetett egy ily költőt, kinek epikája s lyrája is jelentékeny, feltétlenül mellőzni. — 33 l. a XIV. századnál pótlólag megmagyarázza szerző a *miraculum* jelentését s itt mint »új, szent drámai műfajról» beszél róla, feledve, hogy már Rutebeufnál, mint a XIII. században is dívottat kellett főlemlítnie. Ugyanott és 34. l. ez áll: »a Puy-k Franciaországban nem ritka intézmények (!) voltak és mielőtt a színművészet foglalkozás lett, általában ezek adták elő a drámákat». Ebből tessék aztán megérteni, mit jelent a *puy* (= költők akadémiaja, Meistersängerschule). Ugyanott a Confraternité, (helyeseb-

ben: Confrérie) de la Passion-ról miért nincs megmondva, hogy mesterembereknek volt társasága? — 35. l. A farce «többnyire a fabliauk után újra elbeszéli (?) vidám kalandok dramatisált párbeszédeiből állott»: ez a nézet ma már, Bédier bűvárlatai után túlhaladott álláspont. — 36. l. Ez is furcsa egy passus: Pathelint «a francia irodalom minden tanulmányozója Brueys és Palaprat XVIII. (XVII. sajtóhiba) századbeli átdolgozásából» ismeri. Vajon miért kellene ez átdolgozott és nem eredeti formájában ismernünk, melyet Génin, Fournier s mások rég ismételten közzé tettek? — Ugyanott ez áll: «Molière első darabjai is csaknem oly alakúak voltak, mint a XV. és XVI. század régi bohózatai, melyek legtöbbje csak nem régóta tanulmányozható». A «csaknem» kevés megszorítás itt, mert tetemes és lényeges a különbség Molière kezdő bohózatai, sőt mondjuk a XVI. századbeliek és az előbbi korbéliek közt; amazokban már van drámai cselekvény, mit addig csak az egy Pathelin-ben találni kivételképen. Ez a különbség az olasz rögtönzött vígjáték hatásának tulajdonítandó: ebben a commedia dell'arte-ben és nem a XV. századbeli farceokban gyökereznek Molière első kísérletei is. A mi pedig azt illeti, hogy a farceok «csak nem régóta» tanulmányozhatók, 1837-től 1876-ig több gyűjtemény jelent meg belőlük, a *Petit de Julleville Répertoire*járól nem is szólva.

Hanem máris túlságos hosszúra nyúlt böngészésünk. Ideje azzal is foglalkoznunk, mennyiben válik könyvünk rövidsége törekvésből kelletlenül vázlatosabbá, sőt hézagossá. E kérdést illetőleg már az eddigi idézetekből is meríthetett olvasóm némi tanulságot; de keressünk e ponthoz még szembeszökőbb példákat, és pedig a romantikus költőkről szóló részekben.

90. l. Lamartine költészete, mellőzve az alakra vonatkozó megjegyzéseket, e vonásokkal van jellemezve: «a költői kifejezés és gondolat sokkal nagyobb újsága és igazsága, — gyöngéd és fegyelmezett érzelem, — a természettel rokonszenvező, bizonyos siránkozó hang uralkodása». Kevéssé határozott arczkép ez, mely egyéni vonások híján egészen elmosódott, szétfoszló. Nem annyira a gondolatnak, mint az érzelmeknek igazságáról kell itt beszélni; e versek azért szóltak és szólnak még ma is úgy a szívhez, mert intim kiömlései egy mély indulatokkal bíró nagy szívnek a magok természetességében és minden írói csinálmány, pose nélkül: ebben rejlik Lamartine hatásának főtitka. Csak gyöngéd és fegyelmezett jellegű érzelmekről beszélni meg éppen nagy tévedés annál a költőnél, ki tudott ugyan elbűvölő lágy, édesen fájó harmoniákba rin-

gatni el, de nem kevésbé tudott férfias hevületű, sőt merészen csapongó és szilaj lenni. Nőies siránkozást a természet ölen pedig ne ő nála, de egy Millevoyenál emlegessünk; az ő fájdalomaiiban mindig van bizonyos mélyebben zengő alaphang, s a hogyan ő a természetet Chateaubriand nyomain a versbe belevonta a maga szín- és hangvilágával, hogy az ember kedélyhangulatának csodás fokozására szolgáljon, ebben minden található csak holmi érzelgős jellegű «természettel rokonszenvezés» nem. — Aztán miként hallgathatni el azt is, mennyire új elem Lamartinenél a nemes idealismus, a föld sarától ment tisztaság, — a szív és lét nagy problémáinak s általában a világfájdalmas költészet themáinak, ez épen oly fenkölt, mint a mennyire emberi érdekű eszméknek a légköre, melyben a költő állandón szárnyal, — valamint az a mély és meleg vallásosság, mely enyhítő balzsamot csepegtet az elgyötört szívbe?

93. l. Alfred de Vigny «egy zavaros ízlésű és hanyag író, az új elvek értelmében szemelte ki tárgyait, de nagyon a régiekre emlékeztető szabatossággal és klasszikus eleganciával bánt velök». Sem több és sem kevesebb arról a költőről, kit épen főleg századunk utolsó évtizedeiben kezdtek el érdeme szerint méltányolni. De Vigny tudvalevőn, nemcsak a *Légende des siècles* meg a *Chute d'un ange* költőjének járt elől az útján, emennek Éloa-val, amannak egy egész cyclussal, — nemcsak egy későbbi nemzedéknek is elődje, mestere lett, megteremtve azt a nem subjectiv, de sőt impersonalisnak nevezni szokott lyrát, melynek művelésével Leconte de Lisle a parnassien-iskola fejévé válik, — de egyszersmind mély elme és nagy költő egyszerre. Tőle és Lamartinetől keltezzük az igazán költői philosophiai költészetet Franciaországban, s ő már a pessimismusnak, illetve egy nemesebb stoicismusnak legkimagaslóbb költő-képviselői közé tartozik a világirodalomban. Mindezek kifejtése helyett egy ily fitymáló kifejezéssel végezni vele: «zavaros ízlésű író», kényelmes eljárás, de elég erősen meg nem róható. Aztán nem mindenki fogja érteni azt a szintén lenézőleg odavetett minősítést sem: «hanyag író». Miért? Hisz a «régiekre emlékeztető szabatosság, klasszikus elegancia» mint férnek meg a hanyagsággal? Inkább azt emelte volna ki szerzőnk, mennyire gondos művésze De Vigny a szerkezetnek s egyáltalán a formának.

91. és 100. ll. Victor Hugo lyrájának jellemzésével röviden végezhetek: egyszerűen semmi. Mindössze a művek címjegyzéke, ily phrasisos modorban: ezek s ezek a művei «kissé józanabb, de nem kevésbé szép kötetek» mint ezek s ezek. Egy helyt még any-

nyit hallunk, hogy később «a szatira és az emberek sorsáról és történetéről való történelmi moralisálás felé» terelődött. Meg hogy «csodálatos termékenységgel egy-két évenként általában bámulatos, különféle irányú költemény-köteteket termelt, a melyek között a legszebb talán a *Les Quatre Vents de l'Esprit*». *Voilà tout!* Ily koldússzegénységgel vannak itt ismertetve e dúsgazdag lángelme kincsei!

101. l. Musset jellemzése már kevésbé méltatlan e nagy költőhez, de az is így hangzik: «egy páratlanul bájos, jóllehet kissé byroni lyrai költő, számos pompás kis drámai mű és igen becses vegyes művek szerzője». «Jóllehet kissé byroni»: ily szavak a *Namouna* és *Rolla* «páratlanul bájos» költőjéről! És azok az «igen becses vegyes művek»! Mintha csak Pailleron unatkozó nagyvilági szalonjában Bellaától hallanók a maga vegyes műveit emlegetni...

Mint látni, ebből a kézikönyvből nehéz ráismerni arra a Saintsburyre, ki az *Encyclopædia Britannica* francia irodalmi cikkeit és a *Short history of french litteraturet* írta, s ki ha e műveiben is olykor erősen exoticus itéletű, egyoldalú s itt-ott avúltas, de vitatkozásra kész, suggestív, új szempontokat tár föl s gazdag a mélyreható, finom észrevételekben. Nem mondom, hogy teljességgel semmi sem maradt e jó tulajdonságokból a kézikönyvben, de a mennyiben efféle egy-egy lapon föl-fölszállamlik, nem sokat módosít abbéli összbélyomásunkon, hogy ez a manuel meg nem engedhető mérvben mulasztotta el értékesíteni az újabb kutatások eredményeit, s hogy sokszor bántón hézagos, nem egyszer pedig keveset vagy semmit mondó phrasisokkal síklik át a tárgyon, míg máskor viszont igenis tömöríti a dolgokat.

Hátra volna még a fordításról szólni pár szót.

Hogy a magyar átültető stílje itt-ott nagyokat zökken, idegen-szerűségbe és homályosságba téves, ezt az idézetekben tapasztalhattuk. Hanem elvégre az ily baj csak elvétve éri utól; más-különben a legtöbbször elég gördülékeny, — látni, hogy gyakorlott toll műve. Lehet, hogy egy kissé sietve készült s nem eléggé simított, átnézett műve, mint egyes foltokból is látni, így például midőn Corneille egyik tragédiájának tiradóját («Camille szavallása!») 57. l. Corneille «önálló költeményének» teszi meg, vagy midőn 78. l. Marivaux művének címét így írja: *Fausse Confiance* (Confidences) s aztán így fordítja: *Hamis bizalom* stb. stb. De mindenestre a könyv tartalmán jóval több és lényegesebb a kifogásolni való, mint magyar fordításán.

Haraszti Gyula.

Délen és éjszakon. Irta Pekár Gyula. Buda-Pest. Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat kiadása, 1898. I, II. kötet.

Érdekesen illusztrált, szépen nyomtatott két kötet fekszik előttünk. A tartalom — kénytelenek vagyunk ismételni a kopott phrasist — méltó a munka szép külsejéhez. Pekár könyve nagyon elüt a szokásos Bædecker-kivonatoktól. A szerző nem a turista divatnak hódol, midőn útnak indul. Phantasiája óhajtja a legkülönbözőbb benyomásokat. Lelkét érdeklik az idegen nemzetek, a szép tájak, a sajátos városok és művészetek. Szereti látni az embert — s az asszonyt is — idegen földön tarka ruháikban, jellemző szokásaikkal és szenvedélyeikkel. Erős stilhatásokra törekszik s nem csekély sikerrel; nagy öröme telik különös hangulatok és színes jelenetek leírásában.

Sokat olvasott és tanult. Gyakran emlékeztetnek sorai Stendhalra, («lelke skeptikus barátjára»), Bourgetra, Lotira s másokra is. Nem mondjuk, hogy csupa utánzásba merül el. Elejétől végig érdekekkel olvashatjuk könyvét, a nélkül, hogy sértenének az utánzások.

Spanyolországgal foglalkozik a legszívesebben. Szerinte ez a legszebb álomország az igaz költészetnek. «Mint a fejem fölött tovaszálló tengeri madarak» — így búcsúzik el a szép országtól — «suhannak által lelkemen az aranyporos spanyol romantika minden emlékei: wisigóth koronás kegyetlen királyai, véres katolikus hőroszai, fehér burnuszos mór kalifái, komor, ragyogó bika- viadorai és mantillás nagyszemű asszonyai».

És mindezekről oly érdekes dolgokat tud regélni, hogy meg nem unnók tovább is hallgatni. De itt-ott fenakadunk a szerző pszichologiai elemzésein. Nehéz dolog is az a fajpszichologia. Kit ne ragadna merész állításokra? vagy minek vegyük azt, hogy a szerző a spanyol dráma cselszövényes leleményességét a spanyol-phœnicziai vérvegyületnek tulajdonítja.

Olaszország nem áll oly közel a szerző szívéhez, mint Spanyolország. Ott nem talál elég anyagot romantikus hangulatokra. Sietve halad át az annyszor leírt országon. Veronában hosszasan elmélkedik Julia házáról, régibb romantikus úti leírások szokása szerint. A fjordok hazájáról, a norvég tájakról, férfiakról s nőkről érdekesebb dolgokat tud mondani. A milieure s származásra

alapított fajpsychológiának túlságai itt is fölmerülnek. Ibsenről szólva, összehasonlítja az éjszaki költőt a délivel. «Itt nem jár a norvég asszony — úgymond — ingerlő csupasz vállakkal és keblekkel, mint az olasz vagy a spanyol leányok; a költő nem eshetett egészen az asszony érzéki rabjává. Mi az éjszaki költészet intellektuális voltának a titka? Édes Istenem, itt a nők az égalj miatt magas ruhát viselnek, a költő szeme nem vakul bele a fehér női kebel káprázatába; természetes, hogy feljebb pillant a lélek az ideál felé. És a szemekben, azokban, a kék walkyr szemekben olvas tovább; azokból olvassa ki azt az intellektuális költészetet»...

De vajon igazán csupa intellektuális költészet-e az éjszaki? Még ha csak a modernt vesszük is, a verizmust és naturalismust talán inkább nevezhetnők intellectualisnak, mint az éjszaki drámat. És azután a női toilette, vagy mondjuk általában a nő, itt még sem magyarázza meg az északi és déli költészet különbségét. A szerző okul veszi azt, a mi inkább következménynek látszik; ott, hol a lelkek különbözök, a különbség a nőhöz való viszonyban is nyilvánul.

Dicséretes szokása szerzőnek, hogy Bourget példájára sok tért enged úti leírásában a «történelmi hangulatoknak». A történetnek több epizódját tanulságos módon szövi elbeszélésébe. XII. Károly jellemrajzát tartjuk történeti kitérései közt a legsikerültebb részletnek.

Szerző igen nagyra becsüli a francia stilstákat — nem ok nélkül. De a legjobbak nem arra tanítanak bennünket, hogy a török-szakad ötletesség a legjobb stil. Berlinről azt mondja a szerző, hogy egy meglehetősen kellemetlen jägeriánus porosz professzornak látja. Ezt ugyan rosszul látta, de itt nem a dologról szólunk, Berlin után sorra járja a szerző az európai városokat s mindegyikről ilyenforma ötletes definitiót mond. Ez inkább fárasztó, mint mulattató. Még csak egyet. Pekár valóban a fiatal írói nemzedék egyik legműveltebb tagja. Igyekszik szépen írni, de túlságosan használja az idegen szókat («szerénus» föltünően gyakori) s épen nem eszménye a valóban magyar stil. Könyvén meglátszik, hogy «neveltésénél fogva szellemileg kosmopolita», a mint ő maga írja a «mai komplex emberről». Meglepő példáját mutatja a szellemi kosmopolitaságnak, midőn a lappokhoz jut. A fajpsychologia lelkes kutatója megvallja, hogy nem jártas a legutóbbi magyar faji és nyelvészeti vitákban; a norvégok figyelmeztetik a magyarok és finn-lappok atyafiságára; «szegény mi magyarok» — így kiált föl a szerző —

•kiknek ezek az egyedüli rokonaink egész Európában». Az ugor atyafiság többi népe sem igen örvendeztette volna meg a szerzőt, de a milieu és származás elméletét, mely neki oly kedves témája, érdekesen próbálhatta volna ki e hazai kérdésben. —fg,

Choir de Gallicismes et d'expressions figurées de Français par le par M-me. Ph. Plan. Londres (Macmillan), Paris (Fischbacher). 1896. 243 lap. Ára 3 fr. 50 c.

A kik francia nyelvvel foglalkoznak, bizonyára érezték már híját oly munkának, a mely a gallicismusok könnyen kezelhető és lehetőleg teljes gyűjteményét nyújtja. Lehető teljességről szólunk, mert abszolút teljességet egy élő nyelv idiotismusaiból követelnünk nem szabad. Megkívánhatjuk azonban, hogy könnyen kezelhető legyen, tehát egynyelvű és önálló, azaz olyan, mely nem áll szótár-ral kapcsolatban. Több nyelvű gyűjteményes munkák eddig is voltak, ámde ezek használatához szükséges a másik nyelv (például angol, német) teljes ismerete is, a mi pedig épen az idiotismusokra, a nyelv legmélyebb rétegére nézve, nem könnyű dolog. Mondani sem kell, hogy teljességre törekvő szótárnak tartalmazni kell a szólásmódokat is; ilyen szótárakban nincs is hiány. *Furetière* műve a XVII. század végéről, a melylyel az *Académie Française*-szótárát megelőzte, és a melyért az kizárta tagjai sorából, nagy tekintélyben áll ma is. Úgy az Akadémia, mint a Littré szótára teljességre törekszik, nemcsak a szavak, hanem a szólásmódok összegyűjtésében is; ugyanez áll Larousse encyclopædiájáról, Sachs-Villatte és Birman német-francia szótáráról. Ámde nem is szólva e munkák nagy terjedelméről és részben ritkaságáról, a miknél fogva még könyvtárak is alig szerezhetik meg, a ki használta őket, bizonyára elismeri, hogy könnyű és gyors használatukról nem szólhatni.

E tekintetben a Plan-féle gyűjtemény, melyről ez ismertetés szól, egészen megfelelő. Betűrendben közli a czímzőkat, mindegyik alá összegyűjtve a hozzátartozó szólásmódokat, utána pedig más nyomással adja a magyarázatot, ha a szólásmód szükségessé teszi, magyarázattal idéz valamely íróból. Hadd mutassuk meg egy példán a módszerét: *Dent. Malgré ses dents. Malgré soi. Ex. «Ils m'ont fait médecin malgré mes dents».* (Molière, *Le médecin malgré Lui.*)

Módszere tehát jó; a ki fordítás vagy olvasás végett akarja

használni, teljesen meg lehet vele elégedve, csak az, a ki az idiotismusokkal, mint a nyelv képes beszédével foglalkozik, venne szívesen még egy osztályozást fogalmi körök szerint, például ilyenformán: testrészek, állatok, növények, ásványok, természeti tünetmények stb. Ez egészen jól összeférne a betűrendes osztályozással, mint a hogy például Goyau *Lexique des antiquités Romaines* című munkájában először teljes betűrendes szótárát adja a római régiségeknek, aztán tárgyi körök szerint: vallás, jog, hadsereg stb. nyújt egy szómutatót. Elismerem azonban, hogy ha ez hiány is könyvünkben, csak kevesen érzik.

A mi már a teljességet illeti, ismételjük, hogy abszolút teljességet nem követelünk. Ha például íróból vagy épen a napi sajtóból tudnánk példákat fölhozni, a mik könyvünkben hiányzanak, ezt még nem tekintenők fogvatékossága jelének. De azt már nehezebb volna szó nélkül hagyni, hogy szótárakban is találunk számos kifejezést, a miket könyvünkben hiába keresünk. Csak néhány példát akarunk említeni Littré, Larousse és Sachs-Villatte szótára alapján; ilyenek: *faire des yeux* (kacsintani), *passer du blanc au noir* (egyik végétől a másikig haladni), *n'avoir plus aux dents* (meghalni), *n'en pas perdre un coup de dent* (nem búsulni), *cela n'a ni pieds, ni tête* (képtelenség, absurdum), *tenir quelqu'un entre deux fers* (bizonytalanságban tartani), *mettre les fers au feu* (komolyan munkához látni), *feindre l'air* (gyorsan haladni), *baisser l'aile* (szomorú, fáradt) stb.

E példákat nagy számra lehetne szaporítani, mindamellett nem mernénk ennek alapján föltétlenül itélni. A teljesség kérdése ugyanis attól függ, hogy mit értünk idiotismus alatt. Mi a szólásmód, ez esetben gallicismus, mi különbözteti meg egyfelől a valódi értelmű kifejezéstől, másfelől a közmondástól? Az elsőnél még elég világos az elhatárolás, mindamellett kérdezhetjük, vajon gallicismusok-e például e kifejezések: *il fait chaud* (meleg van), *il fait froid* (hideg van)? Könyvünk mellőzi, valószínűleg azért, mert francziául nem is lehet másképp mondani, sőt definiálni sem. És én mégis azt hiszem, ezek is gallicismusok, más nyelvre szó szerint le nem fordíthatók, sőt ha Schweizban halljuk: es macht heiss, es macht kalt, — ez csak még jobban érezteti a gallicismust. De mint mondtuk, a határ ez oldalról, tudniillik a valódi értelmű kifejezések felé még elég tisztán megvonható, nehezebb azonban a másik oldal, a közmondások felé. Mi különbözteti meg a gallicismust a közmondástól? Terjedelme vagy jelentése?

Könyvünk, mely nem tartalmaz előszót vagy bevezetést, e kérdést nem tárgyalja. Martel, a kinek francia közmondás-gyűjteménye ez idő szerint a legjobbnak tekinthető,*) három részre osztja föl könyvét: 1. közmondásszerű kifejezések, képes és metaphorikus beszéd, 2. közmondások, a melyek ténnyt vagy tapasztalati igazságot fejeznek ki, 3. közmondások, a melyek erkölcsi utasítást vagy gyakorlati tanácsot tartalmaznak. Már e fölosztásból is lehet gondolni, hogy az első rész szorosan érintkezik az idiotismusokkal és valóban több olyan szólásmódot találunk, a melyek, úgy a Plan, mint a Martel könyvében előfordulnak; ilyenek, hogy néhány példát említsünk: *acheter chat en poche, graisser la patte, il est comme le chien du jardinier, faire le pluie et la beau temps, prendre la mouche, prendre la balle au bond, promettre monts et merveilles, avoir du foin dans ses bottes* stb.

E példák igazolják, a mit a gallicismus és proverbe érintkezéséről mondottunk; a mi azoknál hiányzik, előfordulhat ezek közt. Mindazáltal nem akarom ezzel könyvünk minden hiányát mentesíteni; még így is azt hiszem, hogy teljesebb lehetne. De másfelől tekintve azt, hogy néhány ezerre rúg a benne összegyűjtött szólásmódok száma, el kell ismernünk, hogy olvasónak és fordítónak hasznos szolgálatot tehet, habár néha cserbe hagyja is. Hogy szótárt és közmondás-gyűjteményt nem tesz fölöslegessé, mondanunk sem kell.

Szigetvári Iván.

Otto Harnack: Deutsches Kun tleben in Rom im Zeitalter der Klassik. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte. Weimar, 1896. 208 l. Ára 3'50 márka.

Miután a XVIII. század megundorodott az elavult francia műveltség megdermedt formáitól, politikai s társadalmi nyomórának közepette egyrészt a természetben, másrészt az antik világban keresett vigaszt és gyógyulást. Mindkét irány egy forrásból fakadt: az égő vágyból szabad, természetes emberi létre és egészséges, derült életre. A természetesnek e kétféle keresése máskülönbösen teljesen eltért egymástól, a minthogy időrendben is van különbség közöttük. Angol- és Németországban előbb a természetért rajongók

*) *Petit recueil les proverbes Français par L. Martel. 7-me édition. Paris, Garnier Frères.*

uralkodtak és csak később, a század végén terjedt el a görög-római művészet tisztelete és utánzása, habár alapját már előbb megvetették Winckelmann és Lessing. E classikai iránynak kivált Németországban egyik lényeges vonása, hogy szoros kapcsolatot teremtett az irodalom és képzőművészetek közt. Azok az æsthetikai elvek, a melyek ekkor a költészetben érvényesültek, erősen hatottak a képzőművészetek elméletére és gyakorlatára is. Harnack éppen azt akarja kifejteni, mint érvényesült a klasszikai æsthetika egyfelől a fontosabb műemlékek megítélésében, más felől a művészi alkotásban. Nyilvánvaló, hogy a szerzőnek Rómát kellett e célból központúl választania, mert Róma volt a múlt század második felében és századunk elején a művészet székhelye. Csak ott lehetett a classikai művészetet megismerni; a török fönhatóság alatt álló Görögország akkor még messze homályban derengett a művelt nyugat látkörén. Róma lett a költők, művészek és írók búcsúhelye; komoly és kedves növényzetével ellepett romjai, a melyek után sejtelmes vágyakat keltettek mindenütt az elragadó költői leírások és Piranesi szép rézmetszetei, bűbájos és álomszerű emlékei voltak annak a nagy kornak, a mely az emberiség eszményeként tűnt föl mindenkinek.

Németek indították meg e zarándokolást Rómába, ők vettek benne részt mindvégig legnagyobb számmal, a minthogy az ő költészetökben és művészetökben hatott is legerősebben a classicismus. De Harnack nemcsak a német művészeknek és tudósoknak Rómában alakult «köztársaságát» jellemzi — a mint könyvének czíme jelzi — hanem tekintetbe veszi a más nemzetek kiváló képviselőit is sily módon teljes képét igyekszik nyújtani annak az érdekes művészi életnek, a mely Rómában támadt a múlt század második felében és az emberi lét legtokéletesebb formájakép tűnt föl a kortársaknak.

Winckelmann és Mengs Ráfáel voltak első híres vezérei a classicismusnak; ők oltották be egyszersmind kortársaikba műveikkel és életökkel egyaránt a Rómáért rajongást. A szerény tudós és a névtelen művész elsőrangú tekintélyekké nőttek Rómában, a hol korszakot alkotott a működésük. Még pedig Winckelmann hatása volt az erősebb, mélyebb és szélesebb körű.

A szépnak ájtatos tisztelete, a melyet ő a próféta lelkesedésével hirdetett műveiben, leveleiben, valamint élıszóval is, hangulata lett az egész kornak. Nem a legtartalmasabb munkája, az ókori művészet története, hatott legerősebben kortársaira, hanem az az ihletett lelkesedés, a melylyel mindjárt római tartózkodásának ele-

jén üdvözli a belvederei Apollont, a Laokoon-csoportot és a Herakles-torsót, ragadták el a közönséget. Ezek inkább lelkes hymnusok, semmint tudományos leírások. A barocco és rococo féktelenkedését végtelen megvetéssel sújtotta s ellenében a görög művészet «nemes egyszerűségét és csendes nagyságát» dicsőítette. De Winckelmann sohasem használta e nyilatkozatát abban a korlátolt értelemben, a hogy később hibáztatták; eléggé bizonyítja ezt a Laokoonért lelkesedése; sőt történeti fölfogással tekintve ítéletét, jogosúlnak kell mondanunk. Egy útja van, fölfogása szerint, a modern művésznek a halhatatlanság felé: utánozza a görögöket, de ne szolgai módra, hanem csupán nemes izlésök elnyerése végett. Winckelmann æsthetikai tanát kiegészítette Mengs elmélete, a mely eclektikus nemcsak a múlt művészeivel szemben, hanem a természet utánzásában is.

Mengs még megérte a barátjával közösen elhintett vetés föl-sarjadzását, mert élete végén, a hetvenes évek utolján kezdenek művészek és írók mind nagyobb számmal Rómába zarándokolni. A kiválóbbak ezek közt Trippel Sándor és Döll Frigyes szobrászok, Dies Albert tájképfestő, az ismeretes költő és festő Müller Frigyes; Hackert szintén most, Tischbein pedig valamivel később lép előtérbe. De Mengs halála után (1779) egy időre a francziák nyerik el Rómában a babért. David, Drouais, Chaudet színpadi pathost vegyítettek a classicismusba, a mi nagy hatást keltett kivált hazájokban. Ellenben Kauffmann Angyélika női gyöngédséggel fogta föl az antik tárgyakat, s érzelmessége sok kedélyben keltett visszhangot. Még Canovában is van valami ebből az érzelgősségből, a melyet később Thorwaldsen küszöbölt ki a classikai stílusból. De nem kis szerep jutott Rómában az íróknak, kik a szellemi kapcsolatot közvetítették a művészet és hazájok közt. Tehetségre, tekintélyre s hatásra Goethe válik ki közülök leginkább. Főkép a második római tartózkodásában (1787—88) gyökereznek azok a művei (*Római elégiák, Alexis és Dóra, Hermann és Dorothea* . . stb.), a melyek egészen a classikai irányba terelték a német irodalmat. Akkor fogantak meg benne azok az æsthetikai gondolatok is, a melyek a tipikussal váltották föl a meg nem magyarázott szépet. Goethének az a fölfogása, hogy a természet mint egész önmagában teljes és tökéletes szervezet, megsejteté vele azt is, hogyan tükröződik az egész az egyes jelenségekben, a melyek amannak jelképei. A művészi utánzásnak három fajtát különbözteti meg: az egyik a természetnek egyszerű, meg nem válogató, naturalistikus utánzása; a második a modor, de nem hibáztató értelemben, hanem mint subjectiv utánzás; a

harmadik a stilus, a művészetnek legtökéletesebb formája, a melyet csak úgy ér el a művész, ha a tárgyaknak tüzetes s mélyreható tanulmánya révén mind jobban megismeri a dolgok tulajdonságait és kapcsolatát, s belátja az alakok egész sorát. Az utánzás e módja a dolgok valóján alapúl, a mennyire látható s kézzelfogható alakokon lehet azt megismerni. A művészi alkotásnak mind a három módja szoros rokonságban van egymással s egyikök átmehet a másikba. Goethe különben csak később a *Propylaeen* (1798—1800) három kötetében fejtette ki barátjával, Meyer Henrikkal, olasz útjának tanulmányait. E folyóirat már a korai renaissance művészetét is méltányolja, a mely utóbb a romantikusok révén szintén közreműködött az antikizáló irány megdöntésében. Időközben a classicismus Rómában még egyszer teljes győzelemre jutott Carsteus és nagy követője, Thorwaldsen műveiben. Az írók sorából ekkor Humboldt Vilmos tűnik ki, a ki 1809-ig élt Rómában. De a romantikusok tanai rohamosan terjedtek irodalomban és művészetben egyaránt. 1805-ben jött Schlegel Ágost Vilmos Rómába, s már öt évvel később Overbeck és Cornelius győzelemre viszik az új irányt Rómában is.

Az egész fejlődésnek csak legfőbb pontjait jelezhattuk ez ismeretetés keretében, mert Harnack könyve oly változatos tárgyú s oly sok apró részletből van összerakosgatva, hogy lehetetlen a tartalmát röviden és összefüggően elmondani. A szerzőnek célja nyilván az volt, hogy magát a római életet fesse időrendben, úgy szólván évről évre. E föladat nehézségén mult, hogy nem kevés hézag és ismétlés zavarja az előadás menetét; az élet ugyanis oly végtelen sok szálból szövődik, hogy képtelenség azokat mind leírni; pedig egyikök sem fölösleges, a legjelentéktelenebb is színez vagy átmenetül szolgál, és ha az író elhagyja, a minthogy igen sokat kénytelen elmellőzni, a fejlődés megszakad és hézag támad. E nehézséget csak úgy győzheti le az író, ha a saját művészi szerkezetével mintegy újra teremti azt az egész fejlődést melynek történetét akarja megírni. A *compositio* nemcsak a költészetben, hanem a történetírásban is elsőrangú tényező. Harnack könyve e szempontból esik kifogás alá. De van még egy tulajdonsága, a mely, ha nem ejt is nagy csorbát az értékén, de mindenesetre kellemetlenül érinti az elfogulatlan olvasót. Azt a lelkes szeretetet ugyan, a melylyel szerzőnk védelmére kel a classicismusnak, örömmel üdvözljük ma, midőn annyira el van terjedve az önhitt megvetése a classikai eszménynek; de vajon szükséges, sőt szabad-e az antikizáló irányt az utána

következő romantikusnak rovására dicsőíteni? Igaz, Goethe és elvtársai az antik művészeknek nem utánzását tűzték ki célul, hanem alkotásuk módját törekedtek elérni. De tagadhatatlan, hogy a classicismus fölötté alkalmas talaja volt az utánzásnak, a melynek áldozatúl is estek a gyöngébb tehetségek. Sőt maga Goethe nem lépett-e szintén veszélyes útra, midőn az *Achilleis*-ében az *Ilias* folytatását akarta megírni? A classicismusnak azonban legnagyobb baja, a mely vesztét is okozta, az, hogy a népiest, sőt gyakran a nemzetit is kizárja a művészetből és csak a tanultak számára való. Mindezek ma már oly általános, sőt túlhajtott gondolatok, hogy szerzőnk talán éppen azért mellőzi őket ellenzéki kedvében. De el kell ismerni, hogy a sok új és részben kiadatlan forráson alapuló tanulmánya a legteljesebb és legalaposabb megoldása a fölvetett kérdésnek.

Wollanka József.

Erődi Béla. A fáraók országában. Buda-Pest, 1896.

A magyar utazó irodalom nem fejlődött úgy, a mint várhatuk volna. A harminczas és negyvenes évek irodalmi viszonyai sokkal szűkebbek voltak, mint a mostaniak, a hol húszszor annyi könyv jelenik meg. Az utazások irodalma azonban nem lendült föl annyira, mint irodalmunk többi ága. Meglehet, hogy ez a körülmény ép az utazás könnyűségével van kapcsolatban: régebben nevezetes dolog volt Rómában, Londonban vagy Konstantinápolyban megfordulni: érdemesnek látszott, ily ritka dologról irodalmilag is számot adni. Ma, a hol a legműveltebb nyugot és a legfestőibb kelet oly könnyen megközelíthető, a *wagon lit* korszakában a külföldi utazás közönséges dolognak látszik, a melyről alig érdemes külön megemlékezni.

Valóban sok az utazó mai napság, vagy legalább sokan vannak, kik körutazási jegyet váltanak, idegen városban vendéglő számlát fizetnek, az idegen ízű kosztot boszankodnak és tompa unalommal átjárják azon muzeumok és képtárak termeit, melyek a Baedekerben meg vannak csillagozva. Mintha az utazás könnyítésével egyszersmind fogyna azoknak a száma, kik komolyan utaznak: készülnek, érdeklődnek, pontosan megtekintenek valamit.

Erődi Béla könyve egyszerű módon, de érdekesen és alaposan festi a mai Egyiptomot, a melybe belenyúlunk az ős idők óriás emlékei is. Egyiptom tán a legérdekesebb országa a világnak: égalja, talaja, növényzete, állatvilága sőt még csillagos ege is

annyira elűt a mienktől! Évezredes romjait pedig a titokzatosság bűbája fonja körül.

Igaz, hogy ezt a titokzatosságot néha kérlelhetetlenül tépi szét a véletlen. Az új gizei muzeum egy-egy üvegszekrényében 1180 és 1181 szám alatt két jól föntartott, érdekes arczú mumiót mutogatnak a közönségnek. A kiket pedig ekkép kitömve a muzeumban a kíváncsi közönségnek mutatnak, az a világtörténelem két nagy alakja: Seti, a nagy hódító és Ramzes (Sesostris) a hatalmas fáraó, ki a fogságban levő zsidókat oly kegyetlenül megdolgoztatta és ki egymaga annyit építtetett, mint a többi fáraó összevéve. Ellenség közeledtekor Ammon papjai, kik a nagy fáraók mumiai őrzői voltak, földalatti folyosókba rejtették a mumiókat. E folyosók, melyek rejtett és labirintikus építése az akkori egyiptomi mérnök becsületére vall, évezredekén át híven megőrizték a titkot, míg napjainkig néhány arab véletlenül rá nem akadt a fáraók nyugvóhelyére. Most a pompás gizei muzeum egyik üveg kirakatába helyezték el. Nem méltóbb helyök volt-e isten földje? Ramzesnek arcképe (fénykép után!) Erődi könyvének 97-ik lapján látható.

A *Fáraók országa*, melyet sok szép kép díszít, igen alkalmas ifjúsági olvasmány. Ha ifjaink ilyen jó uti rajzokat olvasnak, mint a minő az Erődi könyve, tán majd okosabban tanulnak utazni mint — apáik.

rf.

Alexander Bernát. A művészet. A Kisfaludy-társaság Somogyi-díjával jutalmazott párbeszéd, tizenegy képpel. Buda-Pest, Singer és Wolfner.

A Kisfaludy-társaság tavalyi pályázatán sok dicséretet nyert æsthetikai pályamű most képekkel díszített, csinos kiadásban fekszik előttünk. — Mi a művészet lényege, alapja, veleje? — ezt a kérdést veti föl; s oly könnyed, eleven modorban oldja meg, hogy érdekel, fáradság nélkül olvashatja mindenki, kit a dolog csak némileg is gondolkozásra készítet.

Könnyűvé teszi a könyvet két igen ajánlatos tulajdonsága: rövidsége mellett világos logikai berendezése és szerencsés formája. Tartalma körülbelöl a következő gondolatmeneten épül föl. Min alapszik a művészet? Azt mondhatná valaki: utánzás. De ez még nem meríti ki a művészet lényegét. A mechanikai úton sokszorozó művészetek is utánoznak; de ezek is már válogatnak, nézve a

világítást, a tárgy elhelyezését stb. S a művész is, nemcsak utánoz, hanem meg kell válogatnia a természetnek azt a képét, melyet utánoz. S azonkívül a mechanikus reproductio soha sem fog visszatükröztetni egyet, a legfőbbet: az élet benyomását a maga gyöngéd, finom árnyalásaival. A pusztá utánzás halott, hiányzik belőle az Úr szava: Ebredj és járj. Az utánzásnak is van szerepe a művészetben: ösztönszerű s a sikerült utánzás mindig örömet szerez, mint minden sikerrel járó tevékenység. De ez még nem a művész legfőbb öröme. S hogy az utánzás nem a legfőbb elve a művészeteknek, mutatja a zene, az építés, mely nem utánoz semmi külső tárgyat. Egy más álláspontot kell keresnünk, honnan a művészet lényegébe behathassunk. Ezt megadja nekünk a phantasia működése, mely a valóságból veszi az anyagot, de sajátos törvények szerint rakja össze, alakítja át, dolgozza föl. Ez a phantasia nem tárháza a lehető tényeknek, vagy szemléleteknek pótlása, hanem a lélek alkotó ereje, melyet érzés, szenvedély, vágy, gondolat, eszme vezet. S miben nyilatkozik az az alkotó erő? Nemcsak azokban az eltérésekben, melyek a művészi technikával együtt járnak, hanem abban, hogy a művészi alkotásban az élet érzetét tudja kelteni, «hogy abból a végtelen és hatalmas életarádatból, mely a természetben végigfoly, valami, legalább egy utolsó hullámfodor, beléje kerüljön». A pusztá utánzás mesterség: a művészet azonban második élet, emberalkotta élet. Ezért nem érhetjük be a pusztá utánzás fogalmával. A ki csak a külső szint utánozza, nem fogja meg az életet. Oda kell vinni az utánzást, míg az élet forrásáig eljutunk, s addig kell folytatni a munkát, míg a műbe belé nem leheltük az élet szelét. Utánzás helyett tehát joggal mondhatjuk, hogy a művész — teremt. Ez a teremtés azonban nem más, mint hogy az életet megfigyeljük, keressük s alkotásunkba belévarázsoljuk. S itt nyomra a phantasia vezet: ez láttatja meg velünk minden külső dologban is az élet nyomát, s tud életet teremteni ott is, hol a természettől eltér. Egy sajátos, külön életet alkot, melyben hiszünk s a nagy költők óriás méretű alakjai annyira élnek, hogy néha nemzedékek gondolkozásmódját ők határozzák meg. S most még csak egy kérdés van hátra. Minden egyenlő értékű életet él-e? Nem, a művészeti tárgyaknak épen úgy van hierarchiája, mint az életnek fokozatai. — Így különböző életérzéseknek felelnek meg a művészetek s különböző életérzések hatalma alatt alkot a művész, a legfölségesebben akkor, ha a lélek eszményeinek, legfelsőbb aspiratióinak tud halhatatlan alakot teremteni. De minden fokon

arra való a művészet, hogy bennünk az élet érzését fokozza, finomítsa, javítsa. — «A szépségnek éppen az a szépsége, hogy minden életfunctió, első sorban a léleké, legmagasabb fokán van.»

Fölfejtettük röviden a párbeszéd gondolati csiráját. De nem említettük azt a formai könnyedséget, melylyel párbeszéd alakjába van öntve. — A Louvre-ből jön ki két jó barát: egy bíró s egy tanár, aztán a boulognei erdőben sétálnak s a beszéd végeztén megnézik Alceste-t a színházban, kinek «életgyűlöletében is, mert művészi alkotás, benne rejlik az élet szeretete». — Jó pillanathoz van kötve a párbeszéd eleje, vége. Néhány vonással jellemezve van az egyik beszélő is. A párbeszéd menete is eleven. Először ellentét van a két beszélő közt, majd közelednek egymáshoz, végül egy gondolatban egyesülnek s mindegyik a maga módján zengi az élet dicséretét. A könyvecskét tizenkét kép és (festmény vagy szobor mása) tarkázza. Legyen a szemnek is öröme. cs. a.

Posta és távirda kézi-tarifa. Kiadják Nagy és Havlin. 1898. VI-ik évfolyam. Ára 25 kr.

E négy lapnyi nyomtatvány magában foglalja az összes európai díjszabásokat oly módon csoportosítva, hogy a nagy közönség mindennemű postaküldeményét maga megdíjazhatja s így már előre tájékozhatja magát minden küldemény továbbítási díjáról. Megrendelhető bármely posta- és távirda-hivatalnál vagy a kiadónál. Ára 25 kr, mely összeg beküldése után a nyomtatvány, bárhova, díj nélkül küldetik meg,

Válasz Herman Ottó úr bírálatára.

A *Budapesti Szemle* januáriusi füzetében bírálat tárgyává tette Herman Ottó úr könyvemét és kétféle tanulmányútamát. Nem kívánok vele polemikába bocsátkozni, nincs is okom erre, mert munkámnak azon része, melyet magam írtam és állítottam össze, és mely a történelmi részét képezi munkámnak, kritikájától absolute érintetlen maradt. És ha mégis válaszolok bírálatára, úgy ezt azért teszem, mert támadásával azokat tiszteli meg

először is, a kik az expedícióban velem voltak, és a mint ő mondja: se nem írtak, se be nem számoltak működésükről; — és azután még azokat az urakat támadja meg, a kik velem nem voltak és mégis mertek írni! Hát először is ki kell jelentenem, hogy az expedíció összeállítását tisztelt Herman úr nem adja egészen híven. Szádeczky Lajos egyetemi tanár úr nem mint «ethnographus» volt velem — mindenki tudja, hogy Szádeczky nem ethnographus, de igen is történetíró, — minthogy pedig a munka történelmi részét magam akartam megírni, Szádeczky tanár urat csakis úti naplónk és följegyzéseink vezetésére kérhettük föl, — a mire a tisztelt tanár úr szíves is volt vállalkozni. Dr. Bálint Gábor, rendes egyetemi tanár, nyelvész minőségében tette meg velünk ez utat. Múlt hetekben Kolozsvárott nála lévén, volt szerencsém láthatni azon óriás anyaghalmazt, a melyet útjában összegyűjtött és melynek földolgozásán jelenleg fáradozik. — Wosinszky apátplébános régész minőségében segítségemre volt a leletek és régiségek gyűjtésében, azonkívül vagy négyszáz fényképészeti fölvételt is csinált, melyek mind ott vannak az összes, a nemzeti muzeumnak följánlott tárgyak közt. Hogy több helyen, úgymint: Szamarkandon, Tiflis, Wladikawkas- és Bakuban a helybeli fényképezőket is igénybe vettük, ez úgy hiszem, talán szabadságunkban állott és az ügynek nem ártott. Wuttke Károly festő 56 olajvázlatot és hat nagy olajképet festett, a melyeket a tavalyi tárlaton a közönség látott; volt azonkívül ott is egy lengyel, Tiflisben letelepedett festő három olajképe, a melyek nevezetesebb vidékeket és főleg átjárókat ábrázoltak. A midőn az általam egybegyűjtött tárgyakat a nemzeti muzeum ethnographiai osztálya számára följánlottam, fölkertem egyúttal a cultusminiszter ő nagyméltóságát, lenne szíves a muzeum ethnographiai és régészeti osztályainak őreit, mint legilletékesebb szakférfiakat az átvétel, osztályozás és a kiállítás rendezésére kiküldeni, a mely kérésemet a cultusminiszter úr ő nagyméltósága készségesen teljesítvén, e rendszeres munka alatt Wosinszky apát úr és Csellingarian Jakab úr jelenlétében és szíves hozzájárulásuk mellett állapítottuk meg a kiadandó munka vázlatát és annak végleges tervezetét. És így történt egészen természetyszerűleg, hogy azok, kik, mint teljesen hivatott szakférfiak a tárgyakat a kiállítás bemutatására rendezték, egyúttal annak hivatott leirői is lettek. Herman úr satirikusan élczes elmefuttatásaira, a melyekkel a napi sajtónak őt, úgy látszik, nagyon is bántó, meleg érdeklődéséről szól, nem is akarok reflectálni, — csak két, szerinte lényeges

momentumról kívánok szólni és pedig: Herman úr szemünkre lobbantja, hogy az *Avar nő* arczképe egy olyan kép, melyet már ismertek nálunk, mert azt Horváth Géza úr a természettudományos ülésen mutatta volt be. Bocsánat, Herman úr nem mondott eleget, mert ez a kép Rod. von Erckert nagy munkájában pag. 262 is megjelent. Erckert annyira tipikusnak tartja e képet, hogy azonnal fölhevítte reá figyelmemet, és a 260-ik lapszámon megjelent avar férfi képére is, ezért tartottam helyesnek, hogy e két képet magyar közönségünkkel is megismertessem. Erckert munkáját Herman Ottó úr dicsérettel említi; hát Erckert úr könyve minduntalan a magyar fajjal való rokonságról szól — és azon sympathiáról, melylyel a magyar faj iránt e kaukazusi törzsek viselkednek, — ugyanezt mondja Chaxtre Ernest nagy munkája is (IV. kötet, pag. 127), a mely a franczia kormány segélyével adatott ki, mindkettőben a magyar fajjal való rokonság ethnographiai analógiáiról és a hasonló eredetről szólnak az auctorok. — Erckert a magyarok iránti sympathiáról szólván, fölemlíti, hogy ott találni kardokat magyar vonatkozású föliratokkal, mint «vivat Hungaria» stb. Hát én is leltem két rendbeli útamban ilyen kardokat, és mert láttam, milyen becsben tartják e kardokat, (a milyen kardokról E. Chaxtre is teszen említést (IV. köt. pag. 123.), nagy baj és utánjárással szereztem be vagy hármat! Hogy ezzel valami történeti tényt vagy faji analógiát vagy leszármazást akartam volna bebizonyítani, azt hiszem, józanúl nem lehetett rólam föltenni! Úgy hiszem, föllelhető a hazahozott gyűjteményben, mind a leletekben, mind az ethnographiai tárgyakban elég analogia, — különben azt állítja a közmondás: hogy senkise oly vak, mint az, a ki látni nem akar!

Herman úr bírálata szerint Dr. Jankó János és Dr. Pósta Béla munkája nem lehet jó, mert hiszen nem voltak a Kaukaszban! Hát Herman úr bírálata meg hogy lehetne jó, hiszen ő maga sem járt ott és nem is foglalkozott e tanulmánnyal.

Végig olvasván Herman Ottó úr czikkét, azt hittem, a midőn a Hunfalvy Pál nevéhez értem, hogy most majd egy tárgyilagos szakszerű bírálattal lesz dolgom; a helyett, sajnos, itt is adós maradt a czáfolattal és újból azon sokkal egyszerűbb módot választotta, hogy személyemmel foglalkozott és amatőröskedéssel vádolt. Hát engedelemmel — ilyen bírálatot nem ismerhetek el tárgyilagossá «bírálatnak» és kénytelen vagyok azt tisztelettel visszautasítani, úgy mint azon ráfogást is, hogy én a magyar tudományos

akadémiát a külföld előtt bevádoltam volna! Hát ebből csak az igaz, hogy első expeditióm megkezdése előtt vagy hat hónappal több ízben, egyszer plane Eckerttel, a Kaukázus egyik főírójával kerestem föl a magyar tudós társaság egyik fő oszlopos férfiát, bölcs tanácsát és jóakarató erkölcsi támogatását kikérve. Az illető orientalista melegen érdeklődött az ügy iránt. Két hónappal elindulásom előtt arra kértem őt föl, lenne szíves az akadémiánál közben járni, hogy adnának nékem egy ajánló levelet a szentpétervári földrajzi társulathoz és az ottani archaeologiai tarsulathoz. Az illető oszlopos tagja a magyar tudományos akadémiának ezt el is vállalta, sőt ha Törökországnak venném útam a nagyvezérhez is tett kilátásba a maga részéről egy ajánló levelet. Na hát ez ajánló levelek elmaradtak — még értesítést sem vettem arról, hogy azokat miért nem adták. Tehát ez erkölcsi támogatás nélkül indúltunk útra! Elutazásom után pedig alig egy héttel jelent meg a *Budapesti Szemlében* «Vérbulcsu» aláírásával azon famosus, vállalatomat körülbelül Herman úrhoz hasonló hangon és tárgyilagossággal bíráló cikk!

És e cikket több helyütt volt szerencsém láthatni Tiflisben, Moszkvában, Szent-Pétervárott stb., egy szóval mindenütt, a hol egyetem és egyetemi könyvtárak voltak, és a hová a *Budapesti Szemle* a magyar tudós társaság szalagjával (valószínűleg csereviszony alapján) eljutott. Hogy az ily fajta ajánlat milyen jól esett nékem távol a hazától, azt, úgy hiszem, nincsen szükség magyaráznom; először életemben örvendtem azon, hogy nem tudtak ott magyarul.

Erre nézve én bírálatot mondani nem kívánok. E szép ténykedésért írtam a *Budapesti Szemlének* küldött példányára munkámnak, hogy: «Vérbulcsú által való megbíráltatásra».

Nem akarom tudni, ki lett legyen Vérbulcsú, de azt igen is tudom, hogy az ilyes «bírálat» látszatja alatt világnak eresztett cikkekkkel vajmi kevés hasznost művelünk. De minekelőtte az ilyféle kritikáról szólnék, még egy pár őszinte szavam van Herman úrhoz. Ő tudniillik azt mondja czikke végén:

«Jól tudom, hogy majd azzal állanak elő, ime, a berlini néprajzi és embertani társulat egy Virchow ajánlatára megválasztotta gróf Zichy Jenőt kaukázusi kutatásaért levelező tagjává, tehát elismerte tudományát. Már pedig ez szerintem és a dolgok állása szerint is, a specifikus német tudományos kör udvariassága volt egy «Geheimráttal» szemben, a ki annak idejében Berlinbe fáradt,

ott előadást tartott s most még opusát is díszkötésben küldte meg; azontúl pedig appellatorium forumot látott a német testületben saját hazája tudományos intézeteivel szemben — épen úgy, mint híres rokona Münchenben más, szintén magyar nemzeti ügyben».

Még ma sem tudom, hogy a Geheimrathságomról van-e tudomása Virchownak vagy bárkinek is a berlini *Völkerkunde és Urgeschichte* társulatában; az igaz, hogy vagy háromszor vagy négyszer mentem Berlinbe és kerestem és találtam is ott az aulában alkalmat Virchow, Bastian, Luschan, a Szent-Pétervárról ilyen megbeszélésre érkezett Raddloff és Erckert tudósokkal és még másokkal az eszmecserét, melyekre mindég örömmel fogok visszaemlékezni, oly véghetetlenül érdekes volt az igazi fölvilágosodottság és tudományért minden szenvedély és animosítás nélkül vitatkozó igazi tudósok nagy kérdésekért való lelkesedése. Csak midőn egy igen szíves levélben értesített engem Virchow megválasztásomról és megküldte az arról szóló diplomát, mentem újra el Berlinbe, fölkerestem az öreg urat és akkor adtam át néki munkámnak egy, nem is díszpéldányát, hanem egy egész egyszerűt, az utolsót, a mit még Calvary (Luisenstrasse 31.) boltjában leltem. — Erre küldte ő el nékem lapját, *Zeitschrift für Ethnologie*, melyben munkámról hosszasan szól és mely úgy végződik:

«Immerhin kann man schon jetzt sagen, dass das Prachtwerk des Grafen Zichy unter den Arbeiten dieses Jahrhunderts einen hervorragenden Platz behaupten wird. Möge es der Aufmerksamkeit nicht nur der Fachgenossen, sondern auch des grossen, nach Wissen durstenden Publicums bestens empfohlen sein».

Különben ajánlhatom Herman úrnak az egész czikk elolvasását, a mely az öreg úr jellemét teljesen visszatükrözi: «einfach und wahr». De elég ebből.

Még egy rövidke megjegyzést, hazai, úgynevezett elsőrangú bírálatainkról és hogy mi lesz, ha ilyen hangon folytatják — eredményök.

Magyarországon kevés ember áldozhat és áldoz is eszményi célokért. Ilyes bírálgatással vagy jobban mondva személyeskedéssel számukat alig fogják szaporítani. Ilyes elbánást nem érdemeltek azon hazafias érzelemtől áthatott szakférfiak, kik legközelebb velem jönnek és úgy vélem, egy nagy és gyakran veszé-

lyes és bizonyára fáradságos útra készülnek. De azt hiszem, ilyen elbánást talán én magam sem érdemeltem.)*

Buda-Pest, 1898, január 19.

Gróf Zichy Jenő.

Új magyar könyvek.

Bollinger O. dr. A kórbonecztan alapvonalai atlaszszal. Schmittson A. festőművész természet után készített rajzaival. Fordították Krompacher Ödön és dr. Minich Károly. II. köt. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. VIII, 148 l. 52 tábla), 8 frt 20 kr.

Borovszky Samu. Csanád vármegye története 1715-ig. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. II. kötet. A vármegye részletes története. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. XI, 647 l.) 4 frt.

Busbach Péter. Egy viharos emberöltő. Korrajz. I. kötet. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. 352 l.) 2 frt.

Coppée Ferencz. A koronáért (Pour la couronne). Dráma 5 felv. Fordította Ábrányi Emil. Buda-Pest, 1897. Pfeifer F. (8-r. 130 l.) 1 frt.

Croiset M. A görög eposz története. A második átnézett és

*) Addig is, a míg Herman Ottó viszonzását közölhetnők, kénytelenek vagyunk a magunk részéről a következő megjegyzéseket tenni gróf Zichy Jenő fölszólalására: Az akadémia a gróf úr utazási ügyét soha sem tárgyalta, se osztály, se összes ülésein. Hogy mit és nem beszélt a gróf úr egy pár akadémiai taggal, ezért az akadémiát nem lehet felelőssé tenni. Vádolta-e a gróf úr az akadémiát külföld előtt, arról nincs biztos tudomásunk, de annyi bizonyos, hogy utazása előtt, az országos kaszinóban tartott fölolvásásában hevesen megtámadta, mit bizonyítanak az akkori lapok tárczái, a melyek bő kivonatban közölték a fölolvást. A mi azt illeti, hogy a *Budapesti Szemle* illető száma Tiflisbe, Moszkvába, Szent-Pétervárra, sat. egy szóval mindenüvé, hol egyetem és egyetemi könyvtár van, megküldetett az akadémia czímszalagával, ez oly félreértésen alapulható tévedés, melyet nem tudunk magunknak megmagyarázni. A *Budapesti Szemle* az akadémia segélyével jelen ugyan meg, de a Franklin-társulat kiadása, példányai-val az akadémia nem rendelkezik. cserébe senkinek sem küldi, a Franklin-társulatnak pedig nincs érdekében, hogy ingyen osztogassa az európai egyetemek könyvtárainak.

Szerk.

bővített kiadás után fordította Kämpf József. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. XLVIII, 352 l.) 1 frt 50 kr.

Csánki Dezső dr. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. III. kötet. (Hunyadiak kora Magyarországon VIII.) Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. VI. 696 l.) 7 frt.

Cyprián (Andor József). Elbeszélések. Hegedüs László rajzaival. Buda-Pest, 1897. Pfeifer F. (8-r. 242 l.) 2 frt 60 kr.

Deák Ferencz beszédei. IV. köt. 1866—1867. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. VIII; 518 l.) 4 frt.

Éble Gábor. A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 116 l.) 2 frt.

Ehrenhöfer Aladár és Vidovics Rókus. Horvát nyelvtan a budapesti m. kir. posta- és távirat-tanfolyam hallgatói számára és magánhasználatra. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. IV, 303 l.) 1 frt 65 kr.

Fabiny Ferencz. A magyar kir. curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1893. XVIII. t. cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. II. kötet (1896. 1897). Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. VI, 452 l.) 3 frt 50 kr.

Falk Zsigmond. Oroszország. Uti vázlatok. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. 146 l.) 2 frt.

Gaál Mózes. Magyar nők. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. VI, 233 l.) 3 frt.

Gregorovics Ferdinánd. Hadrián császár. A görög-római világ Hadrián-korabeli rajza. A 3. kiadás után fordította Pászthory János. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 486 l.) 2 frt.

Gué Pál. Sebzett szívek. Regény. Ford. Győry Ilona. Buda-Pest, 1897. Légrády-t. (8-r. 252 l.) 3 frt.

Gyp, Pipiske házassága. Regény 2 kötetben. Francziából fordította Cserhalmi H. Irén. (Athenæum olvasótára. VI. évf. 4. 5. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 169, 142 l.) egy kötet 50 kr.

Heltai Jenő. A hét sovány esztendő. Buda-Pest, 1897. Vass J. (8-r. 105 l.) 1 frt.

Herczeg Ferencz. A dolovai nábob leánya. Színmű 5 felv. 2. kiadás. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 181 l.) 1 frt 80 kr.

Istvánffy Gyula dr. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a m. földrajzi társaság Balaton-bizottsága. II. kötet. A Balaton-tónak és partjainak biológiája. 2. rész. A Balaton flórája. I. Szakasz. A Balaton moszatflórája. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (4-r. 140 l.) 2 frt 50 kr.

Janus Pannonius. Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra. Magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hegedüs István. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 10. sz.) Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 119 l.) 90 kr.

Karczag Vilmos. Lemondás. Regény. (Buda-Pest, 1897. Szilági B. (8-r. 238 l.) 1 frt 20 kr.

Keleti Ferencz dr. Törvényjavaslat-tervezet az állami tisztviselők, altisztek és szolgák jogviszonyainak szabályozásáról. Buda-Pest, 1897. Toldi L. (8-r. 315 l.) 3 frt.

Kozáry Gyula. Idealizmus az irodalomban. Buda-Pest, 1897. Nagel O. (8-r. 87 l.) 1 frt.

Kozma Andor. Szatírák. Buda-Pest, 1898, Athenæum, (8-r. 238 l.) 2 frt 60 kr.

Kulcsár Endre. A magyar stilus. II. köt. 1. fele. A kifejezés szabatosága. Debreczen, 1897. Csokonai-ny. (8-r. 142 l.) 1 frt 20 kr.

Lancie A. Diák-élet Angolországban. Francziából átdolgozta Hegedüs Pál. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 254 l.) 1 frt 80 kr.

Laveleye Emil. A tulajdon és kezdetleges alakjai. A 4. átvizsgált és tetemesen bővített francia kiadás után fordította Bartha Béla dr. Bevezetéssel ellátta Pulszky Ágost dr. I. kötet. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. LXXI, 404. l.) 1 frt 50 kr.

Margalits Ede. Emlékeszéd Szabó István magyar hellenista fölött. Buda-Pest, 1897. Sz. Istv. társ. (8-r. 14 l. és 1 (lev.) 25 kr.

Magyar nemzet története. Szerkeszti Szilági Sándor. IX. kötet. A nemzeti államalkotás kora. 1815—1847. Írta Ballagi Géza. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 724 l.) 6 frt.

Meszlényi Antal. Divatos történetek. B.-Csaba, 1897. Corvina. (8-r. 170 l.) 80 kr.

Milhoffer Sándor. A magyar buza minősége. A buza beltartalmára vonatkozó tanulmány a molnár és a gazda szempontjából. A m. t. Akadémia által dicséretben részesített pályamunka. Kecskemét, 1897. Gallia. (8-r. 207, IX. l.) 2 frt.

Muraközy Károly dr. Kémia. Tankönyv felsőbb tanintézeteken való használatra, kiváló tekintettel a posta-távirda tanfolyam czéljaira. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. XX, 531 l.) 5 frt.

Mutschenbacher Béla dr. A diätetika alapvonalai. Útmutatóul egészségesek és betegek ápolására. Buda-Pest, 1897. Dobrowsky és Franke. (8-r. 159 l.) 1 frt.

Nagy Imre költeményei. 2. telj. kiad. Életrajzzal és jegyzetekkel ellátta Szeremley Barna, Kisujzállás 1897. Szekeres J. (8-r. XXXI, 185 l.) 1 frt 20 kr.

Nemes Mihály. A magyar viseletek története. Szövegét írta

Nagy Géza. 1. 2. füzet. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (2-r. 16 l.) 1 frt 50 kr.

Neumann Ármin. A kereskedelmi törvény magyarázata. II. kötet. 2. fele. 2. teljesen átdolg. kiadás. Buda-Pest, 1897. Athenæum (8-r. 493—1005 l.) 3 frt 40 kr.

Ohnet György. A szürkeruhás hölgy. (Legjobb könyvek. I. évf. 2. k.) Regény. I. köt. Buda-Pest, 1897. Légrády-t, (8-r. 152 l.) 50 kr.

Ohnet György. A szürkeruhás hölgy. Regény. Fordította Orior. II. köt. (Legjobb könyvek 3. köt.) Buda-Pest, 1897. Légrády testv. (8-r. 144 l.) 50 kr.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (16-r).

382. sz. Hauptmann Gellért. Hannele. Álomköltemény két részben. Ford. Telekes Béla. (91 l.) 20 kr.

383. « Csengery Antal. Jellemrajzok. (183 l.) 30 kr.

384. « Pálffy Albert. Ne hallja hírét az anyjának. Regény. (300 l.) 60 kr.

Onida. A Massarene család. Regény. Angol eredetiből ford. Cserhalmi H. Irén. III. köt. (Athenæum olvasótára VI. évf. 3. köt. Buda-Pest, 1897. Athenæum (8-r. 176 l.) 50 kr.

Pethes János. Melanchton Fülöp élete. Jutalmazott pályamunka. Buda-Pest, 1897. Kókai L. (8-r. 131 l.) 40 kr.

Petri Mór. Költemények. Buda-Pest, 1897. Nagel O. (8-r. VIII, 238 l.) 1 frt.

Pisztóry Mór. Nemzetgazdaságtan, tekintettel az államháztartásra és hazai viszonyainkra. 3: jav. kiadás. Pozsony, 1897. Stampfel K. (8-r. XVI, 384 l.) 2 frt 50 kr.

Rákosi Viktor. Polgárháború. Linek Lajos tizennégy eredeti rajzával. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 182 l.) 1 frt 40 kr.

Reviczky Bertalan. A boldogságos szűzről címzett vág-ujhelyi prépostság története. Trencsén, 1897. (8-r. 249 l.)

AZ ELSŐ CSÁSZÁRSÁG SZÁMÜZÖTTÉI OSZTRÁK FÖLDÖN.

Néhány miniature arczkép fekszik előttem: nők és férfiaké a bécsi congressus idejéből. Ha a magosan kötött derekú nők szép, gömbölyű vállakon nyugvó fejeire tekintek, a jellegzetes hajdísz alatti arcokban kettőnél a Bonaparték vonásait ismerem föl s a magasra csavart nyakravalóból kiemelkedő férfifejek között szintén kettő az első pillanatra elárulja Napoleon öcsseit. A képek csakugyan Bonaparte Eliset, Toscana nagyhercegnőjét és a nápolyi királynét, Karolinát, ábrázolják, Bonaparte Lajos, a hollandi király és Jeromos, Westphália örökvíg ura mellett. Az a kedves arc a harmadik női képen eszembe juttatja Mária Lujza mondását a württembergi királyleányról, Jeromos feleségéről, hogy a legcsinosabb fejecskek egyike, melyet valaha asszonyi vállak hordoztak. A hatodik képen a szép Savaryra, Rovigo hercegére, könnyen ráismerek; nehezebben találom ki, hogy az a hallgatag ajkú férfi ott Maret, Bassano hercege; de az a sápadt alak, szűró tekintetével, halálfejú arczával már messziről kiáltja felém, hogy «én a vén róka, az otrantói herceg, a híres Fouché vagyok».

E nyolcz képet egy szép albumba kötve festette meg, persze nem ecsettel, hanem ügyes tollával Wertheimer Ede, a pozsonyi királyi jogakadémia tanára, a napoleoni idők ez alapos ismerője és történetírója, abban az értékes munkájában, mely az európai könyvpiaczon nemrégiben jelent meg. A díszes kiállítású könyv az első császárság főntnevezett előkelő alakjaival, különösen pedig életök azon nevezetes szakaszával foglalkozik, a melyet mint Lajos és Katalin önkéntes, vagy mint a többi önkéntelen száműzetésben Ausztria

földjén töltének, hatalmas bátyjok és urok bukása után.)* A képek rajzához az egyes vonások abból a rengeteg irodalomból vannak összehordva, a melynek Wertheimer minden zegét-zugát oly jól ismeri; a számkivetés éveinek történetéhez pedig mélyreható, több oldalú levéltári kutatás — különösen a bécsi volt rendőrminiszterium meg az állami levéltár iratai között — nyújtja az egészen új, sokszor meglepő adatokat.

Talán a legérdekesebb ez érdekes alakok között s lélektani szempontból is figyelemre bizonynyal legméltóbb a nagy imperator kicsiny öcsese, Lajos, a hollandi király.

Lesznek, a kik azt mondják, hogy a jelzők ez ellentéte készakarva keresett. Mert előttök az elvhűség, a nyugodt lelki bátorság mintaképe gyanánt áll e tagadhatatlanul rokonszenves férfiúnak emléke, a ki akkor, midőn császári bátyja lábainál királyok és fejedelmek heverték, szerény büszkeséggel emelte föl homlokát s elvei zászlaját magosan lobogtatva, szállt szembe a fékevesztett zsarnokkal s a ki később volt lemondani a koronáról, mint bepiszkitni diadémja zománczát a szolgálai meghunyászkodás sarával.

De vajon igazuk van-e? . . .

Napoleonnak nagy mértékben kifejlődött családi érzéke dictálta azt, hogy fejedelmeket faragjon családjá tagjaiból. Ebben körülbelől mind megegyeznek a történetírók. Egy csoportjuk azonban azt is hangoztatja, hogy a cäsarban családi érzékénél még erősebb volt zsarnoki természete, mely rokonai lelkéből a maga vasakarata hajlítható eszközeit igyekvék csak meggyúrni, s mely bennök csak bolygókat látott, a kiknek kötelessége ő körülötte, a nap körül forogni, a kiknek föladata az ő érdekeit mozditani elő, még azon népek érdekei ellenére is, a melyeknek atyjaivá, uraivá tette meg őket.

József és Jeromos e szerint is cselekedtek. A nagy tehetségű Lucián már elutasítá a koronát, mert ennek fejében erőszakot kell vala tennie érzelmein, eltaszítania szeretett nejét, Etruria neki szánt rüt királynéjának keze kedvéért. Lajos, az imperator kedvencz öcsese némi gondolkodás után elfogadta

*) *Die Verbannten des ersten Kaiserreiches. (Louis Bonaparte, Jérôme und Katharina von Westfalen. Elise Baciocchi. Caroline Murat. Fouché. Savary. Maret).* Von Eduard Wertheimer. Leipzig. Verlag von Duncker und Humblot 1897. 8° XIX és 310 l.

Hollandia koronáját s miután már előzőleg bátyja parancsára nőül vette Beauharnais Hortenset, úgy látszott, hogy szintén követni fogja József és Jeromos példáját, s vak eszközzé válik bátyja vas markában.

Az engedékeny, hajlékony jellemű fiatal ember azonban, a kit a társadalmi élet finom örömei vonzottak, a ki gyönyörűségét az irodalom és művészetek nemes élvezésében találta s a kiről legfőlebb csak azt lehet vala fölteni, hogy valamely árkádiai népen Idyll-országában tud majd népeszerető s szeretett király lenni, a trónon megváltozott. Jellemének minden eddigi tulajdonsága érvényben maradt, csak egy járult hozzájuk, mely átalakítá őt. Ez az egy: királyi kötelességének magasztos fölfogása, mint valami bűvös alchimicus erő eddigi hajlékonysága vajából kemény aczelat kovácsolt a császár akaratával szemben is ott, a hol országa, népe érdekeiről volt szó.

A trónon oly politikát követelt Lajostól Napoleon, a mely Hollandiának, a kereskedő országnak, eleintén legalább, kétségtelen anyagi károsodását okozta volna. Azt kívánta tőle, hogy szigorúan tartsa meg azt az európai szárazföldi áruzárt az angolok ellen, melyet a császár a gögös Albion megrontására s így legyőzésére gondolt ki.

Lajos e kívánságnak ellene szegült. Elfeledte bátyja intését, a melylyel a hollandi trónra bocsátá, hogy még ott se szünjék meg francia maradni. Ellenkezően, Lajos minden igyekezetével azon volt, hogy jó hollandivá váljék. Kért és tiltakozott bátyjánál, országa romlására utalva; de azt a választ kapta, hogy «meggondolatlanúl cselekszik». Lelkiismeretére hivatkozott, mely nem engedi meg, hogy ő, a király, legyen eszköz saját országa függetlenségének aláásására; de ilyféle leveleit a császár csak szónoki üres flosculusoknak bélyegezte. Mert nagyon szerette ezt a testvérét az imperator, hát nem egyhamar jött ki türelméből. Hogy öcsce lelkiismeretén könnyítsen, följajnlá neki a hollandi helyett a spanyol trónt s mikor ezt visszautasítá, a forrongó ország helyett egy csöndes német fejedelemséget kínált neki. A hivatása tudatára ébredt király azonban azt felelé, hogy becsületérzése ellen volna ma ennek, holnap meg amannak a népnek vagy országnak esküdni hűséget s inkább kész volt lemondani a koronáról, ha a hozandó áldozat fejében a császár Hollandia sértetlenségét megígéri.

«Ön javithatatlan. Jó tanács és rokonszenv önön nem fog. Fenyegetés és erőszak az ön igazi orvossági». Ezt a választ kapta a türelmetlenné vált Napoleontól s kevésre rá Amsterdamba francia csapatok vonultak be. A koczka eldőlt. Lajosnak most már nem volt mit tennie, mint lemondani. Leköszönt hát és megért benne a gondolat, hogy hatalmas bátyja súlyos keze elől messze menekül s titkon elhagyva országát — Ausztriába szökik. Így is cselekedett.

Képzelteretni, mily botrány volt e szökés a cäsart gyűlölő világ szemében! Ím a zsarnok kényétől saját vére sem biztos már, a vérszomjazó örült imperator előtt már nincsen semmi szent; úgy cselekszik, mint a barbár kelet azon embertelen szultánjai, kik trónjokat kivégzett testvéreik fejeivel biztosítják: ezt zengék hatalmas chórusban a korz tyrannus ellen-ségei. Páris fölzúdult bálványa ellen, s rendőrminisztere arra kérte Napoleont, hogy egyelőre, míg a zaj le nem csillapul, ne jöjjön fővárosa felé.

Mikor Napoleon a szökés hírére vette, könnyekre fakadt; a düh és a fájdalom nedve préselődött ki száraz könny-mirigyeiből. «El lehettem-e készülve e gyalázatra — kiálta föl — oly ember részéről, a kinek atyja voltam? Tüzérhadnagyi csekély fizetésemből neveltetem; kenyeremet és egy ágyamat osztám meg vele — s most idegenbe szökik, elhitetni ott, hogy Franciaországban nem biztos élete!».

Az új dynastia feje józan gondolkozással úgy vélekedett, hogy családjának, mely Európa fejedelmi családjai közé vergődött föl, semmire másra nincs nagyobb szüksége, mint egyetértésre és okos magaviseletre, melylyel Európa tiszteletét kivívhatta, — és e követelményen, ime, tátongó leket üt egy — rajongó!

Nincs az a mód és eszköz, melyet Napoleon meg nem kísértett, hogy öcsését Franciaországba való visszatérésre bírja, ha már a hollandi trónról lemondott. Családjának majdnem összes tagjai folyton és szünet nélkül ostromolták Lajost, hogy fejöknek legalább ezt az egy kívánságát teljesítse. Anyja ráparancsolt; jó emberei barátság és bizalom jogán jöttek hozzá, őt erre rábeszélni s mikor a kérés nem fogott, az ijesztés, a zaklatás fegyvereit használta föl ellene haragos bátyja. Ügynökök útján azzal a híreszteléssel izgatá föl ellene a könnyenhívó vidéki lakosságot Gráciban, a hol Lajos gróf

St. Leu név alatt tartózkodott, hogy száműzetése csak komédia, Napoleonnal való egyetértésben kieszelve, hogy háború esetén könnyen bátyja kezére keríthesse a stájer tartományt. Maga Ferencz császár voltkénytelen a grácsi nyugtalankodó nép ellen segélyére jönni a csöndes Bonapartének és szigorúan oda utasítani a hatóságokat, hogy az ilyféle mende-mondák terjesztőivel erélyesen bánjanak el. A három hosszú év alatt, míg önkéntes száműzetésben osztrák földön élt (1810—1813), először is lemondott fényes apanageáról, melyet a császár Franciaországba való visszatérése esetén kilátásba helyezett neki; aztán hollandi magánvagyonát átadta nejének, csak hogy ez is utasítsa vissza a sógora följánlta gazdag évjáradékot. *) Nem fogadta el a nagy pénzüsszegeket, miket anyja neki, kedvencz fiának, küldözött. Lemondott francia connétable-i rangjáról, mikor ezen az alapon sürgették hazatérését. Hajthatatlan maradt. Csak akkor, midőn az oroszországi hadjárat tönkretette az imperator gyönyörű seregét s bátyja feje fölé a veszélyhozó fellegek össze kezdettek torlódni, csak ekkor ajánlta föl életét és szolgálatát két ízben is, de akkor is csak Hollandia sértetlensége megóvásának föltétele alatt.

Az elvhűség, az állhatatosság ekkora mértéke kétségkívül megkapó. S ha hozzáveszszük ehhez még Lajosnak Franciaország irányában mutatott magaviseletét, önkéntelenül tiszteletre buzdulunk iránta. Semmi sem lesz vala neki könnyebb, mint egy Napoleon-ellenes, Angliától és Oroszországtól támogatott hollandi mozgalom élére állania. A hollandi elégületlenek, az orosz, de különösen az angol kormány, az ügynökök, a rábeszélők, az ígéretek és biztatások egész hálójával övezték őt körül 1812 óta Gráciban, hogy e tervnek megnyerjék. Eljött hozzá egykori kedvencze, volt belügyminisztere s kérve-kérte, hogy nyújtson kezét Hollandia fölszabadításához, álljon a mozgalom élére. De mind e csábításokra Lajosnak csak egy válasza volt: «mindent Hollandiáért és semmit Franciaország vagy Napoleon ellen».

... Ilyennek ismeri a történelmi hagyomány Bonaparte Lajost s a történetírók sem törölték le az idealismus varázsát homlokáról. A legtöbb még igyekezett is egy-egy babérlevelet

*) Persze, hogy Hortense nem cselekedte ezt. Örült, hogy fényben és pompában élhet kedves Párizsában.

fűzni a koszorúhoz, melyet halántékai köré az elvhűség nem-tője font. Wertheimer szintén ez utóbbiak közé, azok táborába tartozik, a kik a királyi hivatás tudatának ez önkéntes mártírjáról a tisztelet benső hangján beszélnek. Azonban eléggé tárgyilagos író Wertheimer ahhoz is, hogy védecnze jellemrajzát híven rajzolja, érzelmeit, gondolkodását, erős és gyöngye oldalait oly photographicus pontossággal állítsa olvasói elé, hogy azok magoktól is megalkothassák magoknak a (szerintem) helyes képet.

Ez a kép pedig, — nem a ritka becsületességű magán-emberről, — hanem az események tengerének hullámaira vetődött államférfiuról kevésbbé kedvező, mint a minőnek védői festik.

Elismerem, hogy túlzok a hasonlattal — de csak az erős világítás kedvéért teszem, — mikor azt mondom, hogy Bonaparte Lajosnak bátyjához való viszonyában van valami abból a — tragikomikumból, mely Don Carlosnak atyjához, II. Fülöp-höz való viszonyában oly végzetes és oly sajnálatraméltó.

Világraszóló tervek forrnak a trónforgató césarnak s a máglyák komor királyának agyában egyaránt. S az, a ki e terveknek ellen akar állni, s vézna testét a végrehajtás kerekei elé veti, itt is ott is egy gyöngye porszem, egy semmi, a hatalmas tervező teremtménye, a kit megteremtőjének szívéhez a vérségi kötelék a legközelebb hozott. Különbség csak az indokokban van. Ott, Don Carlosnál, egy teljesen beszámíthatatlan, megbomlott agynak őrzöngö mániája; itt, Lajosnál, egy nagy műveltségű, fenkölt szívnek, de beteg léleknek túlhajtott, s manapság már regénybe sem illő sentimentalismusa.

Mert Lajos csakugyan beteg volt, testben-lélekben. Mikor más ember, kit az istenek csak normalis testi épség áldásaiban részesítenek is, physicumának teljes birtokában van, élete harminczas éveit lelegején hősünk már félkezére, féllábára bérna szenvedő volt, a kit Egyiptomban szerzett e bajától a leg-híresb fürdők és orvosok sem tudtak megszabadítani. Harminczkét éves korában a gyöngye teste táplálására szükséges eledelt is csak egy-egy korty víz vagy orvosság kíséretében tudta lenyelni. Szelid természetét, melylyel teljesen elütött a Bonaparték heves és erőszakos fajától, már ez a folytonos testi szenvedés is szemlélődővé, csaknem melancholicussá tette. Lelke szomjazott a csöndes élvezetek, a válogatott rokon-

szenves egyének megnyugtató, üdítő társasága után. Zavartalan családi boldogság melege, odaadó nő és feleség igaz vonzalma, mit művelt lelkének kincseivel, kellemes társalgása aranyával, becsületes, jó szíve mély szeretetével hálálhatott volna meg: ez volt az ő vágyai netovábbja. Ez volt volna az orvosság, mely szép szellemi tulajdonait folyton fönn és egyensúlyban tudja vala tartani roskadozó physicumával szemben, mely a maga súlyával lefelé húzta amazokat.

De a végzet épen ezt tagadta meg tőle. Gyöngye volt jellege akkor, mikor mint Luciánénak erősnek kell vala maradnia. Noha nem egy ízben kitért kemény bátyja parancsa elől, melylyel ez Beauharnais Hortenset nyakára akarta tukmálni, a fenyegetések terhe alatt végre mégis meghajolt s nejévé tette azt a nőt, kinek szépsége és szellemessége alig ért föl szíve üres voltával, elméje könnyelműségével és erkölcesi szabadoságával. Ez a házasság viszony, ennek boldogtalansága adta meg Lajos beteges lelkének a végső döfést. Szívének túlfeszített húrjai ideges érzékenységgel jöttek rezgésbe minden érintésre ez idő óta; keble ürességét pedig a gyűlölet, melyet ledér neje iránt táplált, nem volt képes betölteni. Bálványokat keresett beléjük: igaz és hamis istenek bálványait, melyek egyike vallásos rajongása volt. Ennek jelei már gráci szánűzete alatt annyira föltűntek, hogy János főherczeg egy pillanatra szenvelgésnek és képmutatásnak hitte azt, a mi csak a beteg lélek megnyilatkozása volt s a mi később a betegség előbbre haladt stadiumában a nagy műveltségű férfiúnál bigottsággá fajula el.

Másik bálványa pedig az a gyakorlatiatlan — e szó itt jó jelző — idealismus lön, melylyel királyi hivatását fölfogá. A mint tapasztalá, hogy Napoleon nem hajlandó az áruzár ügyében Hollandia kedveért tágitani, a hazafias hollandi politikusokat pedig ez az erőszakosság elkiseríti: az ő becsületes, de impracticus lelkét is elfogta, a milieu befolyása alatt, az igazságtalanság keserű érzete s lassanként dogmává lön lelkében a gondolat, hogy királyi kötelessége bátyja követelésének ellenszegűlnie. Elfeledte a multat s föláldozta énjét, az igaz; de kockára tevé országa jelenét s jövőjét is. Igen. Így lesz talán helyesebb megmagyarázni Lajos magatartását, bármi durva munkának lássék is a tiszta jellemű ember elvhűségére árnyékot vetni akarni, a mi valóban nem célunk.

Mert, a mint Napoleon hollandi politikáját nem szabad az idealismus álláspontjából megítélnünk, hanem a gyakorlati követelmények mértékét kell rá alkalmaznunk, — épen úgy szükség, hogy öcscséhez való viszonyában e pontnál a szív, az érzelem hangja az értelem szavának adjon helyet.

Ha Napoleon erős családi érzéke fejedelmeket teremtett rokonaiból, természetesnek kell tartanunk, hogy mikor így cselekedett a császár, rokonainál is hasonló erős érzékre számított s megkövetelte tőlök, hogy minden körülmények közt megbízható támaszai legyenek annak a hatalomnak, mely őket tisztán e célból emelte föl a semmiből. A ki, mint Bonaparte Lajos, koronát fogadott el Napoleon kezéből, koronát, melyhez csak az az egyetlen jogcíme volt, hogy Napoleon öcsce, egyébként pedig kevesebb joga, mint a legutolsó értelmes hollandi polgárnak: az Napoleonnal szerződést kötött, melyet megtartani köteles. Egyetlen vagy főpontját maga az imperator mondá ki, mikor Lajostól bucsút vőn: hogy a hollandi trónon is első sorban francziának tartsa s érezze magát. Ha azt a szerződést elvállalja s azután megszegi, nem az ő részén van az igazság. Ezt a koronát elfogadni s aztán strikeolni, oly dolog, a melyért csak az menti föl Lajost az elítéltetés alól, hogy idealismusa igaz és attól minden «mala fides» távol volt. Még az önfentartás ösztönére sem hivatkozhatik, mely Murat és Karolin hálátlanságát megérteti velünk. Az az igazán erős lélek, a minőt benne védői látnak, az igazi férfi morálja azt teszi vala, a mit Lucián cselekvék, a ki eleitől fogva visszautasítá a neki följárlott koronákat.

De még idealismusának következményei sem szólnak Lajos mellett. Cui bono tette, a mit tőn? Hiszen, a mint lemondott, megpecsételé Hollandia sorsát. Napoleon óvakodott egy második Lajost fogni s bekebelezte a kis országot a franczia császárságba; igazán megsemmisíté önállóságát, melyen, míg Lajos királya marad vala, az árúzárlat alig ütött volna léket; sőt ki tudja, nem épen Hollandiának válik-e később javára a hatalmas Anglia ellen, mely annyira eléje került a száz évvel azelőtt még vele versenyző Hollandiának.

De hát Lajos leköszönt, mert nem akart árnyékkirály lenni rövid ideig sem. Ezt értjük és méltányolhatjuk, ha visszavonúlt. De nem vonult vissza, csak testében. Lelkileg ott állt, mint trónkövetelő — fia számára. Mintha valami többszáza-

dos monarchia legitim királya, ősi trón örököse volt volna. Lefürészelte a faágat, a melyen ült s noha a fa ága a földre zuhant a rajta ülővel együtt, ő mégis rája akarta akasztani fia igényeit. Azonban ez sem volt elég. Óvást, kemény tiltakozást nyújtott be Napoleon eljárása ellen az uralkodókhoz. S ha Napoleon azután megvetéssel gondolt öcsese elmebeli tehetőségeire: azt épen úgy érthetjük, mint elképzelhetjük azt, ha az osztrák, az orosz, az angol uralkodók elmosolyodtak a legitim-játszósdin. Szerettem volna látni azt a finom gúnyt, mely Metternich ajkai körül fölesillámlott, hallani azt a csipős szót, mely fulánkös nyelvéen kipattant, mikor a legitimitás e megcsontosodott képviselője Ferencz császárnak Bonaparte Lajos úr eme királyi pose-áról referált. Nem csupán Napoleon uralkodása alatt, hanem azután is, mikor Metternich börtönőre lőn a Napoleonidáknak s Ausztria egyes városaiba internálva szigorú felügyelet alá fogta őket: Lajosnak még akkor is mindig szabad volt az út Ausztriába s a mozgás Ausztria földjén. A hideg számítás azon emberénél, a ki az érzelem megnyilatkozását, ha a politika úgy kívánta, még Mária Lujzában is el tudta nyomni, nem valószínű, hogy Lajos idealismusának méltánylása működött közre, mikor szabadjára hagyta. Hanem kétséget alig szenved, hogy azért tette ezt, mert sem ő, sem ura nem tartottak a politikai nullától, az ártalmatlan álmodozótól, a ki levette önfejéről a koronát s kárpótlást azzal keresett magának, hogy baráti társaságban, négy fal között, gráci palotájában Shakespeare erőszakos királyainak szerepeit declamálgatta.

Vajon hogyan illettek Coriolán, Lear és III. Richard fölséges átkozódásai az ő vértelen ajakára? Vajon elképzelhette-e ő benne valaki azokat a gygási, véreskezű hősöket? S nem inkább juthatott-e a gráci előadások híre hallatára a gúnyos imperatornak a *Sz.-ivánéji Álom* mumusa, a derék asztalos oroszlánja eszébe, a mint a stájer főváros főúri hölgyeit megnyugtatja, hogy szívecskéjük a félelem miatt hangosabban ne dobogjon: then known, that I one Snug the joiner am; . . . for if I should as lion come in strife into this place, 'twere pity on my life! . . .

A beteges képzelődés bontá meg józan gondolkodása egyensúlyát Lajosnak, mikor fia javára leköszönt s óvást jelente be Napoleon erőszakossága ellen Európa fejedelmeinél.

Ez a beteges képzelődés nyilatkozott meg akkor, mikor Ausztriába való szökését azzal indokolta, hogy e föld ura az ő családjával rokonságban áll, elfeledvén, hogy azt a rokonságot épen Napoleon kötötte meg, a kit nem azért fogadott vejéül Európának őseire legbüszkébb uralkodója, mert örült volna, hogy Bonaparte Károly corsicai patricius úr Lajos nevű fiával sógorságba fog jutni. Beteges képzelődés kísértgeti őt Grácban is, mikor ő, az egyszerű korsikai ügyvéd fia, egyik testvéréhez írott soraiban sóhajtozik, hogy családjá tagjai «elagnak a szomorú és nyomasztó dicsőség terhe alatt». Ez panasztatja vele, hogy trónjáról letaszíták, s hogy csak azóta látja, mennyivel több hamisság van a világon, mint hitte. És ennek a beteges képzelődésnek a számlájára írhatjuk azt is, a mit róla az iránta jóindulatú János főherczeg többszöri társalgás és panaszainak meghallgatása után naplójába bejegyzett, hogy tudniillik «nehéz ezt az embert megérteni nincs tisztában magával sem elveivel, sem nézeteivel úgy látszik azonban, hogy szerencsétlenség törte meg és így részvétet érdemel».

Ebből a részvétből s a vele járó jóakaratból bőven kijutott a derültebb lelki életre érdemes embernek.

Már a teplitzi fürdőben, szökése első állomásán, barátságosan fogadta őt a császár itt időző neje, Mária Ludovika, s mikor később Stájerországban az ott neje társaságában utazó Ferencz császárhoz tisztelegni ment: a szíves, sőt gyöngéd fogadtatás valóságos balzsamként hatott a szenvedő ember szívére. Megnyerő modora, kedves társalgása, becsületes benesejének szép tulajdonai a vele érintkezőket lebilincseltek. A császárné azt írja férjének róla, hogy «nagyon hasonlít Napoleonhoz s külseje — béna keze s sánta lába ellenére is — vonzó, magaviselete megnyerő, beszédmodora tetszetős». Aztán megismerkedik a teplitzi fürdőben a költők királyával, Goethével, hamar barátságot köt vele, fölkeresi lakásán s magához hívja, együtt étkeznek, együtt sétálnak és együtt kocsikáznak és nincs semmi okunk föltenni, hogy a hiú költőt itt kielégített hiúsága vezette volna, mikor azt írta Lajosról, hogy «minél közelebből ismeri meg az ember, annál inkább nyer az ember szemében». Mert a toll egy sokkal jelentéktlenebb katonája, a kit a sors Grácban hozott közelebbi viszonyba Lajossal, Gräffer, a bécsi kulturtörténétíró, ugyanígy nyilatkozik róla:

«Egyike volt Bonaparte Lajos — mondja Gräffer — azoknak, a kiket lehetetlen meg nem szeretnünk, ha közelebből kiismerjük őket. Tele érzéssel, igazságszerető, becsületes, igazmondó, szelid, igénytelen és nemeslelkű».

Teplitzből Grácba költözött Lajos még 1810 őszén és berendezte szerény háztartását. Költségei fedezésére — miután hollandi szép vagyonát büszkeségből nejére ruházta — az az évjáradékféle szolgált, melyet egy bécsi bankháznál elzálogosított ékszerei és gyémántjai után havi 2000 frtos összegekben húzott. A hatóságokra oly békés benyomást tön s háza eleintén annyira zajtalan volt, hogy a gráci rendőrfőnök, Carneri, a bécsi rendőrminiszteriumhoz írt jelentéseiben «bát-ran merte állítani», hogy Lajos nem abból a fából van faragva, mint bátyja, hogy «csakugyan nem valami napoleoni hős, s ha életmódján nem változtat, bizony nem sok jelenteni való lesz róla».

Később azonban érintkezni kezdte a gráci előkelő társadalommal, mely őt otthonában, a szép Rózsavölgyhöz közel fekvő, gyönyörű kilátással bíró házban, — melyet Sauer gróftól vön meg — gyakran fölkeresé. Különösen kedvelték őt a főrangú társaság asszonyai, kiket előzékenysége, kellemes társalgása elbájolt. Lanthieri, Welsperg, Herberstein, Purgstall grófnék bizalmas barátnői közé tartoztak; velők és másokkal Gráczból való távozása után is levelezésben maradt. Maga köré gyűjté azután a tudomány és irodalom képviselőit, kis palotája terméből párisi salont varázsolt. Mig délelőtt Rousseau, Lafontaine, Homér és Marc Aurél foglalkoztaták, délutánjait és estéit a franczia és angol színműirodalom remekeinek recitálása, kedves nők vidám kaczaja, művelt férfiak jókedvű megjegyzései tették derültté.

Ez utóbbiak közt nagy szerepet játszott Schneller tanár, Napoleon bámulója, a ki Lajost németül is tanítá és annyira vitte, hogy tanítványa Klopstockot olvasá, megérté, sőt ha igaz az, a mit a derék tanár egy, Pichler Karolinához (jó öreg-szüleink kontyos Kotlik Zirzabellájához) írott levelében állit, még meg is szerette s kedvencz írójává tette volna. Szívesen foglalkozott aztán Schneller közvetítése mellett a keleti, indiai költészet virágaival, melyekre a Schlegel testvérek ekkoriban terelték a közfigyelmet és Schneller volt az, a ki számára az angol és franczia drámai művek bemutatása céljából azt a

kis műkedvelő-társaságot szervezé, melyben a szerepeket declamálva olvasták föl a kör tagjai.

A litteratorok közt benne is kifejlődött az írói véna, mely különben családjában, mint tudjuk nem volt ritkaság. Már 1813-ban megjelent tőle egy kötetnyi óda; sőt már elébb megpróbálkozott egy regénynyel is, melynek érdekes históriája van.

A regényt, melynek czíme *Marie ou les peines de l'amour*, tulajdonkép testvérei számára írta, de gráczi köre előtt is fölolvastán, annyi biztatást és dicséretet kapott érette, hogy kiadására szánta el magát. Hamar akadt kiadó Ferstl gráczi könyvtáros személyében, a ki ezer frtot *) ajánlott a mű tulajdonjogaért. Ki volt ugyan kötve, hogy a szerzőt nem szabad megnevezni, de Ferstl jó üzletet óhajtván csinálni, nemcsak kihirdeté, hogy ki az ő kiadványának írója, hanem a szerző-dés ellenére még a címlapon is rányomja vala Lajos nevét, ha ennek kértére báró Hager, a bécsi censurái hatóság elnöke, tiltó parancscsal közbe nem lép.

Azt állítják és nem is valószínűtlen, hogy Lajos a regény idealis főhősnőjében ifjúkori első szerelme emlékét öröktíté meg. Mint még egészen fiatal tiszt beleszeretett egyik húgának nevelőintézetbeli barátnéjába, egy előkelő francia emigrans visszamaradt leányába, a kit nejjé is tett volna, ha meg nem akadályozza ebben őt bátyja, a ki épen akkor consul volt és nem tartá ildomosnak, hogy sógornője emigrans családból való legyen. Lajosunknak ifjúkori ideálja hát a regény Marieja, a kit egy francia tiszt szeret, s a ki ezt ártatlan szívével viszontszereti. A sors azonban elválasztja a két szerelmet. A jakobinusok rémuralma, a háború, a tiszt megsebesülése és osztrák földre, Galicziába való internáltatása áthághatatlan akadályok. A nő erényeit kéjvágyó jakobinusok akarják meg ejteni s hogy meneküljön előlük, kénytelen kezét oly befolyásos egyénnek nyújtani, a ki e tiszta kézre nem méltó. A sebeiből fölgögyult tiszt, a ki mindenről értesül, kétségbeesésében egy lengyel báróné, egy szép, de könnyelmű asszony kelepcejébe esik, a ki «lengyel szokás szerint» úgy váltogatja törvényes férjeit, mint a tolettet. Végre sok megpróbáltatás után a két szerelmes összekerültét gyaníttatja velünk a szerző.

*) Ezt az összeget Lajos egy gráczi apáczakolostornak aján-dékozta.

A nem ügyetlen mesét, melynek alakjai egyoldalú ördögök és angyalok, levelekben írta meg szerzője, de tele ömte reflexiókkal, melyeket a szereplők szájába és tolla alá adott. Így tárgyalatja például egy apáttal roppant hosszasan — vallási nézeteit, a mi, egész véletlenül, szerencsés gondolat volt tőle. Mert a jámbor censor, a ki nem is gyanítá, kinek a kézírata fekszik előtte, nagyon megbotránkozott a valótlanságokon, melyeket Lajosunk a galicziai házasságkötésekről mondott el s csakis azért adá meg a nyomatáshoz az engedélyt, mert az említettük apát vallásos fejtegetései lefegyverezték szigorúságát. Kaczajra indít azonban bennünket az az egészben véve nem is helytelen műkritika, melyet a censor a regény értékéről monda. Hisz néha a vak is talál garast. «Irodalmi tekintetben — írja jó Getzer uram — a regénynek sem a leleményesség sem az irány szempontjából nincs igazi értéke. Úgy látszik, valami emigráns francia ember elméjének szörnyszülötte s gyaníthatóan vagy a kenyérszükségnek vagy az unatkozásnak köszöni napvilágra jöttét. Mind a mellett a lengyel nők közt bizonyára olvasó közönségre fog találni; másoknak azonban épen úgy unalmat fog szerezni, mint a hogy a censornak keserű unalmat okozott».

Persze nem mindig a «remekek» a kelendők; néha mintha megfordítva állott volna a dolog a régi jó világban is. A «műítész» censor csalatkozott hát, mikor a regény olvasó publicumát a lengyel hölgyek szűk körére korlátolta. Mert kapkodtak utána Grácban és másutt is, különösen, miután a csacska fáma széjjelfecsegte szerzője nevét. Hartleben, a tiszteletreméltó pesti kiadó mindjárt lefordíttatá németre s Pesté az a nem nagyon nyomasztó dicsőség, hogy az a fordítás, Gräffer tollából, itt jelent meg még ugyanazon (1813) esztendőben.

Irodalmi foglalkozásait a gráczvidéki gyönyörű természet élvezésével váltogatta az önkéntes száműzetésben élő ex-király. Csöndes szemlélődéseinek néma tanúja legtöbbször a mariagrünni erdei kápolnácska környéke s az ennek szomszédságában általa emelt és borostyánnal befuttatott lugas volt. Itt vésette be egy táblába, hogy «e nevető vidéken, a hol bánatát nem ismerték, szállongó gondolatai édes nyugalomra leltek» és itt emelkedik még most is az a kis kő-pyramis, melyen francia eredetiben és német fordításban olvas-

ható egy megható versecske: búcsúja 1813 augusztusában Grácztól.

Mert míg ő költe és álmodozék, addig a világ nagyot fordult. A csapások súlya alatt, melyek bátyját érték, visszazökkent az ő lelkében is az egyensúly. Sietett oda, a hol a Bonapartéknak egyedüli helye volt: Franciaországba. Csak-hogy már későn, kevéssel a szövetséges seregek bevonulása előtt érkezett meg Párisba, a honnan aztán mihamar örökös és önkéntelen száműzetésbe kelle mennie. Vége, mindörökre vége volt hollandi igényeinek. A bukott imperátor öcséséről Hollandia épen úgy megfélemlített, mint Európa; senkinek sem jutott eszébe a független ország trónjára azt hívni meg, a ki a függetlenség mártirja volt. Csak isten a megmondhatója, hányszor tett magának szemrehányást és hányszor adott bátyjának igazat a tépelődni szokó, reflexiókra hajló Bonaparte Lajos, mielőtt 1846-ban, beteg teste ellenére is nagy életkorban, Firenze ege alatt örökre lehúnyta szemeit.

«Mily ironia — mondja Wertheimer, — hogy épen annak az embernek, a ki Napoleonnal oly kitartással dacolt, lőn a fia hivatva III. Napoleon név alatt újra fölleveníteni a napoleoni császárságot». . . . Talán nem is annyira fia, mint inkább kakuktozás, mely az ő fészkében kelt ki — mondják a rossz nyelvek . . .

. . . . Ezek a rossz nyelvek, melyeknek annyi okuk volt Hortense neve említésére kelepelni, elhallgattak, mikor Lajos sógornéjáról, Jeromos westpháliai király feleségéről volt szó, ez asszonyról, a kit Ausztriába szintén idealismus és kötelességérzet — ha másnemű is, mint a Lajosé — vitt önkéntes száműzetésbe kénytelen menekülő férje után. Katalinnak, a württembergi királyleánynak alakja mindig vonzó fog maradni, míg az emberiség erkölcstanában a női hűség, hitvestársi szeretet és áldozatkészség fogalmai helyet foglalnak. Vonzó és kedves, rokonszenves és olyan ez az alak, a kin jól esik lelki szemeinket megpihentetni. S hogy csak ennyi, hogy ennél nem több, hogy képzeletünket meg nem ragadja, hogy a csudálat nem vegyül abba az őszinte tiszteletbe, melylyel emlékének adózunk, hogy nem főhősnő a világtörténelem egyik legnagyobb tragédiájában: annak nem ő, hanem az a körülmény az oka, hogy férje, a kire szívének és lelkének mesés kincseit két kézzel pazarolta, nem Napoleon, hanem csak — Jero-

mos volt. Csudálatos és szeszélyes játéka a végzetnek, hogy a három Bonaparte: Napoleon, Lajos és Jeromos között épen ez utóbbinak jut olyan nő feleségül, mint württembergi Katalin. A szellemóriás, a bűvös varázsló, kinek démoni ereje milliókat ígezett meg, hidegen hagyta azt, a ki hozzá legközelebb állott: nejét, egyetlen fia édes anyját. A nagy hypnotizáló, kinek lélekbe látó tekintete előtt mindenki összerendezett, nem tudott mediumra lelni saját feleségében. Nem volt képes egy darabocskát sem magával vinni neje lelkéből az óceán távoli szigetjére s nem volt képes géniusza lángkévéjéből egyetlen szál delejsugárral sem szíven találni a visszamaradtat. S a mit a nagyság meg nem tudott Napoleonnál művelni, azt a becsületesség, a jóság, a kötelességérzet, a mélyen érző szív és melegséget lehelő lélek összes lebilincselő tulajdonságai Lajosban szintén hiába kísérték meg. Csak Jeromosnak, a ledér, kicsapongó, örökvíg, üres szívű, mélyebb erkölcsi értékkel nem bíró embernek sikerült magához lánczolni egy minden tekintetben, lelki és testi kellemeiben egyaránt kíváncsú asszonyt, egy kitűnő nőt, a kiről még maga Napoleon, a nők megvetője is, magasztaló hangon emlékezett meg. A jelenség szinte talányszerű. Sokan megkísérték úgy magyarázni, hogy egy részt érzéki szerelem láncza kötötte volna Jeromoshoz Katalint, másrészt a művelt és okos, de lendületes szellemmel nem bíró nő szellemileg is varázsa alatt állott férjének, a kitől a Bonaparték éles elméjét nem lehet megtagadni s a ki bizonyára számottevő szerepet játszik vala a történelemben, ha gygási bátyja önállóságot adott volna neki, miután oly magasra emelte hatalmas vállain. De Katalin épen nem volt érzéki nő s szellemre nézve is fölvehette a harcztot férjével.

Bizonynyal inkább igazuk lesz hát azoknak, a kik, mint Wertheimer is, azt állítják, hogy Jeromos a maga szeretetreméltóságával, gyöngéd figyelmével, kifogástalan udvariasságával, okos és ügyes hizelgésével kapcsolta magához s vakítá úgy el nejét, hogy vele minden hibáját elfeledteté; ha nem volt ez uralomban része a Bonaparte fajzat azon titkos démoni erejének is, mely Jeromosnál a maga teljességében csak ezzel az egy nővel szemben nyilatkozott meg.

Bármint álljon a dolog, az az egy bizonyos, hogy württembergi Katalin, a kit atyja politikai okokból adott nőül

Napoleon öcséséhez, a jó és hű, emelkedett lelkű feleségnek minden időkre mintaképe marad.

Mikor a lipcei nagy népcsata után Jeromosnak menekülnie kellett, Württemberg királya magához hívta leányát, de férje nélkül, vissza az apai házba, a hol fény és pompa, kényelem és jólét övezte volna körül a pompaszerető szép fiatal asszonyt. Katalin sértődve utasítá vissza az ajánlatot, s követte férjét a szomorú, bizonytalan száműzetésbe. Az ifjú pár eleintén Gráciban telepedett meg; de épen ellenkezően Lajossal, a kalandvágyó Jeromosnak a csóndes stájer főváros sehogysen tudott megtetszeni s könnyelműségre valló furfanggal, persze mindig védve és földve odaadó neje, őriző angyala karjaitól, erőszakolta ki neje nagybátyjától, Ferencz császártól, hogy Triesztbe költözhessék, a hol térítvényt kelle magáról kiállítani, hogy onnan az osztrák kormány engedelme nélkül távozni nem fog.

Triesztben érte a házaspárt az elbai szökés híre, teljesen váratlanul; mert most már biztosan tudjuk, hogy Jeromosnak Napoleon e vállalatában semmi része nem volt. Minden magassabb erkölcsi érték nélkül szűkölködven, e fontos eseménnyel szemben is csak saját személye és vagyona biztonságát mérlegelte. Úgy okoskodék, hogy ha jól sikerül bátyjának vakmerő terve, akkor az ő buzája úgyis megéri; ha pedig nem sikerül: akkor neki az európai hatalmaktól loyalis magatartásaért jutalma nem maradhat el. — Egészen méltó okoskodás azon férfiú jelleméhez, a ki Gráciban, pár hóval azelőtt ugyancsak szidta Napoleont, a miért nem tudott idejében békét kötni s ezzel a trónt — persze első sorban öccse urát — megmenteni. Történt azonban, hogy a bécsi kormány túlvátosságból s a nyugtalan Jeromosról minden rosszat föltéve, Triesztból beljebb akarta internálni az elbai szökés után a westpháli királypárt. Akár ez nem tetszett Jeromosnak, akár a bátyja iránti kötelességnek szikrája gyulladt ki efféle tüztől különben nagyon is mentes lelkében: elhatározták, hogy Franciaországba fognak szökni, a mi a nő önfeláldozása és ügyessége mellett a férjnek sikerült is. E szökés históriáját, az üldözést a tengeren, a kis csatát a tengerparton az osztrák őrzérekkel — egész kis regényt, — oly érdekesen írja le könyvünk, hogy szinte sajnálnunk kell, mért nem terjeszkedhetünk ki a részletekre.

A visszamaradt Katalint Grácza viteté a bécsi rendőrfőnök. Innen írta a bizonytalan jövő elé siető férjhez a szerető, a mindenre, a legrosszabbra kész feleség azt a szép búcsúlevelet, mely így végződik: «Csak szeress: ez az egyetlen dolog, a mit kívánok; hisz ez az egyetlen kincsem, a mi még számomra megmaradt. Te vagy csak az egyedüli, a ki és a mi az enyém még a világon: hát én érettem óvd életedet!» Mert bizony szomorú napok virradtak most a hű asszonyra. Atyja, a württembergi király, visszakövetelé leányát s a szó teljes értelmében brutális erőt alkalmazott ellene, a ki irtózék oda térni vissza, a hol férjétől minden áron el akarták szakítani. A württembergi tábornok, kit atyja érette Grácza küldött, kijelenté neki, hogy ha a kiszabott rövid gondolkozási idő leteltével is vonakodnék, ágyából fogja a ráváró társzekerre katonái által föltétetni a férje sorsa miatti remegéstől beteg fiatal asszonyt. Az erőszak győzött s Katalin hazatért szülőföldjére, de megirta előbb atyjának, hogy «nincs az a hatalom, mely férjemtől elválaszson; férjem vagy a halál: ez életem jelszava!»

Jól mondja Wertheimer, hogy a württembergi király viselkedése mélyen alatta áll leánya erkölcsi nagyságának. Politikai okokból kényszeríté leányát, hogy a dicsősége tetőpontján álló imperator sógorasszonyává legyen s így mintegy szüzi teste árán vásárolja meg atyja számára Franciaország urának pártfogását s mikor a végzet a hidegen odadobott nőt meghozott áldozatáért megjutalmazza, mert mély és kiirthatatlan szerelmet lehel belé a rá erőszakolt férj iránt: akkor ugyanazon apa erőszakosan akarja elválasztani gyermekét a férjétől csak azért, mert a gygási, de bukott császári sógor öcsce iránti kiméetlenség — ha lánya szíve meg is szakad belé — talán tetszeni fogna a világrész újra fölülkerekedett régi hatalmasainak. A durva lelkű apa elég kegyetlen volt például a waterlooi ütközet hírére a göggingeni kastélyban internált leányának személyesen mondani el s talán még élvezett is embertelen szíve, mikor Katalint a kínos kétség gyöttré, vajon a Bourbonok Enghien herczegért nem épen Jermos fején vesznek-e boszút?

Szerencsére a köpenyforgató Fouché, a kinek épen ekkor érdekében állott azt bizonyítani be — természetesen hiába — a Napoleonisták előtt, hogy ő nem áruló, menekülni segíté

Jeromost, a ki ipához futott, de ennél, mint államfogoly, oly kiméretlen szigorban s bánásmódban részesült, hogy visszakivánczozott Sedlnitzky és Metternich kezei alá. Metternich — a ki sokban fehérebb a hírenél — becsületére legyen mondva, minden fölösleges zaklatástól igyekvék megvédelmezni a rája bizott Napoleonidákat, bár a szükséges és szigorú, nagyrészt látatlan fölügyeletet nem hanyagoltatá is el. Úgy okoskodott, hogy — mint Ferencz császárhoz intézett jelentésében maga mondja — «előnyösb, ha a Bonapartisták nagy része Ausztriában él, szigorú, következetes és minden terveikre vigyázó ellenőrzés alatt, mint ha a világon szerteszórva fecskendezik ki mérgüket».

Így jutott a westpháli király Montfort hercege név alatt, melyet ipa tukmált rá, megint Ausztriába, hiuságában végig sértve a királyi, a fölség czím elvesztésén, az egyszerű «hercezség» hivatalos megszólításon, meg azon, hogy nejének «királyi fönség» czime nagyobb rangról szólt, mint az övé. Mert hát ilyen volt Jeromos, hasonlítván azon lakájtermészetű százezreihez az emberiségnek, a kiknek egy kis társadalmi állás vagy kisebb-nagyobb összeg pénz göze a fejükbe száll. A házaspár hosszas kísérletezés után, mert Katalint atyja erőszakkal sem volt képes visszatartani, — előbb a Schönbrunn melletti Erla-kastélyt vette meg egy gróf Starhemberg-től; de mivel a birtok közel volt a Schönbrunnban lakó kis Napoleonhoz, aztán meg belül esett azon a négy mértföldes sugarú körön, melynek Bécs volt központja, s a melyen belül a hatalmak megegyezése szerint egy Napoleonidának sem volt szabad tartózkodnia: hát el kellett adni. Helyette a Vöslau melletti Schönau-kastélyt vették meg; egy pompás, pazar berendezésű úri lakot, melynek a többek közt az a nevezetessége, hogy az egész monarchiában a legelső épület volt gázvilágítással, már akkor is, mikor Jeromos megvevé. A könnyelmű, vig ember ott épen úgy, mint egykor Kasselen és Ludwigsruhében az egyik fényes ünnepélyt a másik után rendezé. Királyi pompa és királyi etiquette uralkodott mindig és minden alkalommal, míg két év múlva, 1817-ben, a pénzszükség az empire izlésében készült, vékony aranyozású fehér ajtókon be nem kopogtatott.

A királyi jólétben fölnevelkedett királyleány előtt megdöböntő alakjában kezdett mutatkozni az élet. Az ő vállaira

nehézült a kéregetés szomorú mestersége, mert könnyelmű férje őt tolta pajzs gyanánt maga elé. Katalin iszonyú lelki harcztot vívott magával; föllázadt lelke büszkesége a kunyorálás ellen. De más választása nem volt: vagy visszamenni apjához férje nélkül és élni királyi pompában, kényelemben, vagy férje mellett maradni, s kunyorálni. Szerelme győzött. Az áldozatot meghozta s pedig nem egyszer. Előbb csak azon könyörgött a hatalmakhoz, hogy a fontainebleau-i szerződés pontjai szerint fizesse ki Franciaország a Napoleon testvérei számára kikötött összegnek Jeromosra eső részét. Mikor ez épen nem nemes, de nem is egészen alaptalan kérést az aacheni congressus azon okból megtagadta, mert épen akkor sült ki, hogy Napoleont Szt.-Ilonáról roppant összegek kockázatása mellett Bonaparte József meg akarta szöktetni:*) Katalin a házassági szerződésében kikötött 120,000 forintnyi évjáradékért kunyorált a francia kormánynál, persze — a 100 nap után! — hiába. Mikor ez sem használt, Ferencz császártól kért pénzsegélyt, a ki ha egyébert nem, már csak azért is meg kelle, hogy tagadja tőle, mert a maga financiai is igen rosszul állottak. Württembergből olyan föltételek alatt ígértek neki évjáradékot, melyeket nem lehetett elfogadnia, míg betevő falatja — gyémántjai, ékszerei vannak. Végre Sándor csárhoz fordult, a kinek kedvencz unokahuga volt, s a ki őt évi 25,000 rubellel csakugyan megsegíté. Persze ez a papiros rubel-pénz alig felelt meg 18.000 frtnak s a pompás Schönaute el kelle adni s ismét Triesztben elégedni meg egy bár gyönyörű, de szerényebb rezidenciával, melyet Madame Læticia segített megvásárolniok. A legkülönfélébb és legkalandosabb tervek forrtak itt Jeromos agyában, hogy pénzt teremtsen elő. Nem élt már testvére, Elise, a ki őt annyiszor kisegíté; sőt attól tarthatott a pénzszerő ember, hogy öreg édes anyja nagy vagyonából őt, a Rómától távol élő, könnyű lesz a rokonoknak kirekeszteni s a végrendeletből kifejejtetni; Rómába pedig, a hova anyja hívta őt is, nejét is, neki nem szabad volt, neje pedig ő nélküle nem akart menni.

Ilyen nagyon is prózai körülmények közt, csaknem azt mondhatni, megváltás volt rájuk Napoleon halála; mert a veronai congressus 1822-ben megengedé nekik elhagyni Trieszt-

*) L. erről a *Budapesti Szemle* CXLI. sz. 378. lapját.

tet, (a hol 1822-ben «Plon-Plon» herceg, két évvel előbb pedig Mathild hercegnő, a második császárság e szellemes alakja született) és Rómába költözni át, a hol az öreg anyasászárnő tárt karokkal és tele erszénnyel várta őket. Ez menté meg a különben már megtört Katalint attól, hogy egykori nemes büszkesége utolsó forgácsait is fölégesse a hitvesi hűség oltárán s elfogadja a württembergi részről neki azon sértő föltételek alatt följánlott apanaget, hogy nemcsak utólag veti alá számadásait a fölülvizsgálatnak, hanem szerény budgetje minden egyes tételét előre megállapíttatja s ellenőrizteti.

Az önkéntes száműzetésében férje oldalán mindvégig hűséggel kitartó derék asszony 1835-ben halt meg s halála előtt is utolsó pillanataiban végtelen gyöngédséggel biztosította rája méltatlan férjét szeretetéről. Jeromos maga, mint tudjuk, III. Napoleon alatt visszakerült Franciaországba, hol egy millió franknyi apanageát demokritusi philosophiával élvezgetvén, 76 esztendőskorában 1860-ban tette át állandó lakását, mulatozásai folytatása céljából, az elysiumi mezőkre, — persze nem a párisiakra.

Jeromos hát anyja életszivósságát örökölte, nem az apja fajaét. Annál rövidebbre szabták azonban a párkák Napoleon leánytestvérei legöregebbikének, Toscana nagyhercegnőjének, a Mediciek utódjának, Elisenek életfonalát, melynek a hat utolsó évre eső vége (1814—1820) osztrák földön önkéntelen számkivetésben szakadt el. Mintha csak élte rövidségében is hasonlítani akart volna nagy bátyjához, a kihez szellemi és testi tulajdonságaiban, lelke és arca vonásaiban oly közel állott.

Elise valóban megérdemelte az «összehasonlíthatatlan» melléknevet, melylyel őt halála után egy udvari főtisztje, a hű Planat ruházta föl. Mert csakugyan rendkívüli jelenség, külön «species» volt. Minden ízében férfi, egész valójában uralkodó: szoknyás Napoleon. A Bonaparték minden bűne és minden erénye megvolt benne. Heves, erőszakos, indulatos természetű, a kiben, mint mondták, maga az ördög lakozik. Élénk, szikrázó szellemű, éles eszű, gyors fölfogású és helyes ítéletű. Szemeinek átható tekintetével keresztüljárta lelkét és gondolatait annak, a kivel beszélt s rútsága ellenére, mely erős férfias vonásokból megalkotott arczáról leritt, megigézte velük azt a férfit, a kit zabolátlan asszonyi érzékei megkíván-

tak. Húsz éves korában, mint szegény leány, nőül ment egy jelentéktelen fiatal olasz-francia tiszthez, Baciochi Pasqualéhoz, a ki mindvégig nem is maradt egyéb, mint a kiváló nő kicsiny férje, s a kitől minden feszély nélkül folytatá nagyszámú szerelmi viszonyait az ebben is kiváló asszony.

Érdekes Elise magaviselete Napoleonnal szemben. Mert a testvérek és rokonok közül senki úgy föl nem fogta és meg nem értette Napoleon czélzatait, mint ő, a ki imádatlaltal vegyes tiszteletet érte bátyja iránt. Hitvallása volt, hogy az egész rokonság egy nagy politikai család, melynek feje a császár, a ki azt teszi családjá tagjaival, a mit akar. Ő volt az egyedüli, a ki nem csak érezte, hanem mindig szemei előtt is viselte, hogy mindent bátyjoknak köszönhetnek s a ki ezért rosszalá Lajos és határozottan elítélte Lucian ellenzékeskedését. Ha azonban Napoleon néha nagyon is mértéken felül mutatta mivoltát vele szemben: ő benne, a szoknyás Napoleonban is fölförrott a Bonaparte-vér s oly energicus hangon, oly erélyes méltósággal tudott nem-tetszésének kifejezést adni, hogy az imperator a legtöbbször engedett s megbecsülte huga büszkeségét.

Aztán megvolt benne bátyjának sokoldalú képessége, nagy tevékenysége, pihenni nem tudó tettereje, természetesen a neme és helyzete szabta korlátok között. Megvolt benne valami ösztöne, ha szabad magamat így kifejeznem, a nagyságnak. A hol élt, a hol működött, mindenütt maga után hagyta keze nyomait. Ha párisi szalonjában, a hol maga köré gyűjté az irodalom és tudomány kitünőségeit, eszébe jutott ötletektől szikrázó társalgásával varázsolni el a férfiakat, a kikre épen hálóját kivetette, ez épen úgy sikerült neki, mint a hogy megdöbbsenteni, fölrázni és lelkesíteni képes volt vendégeit hatalmas színészi tehetségével, mikor kértükre egy-egy tragédia hősnőjének szerepét eljátszá vagy elszavalta. És a hetaerából, a művésznőből, oly fejedelemlő lőn a trónon, mikor 1805-ben bátyja Lucca herczegnőjévé tette, mintha rajta született és nevelkedett volna föl. Más időkben, de nem is: csak nagy ország élén egy újabb II. Katalin lesz vala a jelentékeny asszony, a kit Talleyrand találón nevezett el Lucca Semiramisának. Kicsiny fejedelemségében a tudományok, a művészetek, az irodalom ügyét épen oly buzgalommal karolta föl, mint az iskolák, a népnevelés és az igazságszolgáltatás

javítását. Gondja a kereskedelem, az ipar, a földmivelés emelése, utak és csatornák építésére s a város szépítésére egyaránt kiterjedt. S ha Toscanában, melynek nagyhercegnőjévé 1809-ben tette meg bátyja, kevesebb eredménnyel járt is kormányzata, mint Luccában, annak nem ő az oka, hanem Napoleon, a ki e tartományt Franciaországnak mintegy gyanata gyanánt nézvén, csak pénzt és újonczokat húzott belőle.

Nagyhercegségéből e rendkívüli asszonynak 1814 tavaszán kelle menekülnie. Némi habózás után, Compignano grófné álnév alatt Bécs felé vette útját, hogy toscanai magánvagyonának ügyét rendbe hozza; de az osztrák kormány parancsára Gráczban meg kellett állapodnia. Majd visszatért Bolognába férjéhez, a ki e környéken nagyobb földbirtokot vásárolt. Itt érte őt Napoleon elbai futása, a minek eredménye — rá nézve — az lön, hogy az erélyes, okos nő netáni terveitől tartó osztrák kormány a hatalmak megbizásából Brünnbe, a morva fővárosba internáltatá, a hol élete csakugyan nem volt örömben gazdag. Nem csupán a város, nemcsak annak égalja, hanem népe és társadalma sem tetszett neki s méltán. Mert a korlátolt eszű és fanatikus provinciális lakosság, mint a belpoklost kerülte a gyűlölt Napoleon testvérét. Megtörtént vele, hogy egy jótékony hangversenyre jegyeket vásároltatván, füleibe hozták a hírt, hogy a teremben egy hölgy sem akar melléje ülni. Nem ment hát el, de boszúból nagyobb pénzüsszeget küldött a jótékony célra. — Zárkózott élete csak növelé szenvedélyességét. Ideges haragja ha kitört, ájulásba ejté. Brünni komor palotájában sem két olasz udvari tisztjével való kaczer és háborítlan viszonya nem tudta fölvidítani, sem férje társasága, a kinek alatt járó gondolkodásmódja a nagyhercegi trón elvesztéseért a nagyot-evésben és gyakor-ivásban keresett kárpótlást.

A túlszigorú és kicsinyeskedő rendőrminiszterrel, Sedlniczkyvel szemben, a ki örökösen összeesküvést gyanított a Napoleonidáknál, Metternich volt Elise pártfogója. A cancellár kieszközölte Ferencz császárnál, hogy a trónvesztett család a nő egészségének és délolasz vérmérsékletének megfelelőbb Triesztbe költözhessék, a hol aránylag csakugyan mindvégig jól is érzé magát Elise. Metternichnek köszönheté Luccával való pörös ügyének kedvező eldöltét is, a minek következményekép vagyoni viszonyai tetemesen jobbra fordultak,

főként midőn sikerült Lucca új úrnőjével, Mária Lujzával ottani magánbirtoka miatt is másfél millió forintnyi kárpótásban kiegyeznie.

Triestben leginkább Jeromos és a később ide telepedett Fouché volt társasága s oly okosan viselte magát, hogy a triesti rendőrség kicsinyes zaklatásait maga Metternich tiltotta el, egyben megnyugtatóván az e zaklatások miatt Rómába kívánczók asszonyt. Aquiléja mellett szép uradalmat is vásárolt magának Eliseünk s a tudományos mozgalmak iránt táplált régi rokonszenvét nagyszerű régészeti ásatásaival bizonyította be e kedvező talajon. Ez volt utolsó esztendejében szenvedélye a nagy műveltségű nőnek, kit élete delén, negyvenhárom éves korában szakított ki a halál övéi köréből. Lelkét öcsese, Jeromos karjai közt lehelte ki, őszinte szomorúságára Trieszt szegényeinek is, kik benne nagy jótevőjüket vesztek el.

..... Trieszt volt első és aztán később utolsó állomása Ausztriában Nápoly száműzött királynéjának, Bonaparte Karolinnak is, a ki a leghosszabb ideig, tizenöt esztendeig, élt osztrák földön.

Ha Muratné, Napoleon e legifjabb húga, nem mondható is oly rendkívüli nőnek, mint nénje Elise, az kétséget nem szenved, hogy az új kor kiválóbb nőalakjai sorában elől áll. Teli marokkal szórta rá az öserejű anyatermészet mindazt, a mi egy nőt fölékesíthet. Arcza ugyan nem érte el a klasszikus szépség azon fokát, melyre nénjénél Paulinánál, Borghese hercegnénél bizonyos csodálattal tekintet föl az egykorú világ: de szép volt, igen szép. Középnagyságú természetének formatókélye, arányos, ruganyos testidomai a görög szobrászat perikleszi idejére emlékeztették az embert; arczának finom és kedves vonásai barátságos mosolylyal hazudtolák meg a klasszikus szobor hidegségét; nagy fekete, bársony lágyságú szemei égettek, ha perzselni akart velük, de jótékonyan tudták fölmelegíteni a szíveket s bizonyos megnyugtató érzést, az otthoniasság érzetét keltették környezetében. Szépsége és bájai, nem pedig Bonaparte-rokonsága bűvölék el a legszebb férfiak egyikét, Murat lovasgenerálist, mikor 1800-ban a tizennyolcz éves leányt nejévé tette; szépségének és kellemének voltak rabjai Metternich, Junot és mások, a kik szerencsések voltak a nagyon is «szabadelvű» hölgy kegyeivel dicsekedhetni és lábainál epekedtek. De szelleme és lelke tulajdonságainak

köszönheté, hogy férjét a vakmerő Murat-t mindamellett mindig lebilincselni, sőt kormányozni tudta, s hogy ő volt utolsó gondolata is a calabriai parton föbe lőtt nápolyi trónkeresőnek, a ki míg daczosan nézett farkasszemet a fejére irányult tizenkét löfegyver torkával, szívéhez Karolina medaillonképét szorítá.

E nő, kinek éles esze, határozottsága azt mondatá Napoleonnal, hogy kormányra termett, a kinek szép fejéről azt monda Talleyrand hogy benne Cromwell agya lakozik, valamennyi testvére közül a legnagyobb mértékben birta nagy bátyja egy jellemvonását, a féktelen becs- és a hatalomvágyat s mégis e rettenetes szenvedélylyel alig hihető mértékben tudta párosítani a lemondás fönséges erényét.

A hatalom olthatatlan szomja, megtartásának s így ő nála az önfentartásnak ösztöne birta őt bátyja ügyének elhagyására 1814 tavaszán; s mégis mikor nem csak trónját, hanem férjét s vele a jövő minden reményét elveszté s Lipona grófné álnév alatt Ausztriába — előbb Triesztbe, majd a magyar határ melletti Hainburgba — bellebbeztetett: mintaszerű magatartásával példát adott testvéreinek és a világnak, hogyan kell a balsorsot elviselni. Az ő lelke szenvedett, Napoleonét kivéve, az összes Bonaparték közt a bukás miatt a legkinosabban, s mégis mikor kisírta magát: fölegyenesegett, megmutatta, mit jelent az: lemondani tudni. Erzé, hogy a száműzötteknek nincs joga «fölséges pose»-ok mutogatására; hogy ezek a bukott nagysághoz nem illenek; korholta hiú öcsését, Jeromost, kinek fájt, hogy nem ösmeri el az osztrák kormány souverainnak. Hálásan emlékezett meg az osztrák földről, mely neki menedéket adott a rettenetes csapások után; noha bizonyára neki lehetett volna a legtöbb panasz, nem Ferencz császárra és Metternichre, a kik okos magaviseletét elismerék, hanem a nápolyi udvarra, mely tőle, különösen elhalt férje hiveinek forradalma után, mint az égő tüztől félt s diplomáciai úton örökösen üldöze.

A francia és nápolyi udvarok követelésére volt kénytelen a Bécshez közel eső Hainburgból Frohsdorfba, a trónkövetelő V. Henrik, a «roy», későbbi birtokára tenni át lakhelyét. Nápoly királya üldözte őt ki Velenczéből, midőn Metternich közbenjárására nagy betegsége után e város enyhé ege alá mehetett. A nápolyi udvar hiusítá meg római látoga-

tasát beteg anyjához, melybe Ferencz császár és Metternich, mintegy Karolina okos magaviselete jutalmául, az 1815-diki megállapodások ellenére is beleegyeztek s mikor Bolognából a nápolyi udvar visszatérésre kényszeríté és a bolygó asszony Triesztben állapodott meg, a gyáva és remegő IV. Ferdinánd innen is vissza akarta hivatni Frohsdorfba. Ez azonban már több volt az elégnél Ferencz császár és kancellárja szemében, a kik a diplomatiái erőszak e neme ellen határozottan tiltakoztak és az ex-királynő letelepedését Triestben megengedék.

Itt 1825-ben vagyoni viszonyai is jobbra fordultak Karolinának. Nénje, a gyermektelenül elhalt szép Paula, csinos vagyont hagyott rá, melyhez a frohsdorfi birtokának eladásából befolyt összeg is hozzájárult s így gond nélkül, kényelemben élhetett, míg addig a pénzszükség nem egyszer öltögette rá is szarvait. Világos és kétségtelen magánjogi követeléseit Nápoly és Franciaország ellen, noha Ferencz császár és Metternich becsületesen támogatták, nem tudta érvényesíteni, főleg azért, mert fia Achilles 1822-ben a maga meggondolatlan kalandjával, — midőn térítvénye ellenére Amerikából a spanyol és portugál fölkelőkhöz sietett — jó kibuvó okot nyújtott a nevezett kormányok kezébe Karolina jogos követeléseinek megtagadására.

Képzeltetni, mily örömmel üdvözlé Karolin a juliusi forradalmat, mely a Bourbonokat megbuktatá. Könnyebben lehetett most már neki is föllélekzenie. Lajos Fülöp kormánya Metternich javaslatára beleegyezett, hogy — kívánsága szerint — Toscanába tehesse át lakását. A nápolyi király tiltakozását sem Bécsben, sem Párisban nem vevék figyelembe s 1832-ben csakugyan Firenzébe költözött e sokat hányatott asszony, a kinek szépségét — a fölötté elvonúlt lelki viharok ellenére is] — negyvenhárom éves korában még magasztalva említé az őt Triesztben meglátogató Madame Récamier. Néhány év múlva megkapta azt az elégtételt, hogy a francia kormány 100,000 franknyi évdíjat rendelt neki, mint Napoleon testvérének s 1839-ben, ötvenhét éves korában bekövetkezett haláláig tisztelt és bámult központja maradt Dante városa és Toscana előkelő társadalmának.

— — —
Ide Toscanába, Európa virágos kertjébe kívánczozott

a nagy cæsar hű embere, Maret, bassanói herczeg, a 100 nap értelmi szerzője is, mikor Napoleon bukása után vándorbot-hoz kelle nyúlnia.

Nem habozom kijelenteni, hogy a legjobb tollrajzok közé tartozik az, a melyet Wertheimer papírra vetett erről a rokonszenves emberről, a kinek hűsége és csöndes, kitartó, nem a csaták mámorától koránért, hanem a munka folyamán megcsontosodott odaadása Napoleon iránt, a tiszteletet akaratlanul is fölkelti bennünk.

A dijoni orvosnak ügyvéd fia, kit a sors szeszélye s Napoleon halála Bassano herczegévé emelt, a színészi pose-ok, a csengő frázisok, a szilaj szenvedélyek, a vakmerő brutalitások, a nagy tettek s a genialis tehetségek azon korában, melyet az ancien régime és az első császárság bukása közti emberöltő foglal magában, az egykorú nemzedéken két erényben tett túl. Az egyik reális tárgyilagossága, a másik hűsége volt. Ez az utóbbi tulajdonság minden időkben a gyémánt tisztaságával vonz; az az előbbi pedig, főként a kiváló egyéniségek, az individualismus azon korában, nagyon ritka volt. Ritka, különösen oly mértékben, mint Maretnál, a ki a Constituante-ról kiadott bulletinjeiben, e nagybecsű forrásokban, az éles megfigyeléssel párosult pártatlanságot mondhatni mechanicus tökéletességre vitte. A forradalom e kitűnő journalistája, ki a forradalom előtt a régi monarchia utolsó nagy minisztere Vergennes tanítványának vallá magát a diplomatiái téren, a királyság végleges bukása után ismét a diplomatia mezején szolgált hazájának, míg egy kiküldetésben az osztrákok el nem fogták és Kufsteinba nem hurczolák. Itt tölté el azt az időt, mely alatt otthon a rémuralom garázdálkodott és midőn 1795-ben börtönajtai megnyílván előtte, Franciaországba mint a szabadság mártirja visszatérhetett, a jó szerencse úgy akarta, hogy néhány diplomatiái kiküldetés után magára vonja az első consul, Bonaparte Napoleon figyelmét, a ki őt elnöki államtitkárává — a mi mai fogalmaink szerint kabinetirodája főnökévé tette.

Ez az állás az, melyben Maret nem vakító, de annál alaposabb talentuma kiviláglott s melyben azt a nehéz emberi föladatot meg tudta oldani, melyet tudatos önmehtagadásnak neveznek. Soha egy pillanatra sem tántorodott el attól az elvétől, hogy az első consul elé terjesztett kivonatos jelen-

téseiben, melyek az államélet minden ágát felölelték, színezni nem fog. Az alanyiség teljes hiánya, az abszolút tárgyilagosság jellemezte működését, a melyről ugyan a gúnyos Talleyrand kicsinyléssel nyilatkozott, de a mely Napoleon előtt számottevőbb volt Talleyrand perfid genialitásánál, és a mely nélkül Napoleon ellenni alig tudott volna. A cäsar csakis azért volt képes az elébe kerülő rengeteg ügyek gyors áttekintésére és gyors és biztos megítélésére, mert föltétlenül megbízhatott abban, hogy a mit Maret ő eléje terjesztett, az az egyéni befolyástól teljesen ment, meztelen tényállás igazsága.

Hozzájárult Maret e tulajdonához s működésének örökértékű zománczot kölcsönzött vak hűsége nagy ura és parancsolója iránt. Ember még jobban össze nem forrott emberrel, mint Maret munkája közben Napoleonnal. Schiller Wallensteinje nem bizott annyira csillagában, mint Maret Napoleonban. Ez ereje is, büne is. — Mikor később, mint külügy-miniszter talán — talán! — irányíthatta és békésb politikára hajthatta volna benne szintén vakon bizó urát: nem tette ezt. Csak a hű, de eszes, lelkes gép maradt. Képzeljük csak el ezt a tökéletességet: az eszes, az okos gépet, a lelkes masinát! De éppen ezért tarták őt azok, a kik nem ismerék, a háborúpárt fejének. Azt hívék, hogy az ő jelentései alapján nem akarja a békét Napoleon; holott Maret csak az események hű tükrét tartá a cäsar elé, a ki a tükörből azt combinálta ki, a mit saját geniusa dictált. Csak testét a politikának szolgáltatótá Maret Napoleon kezeibe: a testbe a lelket maga a korz lehelte. Maret volt az a «második», az a «segéd», a ki nélkül az «első» a «mester» nem működhetett volna úgy, a mint működött. Ez az ő érdeme s büne. Ez teszi jelentékennyé az ő személyiségét.

Napoleon első bukása után a sors nagy szerepet szánt Maretnak. Az ő jelentései, a francziaországi elégedetlenségnek ő általa rajzolt képei tökélték el a császárt Elba elhagyására s így a *100 napnak* erkölcsi szerzője csakugyan Maret. Menekülnie is kelle a második bukás után. Toscana felé tartott Svájczon keresztül, midőn itt az osztrákok elfogták és Grácza bellebeztek nejjével együtt, a ki az első császárság egyik legkedvesb és legszebb nőalakja volt. Ellenére a jóakaratnak, melylyel iránta, mint a napoleoni császárságnak Ausztriával rokonszenvező vezéregyénisége iránt Metternich viseltetett, a

barbár földön a gall-római nem jól érezé magát, különösen, mikor tapasztalnia kelle, hogy kedvencz terve, II. Napoleon trónra juttatása, melylyel francziaországi levelezéseinek behatása alatt oly hévvel foglalkozék, a bécsi udvarnál épen nem talál pártolásra. Teljesen czéltalannak ismervén föl osztrák földön való tartózkodását, mindenkép haza vágyott, noha ott-honn halál várt volna rá. A délibb fekvésű Görczczel, a hová később telepedett le, szintén nem tudott megbarátkozni; finom műveltségű nejeére pedig borzalmasan hatott s méltán hathatott a görcki társadalmi állapotok pocsolyába fúló képe hisz csaknem minden héten önkéntelenül is szemtanuja volt — ablakából, — mint pofozzák egymást, s mint tépik egymás haját az utcán az ősi neveket viselő aristocrata családok nő tagjai.

Maret vergődéseiről, terveiről érdekes képet nyújt Wertheimer, melyen kellemes világosság gyanánt ömlik el Ferencz császár és Metternich jóakarata. Egyszer, mikor már közel állt szabadulása pillanatához, reményét a Wellington elleni merénylet, Párisban, (1817) hiúsítá meg, mert francziaországi ellenségei azon ürügy alatt, mintha az összeesküvésben neki is része volt volna, — a mi nem volt igaz s a mi ellen tiltakozott is, — büntetlen visszatérése ellen dolgoztak. Kínosan érinté őt aztán egy csekély magánügy, valami birtokvásárlás miatt ellene, a hibátlan ellen támadt haragja Bonaparte Elisenek. A szenvedélyes korz asszony elemi düh-fakadásait rágalmak követték, valódi olasz tempo szerint, s e rágalmakban orleanista velleitásokkal vádolá Napoleon testvére a cæsar leghűbb tisztelőjét. Hosszú és sikertelen kísérletek után végre 1819-ben sikerült nejeének kieszközölni Párisba való visszatérhetésüket. Maret letette a megkövetelt hűségesküt XVIII. Lajosnak s visszavonúlva a politikától, csöndesen tűrte a rá kiterjesztett rendőri fölügyeletet, csak-hogy otthonn, hazájában élhessen. Ez az egyetlen folt rajta Napoleon iránti viselkedésében — ha folt. Mert e hűségesküjével még el nem árulta azt, a kihez gondolatai minden rostjával ragaszkodott. Csak várnia kellett volna még két esztendőt, bevárni a cæsar halálát. Persze, ha tudta volna! A honvágy azonban erősebb volt benne.

Túl nem haladta őt, de csaknem utólérte a hűségben nagy császársa iránt Savary, Rovigo hercege, a kinek a sors

szintén Ausztriát jelölte ki száműzetése helyéül. Savary, mint az első consul szárnysegéde nyerte meg ennek teljes bizalmát vak engedelmisségével. Nem volt olyan megbízás, melyet ő a leghidegebb és leglelkiismeretesebb pontossággal ne teljesített volna. Önmaga dicsekedett azzal, hogy neki a császár kivánságával szemben csak egy gondolata van: az engedelmisség. Egyike volt kora legszebb férfainak, egész megjelenése a nemesség, arcza pedig a szelidség benyomását tükrözté vissza s mégis képes vala a legbrutálisabb erőszakra, ha Napoleon kívánta tőle. Csak egy intés az imperatortól, s ő már megértette, hogy mit akar. Enghien herczegnek halála is az ő vak engedelmissége rovására irandó. Jellemző rája a mit róla Napoleon egy másik szárnysegéde mondott Castellone marsall atyjának: «Látom, mily jó barátja önnek Savary; de ez félre ne vezesse önt; mert ha a császár azt parancsolja neki, hogy ölje meg önt: ő oda fog önhöz lépni, gyöngéden megfogja az ön kezeit s azt fogja mondani: kétségbe vagyok esve édes barátom, hogy a túlvilágra kell expedálnom önt, de hát császárom úgy akarja».

Mikor Fouché távozása után rendőrminiszter lőn belőle, az élite gensd'armerie parancsnokából, egész Páris megijedt. Nem alap nélkül tartottak szigorúságától, mely a kényes állásban csakugyan sokkal nagyobb is volt, mint ügyessége.

Bizonyos rokonszenvet kölcsönöz egyéniségének az, hogy minden vak engedelmissége mellett is hízelt, csúszó-mászó soha sem volt és hűsége a nehéz napokban fényesen kiállotta a tűzpróbát. Követni óhajtá Sz.-Ilonára is az imperatort s ha visszamaradt, az csak Napoleon határozott óhajára történt s bizony csaknem szerencsétlenségére Savarynak. Mert az angolok elfogták és Málta szigetére szállították a célból, hogy onnan ígéretük szerint később kiszolgáltassák a francia kormánynak. Élete csak egy hajszálon függött: azon, hogy beváltja-e szavát az angol kormány s nem fogja-e röstelni a hatalmas Albion, Napoleon egy másodrendű embere miatt Franciaország pribékjévé alacsonyulni le a világ előtt. Hogy az angol kormány a hinárból kimásszson: szökésre biztatá Savaryt kiadatása határnapja előtt. A herczeg angol segélylyel előbb Smyrnába szökött, majd Triesztbe, hogy innen Amerikába vitorlázzék. Itt Triesztben jutott tudomására az ellene Franciaországban hozott halálos ítélet s itt esett az osztrák kormány kezébe,

mely — becsületére legyen mondva — internálta ugyan Savaryt Grácba, de a francia kormánynak kereken kijelenté, hogy Ferencz császár az ő védelme alatt élő száműzötteknek hóhéra soha sem lesz.

Szabadon lélekezhetett hát föl Savary. Sőt Metternich közbenjárására már-már kinyerte volt a francia kormány beleegyezését abba, hogy Amerikába költözzék, a hol a ropant vagyona romjaiból megmaradt 400,000 forintnyi tőkével nagy-kereskedelmi vállalatot akart alapítani s gyermekeit — kiket gyöngéden szeretett — ismét gazdagokká tenni. A véletlen azonban megghiúsítá szándékát. Bonaparte József amerikai tervei Napoleonnak Sz.-Ilonáról való kiszabadítása végett *) ugyanis ép ez időben jöttek napvilágra s természetes, hogy a francia kormány a césár vakmerő, minden körülmények közt megbízható emberének Bonaparte Józseffel leendő egyesülése ellen tiltakozott. Várnia kelle Savarynak, de nem tudott várni türelemmel; noha Metternich, persze nem oly gyors tempóban, mint Savary szerette volna, a veszély multával nem szünt meg azon működni a francia kormánynál, hogy Amerikába vagy Smyrnába küldhesse a heveskedő embert, a ki most dühében azzal fenyegetődzött a kívánsága útjában álló francia kormányférfiak ellen, hogy kiadja emlékiratait s leálczázza bennök őket a világ előtt.

Tán maga Savary sem hitte, hogy fenyegetései akkora ijedtséget fognak okozni az új régime emberei közt és épen e miatt oly nagy gyűlöletet Savary ellen. De megérthetjük azt, ha tudjuk, hogy a legtöbbnek nem volt tiszta lelkiismerete s hogy a buzgó royalista urak közül akárhány még nem is oly régen Napoleonnak kémszolgálatokkal kedveskedett, a mit természetesen a rendőrminiszter jól tudott. Hát még mikor angol, francia meg német lapokban egyes töredékek mintegy izlelítőül meg is jelentek a memoireokból és XVIII. Lajosra azt a benyomást tették, hogy környezete közt senkiben sem bizhatik! Igaz ugyan, hogy e fragmentumok közzé tételében Savary teljesen ártatlan volt; mert azok nem tőle eredtek, hanem indiskrét kezektől s pedig azon töredékes, össze nem függő jegyzetek alapján, melyeket Savary a célból írt le, hogy belőlük egykoron gyermekei számára öngazolásképp, különösen Enghien herczeg ügyé-

*) L. a 339. laphoz tett jegyzetet.

ben s rendőrminisztersége alatt tanúsított szigorúsága dolgában, meg fogja szerkeszteni emlékiratait. E jegyzetek 1815-ben, mikor az angolok Savaryt elfogták és Máltába küldték, angol kézbe estek és most, a francia hatalmasok iránt ellenszenvvel viseltető indiskrét névtelen által fölhasználva, eltorzítva és kiszínezve, Savary tudta nélkül ép akkor jelentek meg, mikor ő a maga emlékiratai kiadásával azért fenyegetődött, hogy ezzel a francia kormányra nyomást gyakoroljon.

Hiába tiltakozott Savary a töredékek szerzősége ellen, hiába kínálta föl, gyermekei vagyoni kelyzetének javítása végett, persze jó nagy áron, vételre XVIII. Lajosnak az ő igazi mémoiresait; ellenségeinek, különösen Decazes rendőrministernek volt gondja arra, hogy Savary hitelét teljesen tönkretegyék, jellemét befeketítsék XVIII. Lajos előtt. Még a sajtó terén is megindíták ellene a harczot, úgy hogy kényszerítve érezte magát egy *Enghien herczegének catastrophája* című röpiratot fogalmazni önvédelmére. Heves természetét e védőiratban nem törekedett korlátok közé szorítani. Ha őt nem kimélik, mondá, ő sem kimél senkit. És elkezdve Enghientől, a kit Göhausen gráci rendőrfőnök előtt az elképzelhető legostobább embernek mutatott be, le az élő royalisták legkisebb köpenyforgatójáig ugyancsak vastagon kente alakjaira a sötét színt. A röpirat kiadása azonban elmaradt. Savary első dührohamait — ép az ő érdekében — Metternich megfékezte s később, mikor a kancellártól szabadságot nyert, a röpiratot Ausztrián kívül álnév alatt kiadni, jobbnak látta nem élni az engedéllyel.

A nyugtalan embert 1818-ban sikerült Metternichnek az osztrák kormány nyakáról leráznia és a francia kormány beleegyezésétkinyernie, hogy Savary Smyrnában nagy-kereskedelmi vállalatot alapíthasson. A legérdekesebb azonban, hogy Smyrnából Savary mihamar visszakiváncozott és vissza is jött Ausztriába, a mi legékebben bizonyítja azt, hogy kellő, csöndes és nyugodt magaviselet mellett az első császárság száműzöttei bizony — Itália kivételével — az osztrák földön érezhették volna magukat a legjobban. Az igaz, hogy az olyan nyugtalan elméjű ember, mint Savary, még akkor is, mikor önmagától jött vissza, tükön ült. Nem is soká állhatta. Egyet gondolván, katonás bravourral vágta ketté a csomót. 1819-ben Párisban megjelent a törvényszék előtt: hadd ítéljék el. Törvényt ülték

fölötte és — fölmentették. Első dolga volt Metternichnek hálás szavakban mondani köszönetet az osztrák védelemért, mely őt 1815-ben a haláltól menté meg. Aztán tüstént dolgozni kezdett azon, hogy a hadseregben reaktiválják. Ezt azonban csak Lajos Fülöp alatt 1831-ben volt képes végre valahára elérni, midőn az algiri csapatok fölötti főparancsnokságot megkapta. Emlékiratai, a valódiak, 1828-ig terjednek s roppant érdekes tartalmuknál fogva — jól mondja Wertheimer — többet járultak Savary emlékezete megőrzéséhez, mint tettei.

Nem hagyott maga után semminemű emlékiratot, de annál jobban belevészte a maga alakját az egykorú világ és az utókor emlékébe Otranto hercege, polgári nevén Fouché. Napoleon e híres rendőrminisztere Savary előtt, a napoleoni idők e geniális politikusa, ki észbeli tulajdonságaira nézve csak úgy mint önzés, politikai jellemtelenség, köpenyforgatás és képmutatás dolgában bátran kiállja az összehasonlítást Talleyranddal — 1816 elején menekült a ráváró halálbüntetés elől örökös száműzetésbe Ausztriába.

De a halál elől nem a halálba menekült-e épen osztrák földre?... Hisz ő neki a politikai tétlenség, a hatalom elvesztése csak annyi volt, mint maga a végső megsemmisülés, a halál! Hisz' épen azt a megsemmisülést akarta teljes életében elkerülni; épen e célból mozgósította mind azokat a kiváló tulajdonságokat, melyeket koponyájába a természet elhelyezett; e célból veté sutba az elvhűség, a ragaszkodás, a tisztesség, a hála, a barátság s más efféle furcsa izék fogalmait, melyeknek legalább bizonyos mértéke nélkül a közönséges ember el sem igen tud lenni, de a melyek csak lábatlankodó koloncok voltak neki a hatalom után futónak pályáján s nyü-göző bilincsek kezén, mikor a hatalom üstökét már marká-ban tartá....

Fouché e rendkívüli idők egyik legrendkívülibb alakja. Mint szerzetest, a ki az új, radicalis eszmék buzgó szóvivője volt, szülővárosa Nantes 1792-ben a Conventbe küldé, a hol, mint a legvéresebb jakobinusok egyike, XVI. Lajos halálára szavazott. Lyonban mint a Convent biztosa, hideg kegyetlenséggel ölette rakásra az embereket s ha már maga e tény is örökre szégyenfolt marad emléken: eljárásának indoka, mint jellemének tükre, még visszataszítóbb. Nem azért öl és gyilkol, mint Robespierre, a ki prófétának tartja magát és meg-

győződésből gyomlálja a gazt az ő eszméje szerinti állam és társadalom kertjéből; hanem csak azért, hogy a hatalom embereinek, ott fönnpárisban, helyeslését és kegyét kinyerje — a mi sikerült is. Ez az aljas, vérrel öntözött út vitte őt lassankint a magasba s hogy ezt az utat a viharos viszonyok, a dühöngő politikai és társadalmi orkánok sötétjében se téveszsze el, ahhoz neki, az embernek a természet olyan tehetséget adott, melylyel csak kedvenceit, az állatokat szokta fölruházni: a szimatolást. Az ő finom róka-orra érzé meg legelőször, hogy Robespierre a zenithet elérte s csak lefelé haladhat már. Jó lesz hát tőle elfordulni — gondolá és úgy cselekedett. Dühös ellensége lőn eddigi bálványának, magára vonja a figyelmet s Robespierre bukása után Barras, a directorium lelke, rendőrmíniszterré teszi. Mint a szigorú rend embere működik az eddig féktelen forradalmász; de csupa hálából Barras iránt, elpártol ettől is, mikor Napoleon csillaga kezd föltűnni. Segit megcsinálni a brumaire 18-iki forradalmat és rendőrmínisztere lesz az első consulnak is, a ki éles szemeivel hamar föl ismeri Fouchéban a hasonlíthatatlan szimatolót s a nagy emberismerőt.

Módjában állott most fényes tehetségeit kifejteni Napoleon s az állam javára, a mit meg is tőn addig, a míg saját céljai úgy kívánták. Célja pedig az egyszer elért hatalomnak megtartása s ha lehet, növelése volt. Minden cselekedete és gondolata s minden számítása csak ide lyukad ki. Szenvedély, rokonszenv és gyűlölet ő benne nem lakik, csak számítás. A jakobinusokkal, a kiktől bensejében réges-régóta elfordult, összeköttetést tart; királygyilkos létére sűrű érintkezésben áll az emigráció aristocrataival; isteníti Napoleont s hogy ez dynastiát alapítson, mohón sürgeti elválását Josefinetől; de helyet szorít «érzelmeiben» az orléansoknak is, a kikre még szintén fölvirradhat valamikor. Mert elvek, eszmék őt hidegen hagyják; mert ellensége minden «theoriának», mely nézete szerint csak megbénítja a férfi tehetséget. Előtte nincsen semmi szent; legjobb barátját — mint Metternich mondá — minden lelkiismereti furdalás nélkül képes megcsinálni. Tetteiben fölülmulja Talleyrandot. Másként gondolkodik, mint a hogy beszél; másként beszél, mint a hogy ír, s másként ír, mint a hogy cselekszik. Halálfőhöz hasonló arcát, melyből kirugó pofacsontjai és éles metszésű orra tűnnek elő, csak szűrő szemeknek

ekintete élénkíti meg; de hideg benne ez az élet is s a szürkés sápadtság, mely arczán lebeg, áthatatlan lárvának tűnik föl. Talány, megfejthetetlen talány mindenki előtt; mert a ki gyalázta, az ép úgy nem találta el az igazat, mint a ki dicsérte, vagy a ki elemezni próbálta meg. Csak Talleyrand és Napoleon láttak keresztül rajta, de ez utóbbi elveszté az uralmat fölötte.

Nincs terünk itt kiterjeszkedni arra, mint kezdett Fouché Napoleon ellen is intriguálni; mint bujtogatá föl sógora ellen Murat-t, a kit pedig ellenőriznie kell vala; mint írta meg nagyhangú elpártoló levelét a bukott császárhoz; mint kereste a Bourbonok szolgálatát; mint és miért fordult érdeklődése Mária Lujza és a kis Napoleon felé; mint szökött a királypártiaktól fölismerve Hortense védelme alá; mint lön újra rendőrminiszter a száz nap alatt; mint kereste az összeköttetést az orléánistákkal már a waterlooi nap előtt; mint lépett föl mégis mint «hű» bourbonista Waterloo után; mint sikerült neki, a királygyilkosnak kimondhatatlan ügyességével XVIII. Lajostól miniszteri tárczát kierőszakolnia; mint tolakodik folyton előtérbe s mint lázadnak föl lassankint ellene, a hatalomra vágyó ellen az ultraroyalisták; mint indul meg részük-ről «ce monstre souillé de tous les crimes» ellen a vakondokmunka; mint túrják ki a központból és küldik Drezdába francia követnek s mikor így sikerült e vén rókát, a kinek 6—8 kijárója is volt lyukából, ebből a lyukból kiugratniok, mint hozzák meg ellene, a királygyilkos ellen, a halálos ítéletet. Mindezeket könyvünk a roppant terjedelmű irodalom és új adatok alapján érdekfeszítő áttekintésben tárgyalja s keményen ostromozván a nagy jellemtelent mindenütt, a hol megérdemli, igazságot szolgáltat neki ott, a hol jogtalanul bántak vele; például mikor a királygyilkos paragrafust ellene, a XVIII. Lajos hűségére fölesküdt tényleges miniszter ellen csupa gyűlöletből alkalmazásba vették.

De nem követhetjük lépten-nyomon Wertheimer könyvét azon az úton sem, melyen sikerült rajza, új adatainak meglepő gazdagságával, Ausztria földjén Prágába kíséri Fouchét, a hol neki Metternich kormánya menedéket jelölt. A tettetés nagymestere, a hatalomvágy kínos szomjától gyötörve, minden módot és eszközt mozgásba hozott Prágából, hogy még egyszer fölszínre vergődhessék. Plausibilis okokkal akarja elhi-

tetni Metternichchel és a francia kormányval, hogy ő nem is lehet más, mint XVIII. Lajos hű embere, hogy ő mint olyan nélkülözhetetlen vagy legalább is hasznos. Egyben el akarja hitetni Franciaországgal, hogy ő soha sem volt áruló. Önmaga ír leveleket magához a hirlapokban, mely levelekben önmagát dicsőíti. Cikkeket gyárt és gyártat s kétségbeesetten védekezik az ellene az egész vonalon — jakobinusok, bonapartisták, royalisták és ultraroyalisták részéről — megindult támadások ellen, melyek közt leglesújtóbb volt az ünnepeelt költőé és államférfiúé Chateaubriandé, a ki külön munkában — mely művei összes kiadásában is megvan — hatalmas lendületű nyelven fejtegeté, mint csalt meg Fouché mindenkit és mindent, az istent és az istentelenséget, a bűnt és az erényt egyaránt.

E gyötrelmekhez, melyeket fogcsikorgatva, de hidegen szenvedett el, prágai tartózkodásának kellemetlenségei is hozzájárultak. Nemcsak a «társaság» kerülte őt, a királygyilkost, pestis gyanánt — noha szép neje egy előkelő royalista aristocrata család sarja volt — hanem még a véletlen is csúfságot üzött vele. Valami kalandor Drezdában s másutt egy fiatal, a magasabb demi-mondehoz tartozó nővel járván-kelvén, ezt a hölgyet, mint madame Fouchét tractálta és mutatta be — éretlen tréfából. Rosszakarói ez alapon elhíresztelték az európai sajtóban, hogy Fouché neje a szintén Prágában élő vén jakobinusnak, Thibaudeaunak, Fouché egykori conventbeli kollegájának s gúnyos ellenségének fiával megszökött, a minek épenséggel semmi alapja nem volt, de a férj helyzetét Prágában lehetetlenné tette. Az osztrák kormány engedélyével Linzbe költözött hát s törhetetlen erélylyel innen folytatta kísérleteit politikai rehabilitálása és újra-érvényesülése végett. Ő, a kinek hosszú szereplése alatt és egykori hatáskörében a legtöbb alkalma volt az embereket igazán a legrosszabb oldalaikról ismerni meg, s a ki azért joggal lehetett volna a legfeketébb pessimismus martaléka, nem szűnt vérmes optimista maradni. Bántotta, hogy Linzben is teljesen visszavonult tőle a társadalom; bántotta, hogy Ferencz császárhoz és Metternichchez intézett leveleivel és irataival soha semmi hatást nem tudott elérni, hogy nagyzásának, fontoskodásának, pose-ainak soha a legkisebb eredménye nem lőn. De el nem csüggedt. Ruganyos szellemének erélye mindig újból és újból kezdette meg az ostromot a sors ellen; újból és újból

a kísérleteket rehabilitálása végett Franciaországban ; noha a legrettenetesebb csapás, a francia kamara 1819-iki határozata, hogy a királygyilkosok Franciaország földjére soha nem térhetnek vissza, földig sújthatta volna. Elkésérlít lelkét az osztrák kormány túlságos szigora fiai iránt, a kiket nem sikerült osztrák államszolgálatba s a hadseregbe fölvetetnie. De erélyét mind ez nem bénítá. Csak akkor rogyott össze lelke, mikor teste, egészsége fölmondá a szolgálatot.

Ez Triesztben történt, a hová 1820 elején telepedett át Metternich közbenjárására egészségi okokból s a hol az esztendő legvégén behúnyta szemeit. Utolsó napjaira bizonyos derűs fényt vetett az a körülmény, hogy itt Triesztben Bonaparte Jeromossal és Elise-zel — a kik Jeromos menekvéséért (mint főntebb láttuk) személyesen le voltak neki kötelezve — látszólag jó barátságban élt s így azt a hitet költhette föl maga előtt, hogy a Napoleonidák nem tartják őt bátyjuk árulójának. Mintha igazat akart volna adni csúfondáros ellene, Thibaudeau egy mondanásának, a ki Prágából való távozása előtt azt jegyzé meg róla, hogy «miután többé senkit meg nem csalhat, önmagát szedi rá.»

Halála előtt saját szemei előtt égetteté el fiával összes iratait és följegyzéseit s így azok az emlékiratok, melyek az ő neve alatt megjelentek (mint Wertheimer azok tartalmából is kritikailag meggyőzően kimutatja) csakugyan nem voltak az övéi. Tévfútra a közönséget az a körülmény vezette, hogy Prágából még ő maga tétetett közzé nagy garrral az európai lapokban bulletineket, melyek emlékiratai készülésétől, elkészültétől s legközelebb sajtó alá adásáról kiabáltak tele a világot.

A napoleoni korszak e jelentékeny alakjának jól sikerült jellemzésével, különösen pedig száműzetésének beható, új adatokon alapuló s érdekfeszítőn megírt történetével, épen úgy mint a többi hét száműzött viszontagságai ecsetelésével Wertheimer igen becses adalékot nyújt e nevezetes idők ismeretéhez.

KÁROLYI ÁRPÁD.

ITÁLIA.

Uti rajzok és tanulmányok.

Második közlemény. *)

V.

RÓMAI BENYOMÁSOK.

«Roma, Roma, Roma —

Roma non è più com' era prima!»

A Lord Byron campagnai pásztorának, ennek az olasz földre átültetett rákosi szántónak mélabús dala ma is tökéletesen ráillik Rómára, csakhogy a mai változás inkább csak azokat a minden régin szeretettel csüggő, mindig a múltba visszavágyó érzékeny kedélyeket érinti fájdalmasan, a melyek a jelennel soha egészen megbarátkozni nem tudnak, míg Róma nagysága, fénye, korszerű haladása szempontjából többé nem hanyatlást, hanem határozott és pedig nagy emelkedést jelent.

Hogy «Róma nem olyan már mint régen volt», ez kétségtelenül igaz, ezt az igazságot minden nap újra erősíti meg, mert a szemeink előtt végbemenő változás oly rohamosan gyors, hogy ma már nemcsak a hatvanas éveknek — a pápai uralom végkorszakának — Rómájára, hanem a 8—10 év előtti Rómára sem lehet többé ráismerni.

De a «Roma eterna» fogalmának nem csak a változás örökkévalósága felel meg, hanem az is, hogy a folytonos változás mellett lehetetlen belőle a múltak emlékeit, a múlt és a

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 253. számában.

jelen közötti folytonosságot, bizonyos mélyen lényében rejlő vonásokat kiirtani, megsemmisíteni; azok túlélnek minden változást, még azt a, talán valamennyi között legnagyobbat is, a melynek a jelen nemzedék a szemtanuja.

Mindazok a kik a modern ember fölfogása, érzése szempontjából szemlélték és jellemezték Rómát, Gregoroviustól egész Zoláig, megegyeztek abban, hogy ez az egyetlen hely, a hol a múltak árnyai soha nyugalomra térni nem fognak, a hol a viláгуралом eszméje minden rombolás és új alkotás ellenére tovább kísért és hatni fog a kedélyekre s a képzelődésre egészen az idők végezetéig.

Mert Róma most sem, a minthogy sohasem volt csupán város, igazabban csak névleg az, eszmeileg sokkal több: Róma! vagyis egy semmivel össze nem hasonlítható, semmi kategóriába belé nem illeszthető fogalom, a melyhez a «caput mundi» gondolatát az emlékeknek, a hagyományoknak egész világa köti elválaszthatatlanul hozzá.

Legnagyobbznak mondhatjuk talán Róma mai átalakulását mindazok között a melyeken már keresztülment, mert kétségtelen, hogy Róma egész hosszú, változatos múltjában sohasem volt még csak megközelítőleg sem az, a mivé legújabbban lett, tudniillik egy nagy, egységes nemzeti állam székvárosa. A római republika kezdetének idejében, — a mikor egyébiránt a nemzet fogalmában a faji eszme korántsem bírt azzal az erővel, a melylyel ma bír, — talán még nemzeti fővárosnak volt tekinthető, de elterjedés tekintetében milyen kicsiny nemzet fővárosának! Azontúl azonban csakhamar előtérbe lép a viláгуралми, tehát az egyetemes jelleg, melynek képviselését a középkorban a pápaság és az árnyképpé vált németrómai császárság veszi át, anyagi hatalmával még az előbbi is csak néha és ideiglenesen levén képes Róma szerepének elsőségét csak Olaszország többi városaival szemben is érvényre emelni.

Róma mai székvárosi szerepe valamivel több és egyúttal valamivel kevesebb annál a mi régente volt; több, mert egy a természettől gazdagon megáldott, bár ma nehéz viszonyokkal küzdő nagy nemzet egész becsvágya, nemzeti önérzete, áldozatkészsége s létérdeke képezi haladásának emeltyűjét, a melyet a nyugatrómai birodalom megdőlte óta teljesen nélkülözött s még a római uralom idejében is inkább csak a

hódító erő kényszerével pótolta; kevesebb, mert ma már csak világgraszoló emlékei és a pápaság erkölcsi s szellemi hatalma képviselik benne az egész emberiségre kiterjedő uralom vagy befolyás gondolatát.

Róma külső képében ma már teljesen uralkodik a modern világváros jellege. Nagy, zajos, fárasztó; már az őskori hét halom és az azokon kívül később beépített többi halmok által, a melyek miatt még a legegzenesebb és legszélesebb főutczák is legnagyobbbrészt hol emelkedő, hol leszálló irányt kénytelenek követni. A város régi alakulásával teljesen szakítva cirkalmazta ki a legújabb kor nagy boulevardjait, a melyek kedvéért egész városrészek tűntek el a föld színéről — velők természetesen megszámlálhatatlan történeti emlék is — vadonnatűj háztömegek keletkeztek, modern, nemzetközi, nagyrészt a ridegségig józan stilben építve, keletkeztek be nem fejezett házak és paloták is, a melyek az egész átalakításra itt-ott homályt vetnek, de annak merész nagyszerűségét nem csökkenthetik; csak reflex képei ezek annak a mértéktelenségnek, a melybe a Róma birtokától elválaszthatatlan nagyvratőrekvés bűvös ereje ragadta belé a mai olaszokat.

Maga ez a rombolva alkotó munka — a mely épen csak a kiváló műbecsesel bíró emlékeket kiméli, sőt azokat fölkutatni, szemléltethetőbbé tenni, helyreállítani törekszik — tulajdonképen csak végrehajtásának gyorsaságában múlja fölül a megelőzőket; mert Róma építkezése a város egész történetén végig az egymást rombolva átgúró korszakok képét tünteti föl, miközben úgy mint ma is mindig két elv állott többé-kevésbé öntudatosan szemben egymással; az egyik a mely a meglevőt föntartani, a régít fölkutatni és megbecsülni, a másik a mely mindenek fölött és mindenek ellenére a jelen és a jövő követelményeit kiméletlenül érvényesíteni igyekezett.

Nemcsak a Barberinieket csúfolta egykor a szójáték a barbároknál rosszabbaknak, még a nagy alkotót: Bramantét is «Ruinante» melléknévvel illette kortársai közül néhány túlzó régiségbarát, a ki azt találta, hogy túlsok régi épületet rombol le vagy alakít át a maga eszméje szerint.

A keresztyén építészet, az egész keresztyén művészet Rómában tulajdonképen a föld alul: a katakombákból tört elő, hogy hatalomra jutva lerombolja az ókor alkotásait s lassanként megteremtse a maga saját Rómáját. De a rombo-

lástól egészen az igazi alkotásig, — a mely a renaissance alakjában ismét uralomra juttatta az antik művészeti irányt — hosszú, sivár korszak múlt el Róma fölött, a mely sokat eltörölt, a nélkül, hogy a maga jellegét az örök város külső képében méltó kifejezésre tudta volna juttatni.

Ez volt az a kor, a melyben az antik épületek márványát leszedték és mészsze égették, vaskapcsaikat kivették és fegyverekké kovácsolták, szobraikat, oszlopaikat értelem és czél nélkül építették be a lakóházakba, vagy máshová elhurcoltatni engedték. A mi így egyszer rommá lett, azt aztán már a renaissance sem kímélte, hanem kőbányául használta építkezéseinél.

Tényleg a középkor, kivéve annak utolsó évtizedeit, vagyis már a renaissancet, legkevésbbé hagyta hátra kinyomatát Róma külső képén, sokkal kevésbbé, mint Olaszország kisebb városaiban; ezt a római legújabb rombolások előtti időre is el lehet mondani.

A románkori nagy építkezési mozgalom kevésbé érintette Rómát, csak néhány részleten látható ma is hatása; góth temploma egyetlen egy van: a Sopra Minerva; a római palazzók, a melyek egész ellentétben Florencz és Velence stíljével, kifelé komor, rideg, dísztelen képet mutatnak, inkább dimensióikkal ejtenek bámulatba s előkelő zárkózottsággal csak belül tárják föl a főuri pompaszeretet, fényűzés, finomult ízlés csodáit, úgyszólván mind a XV-ik század közepén túli időben keletkeztek. Szóval: Róma nem a középkori emlékek városa, s ha mai megjelenésében a mindinkább előtérbe nyomuló modernség mellett tulajdonképeni történeti jellegét megállapítani igyekszünk, két korszak emlékeiből kell azt egybealkotnunk, melyek egyike az ókori császárságé, másika az, a mely a renaissance fénykorával kezdődött és a barokk-ízlés uralmával ért véget. Rómának művészeti szempontból ez a két aranykora az, a mely legmaradandóbb, leghatalmasabb alkotásokat hagyott is hátra s a melynek alkotásait a legújabb nagy átalakulások is legjobban megkímélték.

Persze az ókori Róma tiszta építészeti képének rekonstruálása képzeletünkben csak igen kis részben és csak nehezen sikerülhet; e tekintetben különösen első római látogatása alkalmával senki sem menekülhet a csalódás bizonyos érzésétől. Olyan összhangzó, teljes, közvetlen benyomását az ókori

életnek, a minőt Pompejiben nyerhetünk, hiába keressük Rómában; még azt a hatást is, a melyet a poestumi Neptun-templom vagy a veronai amphitheatrum tesz ránk, Rómában csak a Pantheonnál érezzük, ennél az összehasonlíthatatlan, legjobban conservált ókori épületnél, bár azt is kívül és belül a keresztyén cultus és keresztyén művészet sokban kivetköztette eredeti jellegéből. Még inkább mondható ez azokról az építményekről, a melyeknél már épen csak a falak vagy csak az alapok, vagy végül csak egyes oszlopok hirdetik az ó-világ művészetét. Rombolás és átalakítás, a sok későbbi épület közbetolakodása, a niveauviszonyok teljes megváltozása, melynek következtében az egykori terek és utcák ma jobbára körülkerített gödrök alakjában jelennek meg, az egykori várfokok és szirtek pedig alacsony dombok gyanánt, szerfölött megnehezítik a képzeletnek ezt a reconstruáló munkáját. Az átalakulás nagyságát mutatja az a tény is, hogy az ókori Róma történetének nagy eseményei közül alig vagyunk képesek egynek is a színterét határozottan megállapítani; még az oly világgraszoló eseménynek is, mint a Julius Caesar megöletése, ma már a helye egyáltalán meg nem jelölhető, és a Capitolium, a melyhez minden művelt ember gyermekkora óta annyi magasztos történeti tény és alak emlékét fűzi, a mai Rómában egy helyileg alig meghatározható fogalom s csak annyi látszik bizonyosnak, hogy az a Michel Angelo által tervezett s hátulról a Senatorpalota, két oldalról a Conservator-palota és a capitolumi muzeum által határolt tér, a mely ma a Capitolium tere gyanánt ismeretes, sohasem szerepelt ama régibb történelmi jelenetek színtere gyanánt.

Sok türelem, elmélyedés a *Roma vetus* emlékvilágába, gondos olvasgatása a vonatkozó ismertetéseknek és szemlélete a reconstructiót megkísértő ábrázolásoknak szükséges ahhoz, hogy az ember akár a császárforumok, akár a nagy Forum Romanum vagy a mons Palatinus és a Thermaek omladéktömegéből lassanként és részletekben kihüvelykezze és maga elé állítsa az örökváros ó-kori fényének, pompájának megközelítő képét.

De nem is az ó-kori város építészeti képe az, a melynek teljes megjelenítése által Róma a világ minden helye között leggazdagabb kincsesbányája lett az ó-kori civilisatio tanulmányának: a részletek, a töredékek, a muzeumokban fölhal-

mozott darabok töménytelen sokasága és nagy művészi becse az, a melyből Rómában az ó-világ oly ékesszólóan beszél hozzánk. Úgy vagyunk ezzel is mint a törött tükör darabjaival: a tükör egészéről nehezen alkothatunk fogalmat magunknak, de minden darabja ugyanazt a fényt sugározza vissza, a mely egykor az egészben tükröződött.

Az tagadhatatlan, hogy Rómát az antik művészet emlékeiben való gazdagság tekintetében a világnak semmi helye sem haladja felül. Az ókori épületek közül a Pantheon, a három diadalkapu, a két emlékoszlop és a Colosseum egészökben is, a többiek épen és érintetlenül maradt részleteikben, a vatikáni, capitoliumi, Borghese-villai és lateráni gyűjtemények — nem is említve a kisebbeket, — a melyekhez újabban mint szintén legelsőrendű az olasz állam által az egykori Diocletian-thermaek helyén a Degli Angeli kolostor csarnokai-ban berendezett s az ásátások következtében mindinkább gazdagodó nemzeti muzeum járul: a kő- és egyéb régiségeknek, de különösen az önálló és decoratív plastikának oly megbecsülhetetlen kincseit tárják elő, melyekből minden könyvtanulmányt elhomályosító fénynyel világol felénk az ó-kornak nemcsak művészeti ízlése és alkotó ereje, hanem egész műveltségének szelleme is.

Ezeknek a művészeti emlékeknek szemléletébe elmerülve, azoknak a világába szinte beleélve magunkat és föl-emelkedve abba az eszmekörbe a melyet ez emlékek köré az évszázadok óta belőlük tanult és rajtok lelkesedett gondolkozók — tudósok, művészek és költők egyaránt — szóttek: az elé a kérdés elé látjuk magunkat állítva, hogy vajjon az antik művészet géniuszának ez az immár majdnem kétezer év előtt teremtetett világa meg fogja-e őrizni továbbra is, meg fogja-e őrizni mindig azt a hatását, melyet eddig mint a szép eszméjének úgyszólván minden kifogás és kétely fölé emelkedő kifejezése, mint elfogadott szépség-ideál gyakorolt évszázadok nemzedékeire nem csökkenő erővel? Avagy képzelhető-e, hogy fog egy nemzedék jönni, a mely hideg közönnnyel áll majd szemben a formáló képzelet és ízlés emez alkotásaival, vagy épen visszavettségével fordul el tőlük? a mely Antinoust esetlennnek és túlságosan vállasnak fogja találni, az alvó Ariadnét pedig a restségig jól táplált nőszemélynek, a mely a Laokoon «halhatatlan kinját» unalmasnak, a capitoliumi és vatikáni Venus

szépségét elavúltnak, a haldokló gallus haldoklását nem eléggé realistikusnak, nem eléggé borzalmasnak, ellenben a Sophokles tógájának redőzetét mesterkéltnek és túlfinomnak fogja mondani?

Ezekkel a kérdésekkel összefüggnek azután mások is. Hogy vajon ezeknek a műveknek csakugyan bennök rejlő utólérhetetlen szépsége, vonásaiknak közvetlen hatása szerzi-e meg azt a hódolatot, a melylyel a művelt világ adózik nekik, vagy talán ez a hódolat csak egy régibb korban volt őszinte s azóta és most csak a megszokás, a conventió, mindannak a mit olvastunk és hallottunk felőlük, a mi nevelésünkbe belévegyült, suggestiv hatása teszi rabbá ízlésünket, mely ha szabad hajlama szerint, csupán természeti behatásoknak engedve fejlődhetnék, talán már rég elpártolt volna a szépségnek ezektől a ránkparancsolt mintaképeitől? Utóvégre is kérdésesnek tekinthető, mi jogosíthat egy kort arra, hogy a maga fölfogásának, képzeletének alkotásait szabályokul tukmálja rá az összes jövő nemzedékekre, hogy megkösse azok ízlésének, ábrándjainak szabad szárnyalását és azt mondja nekik: a szép nektek ne az legyen a mi talán a ti érzékeiteknek tetszenék, de az, és mindig csak az a mi nekem tetszett!

Mindezekkel a kérdésekkel szemben azt hiszem nyugodtak lehetünk a felől, hogy a míg egészséges érzékek, egészséges elme és kedély lesznek művészeti kérdésekben uralkodók és döntők, addig a sirjából kiásott ó-kor «száműzött isteneinek» ez a tisztelete a szépség világában soha egészen megszűnni, de még csak talán valami nagyon csökkenni sem fog.

Igenis, a classikus ó-kornak — legelsőbbben Hellasnak, de utána Rómának is — volt egy kétségbevonhatatlan jogcíme arra, hogy a maga szépségideálját elfogadtassa az utána jövő nemzedékek által, mert az a kor volt az egyedüli, a mely az emberi test formáinak, fejlettségének, erejének, összhangjának tökélyét valódi, nemes és — legalább az ő erkölcsi fölfogásuk szempontjából — tiszta cultus tárgyává tette. Egész nevelési rendszerök, nyilvános és magánéletök rendje, vallási és társadalmi fölfogásuk arra a hitre volt alapítva, hogy az emberi test szépsége és ereje ép oly megnyilatkozása az istenekhez való hasonlatosságunknak, mint szellemi erőink működése, miért is azt épúgy kell művelni, fejleszteni, megbecsülni és érvényesíteni mint emezeket; a mezitелenség náluk sem a

szemérem megtagadását, sem az érzéki inger kihívását nem jelentette: az az emberi test istenadta és istenszerű szépségének, erejének, hajlékonyságának teljes és közvetlen megnyilatkozása volt csupán s a kik azt ilyenül tekintették és így fogták föl, azok jogosult törvényhozói voltak minden korok szépségfogalmának.

Ennek az antik szépség eszmének jogaiba való visszahelyezése szülte meg Róma művészeti életének s vele külső alakulásának második aranykorát, a mely még későbbi túlzásaiban és tévedéseiben is hatalmas és ragyogó alkotásaival a város képe történeti jellemének ma is uralkodó elemét kölcsönzi.

A Szt. Péter-templom, a Vatikán, a Cancellaria, a capitoliumi paloták, a Collegio Romano, a Quirinál, a Laterán-palota, a Fontana Paola és Fontana del Tritone, a Porta del Popolo, a Gesu-templom, a Montecitorio és a Palazzo Farnese s velök még számos palotája és temploma Rómának eredetét vagy legalább mai alakját annak a kornak köszönheti, a melynek vezérlő szellemei Bramante, Rafael és Michel Angelo, később — a már határozottan barokk iránynak — Maderna és Bernini voltak.

És mekkora gazdagságát a szobrászati és festészeti remekműveknek tartalmazza Róma ebből a korszakból középületeiben, nyilvános és magángyűjteményeiben! csak egymagában a cinquecento festőművészete milyen varázserővel hat itt a kedélyre és idézi képzeletünkbe — ellenére a hivalkodóan előtérbe nyomuló későbbi barokknak — az ujjászületés, a megifjodás ama gyorsan letűnt nagy napjait, a melyeknek emléke főképp a Ráfael ragyogó alakjával forr össze!

Sajátságos Róma szerepe a renaissance szellemi mozgalmaiban; innen nyerte e mozgalom a legtöbb inspirációt, mert hiszen az ó-világ emlékeinek legnagyobb részét itt fedezték föl; itt hatottak a hagyományok és a régi nagyságra való visszaemlékezések a legközvetlenebb erővel, mint azt már a Rienzi szereplése igazolja, és mégis — Róma zilált belső viszonyai úgy «özvegysege», vagyis a pápaság avignoni korszaka alatt mint azután is egész V. Miklósig megakadályozták azt, hogy Róma a korábbi renaissance szellemi munkájában a többi városokhoz hasonlítva arányos részt vegyen; csak a cinquecentóban, a renaissance fénykorában, II. Julius és X. Leó pápa-

sága idejében helyezkedik át a szellemek nagy mozgalmának súlypontja Rómába, biztosítván ennek vezérszerepét egészen a Sacco di Romáig, vagyis a városnak a szövetséges idegen hatalmak által való földulásaig.

Taine az ő milieu-elméletében kifejti azt a tételt is, hogy miután valamely kor művészeti munkája annak általános állapotaiban, az ezeknek megfelelő általános szükségletekben, meghatározott képességekben, sajátos érzelmekben gyökerezik, ezek pedig szükségkép létrehoznak egy uralkodó egyéni típust, a melyet mintakép gyanánt környeznek kortársai csodálatukkal és rokonszenvökkel, a kor művészete is ezt a típust, ezt az alakot igyekszik megjeleníteni a maga teljességében vagy legalább elemeiben, úgy hogy az egész művészet ettől a tipikus alaktól látszik függni; az ő hajlamainak megfelelni vagy őt kifejezni tekinti legfőbb céljának.

Ez a tétel talán egyetlen korszakra sem illik rá úgy mint az olaszországi renaissance itt szóbanforgó fénykorára, mert akkor ez a «personnage régnant», ez az uralkodó típusa az emberi egyéniségnek nemcsak a költők és művészek képzeletében született meg s hozta létre a maga gyöngye hasonmásait a kortársak sorában, mint hozzánk közelebb eső korokban Faust vagy Werther, hanem valósággal létezett, mint élő és működő ember, sőt — a végzet csodálatos rendelkezése következtében — mint egyúttal legnagyobb alkotó ereje a kor művészi munkájának, a kinek csak saját lényét kellett megnyilatkoztatnia, hogy korának uralkodó ideálját a maga egész valódiságában föltárja.

Ez az uralkodó alak Ráfael volt.

Nem hiszem, hogy a történelem részletesebb ismerete által bevilágított korokban a trón bíborától távol született s nem hadi szerencse által fölemelt alakok sorában lett volna csak egy is, a melynek pályafutása rövidsége mellett fényben a Ráfaelével vetélkedhetnék. A fény alatt itt nem a művészi alkotásait ma környező dicsőséget értem; Ráfael abban is a sors kegyeltje volt, hogy — mintegy kárpótlásul korai haláláért — már életében fenéig ürithette a dicsőség mámorító kelyhét, trón és jogar nélkül uralkodója volt korának, a melyet szellemével meghódított, hasonlítva még abban is a hatalmas és korukra alakítólag ható uralkodókra, hogy arcvonásait,

külsejét kortársai műalkotásaikban úgy mint saját személyökben öntudatlanul utánózni igyekeztek.

Különböző korok szabályozó dühe lerombolta mindakét házat a melyben Ráfael római tartózkodása alatt lakott s a melyek egyikében meghalt, és így megfosztotta az utókort attól, hogy emlékének működése és szenvedése legintimebb helyén adózzon kegyeletével. De az olyan genius mint a Ráfaelé, eléggé hat művei által, nem szorúl egy másiknak, a genius locinak segítségére. Elég a Vatikán stanzáiban és loggiáiban időznünk, hogy lelki szemeink előtt megjelenjék az «isteni ifjú», ecsetjével és festéktáblájával, arczán bűbajos mosolyával, ábrándos szemeiben egész világával annak a szépnak a mit megálmodott, a mit megfestett és a mit magával levitt a sirba; környezve tanítványai, barátai, csodálói seregétől, mint egy fejedelmi udvartól, egész naprendszere közepett a ragyogó szellemeknek és szeretetreméltó lelkeknek, a melyek tőle kapták fényüket, hogy tovább sugározttassák azt.

Az erőnek és gyöngédségnek az az ellenállhatatlan egysülése, a mely az antik szépségideált jellemzi, újra éledt a Ráfael és kortársai művészetében, de egy új elemmel vegyülve és ezáltal a művészi alkotásnak új világokat nyitva meg.

A mi ugyanis az olasz renaissance művészetének leg-sajátabb báját és tulajdonképeni jellemét adja meg, az a kereszttyén vallásosság mélabús, fájdalmas, szelíd vonásának saját-ságos vegyülése a classikus ó-kor szilaj életkedvével és élet-erejével; ez a tünemény csak abban az időben mutatkozhatott, nem előbb és nem később; előbb nem, mert előbb az ó-kort nem ismerték eléggé, és később nem, mert akkor már, a vallásosság a maga középkori naivitásának utolsó nyomát s az ó-kori kultúra a maga hatásának első varázsát elvesztette; nem mutatkozhatott más országban, mert csak Olaszországban és mindenekfölött Rómában találkozott az ó-kor ékesszóló emlékeinek közvetlen hatása egy nagy és művelt nemzet alkotó szellemével, melyet azok az emlékek még azonfölül saját régi dicsősége megújítására lelkesítettek.

Igaz, hogy a Ráfael idejében a kereszttyén vallásos hit az életben már régi erejének legnagyobb részét elvesztette; valóságos pogány szellem vált uralkodóvá Olaszország művelt társadalmában; de az érzékenyebb szívek mélyében még ott rezgett az az érzelem a melyet gyermekkoruk benyomásai, a

hagyomány s a közvetlenül megelőző kor művészi eszméi oltottak beléjük. A Ráfael Madonnája testalkatára nézve semmiben sem különbözik a görög és római művészek neme-
sebb Venus-typusától, de tekintetében és magatartásában a szelidségnek és lelki tisztaságnak olyan bája rejlik, a melyet az antik művészet egyáltalán nem ismert. Ennek az új ideálnak megteremtése nem a régi helyére, de a régi mellé: az olasz renaissance és főképp az akkori festészet érdeme.

Róma második fénykorát már egymagában ez a festészet nagygyá teszi szemünkben; milyen nagynak kellett annak amúgy is lennie, ha ilyen festészetet — ilyen művészi lendületet és tudást — volt képes létrehozni!

VI.

NAGYPÉNTEK A LATERÁNBAN ÉS HÚSVÉT A VATIKÁNBAN.

A mit Gregorovius az ötvenes években írt Rómáról, hogy az a civilizáció nagy romja csupán, a melynek utcáin egyebet sem lehet látni mint papok és szerzetesek körmeneteinek vonulását s egyéb hangot sem lehet hallani, mint a harangok tompa zúgását és egyházi zenét, az mai nap már az örök városnak a nagy hét alatti képét sem jellemzi igazán, mert Róma bizony épen az egyház gyászának és a templomi ájtatoskodásnak ebben a kiváltságos hetében az oda özönlő idegenek sürgése forgása által még fokozott nagy-városi élénkség és profán üzleti szellem kinyomatát viseli magán.

A nagy hét alatti római időzés hagyománya, ellenére a vele járó sok kényelmetlenségnek, s annak, hogy a nagy heti és húsvéti egyházi szertartások a pápaság világi uralmának megszűnte óta fényben és kiterjedésben s különösen a szent Atya személyes részvétele tekintetében nem is hasonlíthatók az azelőttiekhez, még mindig erősen tartja magát, sőt évről-évre növekvő számmal vonja ide az idegeneket.

A Via di Corsón föl s lehullámzó néptömeg ilyenkor néha helyenkint összetorlódik, ha például a királyi udvar rák-vörös ruházatú cselédségét pillantja meg, a mint nagy négy-fogatú carozzákon hozza az uralkodó család nőtagjait egyik

vagy másik templomba, a melyben az istentiszteletben néhány perczig részt vesznek, hogy aztán megint a sokaság sorai között távozzanak; a húsvéti ünnepek ereklýefölmutatási szertartásai Róma colossális főtemplomaiban, a melyek hajdan a vallási fanatismusnak önkivületig fokozódó kitérésire nyújtottak alkalmat, most meglehetősen részvétlen közönség előtt folynak le; sok a templomban járókelő, de kevés az igazán ájtatoskodó. A nagypénteket is csak úgy, mint a nagyhét többi napjait, a mindenüvé szétterjedő tömjénillat jellemzi, az utcái zaj azonban e napon is olyan, mint rendesen s az üzleti élet sem szünetel; alig van város, a hol kevesebb bolt zárúlna be nagypénteken mint Rómában.

A templomok is főleg csak a nagy énekes szertartások alatt telnek meg, a mikor — különösen a nagyhét és húsvét idejében — valódi s magasztos művészeti élvezetet nyújtanak, olyat, a mely még a kevésbbé hívő kedélyt is a földiek fölé való emelkedésre bírja s a szertartások symbolikájánál hatalmasabb erővel kelti föl bennünk azt az édes-fájdalmas honvágyat a vallás magasztos mysteriumainak országa felé.

A nagypénteki délutáni szertartás, a «notturnák», «lamentációk» és «miserere» szépségében mai nap a Laterán énekkara vetélykedik a vatikánival; oda tódúl tehát az idegenek nagy része is, megélénkitve ilyenkor még azt a tágas, üres, elhagyatott és begyepesedett tért is, a mely a Laterán és a Porta San Giovanni között terül el és megtöltve a magasan fekvő hatalmas basilikát, melynek óriási szobrokkal díszített homlokzata torony nélkül is egyik legkiemelkedőbb pontja Rómának s annak látképén némely oldalról nézve még erőteljesebben uralkodik mint a Szent Péter kupolája.

A föntartott emelvények padsorain természetesen «már nincs» hely, de ha a sekrestyével közelebbi ismeretséget kötöttünk, akkor csakhamar «van», és erről a helyről jól végignézhetjük a kavargó néptömeget, sőt a szentélybe is bepillant-hatunk, a melyet az alkonyodó napfényen kívül csak annak a tizenkét apostolt jelképező tizenkét gyertyának a pislogó lángja világít meg, a melyekből azután az ének minden szakaszának végeztével eloltanak egyet-egyet.

A szentélybeli tribuna kupolamenyezetének megújított mozaikjai — a melyek nagyrészben a jelenlegi pápa uralmát dicsérik — szörnyű ujdonnat fényűek és szinte éreztetik

velünk Paul Bourget iszonyát, a melylyel minden mű-restauráció iránt viseltetik: «Restaurer, c'est toujours détruire!» De magában az előttünk fekvő kereszthajóban is kevés emlékeztet már a keresztyénségnek azokra az ősidőire, a mikor ez az azóta ötször átépített bazilika — mint a római püspökök székesegyháza — «omnium ecclesiarum urbis et orbis mater et caput» (a város és a világ minden egyházának anyja és feje) volt.

A «barocco» itt is ép oly korlátlanul uralkodik most, mint a Szt. Péter-bazilikában; a hagyomány azonban azt állítja, hogy a kereszthajó baloldali végében álló szentségoltár bronz-oszlopai a régi Szent-Péter-templomból valók s a keresztyén cultus előtti időben a Jupiter elpusztult capitoliumi főtemplomának diszei voltak, tehát a vallásnak már két világkorszakát szolgálták végig. Kétségtelenül régi és érdekes a kereszthajó és főhajó keresztesződésénél emelkedő pápai oltár márványból készült góth stílusú tabernaculuma, a melynek felső része tudvalevőleg a Péter és Pál apostolok koponyáit zárja magába; a kegyes hagyomány azt is tudni véli, hogy a pápai oltár belsejében az a katakombabeli faoltár van elrejtve, a melyen Szent Péter olvasta miséit. A keresztyénség első küzdelmei és megpróbáltatásainak fájdalmas emlékei fölé borítja most a keresztyénség diadala és hatalma kápráztató pompáját . . .

A zsibongó, hullámzó embertömeg hirtelen elcsöndesedik, a mint a Cappella del Coro ajtaja megnyílik s néhány karinges pap és violaszín-galléros kanonok után — a kik nehezen nyitnak neki utat a néptömegén át — belép a pontificaló főpap: Satolli bibornok, magas, erős, kissé merev és feszes alak, s lassan halad a szentély felé a hol megérkezése után csakhamar megindul a tulajdonképeni szertartás.

Előbb egyhangú recitativo — könyörgés és respondeálás — azután egy erőteljes, tiszta férfihang csendül meg és énekében ráismerünk a «Miserere» dallamára. Mennyi gyász! mennyi fájdalom! mennyi panasz ennek a dalnak a magasztos egyszerűségében! A küzdelmeiben kifáradt, reményeiben csalódott emberiség egész kinszenvedése van kifejezve benne, a megtört lélek sötét csüggedése, majdnem kétségbeesése és utolsó fölfohászkodása ahhoz az egyedüli hatalomhoz, a melytől még gyógyulást, vigasztalást, bátorítást remélhet . . . És

most felülről a szentély félig elfödött karzatáról — mintha égből jönne — hatalmas kardal zendül meg: csengő, szinte harsogó diadalének, azoknak a hangjai a kik már a túlvilág örömeinek teljes birtokában elfeledtek minden földi keservet. Ebben a dalban van kifejezve az a végcél, a melynek elérhetése új életerőt önt a csüggedőbe... Majd fájdalmas dallamba megy át a kar éneke, festve a küzdelmet, a melyet a szenvedő embernek még ki kell állania, de közbe mindig megcsendül a biztató, bátorító mennyei szózat is. Most aztán megszólal ismét alúlról a könyörgő, panaszzkodó férfihang, megerősödve bár, de még fájdalomtól telve, mintha kételkednék benne, hogy a léleknek lesz-e ereje mindazt a küzdelmet kiállani? — panaszára azonban újra felel a magasztos, lelket emelő hívó szózat, míg mindinkább összeolvad könyörgés és üdvöt ígérő hívás, összezendül egy fölséges harmóniában, mely az istenével egyesült emberiség boldog megnyugvását hirdeti.

A Laterán nagypénteki szertartásának éneke reám mélyebb benyomást tett mint a sixtinai kardal, a melyet a pápa húsvétvasárnapj miséjén hallottam.

Ennek a misének a kedvéért a belépésre jogosítottaknak már reggeli hét órakor kellett a Piazza di San Pietrón, a Bernini csodálatos Colonnadejának szögletén, a Vatikán főbejáratánál: a Portone di Bronzónál gyülekezniök.

A tarka, de festői egyenruházatú schweizi-testőrök nem látszanak ügyet vetni az átvonuló közönségre, a mely a Szent Péter-templom jobboldali kifutványát képező egyenes oszlopsor által fődött lejtős folyosón halad a Scala Regiára s azon át jut a Cappella Sixtinához. Csak ennek a bejáratánál vizsgálják meg a szolgálattevő nemestestőrök a belépő-jegyeket és utasítanak kérlelhetetlenül vissza mindenkit, a kinek azokon kívül az öltözeke is meg nem felel a követelményeknek: nőknél teljesen fekete ruha és fátyol, kalap, ékszer és keztyű nélkül, férfiaknál frakk; ez utóbbit még a fekete kabát sem pótolhatja, a miért valami nagyon democratikusnak a pápai ceremoniale aligha mondható.

Egy-egy fodros gallérú, fekete bársonyba és selyembe öltözött pápai kamarás intézkedik a padsorokban és karzaton, a melyek annyi tért foglalnak el a jókora terem nagyságú kápolnában, hogy a pápai kíséret számára az oltár környékén kívül épen csak egy keskeny út marad nyitva.

A várakozás ideje alatt — a mise 8 órakor kezdődik — van módunk körülnézni a Sixtinában; jó ismerős minden a mit látunk s azért a távolabb eső részletek vonalait is ki tudja egészíteni emlékezetünk s képzeletünk.

A zene- és énekkart hordozó emelvény gazdag diszítésű, a korai renaissance ízlését hirdető márványsorompója méltán viseli magán a Della Roverék családi czímerét: két e családból származó hatalmas pápának: IV. Sixtusnak és II. Juliusnak köszönheti ez a kápolna keletkezését és művészi díszét; csak az oltár fölötti falon, szemben velünk a kápolna háttérében, egész a tetőig terjedő óriási fresco: a Michel Angelo aggorának alkotása, az utolsó ítélet borzalmas képe származik későbbi korból, a III. Pál idejéből.

A teremtéstől a bűnbeesésen és a megváltáson keresztül egész a végítéletig — az emberiség életének és küzdelmének története van itt ábrázolva a bennünket környező falak és mennyezet kortól elsötétült és ijesztően összeropadozott festményein, elbeszélő képekben és symbolikus alakokban. A hat florenzi és umbriai mester: Pinturicchio, Botticelli, Signorelli, Ghirlandajo, Perugino és Rosselli — kik közül véletlenül épen az utolsó, a legjelentéktelenebb van legtöbb kép által képviselve — a két oldalfal mezőin tizenkét párhuzamos ábrázolásban festette le Mózes és Krisztus történetét a quattrocento fölfogásának szellemében; nézőpontunkhoz legközelebb s a reggeli napfény által legjobban megvilágítva tárul elénk Cosimo Rosselli utolsó vacsorája és Perugino ígéző képe: a kulcsok átadása Szt. Péternek.

Ez azonban mind festett elbeszélés csak, a művészetnek abból a naivabb korából, a mely a föladatot nem kereste egyébben mint a hitrege vagy a szentírás által eléje tárt történeteknek a művészt környező valódi alakok utánzataival való megjelenítésében.

De fönn a mennyezeten Michel Angelo frescói halhatatlan hirdetői annak, hogy a képzőművészet csupán az emberi test formáinak és mozgásának ábrázolása által képes a szellem legszabadabb és legmerészebb szárnyalását követni, a legmagasabb, legtisztább eszméket kifejezni. A teremtés, a bűnbeesés és a megváltás ígérete képezik azt az eszmekört, a melyben e bámulatos alkotás mozog, melynek létrejöttéhez egész legendák fűződnek.

Ezeket a legendákat lényegökre nézve csak megerősíti a történeti kutatás. Kétségtelen, hogy Michel Angelo elkeseredett lélekkel, kényszerítve fogott hozzá az erőszakos hajlamú, de a művészetért lángoló Julius pápa által ráparancsolt festői munkához, a melyet kelletlenül kapott cserébe a félbehagyott mau-soleumért, melybe lelke egész becsvágyát helyezte. Elzárkózva a világtól, egymaga festette meg az egészet, nélkülözések, testi szenvedések között, gyakran napokon át hanyattfekve a menyezet alatti szédítő emelvényeken, a honnan a pápa egyszer letaszítással fenyegette, ha munkáját be nem fejezi. Pedig aránylag rövid idő alatt fejezte be; négy év elég volt a mű megteremtésére, félek, hogy négy évszázad elég lesz — elpusztulására. Az ember nem nézheti szívfájdalom nélkül azokat a szörnyű repedéseket, a melyek a menyezet vakolatával együtt a festményeket is át-megáthasogatják, és rám azt a benyomást tesz, hogy egy századon túl aligha fog az emberiség a Michel Angelo sixtinai frescóiban gyönyörködni: vagy elpusztulásnak egészen vagy oly mérvű megújítást fognak igényelni, a mely az alkotó művész munkájának legnagyobb részét el fogja tüntetni.

Tekintetünket a menyezetről lefelé vonja a moraj és mozgás, a mely a Sala Regia felőli bejárástól indul ki; minden szem odafordul, egyszerre minden ajak elnémul, más hang nem hallható, mint az alabárdos testőrök, kamarások és piros ruhás komornyikok lépteinek koppanása a mint a Szent Atyát hozzák befelé. Minden nagyobbyszerű dísz mellőzve, kicsiny kísérettel, nem követve a «flabella» vagyis pávatollas legyezőtől, a fényes «tiara» helyett csak fehér selyem capuciummal a fején jelenik meg a vállakon hordott «sedia gestatorián» ülve XIII Leo, viaszszínű, vértelen, sovány, de jóságos arczával és beszélő nagy szemeivel mosolyogva a jobbra-balra mélyen meghajló, letérdelő közönség soraira s jobbjával áldást szórva mindenfelé, úgy, hogy ne csak a megjelenteknek jusson belőle, de azoknak az olvasóknak is a melyekből némelyik hölgy kezére fűzve huszat-harminczat hozott magával, hogy aztán barátnői között ossza ki ezeket a pápai áldás malasztjától áthatott rózsafüzéreket.

A hordozható trónt leteszik szemben az oltárral s a pápa csodálatos fürgeséggel emelkedik föl róla és halad, szinte siet föl az oltár lépcsőin; annál inkább lep meg azután a most

következő mise alatt az a törődöttség és gyöngeség a mely mozgását jellemzi, mialatt az oltár közepétől egyik vagy másik oldalához megy, vagy a közönséghez fordul a «Dominus Vobiscum» elmondása végett, a mire csak úgy képes, hogy balkezelével az oltárra támaszkodik s félig megfordulva csak reszkető jobbját emeli az ájtatoskodók felé.

A pápai énekkar, mely a «Tu es Petrus» hangjaival üdvözölte a belépő szent Atyát, most egyikébe fogott azoknak az ünnepi mise-oratoriumoknak, a melyek az «ecclesia triumphans» harsogó dicsőhymnusainak nevezhetők; egy bozontos hajzatú, hatalmas termetű karmester igazi olasz mozgékony-sággal és szenvedélyességgel kormányozza a jobbára magas hangú énekeseket, miközben a pianónak majdnem teljes hiánya a legnagyobb tökélyű művészi ének daczára kissé kifárasztja a figyelmet és nem fokozza az áhitatot.

A pápa miséjének vége van s miután a szent Atya rövid időre egy mellékterembe vonúlt, visszatér és elfoglalja helyét a kápolna baloldali falánál az oltár közelében részére magas emelvényen elhelyezett piros imaszéken, fehér talárjának zsebéből egy kis imakönyvet húz elő s abból — folyton térdepelve — buzgón imádkozik, mialatt egyik udvari papja teljes szabatossággal ugyan, de rendkívüli gyorsasággal elolvas egy második misét.

És most következik a legmeghatóbb jelenet. A pápa, kíséretől támogatva leszáll emelvényéről, térdre ereszkedik az oltár legalsóbb lépcsőjén s énekelve áldást mond az egész keresztény világra.

A mi már a mise alatt is föltűnt s a mi most még inkább megragad, az a pápának reszketegsége daczára érczes, átható, szinte erőteljes hangja, mely az egész kápolnát betölti; az utolsó áldásnál ez a reszkető hang szinte zokogásba megy át s a hallgatóságon önkénytelen megindulás vesz erőt a tiszta lelkű aggastyán túlárado érzelmének e megnyilatkozására, mely meghatóan fejezi ki azt a mennyei szeretetet, a melylyel az egyház látható feje a föld egész kerekiségén elterjedt hiveit atyai szívére öleli.

A kivonulásnál a közönség még inkább igyekszik — az ezeknél a belső czeremóniáknál szigorúan előszabott csendet meg nem törve — a pápa közelébe férközni, tekintetét fölfog-

hatni, áldását magára nézve még physikailag is mentül közvetlenebbé tenni.

Mikor kilépünk a Piazzára, a husvéti harangszó rezgeti a levegőt; a Szt. Péter-bazilikában még folyik az isztentisztelet, melynél a híres Rampolla celebrál; a város olyan mint egy földült hangyaboly, az utca élénksége tetőpontját éri el. Az utazókra nézve a fogadókból mától kezdve megszűnik a «*gras et maigre*» a böjtös és nem böjtös ételrenddel való szüntelen confusió; és megindulnak a lóversenyek is a Cappannelle-réten, a melyek semmiben sem különböznek más világvárosok lóversenyeitől; a farsangvégi utcái futtatások a Corsón, Rómának ezek a híres, valóban az ókor kedvteléseire emlékeztető különlegességei — úgy mint sok más, szintén áldozatául estek a modern kor józan, nivelláló hatalmának.

VII.

TIVOLI.

Még hallom vízeinek dallamos zúgását, mely bűbajos mámorba ringatja érzékeinket; ezt a hatását nem zavarhatja meg a mandolin és guitarre szegényes pengése, a mely belévegyül.

Az «Albergo Sibilla» erkélyén vagyunk, a nagy vízesés fölött, a Sibylla-templom szomszédságában; bennünket a tavaszi nap meleg déli sütése elől megóv a ponyvafedél, melyet az élelmes vendéglős vont felénk, de a szegény muzsikusz családoknak az erkély szélén egy kis babérfa alatt kell meghúzódni, a mely szinte szégyenkezve terjeszti jelképes lombjait a kontárok fölé.

Már ez így van Olaszországban; a hol a természet dicsőségét élvezni akarjuk, ott el kell viselnünk az élet nyomorúságainak a látványát is; és mentül szebb a kilátás, annál több a rongyos koldus, annál siralmasabbak az elénkbe tolakodó nyomorékok, a «*povero vecchiók*» és «*povero cieco*»-k; furfangos számítás van ebben nemcsak az alamizsnanyújtás automatikus megszokására, de talán a természeti szépségek szívlágyító hatására is.

Most sem tudunk azokra a szegény muzsikuszokra hara-

gudni, mert az a mi környez, kibékít az egész világgal s még az ő hangszereik pengését is szebbnek tünteti föl; nem is látjuk őket, csak azt a kedves, nyájas gyermekarcot, a mely felénk közeledik: a muzsikus legkisebbik leányát tányérozni küldi s a gyermek nyomorúlt ruházatában is ellenállhatatlan, természetes olasz grátiával lép elénk, nyújtja ki kis kezét és felel kérdéseinkre. Aztán visszafut atyjához, elégedett és hálás pillantást vetve hátra és teljesen boldognak látszik. Hogy is ne volna az! hát nem süt-e a legnyájasabb nap rá, nem boltozik-e a legszebb kék ég fölötte? mit törődjék ő a holnap gondjaival, mit azzal, hogy milyen élet vár reá, mikor ő gyermekkedélyével született úrnője mind annak a gyönyörűségnek a mi környezi, a mi soha el nem hagyja, a miben él, míg nekünk boldogtalanoknak messze földről kell ide vándorolnunk, hogy azt néhány óráig, néhány napig élvezhessük.

Szinte elérzékenyülve lépünk az erkély falpárkányához; alattunk meredek sziklamederben fut össze két felől a víz, hogy aztán borostyánnal benőtt szirtek között rohanjon le a széditő mélységbe, a viruló, buja zöld völgy ölébe. Köröskörül lombos hegyek koszorúja, romok, festői csoportozatú házak és tornyok s még följebb a mosolygó ég . . . Nem álom, valóság az a mi környez, hisz itt van körülöttünk az élet elutasíthatatlan prózája is: mögöttünk a rossz muzsika, előttünk a mosó leányok: a zsilip fölötti vízfolyásnál sűrögnek, kezökben villogó sulyok, ajkukon víg fecsegés. A túlsó hegyszakadék ösvényén, innen nézve hangyanagyságúaknak látszó emberek mutatkoznak, köznapias utazók alakjai, a kik pontos lelkiismeretességgel, abban a sorrendben, a hogy azt Bædeker előírja, futkosnak barlangtól barlanghoz; még a telegrafsodronyok sem hiányoznak, legfelül a hegybevágtott út mentén; azok a szörnyű telegrafsodronyok, a melyek a kék ég és zöldelő lombok hátterét olyan szabályosan hasítják keresztül, . . . mintha szerelmes levelet látnánk vonalozott papírra írva!

De mi a természetnek azt a szerelmes levelét, a melyet itt intéz hozzánk, mégis megértjük; szívünk ujjongva válaszol reá; mintha régi börtönlakok berozsdásodott ajtóit szakítaná föl, úgy nyílnak meg szívünk rég elhallgatott, elhagyott rejtekei, hogy az élettapasztalatok sötét, füledt, nyomasztó képzeteit kiereszszék magukból és megteljenek tavaszi verőfényvel, virágillattal, fiatal életkedvvel . . .

Ebben a bámulatos országban, a melyről már négyszáz év előtt rotterdami Erasmus azt írhatta, hogy ott a kövek is ékesebben szólnak, mint nálunk az emberek, a természet, történelem és művészet kiapadhatatlan hármassága mindenütt nyitva áll a fogékony kebelnek: nem meríthetünk-e itt is a természet pazar bája mellett a történeti visszaemlékezésekből, ha azokra gondolunk, a kiknek évszázadok előtt nyújtott üdülést ez a hely? nem nyújt-e művészeti élvezetet a Sibylla-templom gyönyörű kis rotundája, a melynek talapzatán megpihenhetünk, a melynek karsú oszlopai, virágfüzérés frizje még romjaikban is bájos emlékei az ó-kori művészet java-korának?

Vajon a Vesta szentélye volt-e ez a kis templom, vagy csakugyan azé a tiburi Sibylláé, a kiről ma nevezik, az ó-kori néphit ama csodás jósalakjai egyikéé, a kik a Michel Angelo és Ráfael képzeletét foglalkoztatták? azt ma nehéz volna eldönteni. Mindenesetre olyan istenségé, vagy félistené lehetett, a kinek kedve telt a szépben, és a kinek hazajáró lelke talán még most is fölkeresi egykori dicsősége félig romba dőlt, kipusztult, oltártalan helyét s a zuhatag harsogásába belésírja keservét az idők változása fölött.

De hát változnak-e igazán az idők? Csak az ember, a teremtés koronája változik és mindaz, a mit ő alkot. Ez a változás az ő kiváltsága az egész természettel szemben. Változtatja viseletét, izlését, erkölceit és szokásait, eszméit és — isteneit. Lám, az élő és élettelen természet körülötte — a mennyiben csak az ember nyughatatlan önkénye más formába nem kényszeríti, — beéri azzal, hogy önmagát változatlanul szülje mindig újjá; hisz szebbet, mint a mit itt hozott létre, úgy sem tudna alkotni!

Az Aniót elnevezhették Teverónenak, folyását csatorna-építéssel más mederbe szoríthatta egy darabra az ember hatalma: a hol megszabadul e börtönéből, ott ugyanazzal a szilaj szökéssel zuhan le a völgybe, a mely kétezer év előtt gyönyörködtette a költőt, zuhanása ugyanolyan tajtékot túr föl, ugyanolyan páragomoly emelkedik nyomában, fölötte ugyanolyan szivárvány sugárzik, mint régente, — még a sötét hegyszakadék előtt szállongó lepkék és fehér galambok is ugyanolyanok, mint a minőket az elmúlt századok láttak, és évről évre fáradhatatlanul újul meg vagy zöldel tovább a vízi-

lapú, cyklamen, borostyán buja takarója a sziklagörgetegen, míg levelei változatlan ütemben bókolnak és emelkednek a rájuk hulló ragyogó vízcepek alatt.

És a rózsza és ibolya is ma ugyanolyan, mint akkor volt, a mikor e kedvencz virágaikkal ékesítették a rómaiak — férfiak és nők egyaránt — fejöket és keblöket, ha lakomaikkhoz telepedtek. Ilyen koszorús társaságok élvezték Falernum nedvét ott, a kis zuhatagok fölött, a Mæcenas villájában; és közöttük időzött bizonyára Horác is, Tibur bájainak lelkesült magasztalója, a kiben megvolt az a költői büszkeség, hogy ha már udvaroncznak kellett lennie, szívesebben volt a Mæcenas, mint az Augustus császár udvaroncza.

A régi rómaiak ízlésének egészen megfelelt ez a hely, hatalmas vízének játékával; nekik szellős, virágos, árnyas nyaralóikban mindenekfölött vízre volt szükségök: csábító, vízzel telt márványmedenczékre, csobogó ugrókutakra, mindenünnen előtörő vizsugarakra. Ezért telepedtek előszeretettel a tenger mellé, Nápoly vidékén s a közeleső szigeteken, az Arno és Brenta hűvös partjaira és ide a vizgazdag Sabin-hegységbe, a melynek forrásait pompás vízművekkel, óriási aquæductokkal vezették le székvárosukba, hogy megtöltsék annak hatalmas közkutait, fürdőpalotáit, ha kellett circusait is, és letegyék alapjait egy ma is utólérhetetlenül álló városi vízvezetéknek.

Amott, szemben a nagy zuhatag völgynyílásával, a hegyoldalban rejtőznek még romjai a Sallustius villájának: a Catilina és Jugurtha története talán ott látott napvilágot, és feljebb a Propertius házának maradványait őrzi a hagyomány: a szenvedélyes szerelmi dalok költőjeét, míg a kis zuhatagokkal szemben állott, elragadó látványra nyilva az a villa, a melyben Quintilius Varus szötte diadalalmait, melyek a teutoburgi erdőben oly siralmasan foszlottak szét.

Ők mind elköltöztek régen és elköltözött, porrá lett az a leghatalmasabb lakója és kedvelője is Tibur vidékének, a kinek palotája romjait túl a város dombján szemléljük: Hadrián császár. Kéjlakaik omladékaik közt a föld gyomrából megszámlálhatatlan kincseit az antik művészetnek hozta fölszínre a kutatás, és szellemök ezer év múlva föltámadt sirjából, hogy meghódítsa a művelt világot. Utolsó föltámadása volt-e ez, avagy nem támad-e az mindig újra meg újra föl között-

tünk? hiszen az emberiség története voltaképen nem is egyéb, mint a keresztyénség és pogányság által képviselt két ellentétes világnézet örökös harca.

Hanem az antik világ pusztulása után sok időbe telt a míg Tibur — most már Tivoli — régi hírét, régi báját és vonzerejét csak némi részben is visszanyerhette. Nem mintha nem szerepelt volna a középkorban, sőt jelentékeny város volt, de micsoda profanálása volt az a szerep a föld ez igéző helyének! Mint a Sabin hegység szorosainak kulcsa nevezetes stratégiai ponttá lett, félelmes várrá, a mely daczolt Rómával, úgy a városi oligarchák idejében, mint a pápaság és császárság küzdelmeiben, a melyben mindig ez utóbbinak oldalán állott s valódi előörse volt a ghibellineknek, az imperialis-musnak az egyház katonai hatalmával szemben.

Aeneas Sylvius már mint II. Pius pápa az ő objectiv természetétől telhető elragadtatással szól Tivoliról commentárjaiban, megemlékezhén a látogatásról, a melyet ott a nagy montefeltrei Federigo társaságában tett, a mikor — mindketten az ó-kor alapos ismerői lévén, — Tivoli emlékei között beszélgettek a régi rómaiak intézményeiről. Ekkor tehát Tivoli classikus múltja már hatott a kedélyekre, de természeti bájai úgy látszik nagyobb vonzerőt csak később gyakoroltak.

A késő renaissance és kezdődő barokk korában alapította Tivoliban Ippolito d'Este bibornok, — nem az a régibb Hippolyt, a ki Mátyás korában egy ideig esztergomi érsek is volt, hanem a későbbi, a hirhedt Lucrezia Borgia és estei Alfonso fia, — a Villa d'Estét, minden nagyuri kéjlakok utólérhetetlen mintaképét, a mely iránt nekünk annál több okunk van érdeklődni, mert az jelenleg estei révén Ausztria-Magyarország trónörökösének tulajdona.

A villa, fájdalom, hosszú időn át teljesen elhanyagolva lévén, ma inkább romnak, mint kéjlaknak mondható, de remélhetőleg annál szebb jövő elé néz; elragadó bájába most mélabús vonás vegyül: a múlt dicsősége itt is az, a melynek emlékezte megaranyozza a romladozás jelenkori képét.

A város délnyugati szélén, féloldalt Róma és a Campagna felé fordulva, a kisebb vízesések által megszakított meredek hegyoldal magaslatán, erősen lejtős területén áll legfelül az Este-palota, alatta a széles emelttér, melynek oldalive mintegy művészi keretben mutatja a távoli Róma s a

síkság képét egész odáig, a hol már a tengert sejtjük, míg szemben velünk a Sabin-hegység kifutványai s hátul a magas Monte Gennaro tárulnak föl.

Innen lépcsőzetes alakban bocsátkozik lefelé a kert, loggiákkal, lépcsőkkel, párkányokkal, galleriákkal, vízmedencékkel ugrókutakkal és művészi diszítésű köröndökkel tarkítva s mesteri fölhasználásával mindazoknak az összehasonlíthatatlan előnyöknek, a melyeket itt a szabadban való időzés kellemei számára a fekvés, a kilátás, a hegyoldal merész profilja, a vízbőség és a buja tenyészet nyujtanak. De az építészet és kertészet minden virtuóz alkotásainál is mélyebb benyomást tesznek a Villa d'Este látogatójára a kertnek évszázados cyprusfái, a melyekhez nagyságra, festői formára, színpompára hasonlókat talán a föld kerekiségén nem lehet találni; ezeket nem rongthatta meg se az idő se a mostoha bánásmód és elhanyagolás, ezek csak nőttek egyre és korukkal együtt díszben is gyarapodtak, törhetlen üdeségű örökzöld lombjaikkal jelképezve a jobb idők reményét, míg körülöttük a mesterséges vizesések párkányainak amorettjei letöredezték, a lépcsők fokai szétváltak, a vízmedenczék kiszáradtak, az utak begyepesedtek, a virágok helyén gaz nőtt, s a kastélyból és kertből elköltözött az élet és a pompa, a dal és a vígság...

A cyprusokon kívül az olajfákat is legtökéletesebb alakokban szemlélhetjük itt, Tivoli mellett. Azt a dombot, a mely körül kigyózva vezet a kociút Villa Adriana és Róma felé, ősrégi, terebélyes olajfák borítják; mindegyik egy-egy tanulmány a festők számára: kuszált, minden nyirbálástól ment lombjaik, merészen szétterjedő ábrándos formájú, görcsös-bogos, hatalmas ágaik és korhadt, repedezett, sokszor mély odvakkal tátongó törzseik szintén hosszú idők tanúi; viruló aggastyánok ezek, s holdvilágos éjjeleken leveleik zizegésének titokzatos nyelvén mesélnek a rég elmúlt időkről a körülöttük főlarsajadozó virágok és cserjék mindig megújuló nemzedékének.

Tivolitól nem válhatunk meg a nélkül, hogy ne időzzünk a Hadriánus császár híres villájának buja, festői növényzettől környezett, nagyszerű romjai között.

Őt magát, ennek a fejedelmi nyaraló-palotának az alkotóját jól ismerjük a római muzeumokból: az első szakállas császár, a kinek görögös jellegű, szép, erőteljes, férfias arcza

szinte tipikussá válik utódaira, az Antoninusok, Aureliusok, Severusokra, ezekre a jeles császárokra nézve, a kik alatt a Hadrián korában virágzása tetőpontját elért római művészet mégis, csodálatos módon hanyatlásnak indult és a fénykor helyet adott a római barokknak.

Hadrián sajátos, szinte modern jellegű alak volt az imperatori trónon: nagy műveltsége, a tudomány és művészet iránti lelkesedése, utazási kedve, világismerete, a változatos építő-alkotásokban mutatkozó hiúsága — mind oly vonások, a melyek hozzánk közelebb látszanak esni, mint saját korához; és minde vonásainak leghívebb visszatükröződése az ő Tibur-melletti villa-alkotása, a melyben pazar bőkezűséggel és bámulandó műismerettel plastikus képét igyekezett adni mindannak, a mi figyelemreméltót távoli országokban látott vagy maga létrehozott. A római építőművészet, mintegy próbáit adandó tudásának, Görögország és Egyptom utánzására adta itt magát és a távoli minták nyomán, ott járt építésszek által állított csarnokokban, palotában, templomban és színházakban a császár még azonfölül a világ első muzeumát is létesítette görög és egyiptomi műalkotások és ritkaságokból, a melyek nagy része még ma is gazdagítja Róma gyűjteményeit.

Mikor a világot látott császár élete alkonyán e tündérpalotája oszlopainak árnyékában szemeit szeszélyes alkotásain pihentette és beteg testével együtt lankadó lelke előtt végigvonultak utazásainak s egész életének képei is, mindaz, a mit bírt és mindaz a mit elvesztett, talán ő is fölsóhajtott, mint utódja Septimius Severus: *omnia fui et nihil expedit!* Min-dent elértem — és mi hasznom belőle?

Még teste sem találta meg azt a nyugalmat, a melyre aggkorában vágyott, s a melynek biztosítására a világ legbüszkébb síremlékét emeltette a maga számára a Tiber partján, a Moles Hadrianit, a mai Angyalvárat, a melynek sírkamarájából az ő és ivadékainak hamvait eltüntették a barbárság századai.

De az egymást fölváltó emberi nemzedékek egymást megtagadó munkásságában mégis valami öntudatlan igazgatszolgáltatás nyilvánul. A Hadrián sírját kipusztították, sötét börtönt és fellegrárat csináltak belőle; Tibur völgyében pedig a föld mélyéből ásták ki és úgy tárták föl annak a császárnak

romjaikban is nagyszerű alkotásait, a ki büszkébb volt művéseire, mint légióira.

VIII.

AZ ALBANÓI HEGYSÉG ÉS A CAMPAGNA.

Rómának déli, a tenger és a pontini posványok felé elterülő környéke a szomorú pusztaság egyhangú képe volna, ha az albanói hegység viruló, kies oázja meg nem szakítaná azt.

Mint egykor vulkánok csoportja, a melynek lávája még ma is fölismerhető a régi római országutak kövezetén s a melyeknek kiégett tölcseire ma bájló hegyi tavak medenczéjét képezi, egy későbbi világkorszakban pedig a régi rómaiak kedves nyaraló helye: ez a hegység egészséges levegőjével, üde növényzetével és tájképi szépségével ma is vonzó menhelyet nyújt a melegebb évszakban Róma és a tengerpart lakóinak a malária veszélye ellen.

Történelmi emlékekben és művészeti kincsekben az albanói hegység aránylag szegénynek mondható a tágabb értelemben vett Campagna többi vidékeihez képest, de nyájas ligeteinek árnyékába és elrejtett tavai szemérmes csillogásába a hitrege és a monda belészötte szinte a maga tündérképeit és sehol sem lehet kétségünk felőle, hogy léptünk évezredek nemzedékei kedvteléseinek, gyönyöreinek és ábrándjainak nyomait érinti.

Az albanói híres szép nőket ebben a barátságos kis városban — őszintén megvallva — nem tudtam fölfedezni; a nagyinak mondott, de kevésbé rokonszenves Pompejus állítólagos sírja, Tiberius, Caligula, Nero és Domitian itteni nyaralásainak emléke sem pendít meg érzékenyebb húrokat szivünkben; de a kilátás a magasan fekvő város széléről Róma, a Tiberis alsó folyása, a Campagna legdélibb része és az ezüst színben fölragyogó, végtelen tenger felé elragadó s szinte nehezünkre esik tekintetünket innen elfordítani s a hegyvidék belseje felé irányozni.

Alighogy elhagyjuk Albanót, Genzano felé menve, az útfordulatnál előbukkan az úgynevezett Horatiusok és Curia-

tusok sírja; az etrusk izlésű romladozó öt kúp úgy mered fölé, mint egy megkövesedett talány, a melynek megfejtésében a monda és a történeti kutatás hiába vetekednek egymással; képzeletünknek azonban jobban esik az ősrómai rege önfeláldozó, a halálban is testvérileg egyesülő hőseinél, mint a Porsena fejedelem állítólag itt elesett ismeretlen fiánál időznie.

Pápák által épített hatalmas viaductok kötik össze Albánót Aricciával és ez utóbbit Genzanóval, melyektől balra pompás erdőre, jobbra egy kiszáradt tóból alakult viruló völgy-medenczére esik tekintetünk; a Chigiek aricciai nyaralókastélyának parkja az ő sérthetetlen fáival, melyeket végrendelet óv, kevésbé vonz bennünket, mint a genzanoi Cesarini-palota meredeken lejtős kertje, a hol a Nemi-tó csendes tükrében gyönyörködhetünk.

Valóságos paradicsom ez a kert, a hol tetszésünk szerint szakíthatjuk a fejünk fölé hajló kaméliafák gyönyörű virágát, a hol örökzöld lombok illatos árnyékában hallgathatjuk a csalogányok ábrándos dalát, miközben szemünk oda tapad a mindenünnen meredek, pagonnyal borított hegyek közé szorított tó csillogó vizéhez. A kék ég alatt szellő sem rebben, levél sem mozdul, fodor sem kél a vízen; az egész természet a madárdal varázsa alatt elszunnyadottnak lászik. Fönn, az egyik domb sziklás tetején csendesen terül el a tóval közös nevű városka, mely felől semmi hang sem hallatszik, még lenn a zöld, gypes parton sem tűnik föl emberi alak, a mely a magára hagyott természet áhítatos csendjét zavarhatná.

Nem csodáljuk, hogy a római hitrege Diana szentélyének tartotta ezt a helyet, később pedig a Numa Pompiliusért kesergő Egeria nympa gyászat rejtőztette ide; az emberek nyugtalan sürgése és hajszája előtt a természet ölébe menekülő istenség csak ilyen helyet választhatott arra, hogy mysteriumát megnyilatkoztassa a hívő előtt, s a sebzett vaddal együtt a mindenét elvesztett emberi szív is az ilyen helyet választhatja arra, hogy meggyógyuljon vagy titokban törjön meg.

A kis Genzano régi virágünnepélye, a mely e vidék flórájának egész pompáját a keresztyén vallási szertartás szolgáltába helyezte s a melyet a dán költő, Andersen oly megható elbeszélés tárgyává tett, már jó régen kiment a divatból; a világ azóta itt is valamivel szegényebb lett költőiségben s vala-

mivel gazdagabb prózában. Lenn, a domb alatt zakatolva halad most a vasuti vonat Velletri felé, Nápoly irányában; de mi nem oda irányozzuk lépteinket: a hegység másik tavát akarjuk látni, a melyhez Albanóból legszebb úton a Galleria di Soprán át jutunk, ősrégi, örökzöld magyalfák között; ezeknek odvait az élelmes olaszok telefalazták, hogy a további romlástól megóvják, közöttük nyugat felől mindenütt föltárúl a Campagna látképe.

Castel Gandolfo az egykori kráter karimáján fekszik s egyik oldalával az albanói tóra, másikkal a Róma alatti síkságra néz le; nevezetes hely már azért is, mert a pápaság világi uralmának megszűntetése óta a Vatikán és Laterán paloták területén kívül csak ez a városka az, a melyre — mint a pápák nyaralóhelyére — bizonyos extraterritorialitás mondatott ki s a mely azóta tényleg pápai tulajdont képez, bár a pápák önkénytes fogságuk következtében e helyre soha ki nem jönnek, a Vatikán kertjeiben nyaralnak s castel-gandolfoi régi várkastélyukat apáczakolostorra és nőnevelő intézetté alakították át.

Nem tudom, vajon ez a pápai kastély vagy más volt-e a jezsuita-generális ama palotája, a melyben római tartózkodása idejében Goethe oly kellemes társaságban időzött, mikor az albanói hegység bájai és barátnője, Kaufman Angelika buzdítása s példája arra indították, hogy költői művei mellett tájképrajzolásai tanulmányokkal foglalkozzék.

A Nemi-tónál nagyobb, de talán kevésbbé festői képet nyújtó albanói tó kékes-zöld tükre kétségkívül innen, Castel Gandolfo széléről, a meredek sziklapart tetejéről tekinthető át legjobban. Itt a néző épen szemben van az Alba Longa állítólagos helyén épült karthausi kolostorral, nem különben a Monte Cavoval, az egész hegység legmagasabb pontjával és az alatta, még Olaszországban is ritka magasságban, szinte feilegvárszerűen fekvő Rocca di Papa faluval; a régi római építészeti egyik csodája, az albanói tó föld alatti levezető csatornája épen alattunk fúrja át a keskeny sziklahegyet.

Az eddiginél nem kevésbé kies az az út, a mely Castel Gandolfóból Marinóba vezet, a honnan az utazó Grotta Ferrátába s tovább a szép Frascatiba jut, a Cicero egykori Tusculanumának helyére.

Bájos tölgy- és magyalfaerdő árnyéka borúl ránk,

mikor a tó környékét elhagyjuk; a hol lombsátora, az utat körülboltozva, élesen válik el az ég sötétké színetől, ott egy, a keresztyén hit valamelyik szelid szentjének állított kápolna előtt térdel néhány parasztleány; kétezer év előtt ez a liget Venusnak, vagy a latin nép valami hasonló helyi istennőjének volt szentelve, a ki már meglehetősen feledésbe merült. Hogy a rocca-di-papai nem nagyon jó hírű nép ennek a kis erdőnek mély árnyékát időnként talán sem pogány, sem keresztyén fogalmak szerint istenesnek nem mondható vállalkozásokra használta föl, arra a két carabinieri (ki látott már carabinieriét egyesével?) jelenlétéből következtethetünk, kik a közbiztonság érdekében állandó tanyát tartanak az út közelében, az erdőben, s elterülve a lehullott tölgylevelek szőnyegén, kurta pipájuk kék füstjét eregetik föl a zöld lombok közé.

Ekkép biztonságunk teljes tudatában érünk Marinóba, a melynek házai valósággal odaragasztottaknak látszanak a mindkétfelé meredek esésű sziklagerinczhez, melynek innenső alján a kőbevéssett óriási mosókút körül tárgyalja az asszony-nép a napi kérdéseket. Fönn, a városka közepén, homlokzatával Róma felé néző tisztes, régi kastély kapuja fölött az ismeretes oszlopot ábrázoló czímer elárulja, hogy itt a Colonnák birtokterületén vagyunk; a mint pedig ismét lejjebb ereszkedünk a másik völgy felé, a melyet az alagútból előbukkanó vasut szel keresztül, a szembenfekvő meredek, erdős hegy oldalába szabályos rétegekben vágott peperin-kőbánya üregeiből a csákány ütésétől kísérve hangzik át a munkások lágy dallamú, igazán olaszos éneke.

Elcsodálkozunk azon az ízlésen és mondhatni fényűzésen, a melylyel ennek az alig hétezer lakost számláló városkának a vasút felé néző lejtős oldala — mintegy kérdésből az átrobogó utasok előtt — építészetiileg és kertészetiileg föl van diszítve. Olyan faragott kő-lépcsőzet, a minő nálunk csak paloták környékén szokott látható lenni, vezet le a mély völgybe, környezve ültetvényektől, ciklops-falazattal föltámasztott, borostyánnal befuttatott szikláktól, a melyek fölött virágszőnyegből kirakva pompázik a «Marino» neve.

Nem közönséges piaczi kaczerkodás ez, nem is élelmes reklám csupán: megnyilatkozása ez is annak a formaérzéknek, annak a decoratív ösztönnek, a mely az olasz népet mindenekfölött jellemzi.

Sokszor elgondoltam, hogy az a ruhaszáritási mánia, a melynek az olaszok hódolnak s a melynek jelei gyanánt ablakokban, erkélyeiken, házfedeleiken mindenütt ott látjuk lengedezni állandóan a tarkánál tarkább ruhaneműeket — ma úgy, mint a Carpaccio képeinek tanúsága szerint már négyszáz év előtt — nem csupán tisztasági és egészségügyi rendszabály, nem is pusztá hagyomány és megszokás, de talán bizonyos be nem vallott, öntudatlan, naiv dekorálási hajlam kielégítése egyúttal; ép úgy mint a parasztnép öltözködése és magatartása, bizonyos tekintetben lakása és élete módja is. Hisz még a kolduson is meglátszik, hogy jól esik lelkének, ha mentül többszínű rongyot akaszthat magára, a minthogy általán a piperézkedésnek az olasz népnél honos neme ki nem zárja sem a szegénységet sem a rondaságot.

A színekben, a formákban és a hangokban való kéjelgés: ez jellemző tulajdona az olasz természetnek, a mely naiv és nyers alakban nyilatkozik meg a műveletlen népnél, de érezhető az olaszok legmagasabb fejlettségű művészetében is. Ez a természeti hajlam teszi érthetővé azt, hogy Olaszországban minden művészet oly mély gyökerekkel bír a népben, hogy művészet és nemzet között oly erős a kölcsönhatás itt, mint talán sehol; és ez a természeti hajlam magyarázza meg viszont az olaszoknak némely furcsaságát is, mint például a szörnyű hangos, majdnem kiáltozó beszédet, a mely nem csak az élénk temperamentum következése, hanem onnan is ered, hogy az olasznak gyönyörűsége telik benne a maga, rendesen melodikus hangjának minden különös ok nélkül, csupán azért, hogy hallhassa, egész erejét és modulálási képességét meg-ereszteni.

A formák és színek népies és mégis bizarr festőiségének egészen rendkívüli példáit szolgáltatják azok a fogatok, a melyeken az albanói hegység borgazdája szállítja — néha egész családja kíséretében — vignájának jóízű termékét a Róma falain belül vagy kívül levő osteriákhoz; álmélkodással látjuk ennek a csodaalkotmánynak a körvonalaait a sárguló nyugati egen lerajzolódni, mikor a Campagna valamelyik útján találkozunk vele.

Óriási kerekeken mozog az alaktalan járómű, melynek hátulsó része hordja a bármikor csapraverhető hordókat, míg elől egy, a nap sütése szerint egyik vagy másik oldalra csap-

ható ernyő takarja a lovait hajtó gazdát, a ki maga is alszik, lovai is aludni látszanak; gépies lépéssel haladnak lassan, fejökkel együtt fantasztikus forgójukat is meg-megbólintva s időnkint a rúd oldalára kötött szénából ránczигálva ki egy maréknyit. A szekér, az ernyő, a ló szerszáma s az egész fogat mindenféle czafrangja a legkiáltóbb színek összetétele s a hozzá nem szokott nézőre valami lakodalmi felvonulás benyomását teszi.

Ez a fogat eszünkbe juttatja, hogy már lenn vagyunk a Campagnában s közeledünk a Via Appia Nuovához; a követet, a mely utunkat fedi, az egykori via triumphalis maradványa, — most egy birkanyáj botorkázik rajta, mögöttük marczone kinézésű vén pásztor sandít ránk hegyes kalapja alól; kecskebőrbe burkolt lábszáraival, szíjas bocskorával és hosszú botjával valóságos campagnai alakra ismerünk benne; festeni sem lehetne jobbat.

Ilyenkor, mikor már alkonyodni kezd és a tenger felől hűvös szellő suhan át zizegve a pusztaságon, ilyenkor tárul föl előttünk igazán a római Campagnának az a leírhatatlan melabús hangulata, a melyhez hasonlót talán sehol másutt nem érezhetünk.

Ezt a hangulatot a bennünket környező rétek sivárságán és a mindenfelől előbukkanó romok szomorúságán kívül mindenesetre az a sok megelevenedő emlék is táplálja bennünk, a melyekben a «világtörténet temetője» olyannyira bővelkedik. Már a jobbra-balra elterülő dombok szokatlan, szinte természetellenes hullámvonalai elárulják, hogy legtöbbjök valami építmény, valami emberi alkotás nyomait takarja; a római vízvezetékek távolban sötétlő arkádjainak meg-megszakadó sorai a csatatérről fölemelkedő elesett óriások hazainduló árnyainak látszanak; csak néhol vegyít egy lombkoronáját kuszáltan szétterjesztő pinia, egy kúpalakú nádkunyhó vagy egy bivalycsorda valami még ki nem holt életet ebbe a temetői képbe

Milyen világa a visszaemlékezéseknek van ezen a hullámos felületű mezőségen elszórva vagy alája elrejtve! Etrusk és római sirok, a melyek némelyikéből várat formált a középkor, a saját várépítései nyomát is hátrahagyva mellettök; a föld alatt az első keresztyének és zsidók katakombái, föld alá veszett templomok, a melyek tetejébe mások emelkedtek;

Appius Claudius hadainak egykori útján az ókori városfal a római császárok által alkotott vízművek, circusok és nyaraló paloták romjai mellett ott állnak a keresztyénség őskorának legmeghatóbb legendái: a szent Péter, szent Pál és szent Sebestyén mártiriumai által megszentelt helyeket jelző templomok és kápolnák.

Ezeknek az emlékjeleknek egész sorai között, azokon a téreken át, a melyeken a népvándorlás áradatai, az örök város birtokáért vívott harcok sepertek végig, érünk el Róma középkori várfalaihoz, a melyeket, szerencsére, még eddig megkimélt az újítás, terjeszkedés és szabályozás romboló czirkalma. De e közben a bennünket környező hangulat egészen megváltozott; a Campagna némaságát az útféli osteriák vig tivornyája váltotta föl; mindenütt élénkség, kiabáló beszélgetés, kaczagás és dal; a jelen hirtelen elúzi a múlt emlékeit, az élet el akarja feledtetni a halált, a pillanat, a mely mienk, meg akarja értetni velünk, hogy többet ér az évszázadok egész soránál, a mely már elmúlt . . .

A Porta San Giovanni közelében és azon fölül szinte a szokottnál is zajosabb élénkség uralkodik; az emberek tömegekbe verődnek össze, elkapkodják a hírlapokat, a melyeket a rendesnél még harsányabb hangon kínálgatnak kihordóik. A házak falán ujdonatújj, sokaktól olvasott falragaszokat látunk, a melyek a szokásos «Romani!» fölkiáltással kezdődnek és így végződnek: «Evviva la casa di Savoya!»

Megtudjuk végre, hogy míg mi az albanói hegyekben jártunk, a lóverseny alkalmával merényletet követett el Umberto király ellen egy anarchista. A merénylet, hál' Istennek, nem sikerült, a király könnyedén tréfálva jelent meg utána a Derbynél; most pedig a nép tüntetésre készül örömeiben. Már látjuk, hogy a csoportok a Quirinál felé veszik irányukat; nemsokára át is hallatszik onnan, mind hangosabban zúgva a kiáltás, a melyet a falragaszoktól most már ezer meg ezer ember ajka vesz át:

«Evviva la casa di Savoya!»

BERZEVICZY ALBERT.

SZIGLIGETI ARCZKÉPE ELŐTT.★)

Az arczkép, mely emelvényünket a mai ünnep alkalmával diszíti, a nemzeti színház ajándoka a Kisfaludy-Társaságnak.

Kifejezi e kép egy élő, virágzó műintézet tartozó háláját a férfú iránt, kiről tizennyolcz évvel ezelőtt ugyanitt, ugyanilyen ünnepen, teljes igazsággal hangzott az elismerés, hogy »a magyar dráma megalapítását senkisé nem szolgálta hivebben és több sikerrel, mint ő».

Kifejezi továbbá — már ez ünnepi bemutatással is, — a Kisfaludy-Társaságnak azt a hön ápoló kötelességérzetét, hogy ez egyik legnagyobb érdemű tagjának, díszének irodalmi dicsőségét élénk emlékezetben tartsa, a mit bizonyára nem-sokára azzal is fog tanusítani, hogy szellemi arczképét szintén megrajzoltassa egy az ő pályafutásáról szóló könyvben.

Nem hivatásom ezúttal, hogy e hosszú pálya, e rendkívüli tevékenység képét részletes adatokkal s a kiválóbb művek méltatásával tüntessem föl. Halála után néhány hóval Társaságunk elnöke sietett az ő emlékét kitünő beszédbe foglalni, kimutatva érdemeit, megjelölve helyét a magyar dráma fejlődésének történetében s elmondva róla, hogy a mit egykor Kisfaludy Károly a még állandó magyar színházzal nem bíró és nagyobbára német ajkú fővárosban néhány futó év gyors, mondhatni lázas, de egyszersmind becses termékenységevel megkezdett: azt Szigligeti Ede negyvennégy esztendőn át lan-kadatlan munkássággal és nagyobb szerencsével folytatta.

★) Fölvastatott a Kisfaludy-Társaság 1898. évi február 6-dikán tartott közülésén.

Neve, érdeme s műveinek java része nem is esett még az enyészet könnyű martalékává. Noha nem elégszer és nem is mindig kellő művészi gondossággal, de olykor egy-egy híresb műve színre kerül még a nemzeti színház és népszínház deszkáin; egy írói társaság, mely szülőföldjén, Nagyváradon alakult, az ő nevét viseli s koronként ünnepet rendez tiszteletére; mellszobra ott áll egyik újabb színházunk homlokzatán s neve föl van jegyezve többnek nézőterén; sőt még a napi dolgokkal elfoglalt sajtó is meg-megemlékezik néha elévülhetetlen érdemeiről. Ily irodalmi alakot az idő futó homokja nem is temethet el rövid idő alatt, s a mulandóság könyörtelen keze sem törülheti ki az emlékezetből nevét, míg a jó sors kedvezése sokkal fényesebbeket nem jegyez az övé fölé!

Azt hiszem, hogy a szelleme iránti hódolatot ezúttal nem fejezhetem ki jobban, mint ha életéből azt emelem ki, a miben ő főképen példa és tanulság. Érdemeit sem domboríthatom ki élénkebben, mint ha visszapillantok a nehéz időkre, melyeket a rendkívüli kitartás hűségével élt át, eszményét egyenlő buzgósággal szolgálva a pálya elején, közepén és végén. Semper idem.

A nemzeti újjászületésnek még csak szürkülete derengett, mikor ő, húsz éves korában, a fővárosba került. Igaz, hogy Kazinczy Ferencz már rég apostolkodott munkáival és levelezésével; Kolozsvártt volt már állandó magyar színház; Kisfaludy Károly aratott már tapsokat néhány, sebtiben, de sok tehetséggel írt drámájával és vígjátékával; Vörösmarty már írt és hatott; az akadémia pár év óta meg volt alakítva; sőt a Széchenyi István ébresztő könyvei is megindultak már; de a tespedés bilincsei korántsem voltak még lerázva; az ébredzők is alig hogy kezdtek fölocsúdni a pangás kimerítő, zsibbasztó álmából; a főváros pedig, mint község, a nemzetnek nem igazi szíve, hanem német polgárságával egyik legidege-nebb testrésze volt. Még a főrangúság is csak a német szellem ápolására nyújtott rossz példát. Voltak ugyan falvakon, már sokkal előbb is, «nagyságos elmék» a magyar költészet szolgálatában, de történelmi fényű nevek más viselői német színházak igazgatása élén álltak Pozsonyban, Pesten, sőt még Bécsben is. A negyven év óta vándorló s egyes vármegyék szűk kenyerén tengő magyar színészet pedig itt, Magyarország fővá-

rosában, nyugtalanul kereste s lenézetvén, csak ritkán és csak rövid időre találhatta meg bizonytalan otthonát, idegen házban zselléreként éledgélve. Lelkes írókból volt már itt Kisfaludy Károlynak környezete, de a német fővárost nagyon nehezen lehetett irodalmi központtá tenni.

Teljes érvényű igazságként fogadták el hazánkban azt a nézetet, hogy műveltségben való nagy hátramaradásunkat a folytonos háborúskodás okozta. Nem vallom egészen ezt a hitet. Az ó-kori Hellász városai még folytonosabban háborúztak, még sem hallgattak el a műzsák a fegyverzajtól, sőt Athénből akkor áradt az első és legeredetibb műveltség hajnalfénye a világra, maig is tartó uralommal. A középkori Olaszország örökös csatatér volt: egymással viaskodó városai mégis a költészet, tudomány és szépművészetek rendkívüli virágzását idézték elő! Lettek volna csak a mi igazi városaink magyarok, századokkal elebb köszönt be nálunk is a hazai műveltség általános virítása. De német polgárság idegen szellemet ápolt bennök, az alföldi magyar városok pedig csak mezőgazdaságot űző nagy falvak maradtak, nem alkalmasak arra, hogy a nemzeti műveltség hódító központjai lehessenek. S azt már egy ó-kori görög bölcs jól mondta: a falu gabonát ad, a város lelket.

A sok háborúzás kétségkívül ártott Pest fejlődésének is: de polgársága tudott azért már e század elején hatalmas arányú színházat építeni, csakhogy németet; Budán is alakultak ugyanakkor tekintélyes zenészeti körök, csakhogy a német classikusok ápolására. A lélek idegen volt s a magyar szellem annyira összezsugorodott, hogy — a mint épen Szigligeti jegyezte föl: — a budai magyar játékszínél a német ritterdrámák és Kotzebue-féle vigjátékok magyar átültetői részesültek ugyan némi anyagi jutalomban, de az eredeti színművek magyar szerzői — szabály értelmében — nem kaptak semmit.

Ily mostoha időben szerződött Szigligeti Ede, — akkor még Szathmáry József — a budai játékszínhez, szolgadíjra, havi tiz-tizenkét forinttal, színésznek és tánczosnak. Nemes család sarja volt, kit szülei mérnöknek szántak s bizonyosan osztottak a színi pálya elleni akkori általános előítéletben. A vékony növésű, csöndes természetű, vidor kedélyű ifjú azonban eszményt hozott ide szívében s ez eszményért tudott nélkülözni, tűrni, várni. Osztozott az úttörő színészek szent lázá-

ban s hitte, hogy a magyar színművészetet, ha sok fáradsággal is, meg lehet gyökereztetni a német polgárság fővárosában. A szükség arra kényszeríté e lelkes színészeket, hogy magok is idegen szellem fegyvereivel kezdjék meg az egyenetlen harczot. Csak beszédjük volt magyar, de műsoruk nagyobbára német színművekből állt s a drámákban az idegenszerű érzelő, éneklő páthoszt, bohózatokban pedig a bécsi komikai fogásokat utánózták. Akkor így kellett csak! Pedig — mint hamar kiderült — mily erős és eredeti tehetségek voltak közöttük! S megtörtént, még pedig jóval előbb, az is, hogy egy magyar vándor-színész, ki maga szintén élettelen német drámák utánzásával tett színirodalmi meddő kísérleteket, ez áldatlan ösvénynyel fölhalgyva, egyszerre csak megtalálta magát és magában az őszerejű magyar szellemet s csodálatosképen olyan maradandó történeti tragédiát alkotott, melynek a későbbi fejlődés jobb idejében sem termett párja.

A francia irodalom egyik jeles történetírója a *Cid* költőjéről bámulattal így szól: «Előtte a francia színpad története csak üres neveket mutathat föl, de egyetlenegy színművet sem. E nagy művészet, melynek itt, úgy szólván, múltja sincs, egész készen szökik elő a *Corneille* fejéből». Mennyivel több joggal mondhatjuk el ezt mi Katona Józsefről és *Bánk bán*járól, mely korántsem valami kisebb hegylánczolat kimagasló csúcsa, hanem pusztaság közepén egymagában kiemelkedő hegyorom, mely előtt és után laposság terjeng.

De a lángész e terméke nem hathatott a maga korára, mivel nagyon is túlszárnyalta azt. Ki tudta akkor nálunk, hogy mi a tragikum? A műnek, mely ezt példával magyarázta volna, a színpadon útját állta a censura önkénye. Kínymtatva, nem volt még olvasója. A költő maga is, épen midőn föltalálta önmagát s a dicsőség útját, a korviszonyoktól elkedvetlenítve, félrevonult, hogy Kecskemét városházának hivatalos aktái közé temetkezzék.

És aztán, mint Shakspere-t egykor angol földön hosszú időre elfeledteté elébb a puritán szellem zordonsága s utóbb a színpad francziáskodó divata, *Bánk bán*t is csak jóval később, német és francia színpadi divatok uralma közben tudta föltámasztani egy pár jó magyar színművész versenyző becsvágya.

Kezdetben Szigligeti sem ismerhette, vagy legalább nem

ismerte elég jól a magyar dráma e korán termett remekét, mert ha teljesen ismeri: akkor az ő első időbeli történeti drámáira inkább ez hatott volna, mint a Hugo Viktor és Dumas Sándor élire állított s épen akkoriban új romanticismusa. De a *Bánk bán* egyik nagy szerepe benne is épen úgy forrt, mint a budai játékszín lelelkesebb színészeiben: *Petur bánok* voltak mind, hévvel kívánva az idegenek kiűzését, hogy magyar földön igaz jogához jusson a magyar!

Ehhez azonban még idő és sok munka kellett. Mindenekelőtt állandó magyar színház építése s aztán abban eredeti műsor keletkezése. Az első föladatot Pest vármegye hozta létre, a másodikat, 1834-től, vagyis első műve: *A kijátszott cselek* megírása óta elhunytáig, négy évtizeden át Szigligeti. A főváros első állandó magyar színháza főleg neki köszönheti, hogy már fönnállása első évtizedében nemcsak czíme, hanem működése szerint is «nemzeti»-vé lehetett.

Budáról 1837 nyarán lelkesülve költözött át a fölépült pesti színházba, melyet önfeláldozólag és sokféleképen szolgált, mint színész, drámaíró, műfordító, titkár, rendező, dramaturg, tanár és drámai igazgató. Válságos időszakokban igazi éltető lelke volt ez intézetnek, melyhez egész lelkével odanőtt. S a végzet valóban könyörtelen lett volna iránta, ha nem engedi megérnie azt a nagy örömet, hogy fiatalkori álmát teljesülve lássa!

Mennyi mindent irt e szinpad számára: tudva van. Száznál több színművet. S bár a szám nem szokott a minőséggel egyenértékű lenni: az ő termékenysége sokat ért, mert leleménynyel párosult és szükségén segített. Húsznál több színműve részesült pályadíjak koszorújában. S mily sokoldalúság! Történeti drámák egész láncolata az Árpádok és vegyes házi királyok idejéből, majd Erdély múltjából, köztük *Gritti* és *Béldi Pál*; a római és bizanczi korból, mint a *Világ ura* és *Valeria*; történelmi vígjátékok, köztük a *Rózsa*; nagy nézőjátékok, mint a *Rákóczi Ferencz fogsága*; legsajátosb műfaja, a népszínmű terén: a *Szökött katona*, *Csikós* és *Czigány*; népdráma: a *Lelencz*; magyar vaudeville: a *Dalos Pista*; bohózat: a *Liliomfi*; polgári szomorújáték: *A fény árnyai* s egész sorozat vígjáték: *Házassági három parancs*, *Fenn az ernyő*, *nincsen kas*, *Mama*, *Nőuralom*, stb. E sok és sokféle mű írásában olykor kifáradt. De a gyöngébb hatást

csakhamar nagyobb tudta feledtetni. Ízlését folyvást képezte s a fiatal hév fogyását műgonddal pótolta. Ekképen tudott emelkedni olyan életkorában is, midőn nagy termékenységű írók rendesen már hanyatlani szoktak. Hasonlítsuk csak össze két történeti szomorújátékát, a maga idejében híres *Grittit*, melyet fiatal férfikorában írt, a *Trónkeresővel*, melylyel dere-sedő fejjel nyert akadémiai kettős pályadíjat: mily emelkedés a tragikai fölfogásban, emberfestésben s a verses nyelv kife-jezéseiben!

Sokan csodálkoztak rajta, honnan veszi az időt, midőn a nap neki is csak huszonnégy óra? Valóban bámulatos, mennyi mindenre ráért. A színháznak nem volt nálánál pon-tosabb ügykezelője: elvégzett idejében mindent. Hivatlan főigazgatók nagy hibáit kellett enyhítnie, helyre ütnie; izgé-kony, békétlen sereget rendben tartania; «én»-jüket lázasan feltő és védő színészeket, színműírókat tájékoznia, csilla-pítnia; sokszor olyanokkal küzdenie, kik önérdékeket össze-tévesztették az igazsággal. Kezdő drámaírók, kik a hibát nem műveik gyöngéiben, hanem az intézők szűkkeblűségében szok-ták keresni, s eszünkbe juttatják a keleti regét, mely szerint a Bajkál tava mindig haragosan fortyan föl, ha nem nézik tengernek: nem egyszer emelték ellene azt az igazságtalan vádat, hogy az eredeti műsor egyedül uralkodó dictatora akar lenni; pedig a mire én is, ki a drámaírási bizottságban majd-nem egy századnegyedig együtt működtem vele, tanúbizony-ságot tehetek: a mutatkozó tehetségeknek mindig valóságos istápolójuk vala. Másoknak hány színművét állította ő nagy fáradsággal talpra, csakhogy színre vihesse! S mily lelkesen fáradt azon, hogy Csiky Gergelyt és Tóth Edét a színház kapcsolatába hozhassa, mondván: «Gondoskodni kell olyan utódokról, kik minket túlszárnyaljanak». Természetében volt jobban szeretni a színpadot, mint önmagát.

Természetes, hogy a színháznál töltött sok ideje, min-dennapos hivatala, a folytonos bajok intézése s az intézetnek olykor fenyegető anyagi válságai igen sokszor gátolták színmű-írói tehetségének teljes kifejtésében. Egész lelkét korántsem fektetheté az írásra. Nem is részesült kellő anyagi jutalom-ban. Egyszersmind soktagú család példás szeretetű feje lévén: kénytelen volt sokat termelni, gyorsan írni. Mert a nézőtér-nek akkor még csak kis s majd mindig ugyanegy közönsége

lévén, a legjobb művet sem lehetett gyakran ismételni. Újat kívántak, legyen bár gyöngébb, mint a mit már többször láttak. Ily körülmények közt nem jöhetnek létre egyenletes értékű termékek. Még kevésbé úgynevezett főművek, minőknek alkotásában, életviszonyain kívül, a közállapotok ingadozásai és a színházi ízlés uralkodó szeszélyei is gátolták.

Mint éles eszű figyelő, arról már korán meggyőződött, hogy érdekes helyzeteket, melyek nem teljesen a jellemekből, hanem a viszonyokból erednek, könnyebb festeni a színpadra, mint olyan hatalmasan megragadó jellemeket, melyekből folynak a helyzetek. A történelmi könyvek mintegy kínálták neki az olyan alakokat, kiknek élete drámai viszontagságok közt foly le vagy pusztul el. Ezekből ő mindig könnyen tudott kapcsolatos cselekvényt hatásos jelenetekkel kikerekíteni. Erős formaérzéke s jelenetezési képessége volt hozzá. És bár költészeti eszményképe: Shakspere műveiből tudta, hogy a jellem- és szenvedélyrajz igazsága ér a legtöbbet: mégis főleg a cselekvényre fektette a súlyt. Két okból. Ismerte a közöniséget is, magát is. Akkoriban a romantikus drámák voltak a legkapósabbak s azoknak magyar szellemű ellensúlyozása csak olyan drámákkal sikerülhetett, melyekben szintén a cselekvény meglepő helyzetei, fordulatai uralkodtak. Ismerte egyzersmind önmagát is, s érezte, hogy nyelvéből hiányzik a nagy stílű költészet, a fenség fenszárnyaló heve. Szerénységének része van abban, hogy nem törekedett olyan magasra nyulni, mely már kívül esett erejének határain.

A vígjátékban, melyre inkább volt hivatva, egyéb volt az akadály. Hogy valahol magas fajtájú jellem-vígjáték jöheszen létre: arra egymagában még egy lángész ereje sem elég. Kell hozzá megülepedett, kifejlett nemzeti társadalom, melyből merithesse a komikai anyagot. Érezte ezt Molière is, ki szemközt állva a Fronde zűrzavaraiból kimentett és XIV. Lajos által megteremtett társadalommal, örömeiben fölkiáltott: «Nem szükséges Plautust és Terentiust tanulgatnom, csak az életet kell vizsgálnom». Ebből az erkölcsiben szilárdult, jellemeiben változatos életből meríté tárgyait, olyan fénylő, pezsgő nagy fővárosban élve, mely kétségkívül már akkor is legfrancziább alkatrésze volt Franciaországnak. A mi Szigligetink ellenben idegen nyelvű, nyárspolgárias jellegű fővárosba került s olyan átmeneti, tehát fejletlen időben élt, mely az erkölcsök bíráló-

tához kellő nyugalmat és művészi biztosságot nem nyújthatott. Zűrzavaros vajadások kora volt, melynek kanyargó folyásából a ferdeségeket mintegy csak kikapkodni lehetett. Ezenkívül a sok uralkodó gyarlóság, előítélet inkább elszomoríthatta, semmint a komikai festés kedvére hangolhatta a magyar író. Sokszor a gúnyos rajz a hazafias kimélet szempontjaiba ütközött.

Szigligeti fensőbb köröket nem is rajzolt, részint, mert nem ismerte tüzetesen, részint, mert annak általánosságában nem is kereshette a magyar társadalmi élet tükörét. Legfőlebb a külföldieskedő mágnást állíthatta volna szembe a parlagi magyarral, a mit azonban már ő előtte megcselekedett Kisfaludy Károly, ki bizonyos foglalkozások és osztályok típusait szerencsés kézzel vitte színpadra. Szigligeti a kisvárosi családi körök és a falusi népelet rajzolója lett, sokféle, sajátos vonásokkal megkülönböztetett alakokkal s egy sereg élethíven eltalált genreképpel. De abban, hogy egy-egy vigjátéki főalak egyénítésében a belső embert, szíve legtitkosabb redőinek feltárásával s a magasb komikum világításában fesse elénk, a társadalmi közállapotok is akadályozták. Még ha tehetsége — magánéletének kedvezőbb alakulása mellett — odáig magasodhatott volna is, ily mestermű alkotására nem volt kedvező az a társadalmilag egyre bolygatott idő. A képirónak is, hogy az arcképbe élethíven festhesse a lelket, egyik főszüksége, hogy a minta nyugodtan álljon előtte. Ehhez szilárd föld kell. Mozgó, útban levő s céljához még el nem jutott hajó födelén nem is szoktak ilyen munkába fogni. Hát még jellemvigjátékot írni ingó, vajudó időben, még csak keletkező társadalom földrengései közepett! Nálunk ma is hiányzik még a magas vigjáték éltető eleme: az egységében, nemzeti szellemében teljesen kifejlett magyar társadalom. Hát még a Szigligeti idejében, midőn a korszellem a régi rendi világ elkorhadt intézményeit ingatni kezdte s a szabadelvű törekvések hajnal-fénye idejét múlt viszonyokra esett. Utóbb a forradalom lázas vihara zúgott s utána az önkényuralom nemzetietlen szolgálása nehezült a magyar szellemre. A társadalom sehogysem birt kialakulni, hogy nyugodt képet kapjon s magasb vigjátékokra gazdag anyaggal szolgáljon.

De bármi okozta is, hogy Szigligeti a tragikumban nem emelkedhetett a szenvedély hatalmasabb festéseig, a komi-

kumban pedig a jellem-vigjáték magasáig: egyben ő mégis példa és tanulság. Sohasem vált hűtlenné a magyar szellemhez és sohasem törpült le az utánzásig. Ízlését, tudását gypapítani eljárt idegen iskolákba, de nem voltak idegen istenei. Továbbá mindig tisztelte a történelmi hűséget és hagyományt s mindig figyelemmel volt az erkölcsi szempontokra. A házasságtörési francia drámák özönlő divatakor sajnálkozva mondta: «Mindig kár, ha költők szemétdombokról szedik a drámai tárgyakat. Csak legalább a mieink ne utánzanak».

Általában kárhoztatta az utánzást. Látott példakon, tapasztalásból, korán tanulta meg, hogy a ki idegen nyomokban jár, maga veti magát irodalmi szolgaságba, mert megköti szárnyait, melyek szabadon emelhetnék, ha nem engedne mások befolyásának. Egyetértett a francia akadémiussal abban, hogy a hozzánk közel élő idegen írók utánzása azért veszélyes, mert az utánzó figyelmét rendesen az a zaj szokta megragadni, melyet mintája otthon ütött művével, már pedig ily zajt nem általános és állandó igazságok kifejezésével, hanem valamely új divat fölkapásával, vagy a közönség szeszélye iránti hizelgéssel keltenek s ekkép az utánzással majd mindig csak idegen hibák elsajátítása jár. Szigligeti a Musset szerényen büszke jelszavával tartott: «Poharam kicsiny, de a magaméból iszom». Tapasztalta, hogy az utánzó úgy sem érheti el a választott példányt s műve inkább számító szeszély, mint benső ihlet terméke lévén, csak mulékony tetszést arathat. Meggyőződésből hitte, hogy csak a nemzeti szellemben gyökerező műveké lehet a tartósabb hatás.

Tanaiban különben nem volt pedáns s engedett a szin-padi fejlődésnek. A régibb szigorú ízlés csak a tiszta tragédiát és komédiát szerette, lenézve a középajú színművet, úgy hogy első Napoleon, ki nemcsak győzni tudott, hanem a szépművekhez is értett, a vegyes elemű drámát «a szobalányok tragédiájá»-nak nevezte. Szigligeti nemcsak kedvvel írt ily drámát, hanem annak elméletét is megírta. Csak a regényből formált drámát nem szerette, mivel a regény cselekményének és hősének bajos megadni a drámaiságot, mely pedig minden színmű lelke.

Hevült korának szabadelvű újításaiért is s népszínművei révén a reform-mozgalmaknak szintén tényezője lett. A *Szökött katonában* a kötéllel verbuválás jelenete csak oly erő-

sen hatott, mint a báró Eötvös *Falu jegyzőjének* bármelyik megrázó korképe s a vén gonosztevő Piros Pista csakúgy szolgálta a börtönjavítás ügyét, mint akár a Szemere Bertalan röpirata.

Termékenységeinek, leleményeinek főforrása általában az élet volt, melynek jelenségeire mindig éberen figyelt. A bohózathoz is erős vonzalma lévén, éles szemmél kísérte az első magyar bohózatok színpadi hatásait. Munkácsy János *Garabonciás diákjában* sajnálta, hogy német tündérmesei elemek eszközeire támaszkodik, holott azok nélkül jóval eredetibb lehetne. A Balogh István *Ludas Matyijában* hibáztatta, hogy ezt a jó ízű magyar mesét mért kapcsolja össze idegen zenével. Legerősebben hatott rá a Gaal József *Peleskei nótáriusának* második fölvonása, az eleven népjelenetekkel és magyar dalokkal. Mivel ezek a nézőknek is nagyon tetszetek, a tapsokból azt érezte ki, hogy ime a közönség újjal mutat arra, a mit vár. Így ébredt föl benne a népszínmű megalkotásának eszméje s ennek hatásos megtestesítésében áll az ő főhódítása, mert ezzel szorította le színpadjainkról a bécsi bohózatot, ezzel hozta divatba a magyar dalt és tánczot s ezzel kapta magyar szóra a főváros német polgárait. Pályafutásában ez az író és hazafi legfőbb dicsősége. Utánzással ilyen jó sikert elérni nem lehet a színpadon.

Ő a színpad idegen nagyjait is csak szerette, de nem utánozta. Annnyira szerette, hogy öszülő fejjel tanult meg angolul, mert eredetiben óhajtotta olvasni Shakspeare-t, s becsvágya támadt, hogy magyar kiadásában ő is részt vegyen, mint műfordító. Sokszor gondolt rá, hogy ha fiatal korában ismeri meg ily jól s tőle fordítgat, nem a Hugo Viktor és Dumas Sándor romantikus drámáiból a budai játékszín számára: mennyivel többre viheti. Érezte és ki is fejezte a nagy különbséget, midőn így írt: «A szívet csak az hatja meg, a mi többé-kevésbbé közös minden eml érrel. A különbségek, bizarrságok csak a kíváncsiságot ébresztik föl, de nem hatják meg a szívet. A francia romantikusok hibája az, hogy a kivételes szenvedélyeket vadászszaak. Ilyen a Hugo *Marion de l'Orme*-ja. Ellenben mily egyszerű és természetes a *Romeo és Julia* szerelme.»

Mikor a színi iskola tanára lett, gyakorlati tapasztalatainak s elméleti ismereteinek nagy halmazából állított össze egy vaskos könyvet *A dráma és válfajairól*. Mindig méltó

lesz e kötetet olvasni, mert sok benne a tudomány minden tudákosság nélkül. Ír ebben — saját multjára gondolva — a Kisfaludy-Társaság magyar Shakspeare-jéről és Molière-jéről is, ekképen:

«Ha íróink már kezdetben ily nagyszerű mintákat látnak maguk előtt, kétségkívül magasabb színvonalra emelkednek s meg lettek volna kimélve a sok tévelygéstől, melybe sokféle, de mindig hibás irányba, azon középszerűségek vezették, melyek mint divatezikkék váltakoztak a magyar színpadon.» De — írja tovább — a nagy minták is csak úgy lehetnek jótékony befolyással egy valódi eredeti drámaírodalom kifejlesztésére, ha drámaíróink meg fogják érteni, hogy Shakspeare-t és Molière-t tanulni kell és nem utánozni. Idegen szellem terjesztéséből, csupán idegen művek előadásából vagy épen utánzásából soha sem fejlődött még jóra való eredeti színművészet.

A tapasztalt elme érettségével hirdeti ő, hogy az igazság és eszményítés nem ellenkezik egymással s az élethűség nem zárja ki a tárgyak költőivé tételeit. A reál-ideál elvének kell hódolni, mely azt követeli, hogy a cselekvény élethű, a felfogás pedig költői legyen. Csak a torzítástól kell óvakodni, mert az megrontja az élethűséget s az idegen szellem utánzását kell kerülni, mert az igazi költő még idegen világ festésében sem tagadhatja meg nemzeti szellemét: a Racine ó-görög és zsidó asszonyai lényegben francia úrnők s a Shakspeare római patriciusai angol nagyurak.

A mire maga áldozta egy szép élet nagy munkásságát, arra buzdította utódait is: a magyar szellem visszatükrözésére.

És ezt a vezérlő eszméjét, alapelvét teljességgel nem fölösleges hangoztatni most, midőn idegen divatok költészetünk minden ágában annyi jó tollat csábítanak utánzogatóra. Pedig mai közviszonyaink közt, midőn a hazai műveltség fél század óta annyit fejlett, erősbült, magyarodott, mi szükség van idegen nyomok követésére! Szigligeti még egy német szón élő főváros idejében kezdte meg írói munkásságát, mégis a németes társadalom erősen magyar fia volt, ki a nemzeti génuszért hevült. Mily sokban kellett neki, nagy nehézségekkel küzdve, utat törnie, míg utódai ma már mennyivel könnyebb szerrel haladhatnak az önállóság kivívott útján!

Nem csökkenti érdemét, hogy ma már sok műve elavult. Van köztük elég, mely még mindig műsoron tartható. Összes

működésének hatását és emlékét pedig a multtal való szakítás érzékeny kára nélkül nem szabad felednünk. Mert ő példa és tanulság. Megfutott pályáútja arra tanít, hogy mily folytonos munkásságra s mennyi eredményre tehet képessé valakit még nehéz időkben is az eszményhez ragaszkodó kitartás hűsége s a nemzeti szellemben gyökeredző erős érzés!

A halottak gyorsan vágtatnak. Kivált minálunk az elhalt írók árnyai vágtatnak igen gyorsan egy a sírnál is feneketlenebb ürbe: az elfeledtetésbe. De a ki nemzeti erősödésünk szolgálatában annyit fáradt, alkotott, ki az irodalom határait is új hódítással volt képes kijebb terjeszteni s ki műveivel és tanaival mindig a magyar szellem elevenítésére hatott: ne essék az enyészet zsákmányává soha!

A Kisfaludy-Társaság tagjait ez az egyszerű arczkép, mely előtt minden művelt magyar tisztelettel, kegyelettel hajolhat meg, mindenha arra fogja emlékeztetni: ime a férfi, kinél a maga századában senki sem szolgálta sikeresebb kitarással a magyar dráma fejlődését!

VADNAY KÁROLY.

A VÉRSZERZŐDÉS.

Elbeszélés.

I.

Csillagfényes tavaszi éjtszaka volt.

Azok, a kik odabenn ültek a bajnai kastély kivilágított nagytermében és hallgatták a már nem fiatal, de még mindig szép háziasszony énekét, melyet az maga kísért zongoráján, azok nem láttak semmit az égboltozat tavaszi ragyogásából. Ida azonban, a háziasszony keresztleánya, beosont a sarokszobába, ott kinyitotta a nagy ablaknak mind a két szárnyát és kitekintett a harmatos éjtszakába.

— Mennyi csillag! — mondta magában.

Soha ennyi csillagot! Nagy csillag, kis csillag, haragos vérszemű, kevély aranyragyogású, álmodozó fehér fényű csillag. Kiváncsi, ábrándos, tüzes és szügies tekintetű csillag. Szelid ikrek, vidám csillagcsaládok, tündöklő szemű hadak. És mögöttük, a szédítő messzeségben, hol a képzeletnek is ellankad már a szárnya, tejszínű köd, aranyportól csillámló, óriás csillagpuszták.

Lenn pedig, a kertben, rügyezés, virágfakadás mindenütt. Illatos hóförgeteg lepte el a fákat és a bokrokat. A tavaszi virágár kiöntött medréből, ellepte a kert útait, kidagadt a kerítések fölött, megostromolta a kastély falait, virágzó indák alakjában fölkszva az emeleti ablakokig.

— Mennyi virág! — mondta a leány.

Kéjesen nyújtózott, mint a verőfényben sütkérező cicza. Igazi tavaszi kedve volt: egyszerre lustának és nyugtalannak,

boldognak és elégedetlennek érezte magát. Nem csak az éjtszaka, de a szíve is telve volt virágzással és fényességgel. Néha földobbant szíve, szinte félelmetes erővel, néha pedig, mintha megállott volna egy helyben, édesen zsongott.

A zongora elhallgatott odabenn és néhányan tapsolni kezdtek. Ida azon vette észre magát, hogy nincs már egyedül. Valaki mellette áll az ablakban és vele nézi a csillagokat.

A leány nem is nézett a szomszédjára; úgy is tudta, hogy kicsoda. Ki más is lehetne, mint az ő szerelmes költője, a ki árnyékává szegődött? Némán, de makacsul követi minden léptét; alázatos, hódoló, de izzó pillantásokkal ostromolja; megfélemlíti és mégis ellentállhatatlan erővel vonzza. Ida haragszik rá, de ha leányos szemérmetessége nem tartaná vissza, néha közel volna hozzá, hogy a karjaiba szédüljön. Ha lehunyja a szemét, akkor is látja. Nem tud már ellenni nélküle, de azért védekezik ellene. Gyakran boszantja, sőt bántja is, bár maga sem tudja, hogy miért.

— Hallja a csalogányt? — kérdezte Gyula halkán.

— Semmit sem hallok. De igen! Béka kuruttyol a tóban.

— A csalogány szól, én hallom.

— Az ön megromlott szíve szól, azt hallja. A szíve becsipett a tavaszi harmattól s most nótázik magában.

— Meglehet.

Az író később megint megszólalt. Minden átmenet és bevezetés nélkül megint ott kezdte a faggatást, a hol nem régiben abbahagyta.

— Ida, elhiszi, hogy szeretem?

A leány vállat vont. Különben becsületes és őszinte természetű volt, de mostanában kedvét lelte abban, hogy meggyőzője a szerelmesét és önmagát is.

— Elhiszem, hogy szeret, de tudom, hogy Zoltán is szeret . . . Nem annyira érdekes ember, mint ön, de azt hiszem, jóval okosabb önnél, édes poétám . . . Egyforma becsületes ember mind a kettő . . . Neki még van azonfelül száz-ezer forint évi jövedelme . . . Mi az ön előnye ő fölötté?

— Az, hogy ön engem szeret, nem őt.

— Hajh, barátom, hát tudom én, hogy mi a szerelem? Tavaszi csillagfény, vagy csalogánydal? Ez szép dolog, de a keresztmamám azt mondja, hogy elmúlik — és mi lesz aztán?

Ida a költő karjára tette a kezét és komolyabb, majdnem indulatos hangon folytatta:

— Győzzön meg arról, hogy önt kell szeretnem és én nem fogok tovább habozni! Nem vagyok haszonleső, de nem tanultam megvetni a gazdagságot és mindazt, a mi vele jár. Ha ez hiba, akkor nem is az én hibám, hanem azé, a ki nevelt . . . Szegény vagyok, de itt nőttem föl, ebben a dúsgazdag házban. Kellemesnek találom a gazdagságot, szeretem, ha kényeztetnek és imádom az előkelő jóízlést és a művészi fényűzést . . . Most ön útamba áll és azt mondja, hogy szegénynek kell lennem, három szobás lakásban kell laknom, lóvasúton kell járnom és önt kell szeretnem. Ha kell: hát megteszem. De vajon igazán kell-e? Én nem tudom. Én nem ismerem az életet, de magamat sem. Azt sem tudom, hogy asszony vagyok-e vagy pillangó vagy virág . . . Világosítson föl! Győzzön meg, hogy önt kell választanom!

Abba kellett hagyniok a beszélgetést, mivel Zoltán úr, a költő gazdag vetélytársa, megjelent a szobában. Távoli rokona volt a leánynak s így nem is vehették rossz néven azt a bizalmasságot, a melylyel megzavarta kettőüket. Egy-két szelid csipősséget mondott nekik, aztán együtt visszatértek a társasághoz. Félóra múlva azonban Ida és a költő megint csak találtak reá módot, hogy összetalálkozzanak ketten a házi-asszony kis fogadószobájában.

A leány a földig érő tükör előtt állott és aggódva vizsgálta a saját arcát.

— Kezdek már vénülni — mondta — nem csoda, hiszen huszonnégy éves vagyok.

Pedig maga volt a viruló ifjúság. Nem ok nélkül volt kikiáltott, szinte országos hírű szépség: valóban királyi szép is volt.

— Kérdeztem öntől valamit, hűséges poétám. Elfelejtette már? Azt kérdeztem, meg tud-e róla győzni, hogy önt kell választanom?

— Nem felejtettem el és itt a válaszom.

Egy papírlapot nyújtott át Idának.

— Vers? — kérdezte az némi éllel a szavában.

— Próza. Olvassa el. Ha van szíve, akkor többre fogja becsülni Zoltán úr millióinál.

A leány csodálkozva és bizalmatlanul kezdte olvasni.

A fehér papírlapon rozsdavörös betűk; a megbomlott költő nem tintával, hanem a vérével írta.

«Kötelezvény! Istenemre és becsületemre esküszöm neked, Ida, hogy ha nőmmé léssz, soha semmiféle tőlem függő kívánságodat, kívánnád bár életemet vagy üdvösségemet, nem fogom tőled megtagadni. Úgy éljek, úgy boldoguljak, úgy legyen becsületes ember a nevem.» Kelet és aláírás . . .

A leány elnevette magát, majd kacagni kezdett. Valóságos nevetőgörcs vett erőt rajta, de aztán váratlanul, minden átmenet nélkül, sírásba csapott át nevetése.

Talán szégyelte a túlságos fölindulását, mert hirtelen kisetett a szobából, miután előbb a keblébe rejtette a költő adóslevelét. Nem is mutatta magát az este a társaság előtt, csak a keresztanyjának üzente meg a komornával, hogy lefeküdt, mivel nem jól érezte magát.

Hajnal felé, mikor már mindenki aludt a házban, Ida fölkelt és beosont a keresztanyja szobájába. Ott letérdepelt jóltevője ágya előtt és szeliden megcsókolta a kezét. A háziasszony fölébredt és érezte, hogy meleg könnyek peregnek a kezére. Megsimogatta kedvence fejét.

— Miért keltettél föl, Ida ?

— Nem tudok elaludni, keresztanyám, míg meg nem mondtam, hogy a poéta felesége leszek . . .

Egy ideig még ott sirdogált, aztán gyorsan eltávozott megint, mielőtt még álmos keresztanyja rendbe tudta volna szedni gondolatait.

Visszament szobájába, de álmot bizony most sem talált ott. Kinyitotta tehát az ablakot.

Már pirkadni kezdett és a láthatárt lángvörös, fodros felhőfoslányok borították. Fölöttük, az aczélkék égen, mélytűzű, magános csillag ragyogott. Ájtatos csend volt, csak a rétek felől hallatszott valami távoli madárhang.

II.

Három esztendő múlt el azóta.

Tikkasztó nyári nap van. A Balaton somogyi partján, alig öt percznyire a tóparti nagy községtől, magányos ház áll

az agyagos domb lábán; sárga falú, zöld redőnyű kis ház. A ház ablakaiból messzire ki lehet látni az opálos fényben csillogó tóra, el a zalai hegyekig, melyekre ezüstös pára borúl és a melyek fölött párhuzamosan fodrozott, hosszan elnyúló felhőhadak úsznak.

A sárga házban nyaral családjával a költő.

A család most már három tagból áll. A harmadik tagja egy tizenhat hónapos fiúcska, a kit az egész világ csodaszép gyermeknek mond és a kinek szépsége, ha elemeznők, a pogácsa-motívum diadalát jelentené az æstetikában. Az arcza ugyanis gömbölyű, mint a pogácsa, kis teste pedig ugyanennek a motívumnak tovább fejlesztett változatait mutatja. Különben Sándornak hívják, a mit ő maga — nem tudni miért — következetesen Agibá-nak ejt ki. De nem csak a saját nevét tudja, hanem, mint ilyféle csodagyermek, már megglehetős szókincs fölött rendelkezik. Édes anyjához nagyon vonzódik, a mi főleg abban nyilvánul, hogy alkalomadtán, ha jó fészket talált annak keblén, hegyes újjacskáival ki akarja döfködni a mama fényes szemét. Mivel pedig zavartalan boldogság nem igen taláztatik e földi siralom-völgyben, az édesanyjának bele kellett nyugodnia abba, hogy van a fia szívében egy diadalmas versenytársa: az az arasznyi csacsi, a melytől Agiba se éjjel, se nappal, se szárazon, se pedig a fürdőkádban nem hajlandó megválni.

Nem szabad elhallgatnunk, hogy Sándorka imádkozni is tud már. Alkonyatkor az édes anyja biztatására elgügyög és elesámcso egy rövid mondókát, állítólag valami ájtatos verscskét, melyet nem képes megérteni semmiféle halandó, de bizonyára megérti az, a kinek az ima szól.

Befejezhetjük a bemutatást azzal, hogy Sándorka, mint a legtöbb kővér gyermek, jószívű és csendes természetű. Nagy ritkán hallani sírását, de ha elveszik tőle a csacsit, akkor oly bős csatakiáltást hallat, hogy a viharedzett boglári halászok, künn, a hullámzó Balaton tetején, meglepetten fülelnek.

Sándorka mostanában, különben vesztegzár alatt volt. Néhány nap óta kissé levertnek és bágyadtnak látszott és mivel a szomszédos községben néhány fekete-himlő eset fordult elő, óvatos szülei megtiltották a cselédnek, hogy a gyermekkel elhagyja a házhoz tartozó kert területét.

A szóban forgó nap alkonyán Gyula még íróasztalánál dolgozott. Valami kefelenyomatot javított, a mi tudvalevőleg nem tartozik a kellemes foglalkozások sorába.

Most belépett hozzá a szép asszony. A szép jelző nagyon ráillett, most talán még inkább, mint leánykorában.

Fölbontott levél volt a kezében, mely az imént érkezett Siófokról.

— Mi újság a keresztmamánál? — kérdezte a férj a nélkül, hogy félbeszakította volna munkáját.

— Arról értesít, hogy holnap értem jó. Látogatásokat tesz a szomszédságban, aztán elvinne a kocsiján Siófokra. Azt akarja, hogy két-három napig legyenek velök, addig tartanak a löversenyek meg a füredi vitorlás versenyek.

Gyula most letette a tollat.

— És maga el akar menni?

Az asszony kissé habozott a válaszszal, de mikor az ura kedvetlen arcába tekintett, azt mondta:

— El!

Oly határozott hangon mondta, hogy a dolog ezzel tulajdonképen el lehetett volna intézve. Két percz múlva azonban a férj fölkelt az asztala mellől.

— Arra kérem, Ida, hogy ne menjen.

— Ha nem akarja, akkor természetesen nem megyek. De miért nem akarja?

— Könnyű azt megérteni, bár megmagyarázni nehéz...

— Próbálja meg mégis, mert én nem értem.

— Megpróbálok... Nem szeretem, ha a feleségem mások jóvoltából részt vesz olyan szórakozásokban, a minőket én nem nyújthatok neki...

— Minő hiúság!

— Még tovább is van. Siófokon találkozni fog olyan emberekkel, a kik hajdani társaságát alkották, de a kik már az életmódjoknál és a vagyoni viszonyaiknál fogva nem lehetnek az én barátaim.

— Féltekeny? — kérdezte az asszony mosolyogva.

— Tudja, hogy nem vagyok az.

— Akkor nem értem... A maga aggályai kicsinyesek és nyárspolgáriak.

— Akármilyenek, tényleg bántanak és én elvárhatom a feleségemtől, hogy tisztelje azokat.

Idának nem lett volna forró vére, ha e perczen mind a fejébe nem szökött volna. Nem az bántotta, a mit az ura mondott, de a hang, ez a hideg, kimért hang, türhetetlennek tetszett előtte. Soha sem beszéltek még egymással így, de azért jó ideje lappangott már közöttük valami titkos ellentét. — Mi bántotta tulajdonképen az asszonyt? Ez is olyan dolog, hogy könnyebb megérteni mint kimagyarázni. Az aranykód, mely sokaig a szívökre és az érzékeikre borúlt, oszladozni kezdett. Tisztán kezdtek látni és íme, a költőből férj lett, szerető, udvarias, munkás férj, de igazi férj, a ki magának követeli a vezetés jogát. És ezzel a változással vele járt az is, hogy a bálványképből, a száz költeményben megénekelt ideálból asszony lett. Ida úgy érezte, hogy az ilyen lefokozás ellen védekeznie kell.

Az ura azt mondta az imént: Elvárom a feleségemtől...

Ez körülbelül parancsszámba mehetett... Ida indulatosan fölemelte fejét, mint a telivér, mikor először érez életében ostorcsapást... A félreismert asszony minden idegessége, megbántott hiúsága ott vonaglott az ajka szélén.

— Elvárja?

Megadta reá a kellő választ, a régóta készen tartott választ. Az indulattól remegő kézzel oldotta le azt a Szent-László-érmet, melyet vékony aranylánczon a nyakán viselt. Megnyomta rúgóját és az érem kétfelé vált. Vékony üveglap mögött fehér papirdarab lett láthatóvá.

Az éremben azt a vérrel írott hóbortos kötelezvényt őrizte, a melyben egykor életét és üdvösségét ajándékozta neki a költő. Eddig csak ereklje volt az asszony kezében, fegyverként most használta első ízben, mikor oda dobta az ura elé az asztalra.

A költő arca lángvörös lett.

— Bocsásson meg! — mormogta halkan. — Tegyen kedve szerint!

Azzal leült megint az íróasztalhoz és írt, írt, bár maga sem tudta, hogy mit ír.

És másnap délután a keresztmama csengő négyese eljött az asszonyért. Ida pedig elment Siófokra, bár lelke már nem tudott örülni sem a lóversenynek, sem a vitorlások mérkőzésének. Mégis elment, mivel el kellett mennie, inkább elvből, mint érdeklődésből. Úgy gondolta, hogy egyszer már példát kell mutatnia az urának. Mert hová jutna különben? Alkal-

masint oda, a hová eljutott a többi asszony, a kinek ura a feje.

Közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy a keresztmama nem tisztán rokoni gyöngédségből hívta magához szép keresztleányát. Egy csöpp önzés is vegyült a szeretetébe. Még fiatalos, mulatni vágyó asszonyság volt és tapasztalásból tudta, hogy az ilyféle kirándulások és vendégségek sokkal fényesebbek és mulatságosabbak, ha mellette van Ida, a kinek szépsége mindenkit vonz és szeretetreméltósága mindenkit fölvillanyoz.

Valóban pompásan mulathattak volna, ha Ida ezúttal nem lett volna annyira ideges és levert. A társaság unszolására azonban a harmadik napon mégis táviratban kérte az urát, hogy hosszabbítsa meg még egy nappal a szabadságát. Egy csöpp kedve sem volt már a maradáshoz, az ura azonban nem írta meg neki azt a kérlelő levelet, melyet az asszony várva-várt és ezzel rászolgált a méltó büntetésre.

A táviratra hamar megjött a válasz :

— Maradjon a míg jól érzi magát.

— Tehát maradok és tölem lehetőleg jól fogom magamat érezni — mondta keserűen Ida, a ki úgy találta, hogy Gyula ezzel a néhány szóval újabb igazságtalanságot követett el rajta.

A negyedik napon megint távirat érkezett Boglár felől. Két szó volt az egész, de épen elég arra, hogy Idát halálos rettegésbe ejtse.

«Sándorka beteg.»

A fiatal asszonyt irtóztató rémület szállotta meg. Sándorka beteg, az ő imádott kis Agibája beteg! Hogyan is mehetett el hazulról? Hiszen a kis fia tényleg már napok óta szokatlan csöndes volt . . . És egyszerre eszébe jutott, hogy elutazása előtt Boglárón himlőről beszélgettek . . .

— Hamar kocsit! Vagy mikor megy az első vonat?

Szeretett volna szárnyra kelni, haza repülni, eszeveszett sietséggel, ijedt süvöltéssel, mint a parti fecske, a melynek fészket gyilkos kezek bontogatják.

★

Néhány fekete-himlő eset volt a környéken és az előhívott orvos elkomolyodott, mikor megtudta, hogy a gyermek már az elmúlt éjjel lázban volt.

A szegény Agiba nyöszörögve feküdt ágyacskájában és nem kellett neki már a szíve csacsija sem. Parányi kezét ökölbe szorította, a sajgó feje pedig nyugtalanul hánykolódott a párnák között.

Mikor Ida késő este, gyötrelmesen hosszú utazása után, belépett a szobába, az apát ott látta gyermeke ágya fölé hajolva. Az asszony krétafehér arczczal, szó nélkül lépett oda, aztán lerogyott a másik székre.

Uti ruhában volt és csak nagy későn jutott eszébe, hogy letegye kalapját és keztyűjét. Alig mert ránézni kis kedvenczére s mikor meglátta a fehér párnán láztól sötét arczát és hallotta lázas lihegését: az anya összekulesolt két kezére hajtotta fejét.

— Mióta van így? — kérdezte később suttogó hangon.

— Tegnap óta — mondta az ura.

— És az orvos?

— Azt mondta, hogy hivassuk el megint, ha valami változást tapasztalunk.

— És miért nem szólított haza már tegnap?

Gyula nem válaszolt, csak hosszan és komolyan nézett a felesége szemébe és e pillantása olyan hatással volt az asszonyra, hogy az megsemmisülten hunyta le szemét.

— Irgalmas Isten, így nem büntethetsz . . .

A leghosszabb éjszaka az, a mit gyermeke betegágyánál virraszt át a szülő. Ida úgy találta, hogy ez az éjszaka hosszabb volt a boldogságban és kellemes közönbösségben eltöltött három esztendőnél.

Hajnal felé a gyermek nyugodtabb lett és az apa az ágya fölé hajolt.

— Nézze! — mondja a feleségének.

— A kicsi testen piros pontok, apró persenések mutatkoznak.

— Az? — kérdi elálló lélegzettel az asszony.

A himlőre gondolnak mind a ketten, de egyikök sem meri kimondani a rettenetes ellenség nevét.

A készen álló kocsi az orvosért siet. Ők pedig várnak; gyötrő türelmetlenséggel, minden idegök megfeszítésével várnak; várnak, a hogy csak a szülő tudja várni az orvost.

Az anya az ablakban áll. Imádkozik vagy olvassa a muló perczeket — Miatyánk, ki vagy a mennyekben . . . és

egy, kettő három. Maga sem tudja, hogy mit mormog . . . Künn már pirkadni kezd. A tó fölött különös, biborszínű pára borong, az égboltozat pedig tejfehér . . . Később ragyogni kezd az ég, mint az izzó aczél, fényözönében apró, csiripelő pontok röpködnek, talán pacsirták.

A kis beteg testén azalatt gyorsan szaporodnak a piros foltok. A lábacskája, az egész teste pettyes már . . .

Végre — kocsizörgés

Az orvos nyugodtan belép, meghajtja magát az asszony előtt, kétségbeejtő hidegvérrel leveti a keztyűjét s csak aztán lép az ágyhoz. Leül, vizsgálgatja betegét.

— Már kiüttött rajta — mondja. — A láz csökkent is . . .

— Himlő? — leheli egy hang a szoba tulsó sarkában.

— Himlő? Szó sincs róla.

— Tehát mi? — kérdi az apa.

— Valami gyermekbetegség, reméljük, hogy a szelidebb fajtájából való . . . Egy-két óra múlva majd elmúlik, ha úgy kívánják, addig itt maradok . . . A láza lelohadt.

Ida kimegy a szomszéd szobába. Attól fél, hogy sikoltozni fog vagy sirva fakad, örömében vagy keservében, ha a szíve még tovább ilyen félelmetes erővel lüktet. Odaát nyugtalanul jár föl-alá, néha meg-megáll és nézi a beteg-szoba ajtaját, de benyitni nem mer, mert most meg attól tart, hogy az orvos tévedett, hogy mégis az, a mire gondolni nem akar.

Jó idő telik el így. Tíz percz vagy két óra: az asszony nem tudja.

Az ura végül rányitja az ajtót és beszélitja.

— Ida, képzelje, Agiba a csacsiját követeli!

A gyermek arcza pettyes, mint a púlykatozás; de jókedvű, enni akar és játszani.

Az orvos valami enyhe gyermekbetegségnek nevét mondja. Kellő vigyázat mellett nem lehet baj.

Gyula örömtől ragyogó arcczal fordult felesége felé, de Ida odaborúl a kis ágy elé és keserves sirásra fakad. Eddig még egy könnyet sem hullatott, most végre talált annyi erőt, hogy kisírja magát.

Az ura erőlteti, hogy menjen pihenni, hiszen egész éjjel nem aludt egy perczig sem. Ida vissza is vonul a szobájába, de félóra múlva megint előkerül. Szó nélkül odalép az urához és feléje nyújtja tenyerét. Néhány összetépett papir-

darabot ad neki, a melyekben Gyula fölismeri a vérrel írott kötelezvény foszlányait. És valami írást is ad neki. Ida írta az imént, nem vérrel, de jó fekete tintával:

«Istenemre fogadom, hogy az uramnak, ha visszafogad szeretetébe, nem csak hűséges, hanem engedelmes felesége is leszek». Kelet és aláírás . . .

HERCZEG FERENCZ.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Második közlemény. *)

IV. FEJEZET.

Megállás az országúton.

Mentek lefelé, lefelé s még mindig lefelé; úgy tetszett, inkább sülyednek, mint távolodnak. Szoknyáikba bele-belekapaszkodott a rekettye, vállait páfrányok simogatták, melyek ámbár összeasztak és meghaltak már, egyenesen állottak, mint életökben, nem támadt még reájok a téli zimankó, hogy földre verje őket. Sokan oktalanságnak tartották volna azt, hogy két asszony e helyen kísérő nélkül indul el. De Olly és Yeobrightné jól ismerték ezeket a bozotos magányokat, s jó ismerőseink arcát nem teszi ijesztővé a sötétség.

— Így hát Thamsin mégis hozzá ment végre — mondá Olly, mikor a lejtő szelidebbé vált s nem kellett olyan nagyon ügyelni minden lépésre.

Yeobrightné halkán felelt:

— Igen, végre.

— Hogy megérzi majd asszonyom a hiját, hiszen mindig vele volt, mintha csak édes leánya lett volna.

— Érzem már is.

Ollynak ugyan nem volt tapintata ahhoz, hogy észrevegye, mikor kell elhallgatni valamit, de épen egyszerűsége nem engedte, hogy bántó legyen. Ő bátran tehetett oly kérdéseket, a melyek mástól talán boszantók lettek volna. Ez a

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 254. számában.

magyarázata annak, hogy Yeobrightné belenyugodott a nyilván kényes tárgy fölvetésébe.

— Mennyire elcsodálkoztunk, mikor meghallottuk, hogy asszonyom beleegyezett — folytatta a seprűkötő.

— Én talán még jobban elcsodálkoztam volna tavaly ilyenkor, Olly. Sok bibéje van ennek a dolognak, ha akarnám se tudnám mindet elmondani.

— Láttam azt én is, hogy nem egészen az asszonyom családjába való ember az. Korcsmáros és korcsmárosnak lenni bizony — — Igaz, hogy okos egy ember, s azt mondják, valamikor indzsellér volt, de elszegényedett, mert szeregett mulatni.

— Tudom, de hát csak legjobb, hogy ahhoz ment, a kihez akart.

— Szegény kicsikém, erőt vett rajta az érzés. Így van ez mindig. Akármit beszélnek is az uráról, van egy kis földje a fogadó mellett, jószága is van, maga meg egészen finom úr. S a mi megtörtént, megtörtént.

— Úgy van — mondá Yeobrightné. — Végre a szekérúton vagyunk, most már majd gyorsabban haladhatunk.

A házasságról nem beszéltek többet, s nem sokára egy elhajló kis ösvényhez értek, a hol elváltak egymástól, de Olly először megkérte Yeobrightnét, juttassa eszébe Wildeve úrnak, hogy nem küldte meg az ő urának azt az üveg bort, a mit lakadalom napjára ígért. A seprűkötő balra fordult, lakása felé, mely a halom egy kiugrása mellett állt, Yeobrightné pedig mendegélt egyenesen előre az úton, mely végre, a *Jámbor asszony* fogadónál, az országútba futott. Azt hitte, hogy oda jött unokahuga Wildevevel az esküvő után Southertonból.

Először a Wildeve-taghoz ért, a mint neveztek ott egy darab földet, a melyet úgy hódítottak el, hosszú fáradságos évek munkája árán a pusztától. A ki rájött, hogy föl lehet törni, az belehalt a munkába, utódja pedig, tönkre ment abban, hogy termékenynyé tegye. Wildeve úgy jött oda, mint egy Amerigo Vespucci, s örökölte mindazon tisztességet, mely elődjét illeté.

A mint Yeobrightné a fogadóhoz ért, s már épen be is akart lépni, szekeret vett észre valami kétszáz yardnyira a ház mögött, a mely feléje közeledett. A szekér mellett egy férfi gyalogolt, lámpával a kezében. Csakhamar kitűnt, hogy

ez a festékes, a ki ő utána tudakozódott volt. Yeobrightné, a helyett, hogy belépett volna a fogadóba, elhaladt mellette, szemben a szekérrel.

Az alkalmatosság odaért, s a férfi épen el akart mellette menni, mikor ő megfordult s így szólt:

— Azt hiszem, ön tudakozódott utánam, én vagyok Yeobrightné a Blooms-Endről.

A festékes megrezzent és föltartá az újját.

Megállította a lovakat, s intett Yeobrightnénak, hogy menjenek odább egy pár öllel. Yeobrightné csodálkozva engedett.

— A tekintetes asszony talán meg sem ismer?

— Nem — felelt az. — De mégis, már emlékszem, a fiatal Venn, az atya tehenész volt itt valahol.

— Az vagyok, s ismertem egy kicsit Tamsin kisasszonyt, a tekintetes asszony unokahugát. Rossz hírt hozok.

— Csak nem ő róla talán? Most kellett hazajönnie az urával. Abban állapotok meg, hogy délután jönnek vissza ebbe a fogadóba itt.

— A kisasszony nincsen ott.

— Hogy tudja?

— Mert itt van a szekeremben — tette hozzá halkan.

— Istenem! mi történt már megint — mormogta Yeobrightné, arcát kezeibe takarva.

— Magam sem tudom egészen. Minden, a mit tudok, ez: mikor a reggel az úton haladtam, valami egy mérfoldra Southertontól, egyszer csak hallom, hogy valaki lépeget utánam, mint egy kis őzike. Megfordulok, hát a kisasszonyt látom. Sápadt volt, mint a halál. Mindjárt meg is szólított: Oh Venn Diggory, gondoltam, hogy ön az, segít rajtam, úgy-e? Nagy baj ért engem.

— Hogyan tudta az ön keresztnévét? — kérde Yeobrightné kétkedően.

— Suhancz koromban találkoztam vele, mielőtt erre a mesterségre adtam volna magamat. Megkérdezte, felülhet-e, s azzal elájult. Fölvettem és betettem a szekérbe, s azóta mindig ott van. Sokat sirt, de szólni alig szólott valamit. Csak azt mondta, hogy ma reggel meg kellett volna esküdnie. Próbáltam reávenni, hogy egyék egy-két falatot, de nem lett neki semmi, utoljára aztán elaludt.

— Hadd lássam — mondá Yeobrightné a szekérhez sietve.

A festékes követte a lámpával; ő lépett föl először s aztán segített Yeobrightnének fölszállani.

Az ajtó nyitva volt, s így meglátszott, hogy a szekér tulsó végében egy rögtönzött fekvőhely van, a mely köré a festékes összes kendőit oda aggatta, hogy a kis ágy elfoglalóját megóvja a vörös festékekkel való érintkezéstől. Egy fiatal leány feküdt ott, nagy kabáttal beborítva. Aludt és a lámpa világa arczára esett.

Szép, kedves, becsületes, falusi arczocska volt az, a mint ott nyugodott hullámos, gesztenyeszín hajfészkében. Középen állt a csinos és a szép között. Szemei be voltak ugyan hunyva, de könnyű volt elképzelni, hogy ezeknek a csillogása adta meg a legfőbb bájt az egész szép alaknak. Az arcza alapjában reményt fejezett ki, de most aggodalom, bánat árnyalta be. A szomorúság oly friss volt, hogy a szépségben még nem tett semmi kárt s csak méltóságot adott annak, a mit esetleg tönkre fog tenni. Ajka bibora még nem fakult el, csak még pirosabbnak látszott arcza halványsága mellett. Szája megmozdult, s valamit mormolt. Igazán az egész leány valami szerelmes vers tárgyának látszott, a mit rhythmuson és harmonián keresztül kell tekinteni.

Annyi bizonyos, hogy nem arra való volt, hogy így nézék. A festékes, úgy látszik, tudta ezt és míg Yeobrightné tovább nézte, ő gyöngéden levette róla a szemét, s ez a gyöngédség jól állt neki. Az alvó nyilván maga is észrevette, mert a következő pillanatban fölnyitotta szemeit.

Ajkai megnyiltak, mintha sejtene valamit, de még habozik; különféle gondolatai, gondolattöredékei, a melyeket az első pillanatokban arcza változása kifejezett, a legapróbb részletekig észrevehetők voltak a világosságban. Egy pillanat alatt átlátta a helyzetet.

— Igen, én vagyok, néném! — kiáltott. Tudom, hogy meg vagy ijedve és hogy nem akarsz hinni szemednek, de azért csak én vagyok az, s bizony így kellett hazajönnöm.

— Tamsin, Tamsin — szólta Yeobrightné fölé hajolva — drága leányom!

Thomasin majd elfakadt sirva, de váratlanul erőt vett magán s lágyan pihegve felült.

— Nem gondoltam, hogy ily állapotban látlak meg, bizonyosan te se, hogy így találkozunk — folytatta gyorsan Thomasin. — Hol vagyunk néném ?

Nem messze a házunktól. Egdon Bottomban. Oh mily szörnyűség !

— Rögtön megmagyarázom. Olyan közel vagyunk ? Akkor leszállok, s hazamegyünk gyalog. A gyalogúton szeretnék hazamenni.

— De ez a derék fiatal ember, a ki eddig hozott, bizonyosan elvisz hazaig is — mondá Yeobrightné, a festékeshez fordúlva, a ki visszahúzódott a szekér elejétől, mikor a leány fölébredt s a rud felé félreállott.

— Kérdezni sincs miért, természetesen ; — felelt.

— Igazán szíves ember — mondá halkán Thomasin. Valaha ismerősöm volt, s mikor ma megláttam, azt gondoltam, hogy inkább az ő szekeren megyek haza, mint valami idegenén. De most már leszállok. Festékes, kérem állítsa meg a lovakat !

A férfi gyöngéd vonakodással nézett reá, de azért megállította.

A leány és nagynénje leszállottak a szekérről, s Yeobrightné így szólt a fiatal emberhez :

— Most már tisztán emlékszem önre. Miért hagyott föl azzal a jó mesterséggel, a mi az apjáról reámaradt ?

— Hát fölhagytam — mondá s Thomasinra nézett, a ki egy kissé elpirúlt. — E szerint ma este nincs már reám szükségök, asszonyom ?

Yeobrightné körületekintett, a sötét égre, a halmokra, az elhanyagolt örömtüzekre, s a fogadó világos ablakára, a mely felé közeledtek.

— Azt hiszem nincs — mondá — aztán, Thomasin gyalog akar jönni. Hamarosan fölérünk a házunkig az ösvényen, ismerjük az utat jól.

Néhány szót váltva még, elbúcsúztak. A festékes baladt előre a szekérrel, a két asszony pedig állva maradt az úton.

Mikor az a járómű és kocsisa oly messzire volt, hogy a hang nem érhetett el hozzá, Yeobrightné unokahugához fordult:

— Nos, Thomasin, mit jelent ez a szégyenletes komédia ?

V. FEJEZET.

Becsületes emberek zavarban.

Úgy látszott, Thomasint egészen leverte nénjének megváltozott magatartása.

— Azt jelenti, a mit jelenteni látszik, hogy nem vagyok asszony — felelt halkán. — Bocsásson meg, hogy így megaláztam önt, néném. Nagyon sajnálom, de nem tehetek róla.

— Engem ? gondolj inkább magadra.

— Senki se volt hibás benne. Mikor oda értünk, a tiszteletes úr nem akart összeadni, mert valami kis szabálytalanság volt a dispensatióban.

— Micsoda szabálytalanság ?

— Nem tudom, Wildeve tudja. Nem gondoltam, mikor ma reggel útnak indultam, hogy így jövök vissza. Sötét levén, Thomasin útát engedett érzelmeinek, s nem bánta, hogy könnyei csöndesen, látatlanul peregnek le arcán.

— Talán azt is mondanám, hogy úgy kell neked, ha nem tudnám, hogy nem érdemelted meg — folytatá Yeobrightné, a kinél oly közel szomszédságban volt a szelidség és a harag, hogy minden átmenet nélkül tudott egyikből a másikba esni. — Jusson eszedbe Thomasin, hogy magad kerestek ezt. Megmondtam én neked, még mikor először belebolondultál ebbe az emberbe, hogy sohse léssz vele boldog. Jól tudtam én azt, mikor olyat tettem, a milyenre sohse hittem volna képesnek magamat, hogy fölálltam a templomban és kiszolgáltattam magamat a pletykának. De ha egyszer már beleegyeztem, nem állok el minden ok nélkül tőle. Hozzá kell menned ezután.

— Azt hiszi néném, hogy nekem nem az a kívánságom — mondá Thomasin mélyen fölsóhajtva. — Tudom, hogy milyen hiba volt tőlem, hogy megszerettem ; de mi haszna keserít most már néném is. Azt bizonyosan nem szeretne volna úgy-e, hogy így vele maradjak ? Az ön háza az én otthonom, csak ide térhettem vissza. Wildeve azt mondja, hogy egy-két nap múlva összekelhetünk.

— Bárcsak sohse is látott volna !

— Jó, ha néném így gondolkozik, nem bánom, ha én

leszek is a legszerencsétlenebb leány a világon, de nem beszélek vele többet. Nem, nem kell többé.

— Késő már ez a beszéd. Gyere velem. Benézünk a fogadóba, visszajött-e? Végére akarok járni ennek a dolognak. Ne gondolja Wildeve, hogy tréfálhat velem vagy akárkivel, a ki hozzám tartozik.

— Hiszen ő nem tehet róla. A dispensatio volt a hibás, s az nap nem kaphatott másikat. Egy percz alatt megmagyarázza, ha hazajött.

— Miért nem hozott hát haza ?

— Magam nem akartam. — S Thomasin újra zokogni kezdett. — Mikor megtudtam, hogy nem esküdhetünk meg, nem akartam hazajönni vele s nagyon rosszúl voltam, akkor megláttam Venn Diggoryt, megörültem neki, s kértem, hogy hozzon haza. Jobban nem tudom megmagyarázni, s ha haragszik néném, én reám haragudjék.

— Majd meglátom — mondá Yeobrightné, s a fogadó felé fordultak, melyet a szomszédságban *Jámbor asszony* néven ismertek.

A czégér egy hölgyet ábrázolt, a ki a fejét a hóna alatt vitte. A ház homloka a pusztá és Blackbarrow felé volt fordúlva; úgy rémlett, mintha a sír sötét alakja fenyegetőleg tekintene reá. Az ajtón egy elhanyagolt réztábla állott e meglepő fölírással: «Wildeve mérnök». Haszontalan de kedves emlék volt ez még abból az időből, mikor e pályára adták egy budmouthi irodába azok, a kik sokat vártak tőle és csalódtak benne. Hátul kert volt, a mögött pedig egy csendes, mély folyó folydogált, ezen a részen itt volt a pusztá határa. A folyón túl rétek terültek el.

De a sűrű sötétség miatt homályos körvonalaknál egyéb nem volt kivehető. A koresma háta mögött csobogott a folyó, a mely lustán örvényeket kanyarítgatott, a mint a partjait szegélyező száraz, buzogányos nádak közt tova haladt. Enád-szálakat hangjok árulta el, a melyet a halk szél keltett, egymáshoz dörzsölgetve őket. Úgy tetszett, mintha valami gyülekezet könyörögne itt csöndesen, alázatosan.

Az ablak, a honnan a gyertyafény az örömtűz körül csoportosuló emberek szemébe hatott, nem volt lefüggönyözve, de párkánya oly magasan feküdt, hogy gyalogos ember nem láthatott be rajta. A mennyezet egyik felét óriási árnyék leple

födte, a melyben egy férfialak homályos körvonalait lehetett fölismerni.

— Úgy látszik, itthon van — mondá Yeobrightné.

— Én is bemenjek, néném — kérde Thomasin félénken.

— Talán nem is lenne illendő.

— Be kell jönnöd mindenesetre, azt akarom, hogy előtted beszéljen, még félrevezethetne. Öt percet sem töltünk itt, aztán haza megyünk.

Belépve a nyitott tornácba, kopogott a lakószoba ajtaján, s kinyitva azt, benézett.

A tűzhely irányában, háttal feléjük, egy férfiút pillantott meg. Wildeve volt az, a ki azonnal föl is állt, megfordult s elébe ment látogatóinak.

Wildeve egészen fiatal ember volt, megjelenése és mozgulatai érdekesek valának. S kivált föltűnően kellemes mozgulatai ötlöttek mindjárt szembe. Csak aztán vette észre az ember az anyagibb sajátságokat, mint a milyen az a gazdag hajtincs, mely homlokára csüngve olyanná tette azt, mint a korai gót stíl csucsos ablakívei, s a nyaka, mely síma vala és gömbölyű. Deréktől kezdve könnyed alkotása volt.

Egészben véve oly embernek látszott, a kiben egyetlen férfi sem talált volna csodálni valót s egy asszony sem visszatszó vonást.

Wildeve fölismerte az ifjú leányt a bejáratnál s így szólt :

— Hát hazaért Thomasin? Hogy hagyhatott engem úgy ott, kedvesem? — s Yeobrightné felé fordulva folytatta. — Hiába beszéltem neki, csak jönni akart minden áron és pedig egyedül.

— De mit jelent mindez? — kérde Yeobrightné büszkén.

— Foglaljanak helyet — mondá Wildeve, székeket tolva a két hölgy elé. — Eh! egy ostoba tévedés volt az oka, de hát ilyesminek ki van téve az ember. A dispensatio nem volt érvényes Southertonban, Budmouthra szólott és én nem olvastam el előre, így nem is tudtam.

— De hisz ön Southertonban volt?

— Nem. Én Budmouthban voltam, egészen tegnapelőtig, s oda akartam vinni őt; de mikor elmentem érte, Southertonban állapodtunk meg, elfelejtve, hogy oda más dispensatio kellene. Azután már nem volt idő Budmouthba elmenni.

— Ön nagy hibát követett el.

— Az én hibám, hogy Southertont választottuk — magyarázta Thomasin. — Azért akartam azt, mert ott nem ismernek.

— Jól tudom, hogy mennyire hibáztam, nem szükség, hogy ön emlékeztessen reá — felelt Wildeve kurtán.

— Ilyesminek nem volna szabad megtörténni — válaszolt Yeobrightné. — Szégyenfolt ez rajtam és családomon, s ha a világ megtudja, nagyon kellemetlen helyzetbe kerülünk. Hogy fog ez a leány holnap a barátnői szeme közé nézni. Igazán nagy megbántás, nem egykönnyen fogom elfelejteni. Thomasin jó hírének is árthat.

— Ah! ördögöt! — szólt Wildeve némi boszúsággal.

Thomasin tágra nyílt szemekkel nézte hol az egyiknek, hol a másiknak az arcát e vitatkozás alatt s aztán aggódó hangon megszólalt:

— Megengedi néném, hogy Damonnal négy szem közt beszéljek erről, csak egy pár perczig. Beleegyezik Damon?

— Mindenesetre kedvesem — szólt Wildeve, ha nagynénje megengedi — s ezzel bevezette Thomasint a szomszéd-szobába, Yeobrightnét ott hagyva a tűzhely előtt.

Mihelyt egyedül voltak s az ajtó bezarúlt, Thomasin feléje fordítva sápadt, könnyes arcát így szólt hozzá:

— Így megöl engem Damon. Nem volt szándékom haraggal válni el magától ma reggel Southertonban. De megijedtem, s azt se tudtam jóformán, mit beszélek. Nagynénémnek nem mondom el, mennyit szenvedtem a mai napon. Oly nehéz uralkodni hangomon és arczomon, s mosolyognom, mintha mindez csekélység volna reám nézve. De azért megpróbálom, hogy még jobban meg ne haragudjék magára. Tudom, hogy maga nem tehetett róla Damon, akármit gondoljon is néném.

— Igen kellemetlen egy asszony.

— Igaz — mormolá Thomasin — s azt hiszem, most magam is az vagyok... Damon, mi szándéka van most velem?

— Szándékom önnel?

— Igen, azok, a kik magát nem szeretik, olyan dolgokat suttoznak, a melyek pillanatra engem is kételkedővé tesznek iránta. Megesküszünk úgy-e?

— Természetesen. Mindössze Budmouthba kell mennünk hétfőn, s egyszerre összekelhetünk.

— Akkor hát menjünk. Oh Damon, miket nem mondat velem! — s zsebkendőjébe rejté piruló arczát. — Íme én kérem magát, hogy vegyen el, pedig igazság szerint magának kellene hozzám, kegyetlen szerelmeséhez könyörögnie térden állva, s azt mondani, hogy meghasad a szíve, ha hozzá nem megyek. Sokszor elgondoltam milyen kedves, milyen gyönyörűséges lenne az és mennyire más így!

— Bizony a való élet sohasem olyan.

— Én nem bánom, ha sohasem esküszünk is meg, tette hozzá Thomasin egy kis méltósággal. Elélek én ön nélkül is. Nagynéném van előttem, a ki olyan büszke, s oly sokat tart a családjáról, hogy megöli a boszúság, ha ez a dolog világ elébe kerül, mielőtt vége lenne. Clym rokonom is nagyon zokon fogja venni.

— Akkor nagyon oktan lesz. Az igazat megvallva, önök mindnyájan oktanok egy kicsit.

Thomasin elpirúlt egy kissé és nem a szerelem miatt. De bármi volt a mulékony érzés, mely arczába hajtotta a vért, épen oly hirtelen eltűnt, mint a hogyan jött, s alázatosan szólalt meg a leány:

— Sohasem leszek az, a mennyire tőlem függ. Csak azt látom, hogy ön végre hatalmába kerítette némileg nagynénémet.

— Így kellett annak lenni igazság szerint — mondá Wildeve. — Gondolja el, mit meg nem tettem, hogy beleegyezését megnyerjem. Mekkora sértés az, ha a templomban utasítják vissza az embert és kettős sértés oly emberre nézve, a ki érzékenységgel s az Isten tudja mivel van még megverve, mint én. Soha sem felejttem el ezt a jelenetet. Durvább ember ujongana most az én helyemben.

Thomasin merengve tekintett reá szomorú szép szemével, s arcza kifejezése azt mutatta, hogy abban a szobában nem csak egy ember emelhet panaszt érzékenysége miatt.

Wildeve látva, hogy Thomasin valóban szenved, kissé talán zavarba jött, s hozzá tette:

— Eszem ágában sincs ennyiben hagyni a dolgot, kedvesem, nem vinne reá a lélek.

— Tudom, tudom — mondá a szép leány földerülve. — Maga, a ki egy bogár szenvedését se tudja nézni és nem tűri

a kellemetlen hangot s a rossz szagot se, nem fog soká fájdalmat okozni nekem és az enyéimnek.

— Semmi esetre, ha tőlem függ.

— Kezet reá Damon.

Wildeve hanyagul kezet adott.

— Az ördögbe mi ez ?

— A ház előtt férfiak dalolása hangzott föl. A hangok közül különösen kettő vált ki; az egyik rendkívül erős bassus volt, a másik vékony és sipító. Thomasin megismerte, hogy az egyik a Fairway Timotheusé a másik Cantle apóé.

— Mi az? — kérde Thomasin, ijedten tekintve Wildevere ?

— A pusztai emberek jöttek el, hogy egy pár nótát daloljanak az üdvözlötünkre. Ez túrhetetlen !

Sétálni kezdett föl s alá, kint pedig vidáman énekelték az emberek :

„Szeretlek szívemből, szólott a hű legény,
Jer hozzám galambom, elveszlek téged én”.
Mit mondjon a leány? — A templomba mentek,
Holtodig-holtomig össze is esküdtek.
Csókolta, ölelte, térdire fölvette,
Jobban soha egymást két szív nem szerette.”

Yeobrightné berohant a másik szobából.

— Thomasin, leányom — mondá méltatlankodással nézve Wildevere — csinos kis história. Jer, menjünk tüstént haza.

Azonban késő volt a folyosón át kijutni. Erős kopogtatás hallatszott a szoba külső ajtaján. Wildeve, a ki az ablaknál állott, visszajött.

— Állj! — mondá parancsolóan, kezét Yeobrightné vállára téve. — Valósággal ostrom alatt vagyunk. Van itt ötven ember úgy mint egy. Ön Thomasinnal itt marad ebben a szobában. Én ki megyek eléjük. Itt kell maradniok a kedvemért, míg ezek el nem mennek, hogy úgy lássék, mintha minden rendben volna. Thomasin, kedvesem, ne csináljunk botrányt. Ön csak úgy látja, mint én, hogy ez után meg kell esküdnünk. Csak üljön csendesen, s ne igen beszélgessenek. Én majd elbánok velök, a tökfilkókkal !

Leültette az izgatott leányt, aztán kiment a másik szoba s kinyitá az ajtót. A folyosón Cantle apó tűnt föl, kar-

ban énekelve a többiekkel, a kik még a ház előtt áll-dogáltak.

Cantle apó belépett és szórakozottan bólintott Wildeve-nek; ajkai még nyitva voltak s vonásait rémitően eltorzítá, azaz igyekezet, hogy a karban betöltse a maga szerepét. Mi-kor a dal bevégeződött, barátságos hangon megszólalt:

— Üdvözljük az új párt, áldja meg őket az Isten!

— Köszönöm — szólt Wildeve szárazon s arcza oly komor volt, mint a viharfelhő.

Az apót nyomban követte az egész csapat, a melyet Fairway zárt be. Keresztyén, Sam a tűzeg vágó, Humphrey s még egy egész csoport. Mindnyájan mosolygó képpel néze-gettek Wildevere, de még az asztalokra és székekre is, mert barátságos érzületük szint oly erősnek látszott a bútorok iránt, mint gazdájokkal szemben.

— Yeobrightné asszony hát mégis megelőzött bennün-
ket — mondá Fairway, megismerve a hölgy kalapját az üveg falon át, a mely az ivót a másik szobától elválasztotta. — Mi egyenesen jöttünk, Wildeve úr, ő pedig körül az ösvényen.

— A fiatal kis menyasszony fejecskéjét is látom — mondá Cantle apó, ugyanazon irányba pillantva, s észrevéve Thomasint, a ki félszeg, fonák helyzetben várakozott nagy-nénje mellett. — Még nem költözött egészen ide: hiszen van is idő bőven!

Wildeve nem felelt, s valószínűleg érezvén, hogy minél előbb megvendégeli őket, annál hamarabb szabadul tőlük, egy kökorsót vett elő, a mely egyszerre melegebb világításba helyezte a dolgokat.

— E már ital! — mondá Cantle apó, oly ember mód-ján, a ki sokkal pallérozottabb, semhogy mohón kapjon utána.

— Ó mézbor, remélem ízleni fog.

— Oh igen — válaszoltak a vendégek nagy készséggel, a mi természetes, mikor oly könnyű az udvariasságot össze-egyeztetni az érzelmekkel.

— A világon sincs jobb ital. Uccsegen nincsen, — tette hozzá Cantle apó. — Csak azt ha lehetne ellene vetni, hogy egy kicsit erősecske s nem egyhamar megy ki az ember fejéből. De holnap vasárnap, hálá Istennek!

— Én is olyan bátor lettem tőle, mint az oroszlan, mi-kor egyszer ittam — szólt Keresztély.

— Olyan léssz megint — mondá Wildeve leereszkedve.
— Pohárból tetszik vagy kupából?

— Ha kigyelmed nem bánja, csak igyunk kupából s hadd menjen körül. Jobb az úgy, mint csöppölgetve.

— Ördög vigye azokat a csuszós poharakat — szól Cantle apó. Mit ér az olyan portéka, a mit nem lehet hamúba téve melengetni? Már én csak azt tartom, hogy semmit.

— Jól mondja kend, öreg — szól Sam s körbe járt a mézbor.

— No — mondá Fairway Timotheus — érezve, hogy valamit valahogyan dicsérnie kell — csak jó dolog az a házasság Wildeve úr és a kigyelmed felesége igazi gyöngy. Úgy van — folytatá Cantle apóhoz fordulva s fölemelve hangját, hogy a szomszéd szobában is meghallják — az apja is derék, talpig becsületes egy ember volt.

— Nem sok ember értett úgy a muzsikához, mint az — mondá Sam. Ha valami társasággal ment az útcán, úgy játszott előttük a klárinét, mint ha sohase lett volna egyéb a kezében, csak a klárinét. S aztán, mikor a templom ajtóhoz ért, letette a klárinétot, fölmászott a karzatra, fölvette a kisbögöt s úgy játszott rajta, mintha sohasem lett volna egyéb a kezében, csak kisbögő. Azt mondták rá az emberek, pedig olyan emberek, a kik tudják, mi az a muzsika: bizony Isten nem az az ember ez, a ki az imént olyan szépen futta a klárinétot.

— Meghiszem azt — jegyzé meg a rekettyevágó. — Csudálatos dolog is volt az, hogy egy ember két szerszámmal úgy tudott banni és sohase vétette el, hogy hová tegye az újját.

— Hát a szomszéd templomban, Flychettben? — kezdé megint Fairway, új oldalról akarván megvilágítani az érdekes témát.

Wildeve türelmetlen mozdulatokat tett s foglyai felé pillantott az üvegfalon át.

— Vasárnap délutánonként átjárt oda öreg barátjához, Brown Andrásához, az első klárinétoshoz. András jó ember volt, hisz emlékeznek rá kigyelmetek, de a muzsikához nem nagyon értett.

— Bizony nem ő.

— Hogy András aludhassék egy kicsit, Yeobright szom-

széd átvette a helyét az isteni tisztelet némely része alatt, mint jó barátához illik.

— Mint jó barátához illik, ütötte rá Cantle apó a többi hallgatók pedig fejbólintással fejezték ki egyetértésüket.

— Alig aludt el András, alig futt egyet Yeobright szomszéd az András klarinétjába, egyszeribe észrevette mindenki, hogy : no most van jó kézben az a szerszám ! Minden szem feléje fordult s az emberek mondogatták egymásnak : « tudtam, hogy ő van ott » ! Egy vasárnap, emlékszem, kisbögön játszottak, s Yeobright szomszéd elhozta a magáét. Mikor az éneknek a közepe tájára jutottak már, a szomszéd akkorára már bele melegedett a munkába, s olyan hatalmasan rátette a vonót, hogy majd kétfelé szakadt a bögő. A templomnak minden ablaka úgy recsegett, mintha égiháború lett volna. Az öreg Gibbons tiszteletes a nagy szent palástban úgy fölvetette a kezét, mintha csak a hétköznapi ruhájában lett volna, s mintha csak mondta volna : « héjh, ha nekünk ilyen emberünk lett volna » ! De az egész Flychettben nem volt egy ember, a ki méltó lett volna rá, hogy Yeobrightnak csak a saruit megoldja.

— Nem lehetett félni, mikor az ablakok recsegték ? — kérde Keresztély.

Senki sem felelt neki ; mindnyájan el voltak merülve az elbeszélт jelenet csodálatába.

Mint a hogy Farinelli énekét a herczegnők előtt vagy Sheridan híres Begum-beszédét, nagy dicsőséggel ruházta föl az utókor előtt az a körülmény, hogy elvesztek, ilyenformán járt valószínűleg Yeobrightnak azon bizonyos vasárnap délutáni remeklése is. Nem látszik ugyanis kizártnak azon lehetőség, hogy ez osztatlan elismerést az összehasonlító kritika, ha módjában lett volna, jelentékenyen megnyírbalja vala.

— Senki se gondolta volna róla, hogy élte derekán hal meg — mondá Humphrey.

— Azért hónapokkal előbb kornyadozott már. Akkoriban asszonyok, leányok versenyt szoktak volt futni a greenhilli vásáron, ruháért miért, s az én feleségem is elment egyszer a többi leányokkal, mert akkor még leány volt, hosszú lábú, fürgé cseléd, s nagyon jól tudott futni, míg osztán el nem nehezedett. A hogy haza érkezett, kérdeztem tőle — mert akkor tájban kezdtünk együtt járkálgatni :

— Mit nyertél szívem ?

— Hát nyertem — nyertem egy ruhát — mondja s egészen elpirult. Biztosan ing lesz a, gondoltam, s csakugyan az volt. Hejh, ha elgondolom, hogy miket nem mond most egy szikra pirulás nélkül, olyan furcsának tetszik, hogy akkor még azt sem akarta megmondani. Beszélt egyebet is és ez az oka, hogy elmondom ezt a historiát. «Akármit nyertem is, azt mondja, akár fehéret, akár színezt, akár látnivalót, akár nem olyat — igen szemérmes beszédű leány volt — inkább elvesztettem volna, csak azt ne láttam volna, a mit láttam. Szegény Yeobright úr rosszúl lett, mihelyt a vásárba betette a lábát, s haza kellett neki jönni». Ekkor volt kint szegény utóljára a faluból.

— Attól kezdve aztán úgy élt napról-napra s egyszer csak azt hallottuk, hogy meghalt.

— Vajon nagy kínjai voltak, mikor haldokolt? — kérde Keresztély.

— Oh nem, épen nem. Még csak nem is búsult. Úgy látszik, szerette az Isten.

— Hát mások, mit gondol Fairway bátyám, mások sokat kinlódnak?

— Az attól függ, hogy félnék-e a haláltól.

— Én nem félek, hála Istennek — mondá Keresztély erélyesen. — S jó hogy nem félek, mert akkor legalább nem kell majd szenvednem . . . Nem hiszem, hogy félős volnék, s ha az lennék is, nem tehetek róla, hát nem érdemlem meg, hogy kinlódjam. Mégis szeretném, ha egy csöppet se félnék.

Ünnepélyes csend állt be, s aztán Timotheus szólalt meg, kitekintve a függönyözetlen ablakon:

— Ejha! az aztán a takaros kis örömtűz, a Drew kapitányé. Biz' Isten, csak olyan jól ég most is, mint mikor meggyújtották!

Minden szem az ablak felé irányult és senki se vette észre, hogy mily különös kifejezés villant át Wildeve arcán. S messze a pusztá sötét völgye fölött, jobbra a Blackbarrowtól, valóban látni lehetett a tüzet, mely kicsiny volt, de épen oly fényes és erős, mint azelőtt.

— Előbb gerjesztették mint a miénket — folytatta Fairway, és a környéken mind előbb kialudt, mint ez.

— Hátha jelent is a valamit — mormogá Keresztély.

— Mit jelentene? — szólt Wildeve élesen.

Keresztély zavarba jött, nem tudott felelni, Timotheus segített neki.

— Azt akarja mondani uram, hogy az a feketeszemű vászoncseléd odafönn, a kiről azt tartják, hogy boszorkány — én ugyan nem adnék olyan csúnya nevet, olyan finom ifjú-asszonynak, — hogy az mindig valami különös dologban szokta törni a fejét és hátha az van ott?

— Na én szeretném megkérni feleségemnek, ha hozzám jönne, s nem bánnám aztán, ha megrontanának is azok a tüzes fekete szemek — mondá Cantle apó merészen.

— Ne mondjon olyanokat apám — rimázkodott Keresztély.

— No én is a valló vagyok, hogy a ki azt a leányt elveszi, takaros bútort állít be vele a nagyházba — mondá Fairway neki hevülve, s egy jót húzván a mézborból, az asztalra tette a korsót.

— Meg olyan társat, a kit úgy nem lehet kitanúlni, mint a szél járását — jegyzé meg Sam, a korsó után nyúlva, hogy az utolsó csöppet is kikortyintsa belőle.

— Hm! csakugyan talán mozoghatnánk is már — vélte Humphrey, a ki észrevette, hogy az edény kiürült.

— De csak danolunk még egyet? — szólta Cantle apó. — Én úgy tele vagyok nótával, mint a madár.

— Köszönöm öreg — szólta Wildeve. — De most ne fáradjon már. Majd kipótolják egyszer, ha társaság lesz nálam.

— Egy sor új nótát se tanulok, ha tizet nem akkorára — mondá Cantle apó. — És Wildeve úr nyugton lehet affelől, hogy én nem hagyom cserben, itt leszek.

— Azt elhiszem — szólta Wildeve.

Aztán mindnyájan elbúcsuztak, hosszú életet, boldogságot kívánván az új házas élethez, egy kissé körülményesen is, a mi meg lehetős időbe került. Wildeve kikísérte őket az ajtóig, a melyen kívül az árnyékba borult pusztá varakozott reájok oly feketeséggel, a mely a talpaiktól szinte a zenithig fölért. A sűrű sötétségbe bemerülve, aztán sorba fejlődtek, melynek élén Sam haladt, a tözegvágó, s úgy igyekeztek útlatlan útjokon haza felé.

A mint lábaik zaja a rekettyésben elhalt, Wildeve visszafordult s belépett a szobába, a hol Thomasint és nagynénjét hagyta. A hölgyek már elmentek.

Csak egy helyen lehetett kimenniök, a hátsó ablakon; s ez nyitva volt.

Wildeve nevetett magában, egy pillanatra elgondolkozott s aztán nagy lassan visszatért az első szobába. Itt egy üveg borra esett a tekintete, a mely a kandalló párkányán állott. «Ah az öreg Dowden!» mormolá és a konyhaajtóhoz lépve bekialtott:

— Hé! van itt valaki, a ki az öreg Dowdenhez elmenjen?

Senki sem felelt. A szoba üres volt, a mindenes gyerek is lefeküdt már. Wildeve visszajött, föltette a kalapját, magához vette az üveget s elhagyta a házat, ráfordítva a kulcsot, mert az éjjel nem volt vendég a fogadóban. Az országútnál újra szemébe csillant az a kis örömtűz a Mistover Knapen.

— Még mindig vár ön, hölgyem — mormolá.

Azonban akkor még nem haladt arra felé, hanem balra hagyva a halmot egy úton, mely tele volt kerékvágással, elvergődött egy kalyibához. E kalyibát épen úgy, mint a pusztá többi házait csak az a gyöngé fény tette láthatóvá, mely az ablakon át kiszűrődött. Itt lakott Dowden Olly a seprűkötő. Wildeve belépett. Az alsó szoba sötét vala, de tapogatózva akadt egy asztalra, a melyre letette a bort s egy percz múlva újra az utcán volt. Megállott s nézett észak felé, a nem lanakadó kis tűzre, a mely magasan feküdt fölötte, de mégis alacsonyabban, mint a Blackbarrow. Ez volt az, a melyik az imént úgy magára vonta az atyafiak figyelmét azzal, hogy legtovább tartott az Egdon tájain.

Tudjuk, hogy szokott menni a dolog, ha asszony határoz, de meg kell vallani, hogy férfiaknál sem sokkal szerencsésebb az állapot, mikor asszonyról van szó benne, kivált ha szép asszonyról. Wildeve megállt, s csak álldogált ott izgatottan lélekzelve, s aztán resignáltan így szólt:

— Igen! Istenemre azt hiszem, el kell mennem hozzá.

A helyett, hogy hazafelé fordúlna, gyorsan megindult egy ösvényen, mely a Blackbarrow alatt vezetett el arrafelé, a hol a tűz, nyilvánvalóan jeltűz, lobogott.

VI. FEJEZET.

Az alak az égen.

Midőn az örömtűz közönsége nem háborítá többé a pusztá magányát, egy erősen beburkolt női alak közeledett a sir felé, arról a tájról, a merre az a kis tűz esett. A festékes, ha szemügyre veszi, bizonyosan fölismeri benne azt a nőt, a ki először oly különösen jelent ott meg s az idegenek jöttére eltűnt. Fölkapaszkodott ismét előbbi helyére a csúcsra, hol a szunnyadó tűz parázsai fogadták, mint valami élőszemek a nap holt tetemében. Ott megállott, körülte a roppant éjtszakai légkör terjedt el, a melynek nem teljes sötétsége az alatt fekvő pusztá teljes sötétségével szemben jelképezhette volna a megbocsátható bűnt a halálos mellett.

Mivel a hölgy nagykendőbe volt göngyölgetve s feje is be volt kötve, a miket e helyen és ez órában fölösleges védekezésnek lehetett tartani, a szemlélő mindössze azt vehette volna észre, hogy sugár és magas s mozgulatai előkelőek. Háttal állott a szél felé, a mely északnyugotról fújt, de hogy a szél ellen akart-e így védekezni vagy pedig a délkeleti irány érdekelte különösebben, első pillanatra nem vala megállapítható.

Épen oly homályban volt az is, miért áll ott oly mozduatlanul, mint valami őrszeme a pusztai tájéknak, mintha gyökeret vert volna? Egyesegyedül volt, nem törődött az éjtszakával, mindez azt mutatta, hogy a félelmet nem ösmeri. Nem asszonyinak való volt e környék, a mely semmit sem vesztett mogorvaságából azóta, midőn Caesart arra készítette, hogy minden évben még az őszi napéjegyenlőség előtt elmeneküljön komorsága elől. Nem asszonyinak való volt e táj és időjárás sem, a mely a délről jött utassal azt hiteti el, hogy Homer Kimberországában jár.

Joggal az a hit ébredt volna az emberben, hogy e hölgy a szél zúgását hallgatja, mely az éj elébbhaladtával erősebb lett s magára vonta a figyelmet. Valóban úgy tetszett, hogy e szél épen úgy e színtérre van teremtve, mint a színter az időponthoz. Hangja sok tekintetben jellegzetes volt. A mit ott

hallott az ember, nem hallhatta másutt sehol. Számtalan szél-roham követte egymást északnyugat felől, s a mint tovaftot-tak, zúgásuk három felé bomlott. Volt benne szoprán, tenor, és basszus szólam is. A halmokba és mélyedésekbe ütközve bűgött, a magyalfák között bariton hangon dudolgatott, közöttük föl-fölhallatszott egy gyöngébb, de magasabb halk zizegés is, rekedtes színezettel, a puszta sajátságos hangja. Vékonyabb volt ugyan és kevésbbé észrevehető, de sokkal hatásosabb nálók. Mintegy a puszta dialectusának lehetne mondani. És mivel sehol sem volt hallható az ég alatt a pusztát kivéve, mintha indokolta volna azt a még most sem ertyedő feszült figyelmet, melylyel az a magányos alak hallgatta.

A panaszos novemberi szélnek ez a szólama hasonlított valami dalhoz, melyet egy törődött, késő vén korát élő ember zümmög. Sajátságos elkényszeredett suttagás volt ez, száraz és vékony, oly határozottan hatott a fülbe, hogy a pusztai ember biztosan fölismerhette azokat az elemeket, a melyekből támadt. Növényi eredetű elemek voltak azok és megszámlálhatatlan sokaságban, de nem törzsek és nem galyak, nem is levelek, nem is gyümölcsök, se fűszálak, se tövisek és nem is zuzmók, nem is mohok.

A múlt nyárnak összeaszott esőgettyűvirágai voltak azok, valamikor gyöngédek s bíborszínűek, ma fakóra mosva a Mihály-napi esőtől s bőrré szárítva október verőfényétől. Egynek-egynek a hangja oly gyöngé volt, hogy csak százak combinációja ha kivált a puszta csöndjéből s myriadoknak kellett egyszerre megzendülniök, hogy bágyadt el-elhaló zenék jöj a hölgy füléhez eljusson.

De az éj ezer hangja közül nem volt egy sem ezen kívül, mely a hallgatóban figyelmet tudott volna kelteni eredete iránt. Az embernek észre kellett vennie, milyen számtalan egyén működik itt össze, s szinte látta, hogy e parányi harangocskák közül mindenikbe épen úgy berohant a szél, bejárta és kijött belőle, mintha mind megannyi óriás kráter lett volna.

«A lélek indítá ezeket». Az írásnak e szavai ébredtek föl az elmében. És ha valaki olyan hallgatja, a kinek hajlama van a fetis izmusra, itt bizonyosan fetisimádó lesz. Nem a balkéz felől eső táj hervadt virágai beszéltek, nem is a jobb-kéz felől esőé, nem is azok, a melyek elől reszkettek. Valaki

más volt az az egyetlen személy, a ki mindegyiköket változtatva megszólaltatta.

Egyszerre csak a sírról egy hang vegyült az éj vad ékes szólásába; úgy beleolvadt a többibe, hogy alig lehetett kivenni kezdetét és végét. Megszólaltak a lejtők, megszólaltak a bokrok, megszólaltak a csöngetyűvirágok és végre a leány is. S mintha az ő hangja is csak szólama lett volna ugyanannak a beszélgetésnek. A szél szárnyára kapva, beléjük olvadt s velők repült tova.

Egy mély sóhajtás vala ez, s nyilván arra a motívumra vonatkozott, a mely azt a leányt idevezette. Mintha elhagyta volna magát egy pillanatra, mintha belenyugodott volna valamibe, a minek ellenszegülni nem tudott. Annyi nyilvánvaló volt, hogy a lelke nem pihent, közönybe sem merült, hanem erővel kellett fékeznie magát.

Messze lent a völgyben, a fogadó ablakából még mindig derengett a világ. Egy pár percz múlva kiderült, hogy annak az ablaknak több köze van a leány sóhajtásához, mint akár tetteinek, akár a körülötte fekvő vidéknek. Fölemelte a balkezét, melyben egy összecsucott látcső volt, ezt kihúzta s mint a ki jól tud vele bánni, szeméhez emelte s egyenesen a fogadó felé irányozta.

A kendő, mely fejét beburkolá, most egy kissé hátra csúszott, mivel feljebb emelte. Profilja látható lett az eget borító homályos fellegen. Mintha Mária Antoinette és Siddonsné egyesültek volna oly arcz képzésére, mely egyikhez sem hasonlított, de mind a kettőt eszünkbe juttatá. Mindez azonban lényegtelen volt. Az arcz csak mozdulataival tárja föl a jellemet. Annyira, hogy gyakran az arczvonalak játéka jobban megismerteti velünk egy férfi vagy asszony jellemét, mint az összes tagok együttes munkája. Így az éjszaka keveset árult el arról, a kit körülfogott, mert arczának mozgékony részei nem voltak láthatók.

Végre fölhangzott figyelő helyzetével, összecsucolta a látcsövet és a haldokló parazsakhoz fordult. Fény már nem sugárzott ezekből, s csak mikor elevenebb szélroham simogatta meg arczukat, olyankor pirultak föl egy-két pillanatra, mint egy ifjú leány. A hölgy a néma hamú fölé hajolt. Kiválasztott egy ágacsát, a melynek tüzes volt a vége, s odavitte, a hol előbb állott.

A földre tartotta az üszköt s futta a vörös parazsat. Az gyöngén megvilágítá a pázsitot és egy kis fővényórát tett láthatóvá. Addig fujkálta az eleven szemet, míg észrevette, hogy lepergett minden homok.

— Oh! — mondá mintegy meglepetve.

A világoasság, mit lehellete keltett, nagyon bizonytalan volt, s csak futó fényt vetett a föléje hajló alakra. Két gyönyörű ajk és arcz látszott; feje még mindig be volt burkolva. Aztán eldobta a galyat, az órát kezébe vette, a látcsövet hóna alá s útnak indult.

A domb gerinczén egy vékonyka nyom volt, ezen haladt. Azok, a kik ismerték, ösvénynek nevezték, s míg az utazó napvilágnál se vette volna észre, a pusztá lakói éjféلكor is könnyedén ráakadtak. Ily vékony csapáson éjnek idején csak olyan ember tud eligazodni, a ki sokat bolyongott sötétben, járatlan úton. Ez érzékenynyé teszi a lábakat, úgy, hogy ilyen emberek a legvastagabb czipőn vagy csizmán át is észreveszik, érintetlen pázsiton járnak-e vagy valami kis gyalogút összerúgott fűszálain.

Az a magános alak, a ki az ösvényen haladt, ügyet sem vetett arra a zenére, a melyet a szél játszott a száraz csöngettyűvirágokon. Arra a sötét csoportra se figyelt, a mely fölriadt előle, mikor legelőhelyökhöz a vizmosás partjára ért. Apró, vad ponnyk voltak azok, a pusztá szülottei. E lovak nagy területeket bejártak Egdon dombos vidékéből, de sokkal kisebb csapatokban, semhogy a magányosságot csökkentheték volna.

A gyalogló most semmit sem vett észre és elfoglaltságának oka egy igen mindennapi esemény volt. Egy ág beleakadt a szoknyájába és útját állotta. A helyett, hogy eltávolította s tovább sietett volna, engedett neki s megállott. Mikor meg akarta magát szabadítani, körül-körülforgott addig, míg lemaradt ruhájáról a galy.

Útja a felé a kis tűz felé vitt, a mely az örömtüzet rakó embereknek s Wildevenek a figyelmét magára vonta volt. A tűz sugarai gyöngé fényt vetettek arczára, a mely mind világosabbá vált, a mint a leány közeledett. Csakhamar kiűnt, hogy a tüzet nem sík talajon gerjesztették, hanem két összefutó árokpart találkozó pontján. Túl egy árok volt, száraz mindenütt, csak a tűz alatt nem; ott egy nagy víz terület

el, melyet hangabokrok és szittyó szegélyeztek. A mocsár síma tükreben fordítva látszott a tűz.

Az összetalálkozó partokon odaát nem volt élő sövény, csak néhány rekettyebokor állott rajtok, leveletlen szárazon, mint a karóra húzott fejek valami vár falán. Mikor a tűz nagyot lobbant, egy vitorlarudakkal fölszerelt fehér árbocz villant föl a fellegeken. Általában az egész hely valami erődnek tetszett, a melyben jeltüzet gyújtottak.

Emberi léleknek nyoma sem volt; de olykor-olykor valami fehéres tárgy rémlett meg a part fölött, s aztán eltűnt újra. Szorosabban szemügyre véve, emberi kéznek bizonyult volna az, a mely fát rak a tűzre; de így oly hatást tett, mintha éppen úgy magában lett volna, mint az, a mely egykor Belshazzart megrémítette. Néha egy-egy parázs legördült a parton és sziszegve hullott a mocsárba.

A víz egyik oldalán kezdetleges sárlépcsők vezettek föl a gátra. Belül szántóföld terült el, mely parlagon hevert, de meglátszott rajta, hogy valaha művelve volt; most már újra visszalopózkodott belé a hanga és páfrány, s gyom birta az egészet. A homályosságon át ki lehetett venni a szabálytalan lakóházat, kertet és melléképületeket, hátuk mögött egy csomó fenyőfával.

Az ifjú leány — mert oly frissen szökött föl a partra, hogy fiatalnak kellett lennie — a helyett, hogy a belső oldalon leereszkedett volna, a part mentén haladt, s vége ahhoz a sarokhoz ért, a hol a tűz égett. A láng tartósságának egy oka most már nyilvánvaló lett. A tüzelőszer testfa volt, vén naszpolyafák görcsös derekából; a domboldalon nőttek ezek kettesével, hármasával. A part belső szögletében még mindig volt egy csomó belőlük, s ebből a zugból egy kis gyerek föltekintő arcza ötlött a leány szemébe. A fiu nagy lassan rakosgatta a hasábokat a tűzre. Úgy látszik, ezzel töltötte az este jórészét, mert képe fáradságot árult el.

— Beh jó, hogy visszajött, kisasszony! — mondá megkönnyebbülten sóhajtván föl. — Úgy nem szeretek egyedül lenni.

— Hadd el, hisz csak egy kis sétát tettem; mindössze húsz perczig ha oda voltam.

— Olyan hosszúnak tetszett — mondá halkan a szomorú gyermek — s olyan sokszor itt hagyott.

— Azt hittem, örülsz az örömtűznek s megköszönöd, hogy csináltam neked.

— Örülök is, csak hogy nincs itt kivel játszanom.

— Nem volt itt senki, míg odajártam?

— Senki, csak a nagyapja. Egyszer kinézett az ajtón, magát kereste. Azt mondtam neki, hogy elment megnézni a többi örömtűzet.

— Derék fiú vagy.

— Ott jön megint, kisasszony.

Egy öreg ember lépett a ház felől a világosság körébe. Ugyanaz volt, a ki délután a festékessel összetalálkozott. Figyelmesen nézett arra a leányra, a ki odafönt állott és fogai, a melyek még teljesen épek voltak, úgy csillogtak nyitott ajkai közt, mint a fehér márvány.

— Mikor jössz már be Eustacia? Ide s tova itt a fekvés ideje. Két órája, hogy itthon vagyok és nagyon ki vagyok fáradva. Igazán gyermekség tőled, hogy úgy eljátszol azzal az örömtűzzel, s annyi fát elpusztítasz. Majd mind elégetted már drága fát, pedig annál nincs jobb tüzelőszer. Karácsonyra tettem én azt el.

— Megigértem Jankónak, hogy neki is lesz örömtűze, s még gyönyörködni akar egy kicsit — mondá Eustacia oly módon, a melyből kiviláglott, hogy korlátlan uralkodó itten. — Feküdj le nagyapám, én is mindjárt bemegyek.

— Úgy-e Jankó, tetszik a tűz?

A gyermek habozva tekintett reá s azt mormogta:

— Nem nagyon bánnám, ha elaludna.

A nagyapó már visszafordult s nem hallotta a fiú feleletét. Alig tűnt el az őszhajú ember, a leány boszúsan fordult a gyerekekhez:

— Háládatos egy fiú, még meghazudtol! Sohse kapsz többet örömtűzet... Megteszel nekem egy kis szívességet úgy-e?

Az elnyomott gyermek azt felelte: «meg» és hanyagúl élesztgette a tüzet tovább.

— Maradj itt még egy kicsit, s kapsz egy sixpencet — szólt Eustacia szelidebben. — Minden két-három perczben tégy rá egy-egy hasáb fát, de ne sokat egyszerre. Én elmegyek sétálni, de mindjárt vissza jövök. Ha meghallod, hogy béka ugrott a nádasba, mintha követ löktek volna bele, adj hírt iziben, akkor eső lesz.

— Jó, Eustacia.

— Vye kisasszony, fiatal úr.

— Vye — stacia kisasszony.

— No jó, tégy még egy darabot rá.

A kis rabszolga táplálgatta tovább az örömtüzet. Automatának látszott, a kit a szeszélyes Eustacia akarata cselekvésre és beszédre bír. Olyan volt, mint az az ércszobor, a melyről azt mondják, hogy Albertus Magnus életet lehelt belé, hogy beszéljen, mozogjon és szolgáljon neki.

A fiatal leány, mielőtt elindult volna, megállott a parton egy pillanatra és hallgatódzott. Épen oly magános hely volt az, mint a Blackbarrow, ámbar alacsonyabban feküdt, s éjszokról egy pár fenyőfa jobban megvédte a szélről. A part körülvette az egész telket s jól megoltalmazta a külső tájék kietlen elhagyatottságától. Vastag, négyszögletes földdarabokból volt az rakva, a melyeket az árokból ástak föl, kicsit befelé hajolt s jó védelmül szolgált ott, a hol a szél és a pusztaság miatt nem nő sövény és a hol építő anyagra nem lehet szert tenni. Egyébként teljesen szabadon állott s uralta az egész völgy, a mely a fogadó hátánál futó folyóig terjedt. Magasan fölötte, jobbra és balra, sokkal közelebb, mint a *Jámbor asszony* korcsma, a Blackbarrow sötét körvonalai emelkedtek az égre.

Eustacia, miután figyelmesen áttekinté a komor lejtőket és vízmosásokat, türelmetlen mozdulatot tett. Olykor-olykor gúnyos, boszús szavakban tört ki és sóhajtásai között egyszerre csak hallgatózni kezdett. Leereszkedve a partról, újra elindult a Blackbarrow felé, de ez alkalommal nem ment egészen addig, kétszer is visszajött rövid időközökben s mindig megkérdezte:

— Na kis ember, még se hallottál békaugrást?

— Nem, Eustacia kisasszony — felelt a gyermek.

— Majd lefekszem már én is, akkor megkapod a sixpencedet és hazamehetsz.

— Köszönöm, Eustacia kisasszony — felelt a fáradt kis fűtő megkönnyebbülten.

Eustacia újra elsetált a tüztől, de most nem a Blackbarrow irányában. Körülment a parton, a ház felé, s az ajtó előtt megállt, onnan vigyázta a tájéket. Vagy ötven yardnyira tőle emelkedett az összefutó partzug, s rajta lobogott a tűz.

Előtte a kis gyermek alakja, a mint koronként egy-egy darabot vet a tűzre. Elmerülve nézegette, hogy mászik föl a gyermek olykor-olykor a partra s hogy áll a tűz mellé. A szél a füstöt, a gyerek haját és kötőjét egy irányba futta, aztán elült; a kötő, a fiúcska haja megpihent s a füst egyenesen fölfelé szállott.

Míg ezt Eustacia a távolból nézte, a fiú egyszerre csak futásnak eredt, leiramodott a parton s egyenesen a kapu felé tartott.

— No ? — kérde Eustacia.

— Béka ugrott a tóba, hallottam jól.

— Akkor eső lesz. Jó lesz, ha indulsz hazafelé. Nem félsz majd ?

Gyorsan beszélt, látszott, hogy a fiú szavai fölindították.

— Nem én, mert lesz sixpencem.

— Igaz, nesze ! De most már jól neki iramodjál. Nem arra, erre a kerten keresztül. Egy fiúnak sem volt a pusztán olyan örömtüze, mint neked.

A fiú, a ki nyilván túlságos sokat kapott ebből a jóból, nagy gyorsasággal tűnt el az árnyékban. Mikor elment, Eustacia a messzelátót és a homokórát a kapunál hagyva, a partok sarka felé suhant a tűz alá.

Itt, védett helyen, várakozott. Néhány pillanat múlva megcsobbant kívül a mocsár. A gyermek azt mondta volna, hogy egy másik béka ugrott bele, de a felnőtt ember nagyon hasonlónak találta volna a zajt ahhoz, a mit egy vízbedobott kő ad. Eustacia a partra lépett.

— Nos ? — monda és visszatartotta lélekzetét.

Erre a víz tulsó szélén egy férfi homályos körvonalai lettek láthatók az alacsony égbolton. Megkerülte a vizet s fűlszökött a partra a leány mellé. Ez halkan nevetett. Ez volt a harmadik hang, a mit ma éjtszaka hallatott. Az első, a Blackbarrow csúcsán az elfojtott aggodalomé volt, a második az elfojtott boszúságé, a harmadik a diadalmaskodó gyönyörűségé. Némán pihentette örvendő szemeit a férfiún és valami más csodálatos dolgon, a mit képzelete teremtett a chaosból.

— Eljöttem — szolt a férfi, a ki Wildeve volt. — Min-dig zaklatsz, miért nem hagysz már békét, egész este láttam tüzedet.

Nem minden fölindulás nélkül beszélt, de szemmel láthatólag igyekezett fékezni magát.

Kedvesének ez a föllépése a leányt is tartózkodóvá tette.

— Persze, hogy láttad a tüzem — felelt bágyadt s csínált nyugalommal. — Miért ne raknék én is tüzet november ötödikén, mint a többi pusztaiak.

— Tudtam, hogy nekem szól.

— Honnan tudtad? Sohse beszéltem veled, mióta választottad van, vele sétálsz s engem tökéletesen elhagysz, mintha nem is lettem volna a tied.

— Eustacia! Feledhettem-e, hogy tavaly ősszel, épen ennek a hónapnak épen ezen a napján s ugyan e helyen, épen ily tüzrel adtál jelt nekem, hogy látogassalak meg. S most ugyan mi másért égne tűz Drew kapitány háza előtt.

— Igen, igen, beismerem — szólt a leány halkán, hangjában és modorában valami álmatag hévvel, a mi jellemző volt reá nézve. — Ne beszélj úgy velem Damon, mint az elébb. Oly szavakra kényszerítesz, a miket nem szeretnék neked mondani. Lemondtam rólad, s elhatároztam, hogy nem gondolok többé veled; de mikor meghallottam, mi történt, kijöttem ide, tüzet is raktam, mert azt gondoltam, hogy hű vagy hozzám.

— Mit hallottál, a miből ezt lehetett következtetned?

— Hogy nem vetted el — sottogá elragadtatással. — Mindjárt tudtam, hogy jobban szeretsz engem, s azért nem tudtad azt megtenni . . . Kegyetlen voltál hozzám Damon, hogy elhagytál, s azt mondtam, hogy sohase bocsátok meg neked. Most se hiszem, hogy egészen meg tudnék bocsátani. Nincs olyan leány, a ki ilyfélét elnézhessen, hacsak egy szikrányi büszkeség van benne.

— Ha tudom, azért hívsz, hogy szemrehányásokat tethess nekem, nem jöttem volna föl.

— Nem, az nem szándékom, s most, hogy nem vetted el, s visszajöttél hozzám, megbocsátok neked.

— Ki mondta, hogy nem vettem el?

— Nagyapám. Nagy sétát tett ma s hazafelé jövet összeakadt egy emberrel, attól hallotta, hogy valami esküvőből semmi se lett. Gondolta, hogy a tied volt az. Én tudtam, hogy az.

— Vajon tudja más is?

— Nem hiszem. Látod-e már Damon, miért gyűjtottam jeltüzet? Csak nem gondoltad talán, hogy akkor is gyűjtök, ha azt hiszem, férje lettél annak a leánynak. Büszkeségemet sértené e föltevés.

Wildevé hallgatott. Nyilvánvaló volt, hogy ő elkövette azt a sértést.

— Csakugyan azt gondoltad, abban a hitben voltam, hogy összekeltetek? — kérde újra komolyan a leány. — Akkor megbántottál, s bizony Isten alig tudom elviselni azt a gondolatot, hogy ilyen kevésre becsülsz. Nem vagy méltó reám Damon; látom jól s szeretlek mégis. Se baj! hagyjuk ezt, valahogy csak elszenvedem, akárhogy vélekedsz rólam... De az úgy-e igaz, hogy nem tudtál szakítani velem, s most is jobban szeretsz engem mindenkinél? — tette hozzá rosszúl leplezett aggodalommal, midőn kedvese semmit sem felelt.

— Igaz, másképp miért jöttem volna ide — mondá Wildevé érzékenyen. — Nem mintha hűségemet nagy érdemnek tartanám az után a nyájas megjegyzés után, a mit értékemre tettél. Az én szájamba illet volna az csupán, neked rosszúl állott. De hát rajtam az átok, hogy mindjárt tüzet fogok, így kell végig élnem az életet, s elnyelnem minden megbántást az asszonyoktól. Ez tett mérnökből fogadóssá, ki tudja mily alacsonyra kell még leszállanom miatta.

Komorán nézte a leányt.

Az fölhasználta e pillanatot s kendőjét hátravetve, hogy tűz teljesen megvilágítá arcát és nyakát, méltóságos mosolylyal mondá:

— A hol csak jártál, láttál-e valaha szebbet ennél?

Eustacia nem volt azok közül való, a kik alapos ok nélkül teszik ki magokat ily helyzetnek.

Wildevé nyugodtan felelt: «Soha».

— Thomasin vállain sem?

— Thomasin bájos és ártatlan leány.

— Az nem tartozik ide — felelt a leány hirtelen föllobbanva. — Hagyjuk őt; most rólad és rólam van szó. — Egy hosszú pillantás után a régi nyugodt melegséggel mondá: Kivánod, elég gyöngye legyenek arra, hogy megválljak több oly dolgot is, a mit egy leánynak rejtegetni kellene? Elismerem, hogy mily kibeszélhetetlen bánatba voltam borúlva két órán át a miatt a borzasztó hiedelem miatt, hogy örökre elhagytál.

— Sajnálom, hogy fájdalmat okoztam neked.

— De talán nem is egészen te voltál annak az oka, hogy úgy elbúsultam magam — tette hozzá pajkosan. — Természetben van e hangulat. Azt hiszem, velem született.

— Képzelősködés.

— Vagy talán csak itt a pusztán fogott elő. Budmouthban eléggé boldog voltam. Oh! azok a budmouthi napok! De most már Egdon is földerül.

— Azt hiszem föl — mondá Wildeve szomorúan. — Tudod-e mi lesz a következése annak, hogy visszahittál, régi kedvesem? Újra eljárók látásodra a Blackbarrowhoz.

— Természetesen.

— Pedig mondhatom neked, míg ma éjtszaka ide jöttem, azt terveltem, hogy ez utolsó Istenhozzád után nem találkozom veled többé soha.

— Ezt nem köszönöm meg — felelt a leány elfordulva, míg a méltatlankodás, mint valami földalatti hőség, végig járta tagjait. — A Blackbarrowhoz eljárhatsz, de engem ugyan nem találsz ott, hívhatsz, de nem hallom meg szavad, kísérthetsz, de bátorítást tőlem nem kapsz többet.

— Mondtad te már ezt szívem; de az oly természetek, mint a tied, nem könnyen állják meg szavukat; a mi azt illeti, a magamformák sem.

— Ez a gyönyörűség lett jutalmam búbanatomért? — suttogta a leány félig magának, keserűen. — Miért is igyekezel visszacsalni? Különös pillanataim vannak néha, Damon! Mikor sértéseid után le-lecsillapodom, elgondolom, vajon nem egy ködképet ölelek én? Chamelæon vagy s most legcsúnyább színed öltötted föl. Eredj haza, gyűlölni foglak.

Wildeve merengve bámúlt a Blackbarrow felé, s fél percig is bele telt, mikor közönyösen megszólalt:

— Igen, megyek haza. Akarsz-e még találkozni velem?

— Ha bevallod, hogy az esküvőből azért nem lett semmi, mert engem szeretsz jobban.

— Az nem igen lenne jó politika tőlem — szólt Wildeve mosolyogva. — Pontosan megtudnád, mily nagy a hatalmad.

— Mondd meg, kérlek.

— Tudod.

— Hol van most amaz?

— Nem tudom; jobb szeretek nem beszélni róla előtted. Nem vettem el. Engedelmeskedtem fölszólításodnak. Ez elég.

— Csak azért gyújtottam tüzet, mert unatkoztam. Gondoltam, jó szórakozás lesz idehívni téged, s diadalmaskodni rajtad, mint a hogy az endori boszorkány földidezte Sámuelet. Föltettem magamban, hogy eljössz, s el is jöttél. Másfél mértföld ide, másfél mértföld vissza, három mértföldet tettél meg a sötétben értem. Nem mutattam-e meg hatalmammat?

Wildeve fejét rázta.

— Jól ismerlek Eustacia, ismerlek jól. Nincs egy porczikád se, a mit ne ismernék. És az a forró kebel nem tudna ily hidegvérnek való furfangos csinyt elkövetni. Szürkületkor egy hölgyet láttam a Blackbarrown, a ki a házam felé nézegetett. Előbb kicsaltalak én téged, mint te engem.

A régi szenvedély föléledt zsarátnoka izzott már Wildeveben, s előre hajolt, mintha arcát a leányéhoz akarta volna érinteni.

— Oh nem! — mondá az, s a kialudt tűz másik oldalára ment. — Mit akarsz?

— A kezed csak megcsókolhatom talán?

— Nem, azt sem.

— De kezet fogunk.

— Nem.

— Akkor jó éjtszakát kívánok. Isten veled.

A leány nem felelt s Wildeve egy tánczmesterhez méltó meghajlással eltűnt a mocsár másik oldalán.

Eustacia fölsóhajtott; nem volt az könnyed, leányos sóhajtság, hanem nehéz és fájdalmas, mely megrázta, mint a forróház. Mindig így megreszketett, valahányszor az ész fénye, villamos sugárként kedvesére vetődött, s megvilágította annak gyöngéit. De a következő perczben már elmúlt a borzongás s szerette újra. Tudta, hogy az játszik vele s mégis szerette. Szétszórta a félig elégett hasábokat, aztán bement, s világ nélkül lefeküdt. A ruhasuhogás közé, a mely jelenté, hogy vetkőzik a sötétben, nem egyszer vegyült egy-egy mély sóhajtság; s néha-néha elővette az a reszketés is, midőn vagy tíz perczcel később álomba merülve nyugodott az ágyon.

AZ ORSZÁGHÁZA.

Im áll a ház, az ország büszke háza,
Nagy és fenséges, ég felé szökő.
Népem hitét, reményét magyarázza,
Csipkés falán virágot hajt a kő.

Midőn belép az ember, szinte szédül
A boltíves roppant tető alatt,
Szeme káprázik a csarnok disztétül,
S eltölti lelkét néma ámulat.

Csiszolt márvány sokszínű ragyogása,
Aranynyal írott gazdag oszlopok . . .
Körülvesz a tündérmesék varázsa,
S szorongó szívem lázasan dobog.

Hazám, nagyságodat jelenti házad
Pazar pompája, mely felém ragyog ?
Hátad megett sok gyászemlékü század . . .
Előtted már nagy, fényes századok ?

Szent földeden nem folyt a vér hiában,
A honfi-szív mit árként hullata,
Erényedért s mult szenvedés díjában.
Valóra vált prófétád jóslata.

A négy folyam gazdag tájéka szebb lett,
Mint volt világverő Mátyás alatt.
Önérzet és erő dagasztja kebled,
Hevít a tettvágy, hajt az akarat.

Serkent a kor folyvást előre törni,
Serény munkában milliányi kar ;
Ezer csodáját kápráztatva termi
A tudomány, művészet és ipar.

Kél Budapest Széchényi álmaképen,
Gyár gyár után, új s új palota-sor,
S a nagy város száz lüktető erében
Ifjúi élet pezsgő árja forr . . .

Künn forr a lét. Csak fátyolozva hallom.
A sürgő zaj méhdongás idebenn.
S a déli nap, mint rózsaszínű alkony
Szűrődik át a színes üvegen.

Árnyak borongnak a boltívek alján,
Árnyak kelnek az oszlopok mögül ;
Árnyak suhannak, és lelkemre, halvány
Kisértetként, a kétség árnya ül.

Oh, szép a sürgő lázas kor ; de ép-e
A fényes, síma héj alatt a mag ?
Ifjú-e hát valóban Árpád népe,
Vagy ifjat mimelő erőtlen agg ?

Hódítja-e a hont, vagy vétke veszti ?
Talpa alatt szilárd-e még a föld ?
Meg tudja-e becsülni, védelmezni,
Mit az apáktól örökölt ? . . .

Minő zavart, ijesztő, ferde hangok !
Mind átkozódik, káromol, perel ;
S a szívet, mint a félrevert harangok,
Bódult, vak félelemmel töltik el.

Lenn zúg a nép, Istent, hazát tagadva,
Fenn léhaság, viszály, fagyos közöny ;
Körül pedig reánk tör, feldagadva,
A külfaj árja, mint a vizözön . . .

Te föld, apáink sirja, s annyi emlék
Szentségtartója ezredéven át,
A porló szívek égő honszerelmét
Keltsd ki a rög közül virág gyanánt.

Tedd mind magyarrá, kit csak kebled ápol,
Ne tűrj meg áruló sehonnait;
De részesítsd áldásod legjavából
S térítsd meg újra tévedt gyermekid.

Te ház pedig, hazámnak büszke háza,
Mi honszerelmünk szentegyháza légy.
Hol a hívő a port előbb lerázza,
Hová csupán saruleoldva lép.

Ne járjon itt könnyelműség, botorság,
Némuljon önzés, versengés, viszály.
Értse, ki a honnak intézi sorsát:
Áldás vagy átok, mely fejére száll.

Ha példa kell, gyászos, keserves intő,
Sok százados bajunk beszélni fog;
Ha példa kell, magasztos, lelkesítő,
Történetünk lapján az is ragyog.

Hit és erő, tehetség, tiszta jellem
Találjon e falak közt tette tért,
Kész küzdeni, ha kell a végzet ellen
S áldozni mindent, a hon üdvéért.

VARGHA GYULA.

A TÁRCZAELBESZÉLÉSEKRŐL.★)

Ezelőtt harmincznégy évvel Arany János, akkori szervezetünk szerint, társaságunk igazgatója, egy pár cikket írt lapjába lyrai költészetünk egyoldalúságáról. Fejtegette, hogy lyránkban korán sincs meg az érzelmek és előadás azon különfélesége, melyet a lyrai nem megenged, hanem az összes lyrára jól-rosszul az egy dal formái vannak megkövesülve. A dal hangját átviszszük a lyra egyéb fajaira is, hol más hang, más diszitmény, más nyelv kívántatnék, sőt átviszszük az eposzba, drámába, hol az által gondolunk költői színvonalra emelkedni, ha foltonként a dal hangját és mellékes cziczomáit alkalmazzuk. E jelenség okát Arany a Petőfi hatásában kereste, a ki oly határozott, szembeszökő típusban képezte ki a magyar dalformát, mint előtte senki. Minden ifju költő az ő koszorújára vágyott, az ő dalformáit, hangját, sőt egyéniségét igyekezett magába olvasztani. A lyra más fajai háttérbe szorultak s úgy szólva dalözönbe fúltunk. Arany az elhanyagolt lyrai műfajok mellett emelt szót, az érzelmek és hangulatok változatoságát sürgette, az európai lyrai költészet tanulmányozását ajánlotta, mert csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt, ha ugyan új ösvényt törő önálló csillagnak, lángésznek nem született, hogy ne rekedjen egy valamely kitünő szellem szolgálatába.

Nincs itt helye bővebben vizsgálni, hogy mennyiben emelkedtünk ki a dalözönből, de annyi bizonyosnak látszik, hogy lyrai költészetünk most kevésbé egyoldalú, egyhangú,

★) Fölolvasztatott mint elnöki beszéd a Kisfaludy-társaság 1898. febr. 6-án tartott ünnepélyes közülésén.

mint ezelőtt harmincznégy évvel, bár változatosságának némely faja nem épen örvendetes jelenség. Azonban dalözön helyett most más özönben uszunk, a prózában írt, úgy nevezett beszélyke, vázlat, rajz, genrekép vagy a mint röviden mondani szokás: tárczaelbeszélések özönében. Sz ez özön sokkal nagyobb, mint volt a dalözön, mert az írók és lapok száma tetemesen megszorodott a fővárosban és vidéken egyaránt. Egy napilap sok mindent nélkülözhet, de tárczaelbeszélés nélkül nem lehet el. Ez épen oly fontos előtte, mint a vezérczikk, mely pártállása szerint a kormányt védi vagy támadja, mint valamely zajt ütő hír, melyet más lapnál előbb van szerencséje közölni. Minden nap legalább is tíz-húsz tárczaelbeszélés lát napvilágot hazánkban s ezek nagy része összegyűjtve külön kötetben is megjelen, úgy annyira, hogy elbeszélő irodalmunk főleg tárczaelbeszélésekből áll. De mi az a tárczaelbeszélés? Meghatározásában nem annyira belalkatából, mint külalakjából kell kiindulnunk. A tárczaelbeszélés oly mű, melynek terjedelme meg van szabva, mint a zsemlyének, se nagyobb, se kisebb nem lehet néhány hasábnál a szerint, a mint a lap kisebb vagy nagyobb alakú. A fődolog, hogy egy számban közölhető legyen s ne legyen folytatása a következőkben. Lapjaink közölnek ugyan eredeti és fordított regényeket is, azok folthatnak sokáig, de a tárczaelbeszélés csak egy napra való csemege. Vannak olyan olvasók, a kik összegyűjtik azokat a számokat, melyekben regény van s akkor olvassák el, midőn bevégződik, jó hát ezeknek is adni valamit, de a legnagyobb rész ezt nem teszi, sokan nem is tehetik, mert kávéházban vagy kaszinóban olvasnak lapot vagy csak néha vesznek meg egy-egy számot valamely érdekes hírért s ezek a tárczaelbeszélés gyönyöre nélkül nem lehetnek el. Így gondolkoznak a szerkesztők s lapjuk érdekében szigorúan őrködnek, hogy a költő ne csapjon túl a korlátokon s legtöbbször visszautasítanak minden oly művet, mely két-három vagy öt-hat tárczában jelenhetne meg.

Egész szerkesztői dogma az egy számra való elbeszélés. A kezdő író ilyennel kezdi pályáját, hogy bejuthasson valamely lap tárczájába, a már neves írók örömet szerződnek a szerkesztőkkel ilyek írására, mert kevesebb fáradsággal több tiszteletdíj nyernek tőlök, mint nyernének, ha beszélyeket vagy épen regényt írnának. Így szorúlnak háttérbe a valódi

beszély különböző fajai, épen mint ezelőtt harmincznégy évvel a dal miatt a lyrai költészet más fajai, különösen az óda és elegia. Az ok más, de az eredmény ugyanaz. Akkor Petőfinék a dalköltőnek, hatása tette egyoldalúvá lyrai költészetünket, most a hirlapi divat, a szerkesztők önkénye mindinkább tereli elbeszélő költészetünket a tárczaelbeszélés felé. Lehet, hogy egy pár kiválóbb tehetség sikere is befolyt a tárczaelbeszélés divatjára, de a főök mégis a szerkesztőkben keresendő. Egyéb-iránt a két jelenség közt meglepő a hasonlatosság. Arany a következőben rajzolta Petőfi hatását: «Ebben a költőben a komikai ér csirája lappang, de mert Petőfi erős oldala nem a komikum, magasztos hazafiságot akar zöngeni, amaz a szende, leheletszerű dalra volna hivatással, de neki jobban tetszik a dühös Petőfit utánozni, a harmadik hosszú lélekzetű epikus előadásra hajolna, de mestere nyomán *Felhőket* kénytelen írni. Drámai költészetünk meddőségét is nem a született tehetségek hiányából magyarázhatni, jóra való tehetség születhetik és születik folyvást akármennyi, hanem mert senki se adja magát a szépirodalmi örök példák beható, követésre ragadó tanulmányára, hanem csekélyelve az ily koszorút vagy előre kishitűen lemondva róla, könnyebbnek vagy dicsőbb föladatnak tartja lyrai verset írni, mint Petőfi». Nem ily jelenséggel találkozunk-e elbeszélő irodalmunk terén is? Ez a költő hosszabb, talán egész bonyodalmas beszélyek írására van hivatva, talán tervei is vannak, de összeszorítja azokat tárczaelbeszélésekké; a másíknak részletező lélektani rajzra van tehetsége, de meg kell elégednie a vázlattal; a harmadik a regényhez vonzódik, de nagyobb mű helyett egyes genreképekre kell szorítkoznia, melyek abban csak mellékes epizodok lettek volna; a negyediket már kifárasztották a tárczaelbeszélések, de erőlködni kell folyvást, ismételnie magát mind halványabban, holott más műfaj talán új erőt adhatna neki. Egy szóval az írók mintegy arra kényszerülnek, hogy apró pénzre váltsák föl tehetségeket s aranyak helyett réz krajczárral szolgáljanak a közönségnek.

Mindezt a napi lapok szerkesztői alig veszik észre, sőt igen meg vannak magokkal elégedve. Mióta a hirlapírók két egyesületet is alakítottak, a közgyűléseken és lakomákon tartott beszédekben nem egyszer halljuk a magyar sajtó érdemeinek dicsőítését s egyik szónokuk azt is fölemlítette, hogy az

irodalomban új műfajokat teremtett. Alkalmasint ez alatt a tárczaelbeszéléseket értette. De a vázlat, rajz, genrekép és beszélyke nem új műfaj. Régi műfaj ez, kivált az angol és francia irodalomban, de még nálunk sem új. Hogy csak a régibb írókat említsen: Kisfaludy Károly, Gaal, Nagy Ignác már írtak ilyeket. A műfajt magában nem lehet kárhoztatni, sőt ménytányítani kell. A baj túltengésében nyilatkozik, mely mindent körébe von, nem egy tehetség kifejlését akadályozza s a valódi beszélyt háttérbe szorítja. E műfaj széles körű és változatos, különféle formát fölvehet, de szükséges, hogy a tárgy a formával összhangzásban legyen. Egyaránt baj, ha a tárgy összetöri a szűk formát, vagy ha a tárgy összezsugorodik benne. Hányszor olvasunk ily megbénult vagy összezsugorodott tárczaelbeszéléseket, a melyek a magok formájában talán tetszetősek lehetnének.

Nem ritka eset ugyan a költészetben, hogy ugyanazon tárgyat különböző műfajokban is sikerrel földolgozhatni, sőt az is megtörténik, hogy bizonyos lényegbe vágó módosítás mellett egyik műfaj másikat szül. Mi egyéb ugyanis a görög epigramma, mint összesűrűsített óda vagy mint Arany mondja, az összeszorítás által ruganyossá, az összeütközésben szikrává váló gondolat, midőn a költő minden melegét, erejét összepontosítja egy villámban, hogy emelje hatását. Mi egyéb a ballada, mint dráma vagy tragédia dalban, mely néhány versszakkal fejezi ki azt, a mire a drámaírónak öt felvonás kell. De a görög epigramma csak az alapeszmét kölcsönzi az ódától s egészen másnemű hatásra törekszik; a ballada lyrai hangulatba olvasztja tárgyát, a cselekvénynek csak egy pár főpontját érinti, néha csak a katastrophon kezdődik vagy épen csak a katastrophon visszhangja. Mindkét műfaj egy másik műfajból való átváltozás, mely saját természete törvényeit követi. Nem ily viszony van a regény és beszély s a beszélyke, vázlat, rajz, genrekép között. Ez utóbbiak nem amazok átváltozásai. A beszélyke nem egy regény vagy beszély összeszorítása, a genrekép, rajz és vázlat szintén nem regény vagy beszély átalakulásai, legfeljebb egyes helyzetek vagy epizódok alakulhatnak át ilyenekké. Egy bonyodalmas vagy részletes lélektani rajzra hajló beszély összeszorítása nem fogna valódi művé válni, legfeljebb visszasülyedne a beszély kezdetleges állapotára, midőn csak eseményeket foglalt magában minden műforma

nélkül, a minők nagy részt a *Gesta romanorum* elbeszélései. A műformák figyelembevétele e téren sem elméleti önkény, hanem a dolgok természetéből folyó kívánság, sőt követelmény. Műforma ide, műforma oda — mondják sokan — ne korlátozzuk a költőt, mindegy akár hogy ír, csak ragadja el olvasóit. De vajon elragadja-e s ha igen, mily eszközökkel ragadja el? e kérdés vizsgálata mindig foglalkoztatni fogja az emberi elmét. A költői hatásnak mindig megvan a maga oka, ha nem mindenki előtt világos is.

Józanul senkit sem lehet hibáztatni, ha beszély helyett beszélykét, rajzot, vázlatot, genreképet ír. Mindenki műveljen oly műfajt, a melyhez kedve és tehetsége van, de midőn nem belső ösztön, hanem külső körülmények ragadják az írókat valamely térre, az már kórjel. E kórságnak két gyógyszere van: egyik ha a szerkesztők több tisztelettel viseltetnek az irodalom iránt, másik ha az írókban több az önérzet, vagy ha úgy tetszik, a büszkeség. Mindkét gyógyszer magában is használ, de együtt természetesen még hatásosabb.

A napi lapok szerkesztőinek meg kellene gondolniok, hogy a tárczaelbeszélések erőszakolása rontása az irodalomnak. A tárczát meg lehet tölteni egyébbel is, a mint azt a külföldi lapok példája mutatja. A tudomány, irodalom, művészet és társadalom köréből írt vonzó tárczák inkább érdekelnék a közönséget, mint a török-szakad tárczaelbeszélések. A néhány számra terjedő beszélytől sem kellene annyira visszariadni. Napi sajtónk örömet emlegeti, hogy immár belé olvad az egész irodalom. Még talán nem, és ne is adja Isten. De ha a beléolvasztás a cél, még inkább kötelesség az irodalmi szempontok figyelembe vétele. Azonban az írók önérzetének is ébrednie kell a szerkesztők és kiadók önkénye ellen. A kezdő íróknak minden irodalomban sanyarú éveket kell átélniök, a míg kivívják magokat. De küzdelmök ne legyen egyoldalú, épen azért kár majdnem kizáróan a napi lapokra támaszkodniok; vannak heti és havi folyóiratok is, a hol hosszabb műveket is közölhetni. Az irodalmi társaságok pályázatai is nyitva állanak előttök s egy-egy jutalmazott pályamű anyagilag is segíthet rajtok. A neves írók már szabadabban mozoghatnak s mérsékelhetik a szerkesztők és kiadók követeléseit. Az író becsülje meg tollát, ha azt kívánja, hogy a közönség s az utókor is megbecsülje. Elődeink, azok a nagy tehetségű és

hatású férfiak, a kik társaságunkat alapították, sanyarúbb körülmények között nőttek föl s mégis mily nyomokat hagytak. Ne feledjük el a mit Kölcsey e század elején mondott irótársainak: «Nem vigasztalhatjuk, hevíthetjük-e a köztünk hanyatlót azzal, a mit Apollon mondott a trójai hősöknek: nem tudnátok-e oly férfiak lenni, hogy a sorsnak ellenére is győzelmet vegyetek?»

Adja Isten, hogy Kölcsey lelkesülése soha se aludjék ki szívünkben! ez óhajtással egyszersmind megnyitom a Kisfaludy-társaság LV ünnepélyes közülését.

GYULAI PÁL.

VISZONVÁLASZ GRÓF ZICHY JENŐ VÁLASZÁRA.

Gróf Zichy Jenő a *Budapesti Szemle* ezidei januáriusi füzetében megjelent bírálatomat válaszszal tiszteli meg, melynek erőssége egy idézet Virchow ismertetéséből, mely a gróf művére vonatkozva, a *Zeitschrift für Ethnologie* 1897-dik évi V. füzetének 172-ik lapján látott napvilágot. Minthogy ez az idézet a gróf könyvére nézve — különösen kiszakított alakban adva — kedvező, így, de csak látszólag, szembeállít engem a németek nagy tudásával és erkölcsi kötelességemmé teszi irányomnak kifejtését, a mely a következő.

A ki valamely nép őstörténetének földérintését tűzi ki élete vagy vállalkozása céljául, annak tisztában kell lennie az iránt, hogy eljárását nem alapíthatja a krónikák és hagyományok tételeire, mint erősségekre, mert ezek a dolog természeténél fogva csak ingatag és ennél fogva megbízhatatlan alapot nyújtanak. Ennek nem az az értelme, hogy absolute érték nélkül valók, hanem az, hogy a mi bennök használható, belőlük kivehető, azt csak a tudomány bizonyítékaival határozhatjuk meg.

Így mindaz, a mi a krónikákban és hagyományokban például időre vonatkozik, a tudományos chronologia ítélőszéke elé tartozik; mindaz, a mi földirati elem, a tudományos földrajz ítéletének van alávetve. Ez alól a krónikák királya, a biblia sincsen kivéve; — ha pedig ez mondja, hogy az egyiptomi hét csapás között a nagy sötétség szerepelt és Krisztus halálakor is a világ elsötétedett, úgy ez hitnek elég, de tudásnak nem; mert az utóbbi föltételül szabja annak csillagászati. tehát a legfelsőbb mathesis alapján való kimutatását, hogy vajon akkor, a midőn a biblia mondja és azokon a pontokon, a hol mondja, volt-e teljes napfogyatkozás? Sőt ennek az utóbbinak kimutatásától függ a két bibliai hely és időpont sza-

batos meghatározhatása, így a történeti hitelesség legfőbb próbája. Ez nemcsak lehetséges, hanem a kísérlet meg is történt. A mi pedig a legfőbb, ez az, hogy ez a két elsötétedés napfogyatkozás volt, nemcsak hit, hanem ma már köztudat; holott azt, hogy Józsué állította meg a napot, épen csak tisztelettel hiszszük; de tudni sehogysen bírjuk — igen világos oknál fogva.

Mindaz, a mi az emberre, mint szervezetre vonatkozik, az összehasonlító eljárásnak kell, hogy alávetve legyen; a letűnt nemzedékek anthropometrikus meghatározásaiból folyó eredményt a mai ember módosulásaival hitelesíti.

Mindaz, a mi tárgyi és történetelőtti időkből ered, anyaga vagy jellege szerint, fogalmat nyújt prähistoricus társadalmak állapotáról; de a fogalom csak úgy tisztul és szilárdul meg, ha egy perczig sem feledkezünk meg azoknak a kapcsoknak kiderítéséről, a melyek a korszakot a korszakhoz fűzik s átmenetekben a mai korig fölérik. Ez a módszer vezet oda, hogy sokszor az életelen tárgy is bevilágít történetelőtti korszakok viszonyaiba, életébe, szokásába, eljárásába; a földerítő azonban mindig a folyó élet, élő szokás és élő eljárás maga.

A mi a letűnt korszakok mélységeinek legmélyébe világot vetni legalkalmasabb, az a nyelv és egész birodalma, mely tudvalevőleg a csecsemő első gőgicsélésétől, a legnagyobb szónok gondolatainak és eszméinek kifejezésééig terjed; elváltozásaival pedig szinte kimeríthetetlen forrást ad a legértékesebb és legtanulságosabb összehasonlítások merítésére. Ítéldőszéke elé tartozik a krónikák nomenclaturája is.

Annak a ténynek meg nem czáfolható kiderítése, hogy a nyelvnek — és nyelveknek — megvan a maga törvényekbe fejthető alkata; hogy élő szervezet, mely törvények szerint fejlődik, átalakul; de hanyatlik is; — hogy épen e tulajdonságainál fogva legkiválóbb és legbiztosabb eszköze népek és fajok érintkezéseinek, egymásra való hatásának kimutatására, még akkor is, ha erre nézve az írott történet néma marad s minden más viszonyra reáborúl a prähistoricus korok áttörhetetlen köde: ezek együttvéve a messze multakra nézve, mondhatni, trónra ültetik az összehasonlító nyelvézetet, mint tudományt.

A nyelv kifolyásaként ezután kibontakozik még mindaz is, a mit a legifjabb tudományszakok legvonzóbbja, a *Folklore* nyújt, mely megállapításainak és összehasonlításainak körébe vonja mindazt, a mi fajok és népek szellemének eredeti, népies terméke,

ennélfogva kiválóan jellemző. És épen úgy, mint a nyelv maga, alkánál és törvényeinél fogva, a *Folklore* is a fogalmaknál és eszmemeneteknél fogva tudományos értékű bizonyságokat nyújthat és nyújt is népek és fajok érintkezéséről, egymásra való hatásáról.

A tanúság, a melyre ezen a soron jutunk s a melyet megbontani nem is lehet, az, hogy az összehasonlító módszer és csupán ez az, a mely történetelőtti — de már történelmi primitiv korok viszonyainak földérítéséhez is emberileg véve legbiztosabban elvezet. Más, föltevéses, deductiv eljárás csak új, ingadozó föltevésekhez, legtöbbször tévedésből tévedésbe vezet.

Nem hiszem, hogy magának Virchownek alapos kifogása lehetne ez ellen az eszmemenet ellen, a melynek conclusiója így is alakul.

Virchow összehasonlító módszer szerint ugyan, de *egyetemes* irányban foglalkozik őstörténeti tanulmányokkal s ha őstörténeti korok sírjai és temetői iránt érdeklődik, reá nézve minden præhistorikus sír és temető, álljon az bárhol, becses, mert szaporítja összehasonlításokra szolgáló anyagát s a kivonható tanúságokat. Idézett ismertetésében is nagy súlyt fektet a Kaukasz hegyszakaszaainak és előhegységeinek sírleleteire, a melyek ott sűrűn előfordulnak és, mint mondja, alkalmasak arra, hogy a néptörzsek őstörténetére sugárzó világosságot vessenek. Ez teljesen correct álláspontja annak, a ki *egyetemes* irányt követ; — és nagyon természetes az is, hogy neki minden kutatás és munka jól szolgál és dicséretreméltó, a mely bárcsak pár elemet foglal is magában, a melynek Virchow hasznát veheti.

De lényegesen másképp alakul a helyzet, ha valaki arra vállalkozik, hogy ő a *magyaroknak* történetelőtti korszakokban folyt vándorlásait, megtelepedéseit, érintkezéseit és ha lehet, e nép maradványait is megakarkja állapítani vagy találni.

Itt van az ütköző pont köztem és gróf Zichy Jenő között, tehát nem köztem és Virchow között.

A gróf jobbadán krónikák és hagyományok, azontúl mások föltevéseiből jutott arra a «meggyőződésre», — a mely azonban nem tudomány, — hogy a magyarság eleinek nyomdokai és maradványai, hozzá a rokonok — «a zichi-ek» — a Kaukaszban találhatók. El is ment oda. Hogy csakugyan kifejezetten az őshaza és népének földtalálása végett indult, arról tanúságot teszen országos kaszinóbeli előadása, az egész magyar sajtó és a mi a legfőbb, maga Virchow, ki így vezeti be ismertetését:

«Es war bekannt dass Graf Eugen Zichy (Ver. der Berliner Anthrop. Ges. 1895 S. 89) eine Expedition in den Kaukasus organisirte um die Heimat der Magyaren und etwaige Rückstände ihrer alten Verwandten, der Zichi, aufzufinden».

Tiszta dolog, hogy a gróf 1895-ben ezt hirdette Berlinben. Evvel pedig megadta a tudománynak, sőt még nekem is a jogot arra, hogy a talált vagy nem talált magyarokat és régi rokonaikat a Zichi-eket számon kérjem tőle; — ezeket, vagy annak nyílt bevallását, hogy tévedett, és nem találta meg.

Mindenki, a ki tudott különbséget tenni egyetemes és speciális irány között, előre tudta, hogy a vállalat, a magyarság és rokonsága tekintetében, csak kudarczhoz vezethet és ez el sem tagadható.

Az én tudományos álláspontom evvel szemben a következő: a ki a magyarok őshazáját, vagy eleit és rokonnait sikerre való kilátással akarja kutatni, annak első dolga, hogy itt, a mai magyar földön ismerje meg a magyarságot — lehet egyes viszonyában is, de — alaposan. A ki nem így felszerelve indul, az nem keres, hanem vakon tapogatózik, mert lépten nyomon ki van téve annak a veszedelemnek, hogy éppen a legértékesebb analogont szalasztja el, A magyar nyelvnek csupán alapos ismeretével indulhat az igazi nyelvész, hogy a nyelvi rokonságot megállapítsa, nyomra jutva ezt követhesse — így a többi szak is.

Egészen alkalmazottan szólva, én tisztában voltam avval, mit cselekszem, a midőn a magyarság ősfoglalkozásainak kutatására adtam rá fejemet.

Az 1896-diki kiállításon bemutatott gyűjteményre nézve a külföld legavatottabb szakemberei kijelentették, hogy a magyar ősfoglalkozások tárgyi részei egy régi, leáldozó művelődési korszak maradványai; és hogy ez mit jelent, annak legprægnánsabb magyarázója a következő sorozat.

Szegeden és Kecskeméten őskori sírokból napfényre kerültek nagyjában régi okuláré kerethez hasonló vasak, a kecskemétibe tűzkő volt berozsdásodva s az megmondotta, hogy aczéllal és kovával van dolgunk. Én ugyanily formájú aczélt előkerítettem a Somogy-szennai csürhész tarisznyájából s tudnunk kell, hogy a somogyi Zseliczség az árpádkorbeli királyi kanászok területe, hozzá még azt is, hogy ez az aczélfurma még nem is oly régi időben általános volt a java magyarságnál.

A midőn pedig most a magyar nemzeti muzeum néprajzi osztályában rendezés alá került néhai dr. Pápay Károly vogal föl-

dön szerzett gyűjteménye, a szerzacsokból szakasztottan ily formájú aczélok kerültek elő.

A tárgyi ethnographia terén tehát az aczélok alaki láncolata elkalauzol, az őskori sírból kelve, a somogyi kanász tarisznyáján át a Vogulokhoz, melyeknek nyelve alkat szerint rokon a magyarral.

Es hogy ennek az irányzatnak még másképen is micsoda tanuságai vannak, erre nézve szolgáljon a következő sorozat.

Kutatásaimmal megállapítottam, hogy a Zólyom megyéhez tartozó Gyetva község — csak ezt kutattam — pástorságának ornamentikája alak és kivitel szerint határozottan délszláv, hogy ezenkívül a savómerítők füle kiművelt és tiszta román stílusban van faragva, noha azon a vidéken román stílusú épületet nem ismerek; mindehhez járul, hogy a nép is elűt a földi tót típustól. Most Thaly Kálmán barátom arra figyelmeztet, hogy történeti adat bizonyítja, hogy a gyetvaiak Mátyás király korában, mint favágók Boszniából települtek oda, tehát eredet szerint délszlávok. A letűnt századok nem bírták kioltni e nép lelkéből régi díszítésének alakzatait.*) Ez a szívós ragaszkodás adja meg annak a kanászaczélnak és merítőnek nagy jelentőségét, az igazi tudományos összehasonlítási eljárásnak értelmét.

Es mindezeknél fogva úgy látom a dolgot, hogy azt a magyar embert fogja illetni, úgy nemzete, mint a tudomány hálája, a ki módot fog nyújtani és élete feladataul tűzi ki, hogy itt, magyar földön a tárgyi ethnographia veszni indult ősi elemei, a melyekhez még kimondhatatlan értékű nyelvkincs is fűződik, összeszedessek; mert ezek a legbiztosabb nyomjelezők, mihelyt arról van szó, hogy a magyarság őstörténetét földerítsük. És ez a magyar anyag az, a melylyel, mint teljes értékűvel hozzájárulhatunk a tudomány egyeteméhez is. Ez az én elvi álláspontom,

*

Zichy Jenő gróf válaszára térve, megjegyzem, hogy kijelenti ugyan, hogy velem polemizálni nem akar; de mégis teszi négy oldalon át. Azt mondja, hogy Szadeczky nem ethnographus, hanem történetíró, kit ő nem is tudományos működés céljából, hanem azért vitt magával, hogy az utinaplót vezesse. Szép! De én fölvetem

*) V. ö. *Budapesti Szemle* 1897 márcz. füzetében az *Ösfoglalkozások* cikket és az *Ösfoglalkozások* című kiadványt, mely az imént jelent meg.

a magyar közoktatásügy fejével és magával Szadeczky tanárral szemben is azt a kérdést: Vajon a magyar egyetemek nyilvános rendes tanárai nem a tudomány művelésére, hanem íródeák szolgálatokra vannak-e hivatva; olyanokra, a melyekre alkalmas a középiskolai tanárjelölt is?

És mit akar a gróf az ethnographus és történetíró elválasztásával? Nélkülözhetik ezek egymást? Van ezek között határ?

Különben épen kapóra jön Szadeczkynek *A cserkeszekről* írott cikke, mely az *Erdélyi Múzeum* ezidei januáriusi füzetében jelent meg s nagyon beillett volna a gróf könyvébe. Ebben a cikkben találkozunk a «Cicianoff» névvel s avval a ténnyel is, hogy azoknak az abadzek'nek, a kiket a gróf láttatlanban író ethnographusa eltüntet, mind e mai napig harmincznál is több falujok áll az Afipsz és Lába területén. A cikk telve van ethnographiai elemekkel is.

Szinté megható a Wosinszky apátplébános sorsa. Ő a grófszerint csak «leletek és régiségek» összegyűjtésében segédkezett, azonkívül fotografus volt. Wosinszky itthon mint ásató-archaeologus bir névvel s ezért azt tartom, hogyha nem azért vitetett a Kaukaszusba, hogy a sokszorosan döntő súlylyal bíró archaeologiai situsokat fölvegye, — a mire Virchow is rámutat — hát akkor sokkal jobb lett volna őt híveinél és ásatásainál hagyni, a «leletek és régiségek» összegyűjtésére pedig valamely Kohn vagy Fuchs'féle aquisiteurt szerződtetni, kik rá vannak teremve, hogy bámulatosan rövid idő alatt egész hegylánczokat minden ingó régiségtől megkopasszanak. Tapasztalati tény!

Az expeditió érdemes örménye, Chellingarian Jakab úr, a gróf szerint már csak a munka tervezetéhez járul hozzá. Úgy tudom, hogy a gróf könyvének keretén kívül valami, a «csürdöngölőkkel» rokon kaukazusi tánczdarabokat adott ki — holott mi, az előrajz értelmében, az örmény kodexek magyar vonatkozású helyeit vártuk tőle.

Szóval, úgy vagyunk ezekkel, mint a «Welt verkehrt» című kép ábrázolataival. A historico-ethnographus íródeákká, az archaeologico-apátplébános Kohn-fotografussá, végre az armeniaco-palaeographus szemtanuvá és zeneszerzővé alakul át; a gróf könyvét pedig mások írják!

A gróf a képekre nézve azt mondja, hogy az avar nőé nemcsak Horváth Gézánál lehetett, hanem megjelent Erkert művében is; annál rosszabb a grófra nézve; mert hiszen arról van szó, hogy ez

és akárhány képe, a mely a gróf könyvében úgy áll, mintha első és eredeti volna, már rég ismeretes; ezt mondtam én.

A gróf cselvetéssel él, a mikor ezt a tételt állítja föl: mit bírálom én scriptorait azon az alapon, hogy nem jártak a Kaukaszban, mikor magam sem jártam ott?! Ez a tétel kétélű fegyver s ha én a nekem kedvező élt a gróf felé fordítom, akkor ezt a tételt így állítom föl: gróf Zichy Jenő positive állíthatja, hogy én vele nem jártam a Kaukaszban; ez igaz. De mit tud arról a gróf, hogy én 48 évi utazásaim alatt hol jártam s hol nem? Semmit!

Hát azt hiszi a gróf, hogy festett hátterek fölismeréséhez, örmény nőknek cserkeszekké való átalakulásának kimutatásához, a Szombathy-Zumbatoff, a Zichy-Zajk-Cicianoff nevek megfajtatásához és egyebekhez a Kaukaszban való szaladgálás kell? Hiszen ez nem utazás, hanem tudás kérdése.

Mit akar a gróf avval elérni, hogy írók állításának, rokon-szenyvek bizonyító erőt vindikál még az anthropológiában is? És mit akar ismét a «Vivat Hungaria» föliratú kardokkal? Azt már mégis csak tudhatná, hogy ezek a kardok nem őskoriak *) hogy a kelet tele van minden nép fegyverével, mert a keleti ember bolondja a fegyvernek; hogy a magyar kardok a szövetségesek idejében és 1849-ben tömegesen kerültek orosz földre, keletre stb.

A gróf Virchow ismertetéséből egyetlenegy mondatot szakít ki, azt a mely dicsőítő; de elhallgatja, hogy a lényegben Virchow velem találkozik, így:

V.

Der Umstand, dass keiner an der Expedition theilgenommen war, mag in manchen Beziehungen hinderlich gewesen sein, um das Gesamtbild in der Frische und Anschaulichkeit erscheinen zu lassen — i. h. p. 172.

Viele von diesen manichfaltigen Stämmen, waren im Einzelnen schon durch genaue Photographien bekannt geworden — u. o.

H. O.

Tisztán látja — Pósta — a nehézséget, mely abban áll, hogy az archæologiai gyűjtemény származási helyét nem ismeri közvetlen szemléletből, a midőn pedig a situs az archæológiában is fontos, sokszor döntő — i. h. p. 137.

Az avar nőt, a karacsaj nőket már évekkel ezelőtt bemutatta volt Dr. Horváth Géza a k. m. Term. tud. társulat szakgyűlésén — u. o.

*) Megjegyzem, hogy a gróf történeti vonatkozású, feliratos magyar kardjai nem jutottak a Nemzeti Muzeumba. H. O.

Eine so grosse Zusammenstellung, die für die Vergleichung rajzok jól szolgálnak a szakembereknek, die für die Vergleichung Vorthteile darbietet, reknek . . . hogy megoldásokhoz vezet uns früher noch nicht geboten zessenek azok kezében, a kik azokhoz worden — u. o. hoz értenek — u. o.

Virchow kiemeli a jövőre nézve, hogy szakemberek nézzék meg a Kaukasz területén lévő őskori sírokat és temetőket. Erre az én glossám az, hogy a gróf akár bocsánatot kérhet Wosinszky archæologustól, hogy fotografust csinált belőle.

Marad tehát még Virchownek az a mondása, hogy a gróf könyve e század művei között meg fogja állani előkelő helyét. Hát ez színezés; és lehetetlen, hogy kiszaladjon az ismertető tollából, ha történetesen visszatekint a XIX. század alakulataira, a melyek az értelem terén, a legfényesebb elmék eredeti és valóban halhatatlan munkáival, a leggyökeresebb átalakítást hajtották végre. Elvégre szem előtt kell tartanunk, hogy ez Darwin, Helmholtz, Pasteur, Leverrier, Renan, Carlyle, Schopenhauer, Gay-Lussac, Kirchhoff, Livingstone, Röntgen, Gauss stb. százada, talán még a *Tentamen* és az *Appendix*-é is, és hogy éppen ezért még Virchow szava sem birhat azzal a hatalommal, hogy egy puszta összeállítást ezeknek műveivel egy sorba helyezzen, ott megtartson.

Végre fölhozza a gróf, hogy én az ő részét nem is bírálom, pedig várta. Hát nem erős bírálat az a mondás, hogy a gróf álláspontjához senkisésem csatlakozott? Nem bírálat az a tételes rész, mely a nevekre vonatkozik? És ne tudná a gróf, hogy Munkácsi Bernát éppen az ő részét bírálta tüzetesen s arra a megállapodásra jutott, hogy a Bastian-Zichy hypothesis egy hajszálnyira erősséggel sem támogatható; hogy az az «alaptörzs»-féle deductio «déli bábos képzelődés» s mint ethnologiai fogalom «merő absurdum»; hogy végre a Kaukasz tanulmányozása «nem elsőrangú teendője őstörténelmünknek». A helyzet most az, hogy a gróf a Munkácsi bírálatára nem reagál, az enyémmel szemben Bodónét követi; és minthogy nem kun ember, mi nem alkalmazhatjuk reá e nemes faj példabeszédjét, mely így szól: «A kun ember olyan, mint a káposzta, sokat kell taposni, a míg levét bocsát».

Álljon itt még, legvégül, néhány szó, a gróf válaszána éreztetően fájdalmas befejezéséről. Mint a magyar közművelődésnek régebbi közkatona, van annyi belátásom, hogy meg tudjam becsülni azt a — fájdalom — kevés magyar embert, a ki, mint a gróf mondja, «eszményi czélokért» áldozhat és áldoz is; — és én vagyok a leg-

utolsó, a ki ily áldozatkészségnek bár egy szóval vagy betűvel is útját állanám. De az áldozás maga mégis kényes természetű cselekvés, a melynél teljesen mérték- és irányadó a: «Quid quid agis, prudenter agas et respice finem».

Én a tudományos művelődés terén, három áldozó typust ismerek.

Az első, ahhoz értők tanácsából kelve, intézményt alapít, másokat magával ragadva, biztosítja az alkotás életét; a mi ide tartozó typusunk: Széchényi István gróf.

A második szakismeretből indulva, mintegy kertészkedő eljárást követ s a meglevő intézmények keretében zajtalanul ültet, fejleszt, javít; de alkot is; ezen a téren typusunk: Semsey Andor.

A harmadik seholy sem ritka; jellemzője az, hogy az áldozásból személyes ügyet csinál s már magáért az áldozás tényéért várja azt a tüntető elismerést, a melyet csak a valódi eredmény szülhet.

Ennél a harmadik typusnál, sokszor jóhiszeműleg, a cél az eszközzel van összetévesztve, a mi nem vezethet sikerekhez.

Azt hiszem, hogy ezzel meggyőztem Zichy Jenő grófot, hogy az áldozásról gondolkoztam, a fogalmakat tisztáztam és hogy épen azért távol áll tőlem, magát az áldozást elvileg kifogással illetni: szép és nemes az önmagáért; elismerem ezt az övéről is.

A mit én bíraltam, az a cél, mely szerintem hibásan volt kitűzve és a végrehajtás mikéntje, mely a cél hibás kitűzésénél fogva nem vezethetett eredményhez, ahhoz, a mely nem «meggyőződésből», hanem a tudományos bizonyításból kelhet csupán; mely utóbbi az ismeret mai alapján lehetővé tette, hogy ahhozértők az eleve hirdetett eredményt már a priori is kizártnak tartsák, a mi-
ben nem is csalódtak.

HERMAN OTTÓ.

É R T E S I T Ó.

Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. Negyedik kötet. 1687—1712. Budapest, 1897. (A Magyar Protest. Irod. Társaság kiadványai. Szerkeszti Szűts Farkas.)

A *Magyar Országgyűlési Emlékek* eddig megjelent kötetei a XVII. század elejéig tárgyalják a magyar országgyűlések történetét. Most már régen nem jelent meg új kötet és ki tudja, mikor ér az a nagybecsű gyűjtemény a XVII. század végéig?

S így még hosszú időre a XVII. századi és a későbbi országgyűlések történetére nézve Zsilinszky könyveire vagyunk utalva. Igaz, hogy Zsilinszky csak a vallásügy szempontjából tárgyalja ez országgyűléseket, de ez az ügy volt akkor a leglényegesebb. Minden e körül forgott, a protestantismus és ellenzékiség majdnem egyértelmű fogalmak voltak.

Épen ezért Zsilinszky sem kerülheti ki a politikai körülményekkel való foglalkozást, mert bajos is volna azoktól elválasztani a vallási kérdéseket. S így munkája nem csupán a protestans irodalmi társaság tagjait érdekli! másrészt a szerző monografikus célja kedvéért nem mellőzheti az inkább csak felekezeti érdekű részleteket sem.

E kötetben sokat kell foglalkoznia az általános politikai helyzettel.

Elbeszéli a leopoldi diploma történetét. Ebben is nagy része van a vallás ügyének. Hiszen az erdélyiek nem csupán a német tábornokoktól féltek, midőn vonakodtak elfogadni a magyar király föltételeit, hanem a német hadak nyomában járó jezsuitáktól is. Néhány évvel a leopoldi diploma kiadása után már Kollonics

magyarázza annak pontjait, ép, úgy mint Magyarországon a bécsi békén alapuló vallásügyi czikkeket.

Ezzel egyengette útját II. Rákóczy Ferencz hadainak. Zsilinszky behatóan ismerteti II. Rákóczy Ferencz fölkelésének vallásügyi mozzanatait. Elbeszélése s közleményei világot vetnek Rákóczy Ferencz jellemére is. A fejedelem, ki oly áhítatos könyvet írt száműzetése éveiben, a fölkelés ideje alatt nagyon engedelkeny volt a protestansok iránt. Orvosolni akarta a protestansok sérelmeit. Ez természetes következménye volt politikájának. Nagyon különös lett volna, ha megsérti azokat a nevezetes törvényeket, melyeknek megszégésével vádolta a gyűlölt bécsi udvart. A protestansok elhagyták volna táborát, ha észreveszik, hogy a fejedelmi palást alatt a jezsuita növendék lappang. De nem csupán politikából, hanem őszinte lélekkel volt türelmes. Sőt a jezsuiták kérdésében majdnem együtt érzett a protestansokkal. Már eddig is ismeretesek voltak Rákóczy nézetei a jezsuitákról.

Zsilinszky azonban egész terjedelmükben közli a kérdésre vonatkozó iratokat. Rákóczy vádjai a jezsuiták ellen úgy hangzanak, mintha egy protestans polémikus írta volna őket.

Mennél jobban hanyatlott Rákóczy szerencséje, annál rosszabbra fordult a protestansok dolga, noha a királytól összehívott pozsonyi országgyűlésen erősen védelmezték jogaikat 1708-tól 1710-ig. Merész támadásokat intéztek ellenük a katolikusok táborából. Azt mondták itten, hogy a vallási szabadság törvényei nem vonatkoznak a fegyverrel elfoglalt vidékekre. E hamis jogelv diadalra jutása érzékeny csapás lett volna a protestansokra, a kik nagy többségben voltak a visszaszerzett vármegyékben.

A protestans sérelmeknek magva az volt ez időtájban, hogy a kormány csak kevés helyen engedte meg az istentisztelet szabadságát. Így például Trencsén megyében csak két hely volt kijelölve az evangélikusoknak, noha ott mintegy ötezer mérföldnyi területen több mint húszezer evangélikus lakott. Másutt is voltak hasonló viszonyok. I. József halála után rosszabbodtak ez állapotok.

Érdekes részlete az 1709-iki tárgyalásoknak a Rösler-féle epizód. A personalis megsértette egy ülésen Rösler pozsonyi követet. Nagy izgatottság keletkezett. S mi történt? Talán párbaj? Nem, a felek egy másik ülésen kinyilatkoztatták, hogy sajnálják a történeteket s hogy nem sértő szándékból beszéltek. Ezzel az ügy el volt intézve — 1709-ben.

Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz története. Írta Gracza György. Kiadta Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) Buda-Pesten. Öt kötet. 1893—1898.

Valahára befejezte Gracza szabadságharczunknak képes történetét. Midőn még az 1893-ik év novemberében szétbocsajtotta a kiadó az előfizetési fölhívást, azzal a hivatató szózattal igyekezett a nagyközönség pártolását mennél nagyobb mérvben megnyerni, hogy a munka, füzetjét 30 krral számítva, 28—30 füzetben fog megjelenni s közölni fog a Kreith-féle szabadságharczi muzeumban levő gyűjteményből 400 eddig meg nem jelent képet, okmányt és plakátot.

Az első füzet után ítélve, mindjárt meggyőződhattunk arról, hogy ez a munka nem lesz valami behatóbb kritikával megírott mű, hanem szabadságharczunknak csak körülbelül olyan leírása, mint a Vargyas-féle, tehát csak a nagy közönség s nem a szakférfiak számára. Előre megállapíthattuk tehát, hogy az szükségét egyáltalán nem pótol s legfőlebb is csak a Kreith-féle képek közlése kölcsönözhet neki némi értéket.

Az 1893. évi december 1-én megjelent első füzet nagyon is csalogatóan volt kiállítva, egy színes képmellékleten s Petőfi nemzeti dala kéziratának és első kiadásának hasonmásán kívül 16 képet és 32 lapot tartalmazott s a képek mind a szövegnek megfelelőek, a márcziusi napokra s azok szereplőire vonatkozóak voltak. Azonban már ebből az első füzetből látható volt, hogy a kiállítás fényes ugyan, de a szöveg meglehetősen felületes. Már az azon füzetéről az 1848—49. *Történelmi Lapok* 1893. évi 24-ik számában közölt jóakaró ismertetésemben megjegyeztem, hogy Petőfi és neje nem márczius táján jöttek föl Koltórról, mint a füzetben írta Gracza, a fővárosba, hanem még az előző év októberében, hogy Vasvári nem Nyír-Vasváriban, hanem Tisza-Büdön született, (ezt az első kötet megjelenésekor aztán sajtóhibaként jelölé meg a szerző,) nem 1849 július 13-án, hanem 6-án esett el, s az is vitás kérdés, miszerint gyilkosa Togyer Gavrilla vala-e s nem Gavrida, mint ott írva volt? — hogy Irányi nem akkor választatott meg képviselővé, midőn már első ízben kormánybiztos volt, hanem még az 1848 év június havában, s hogy habár Vajdának *A vírraszók* című költeménye szép is, de annál Aranynak és Tompának nem egy költe-

ménye sokkal becsesebb gyöngye az elnyomatás kora alatti költészetünknek.

Azt is következtethettük az első füzetből, hogy az, mely még a márczius 15-ike előestéjéig történeteket sem ölelte föl egészen, egyáltalán nincs arányban az egész munkával, mely, mint már említém, 28—30 füzetre volt tervezve. Ezt láthatta mindenki, a ki csak egy parányit sejt is szabadságharcunk történelmének terjedelméhez. És még sem hihettünk egyebet, mint azt, hogy a munka beosztása nem lesz egyenletes, távolról sem akarván föltenni azt, hogy a szerző és kiadó nem fogják az ígért terjedelmet megtartani.

E hit azonban gyorsan szétfoszlott. Már az első füzetek után látható volt, hogy az ígért terjedelemhez alkalmazkodni esze ágában sincs sem a szerzőnek, sem a kiadónak, hiszen a 10-ik füzetben is még mindig az 1848. évi áprilisi események leírását tartalmazta a munka.

Jelezték is aztán, hogy a munkát 10—12 füzetrel meg bővítik, oly formán, hogy az a 40—42-ik füzetrel befejezést nyer. Ekkor aztán már teljesen bizonyosak lehettünk a felől, hogy ez nem jó-hiszemű biztatás, mert a 30-ik füzet még mindig az 1848. évi október elei események leírásáig haladt, azt tehát, hogy a hátralevő, majdnem egy évi eseménygazdag korszak történelme 10—12 füzetbe beszorítható legyen, még csak képzelni sem lehetett.

Az 1895. évi márczius 1-én aztán szerző és kiadó csakugyan ismét azt jelentették ki, hogy még újra meg bővítik a munkát 10—12 füzetrel s így a III-ik kötettel, azaz az 52—54-ik füzetben be fog az fejeztetni. Erről is látható volt az, hogy nem komoly beszéd, mert a 40-ik füzet is még mindig csak az 1848. évi novemberi események rajzolását tartalmazta.

Aztán 1896 január hó 31-én újra tudatta a kiadó a közönséggel, hivatkozva a szerző azon nyilatkozatára, melyben ez a még hátralevő fejezetek címét és terjedelmét is felsorolja, az utóbbit 12—21 füzetben jelölván meg, hogy ismét meg kelle bővíteni a munkát. E szerint tehát legfőlebb 75 füzetben befejezendőnek hirdették azt.

De ez ígéretet sem tartották meg. A trónfosztás és az orosz betörés című fejezet nevezetesen, melyek mindegyikét legfőlebb 5—5 füzetbe befoglalandónak jelezte a szerző, jóval túllépte e keretet, amaz 10, emez 15 füzetet vevén igénybe.

Így folyt aztán a végtelenbe ez eleinte 28—30 füzet terjedelműnek hirdetett munka, megszegyenítván nyúlós voltával még a

közmondásos «szentiváni ének»-et is. Már a 90-ik füzet jelent meg, midőn a *Magyar Hírlap* 1897. évi október 13-iki számában valaki fölszólalt e kiadói visszaélés ellen. E panaszra másnap, ugyanazon lapban maga a szerző válaszolt, azon indokolással, hogy akaratán kívül, csupa tárgyszeretéből ő lépte túl a megszabott határokat, magára vévén a jogosan fölpanaszolt visszaélés odiumát s meg-egyezhén végül, hogy a munka most már tényleg befejezéséhez közeledik s 2—3 füzettel véget ér.

A fölszólalásnak még is lett eredménye! A vérboszúróról szóló fejezet végét s az emigrációról szóló fejezetet észrevehetőleg összerántotta a szerző s a munkát nem ugyan 2—3 füzetrel, hanem csakis a 96-ikkal valahára még is befejezte.

A kiadó e mindenesetre elítélendő eljárás mellett is igyekezett a szótartásnak legalább látszatát megmenteni. Az 1895. évi márczius 1-én tett azon ígéretét ugyanis, hogy az 52—54-ik füzetrel a három kötetre terjedő munka befejezést nyer, azon műfogással igyekezett megtartandónak tüntetni föl a közönség előtt, hogy míg az I. kötet lapszáma 451 s a II-é is csak 439, addig az ezután megjelent füzetek lapszámozását szakadatlan egymásutánban folytatta egészen az 1453-ig, mintha ez valóban csak egy, a III-ik kötet lenne. Belátta azonban e fogás tarthatatlanságát is, időközben már kiadta a III-ik kötet címlapját s a tartalomjegyzékét is, most pedig a IV-ik és V-ik kötetét is, a III-ik kötet a 433-, a IV-ik a 886- s az V-ik az 1453-ik lappal záródván. Pedig még akkor is, midőn a III-ik kötet címlapját s tartalomjegyzékét kiadta, azt ígéreté, hogy a hátralevő rész a III-ik kötetnek csak kisebb pótkötete leend. Lett aztán ebből még két kötet, az utolsó maga majdnem másfél akkora, mint a többi kötetek.

Azért soroltam föl ezeket részletesen, hogy ez által egy részről egész meztelenségében föltüntessen azon visszaélést, melyet kiadó és szerző e munkával a közönség ellenében elkövettek, más részről pedig bizonyítsam azt is, hogy a szerző még a munka közepén sem volt a munka keretét és terjedelmét illetőleg tisztában magával.

Aligha történt nagyobb visszaélés valamely könyvvel, mint ezzel. Bele édesgették a közönséget a megrendelésbe a szépen kiállított első füzetrel s azon kecségetéssel, hogy 28—30 füzetben befejezést nyer a munka. Ismételjük: a nagyközönség ízlésére volt számítva a munka s szabadságharczunk iránti kegyeletből bizonyára sokan is megrendelték azt, arra számítván, hogy kilencz

forintnál nem kellend érte többet áldozniok. S csak mikor már apránként lefizették a kilencz forintot, akkor alkalmazta aztán a kiadó czég újra a csavart; s a jámbor előfizető, ki már eddig kifizetett kilencz forintot, hogy ez kárba ne vesszen, fizetett tovább is, az előre hirdetett összegnél háromszorta is többet.

Ilyen eljárást bizony nem érdemel meg a magyar közönség, mely az utóbbi időkben olyan fényes bizonyítékait adá irodalom-pártolásának; s az ilyen eljárás nagyon alkalmas arra, hogy lelohassza közönségünkben a könyvek megrendelése iránti kedvet. Épen ezért szerintem a sajtónak önmaga iránti kötelessége az ilyen visszaélést minden tekintet félretevésével kiméletlenül ostorozni.

S ha még olyan lett volna ez a kilenczvenhat füzet mind, mint az első! De nem csak olyan nem maradt, hanem folyton és határozottan mindig gyengült. Mindjárt a vállalat elején megszűnt a képeknek a szöveggel való összhangzata s már az első kötetben közölte a Damjanich, Guyon, Kiss Pál, Bátori Schulz Bódog, Gaál László, Aulich, Görgei, Klapka, Knézics, Lahner, Vécsey, Kiss Ernő, Gáspár, Dessewfy, Lázár Vilmos, Nagy Sándor, Schweidel, Kmetty, Dembinski és Bayer arczképeit, az ellentáborból pedig a Haynau, Hauslab, Alnoch, Rukavina és Augusztét; a második kötetben pedig a mieink közül a Törökét, Leiningenét, Ormayét, Kazinczyét, Wisockyét, Bemét, Gábor Aronét, a Szemere-miniszteriumét, Steinét, Pikétiét, a honvédelmi bizottság tagjaiét s Hadikét, az ellenség kiválóbb személyiségei közül a Schlickét, magáét Miklós czárét, Paskievicsét, (kinek nevét a IV-ik kötet 933. lapján egész németesen Paskiewitschnek írja) Lüdersét, Rüdigerét, Hentziét, Susanét, Jablonovszkyét, Weldenét s Rammingét; a csatatérképek közül a kápolnaiét s a bodrog-keresztúriét s a csataképek közül például a nagyszebeniét, szolnokiét, komáromiét s hegyesiét, össze-vissza minden sorrend nélkül, holott ezekről az I., illetve a II-ik kötetben az illető helyeken még szó sincs, ezekről csak a későbbi s nem egy esetben csak a legvégső, az V-ik kötetben lévén először az események elbeszélésének sorrendjében említés téve. A képeknek e terv nélküli közlése a nem szakértő olvasók előtt teljesen használhatatlanná teszi az illusztratiók élvezését, a hozzáértőket pedig csak bosszusággal tölti el, mert a legtöbb képhez csak hosszas keresés után tudja megtalálni a szövegnek arra vonatkozó részét s e bajon még a munka végén közölt betűsoros névmutató sem segít teljesen.

Az utolsó kötetekbe aztán nem igen jutott kép, minek oka valószínűleg abban is rejlik, hogy a Kreith-féle gyűjteményt az állam megvevén, e vállalat attól elesett. Az utolsó kötetekben tehát már csak kevés képpel találkozunk, több füzetben csak 2—2, sőt némelyikben, az utolsó kép nélküli füzeteket nem is említve föl, csak 1—1 kép volt s ezek nagyobb része is szedett-vedett a kolozsvári és aradi ereklyemuzeumokból s olyan, hogy a szövegben nincs is róla sehol említés. Erre nézve elég legyen fölhoznom az Endreffy rabruhában (III. köt. 405. l.) s az Erdőssy Rafael, Bem tábori lelkésze (II. köt. 431. l.) című képeket. Az utóbbiról nem is lehet szó, mert ilyen nevű tábori lelkésze nem volt Bemnek, hanem volt igenis Andrássy Pál Rafael, a hazafias lelkű franciscanus quardian, kinek arczképét közölte a kolozsvári *Történelmi Lapok*, (1893. 62. l.) innen kapta aztán a szerző ez arczképet, de összetévesztette annak nevét a Guyon tábori papjának nevével, s ily tévesztett alakban nyomatá azt a kép alá.

Közöl aztán táj- és épületképeket, honvéd-émlékeket, csak-hogy legyen kép. Közli például a debreczeni városháza képét, a hol Kossuth lakott volt s a debreczeni collégiumnak hátsó épületét is, mint a hol az országgyűlés ülésezett. Csak hogy itt is téved, mert nem a közlött hátsó épületben tartotta a nemzetgyűlés üléseit, hanem a főépületben levő imateremben. S közli az 1269-ik lapon a kilencz aradi bitófa lefűrészelt darabkáinak rajzát, mely rajzban, még ha authenticus is az a kilencz darab fa, a mi iránt kétségem van, semmiféle értékkel nem bír.

Közli továbbá a Mazzini arczképét, pedig ahhoz sem volt semmi köze a hivatalos emigrációnak, s nem is szól arról e munka sem. Közöl egy-két képet a Vasvári sírjáról, (IV. köt. 649. l.) az 1848—49. *Történelmi Lapok* után, pedig e folyóirat már régen köztudomásra hozta, hogy azon sírban, a melyet az a kép jelez, nem Vasvári, hanem egy oláh tribun nyugszik s Vasvárit nem is temették el. Közöl az 1297-ik lapon aradi vértanúink kivégzéséről egy képet, melyen minden vértanú tábornokunk attilában van, holott tudjuk, hogy attilában egyedül Leiningen volt. Ez a kép tehát absolute értéktelen s annál kevésbbé volt annak közlése megengedhető, mivel mindjárt két lappal alább van egy kép, ugyane rémes jelenetről, s ez a valónak az amott kifogásolt tekintetben megfelel.

Egyébiránt arra nézve, hogy minő felületességgel járt el szerző a képek közlésében, még csak azt hozom föl, hogy a Med-

nyánszky Sándor ugyanazon arczképét, csakhogy egyiket nagyobb alakban, az V-ik kötetben kétszer is közli, az 509-ik és a 605-ik lapon. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy egy-egy kiválóbb alakról nem lenne szabad több arczképet is közölni, csakhogy az legyen különböző fölvételű s ne ugyanaz, mint a már közlött.

Jellemzi a munkát és a szerzőt az is, hogy a Bebutoff arczképét Bebutoff név alatt közli (II. köt. 123. l.), az Abancourtét Abencourt név alatt (II. köt. 253. l.), s a budaméri ütközet képét ludaméri név alatt (II. köt. 259. l.). Hajlandó volnék ezeket sajtóhibáknak tekinteni, de hát, mint mindjárt látni fogjuk, annyi hiba van a szövegben a nevek leírásánál, hogy azok mellett ezeket is egyedül a tárgy nem ismeréséből folyóknak kell vennem, annival inkább, mivel a II-ik kötet sajtóhibái a III-ik kötet elején ki vannak javítva, s ezek kijavítása ottan is elmaradt.

Az itt előadottakból látható, hogy ez az öt kötetes munka a képek közlését illetőleg is igen csekély értékű, pedig csupán e tekintetben lehetett az első füzet megtekintése után értéket tulajdonítani e műnek. Azt azonban ennek daczára is az igazságnak megfelelőleg ki kell jelentenem, hogy a mellékletek, különösen a színes mellékletek, még inkább pedig a hasonmásban közölt okmányok s kéziratok mindenkinek teljes elismerésére számot tarthatnak.

Áttérve a szöveg birálatára, itten is ugyanazon felületességet eláruló hibákkal találkozunk, melyeket a képekre vonatkozólag már fentebb előadtam.

Az első füzetben már jelzett hibák után is váratlanul lephet meg mindenkit az a tájékozatlanság, melyet ez öt kötetes munkában lépten-nyomon észlelhetünk.

A 3-ik zászlóalj például — hogy itten a teljes tájékozatlanság igazolására néhány példát hozzak föl — szerzőnek mindig vörös-sipkás zászlóalj (I. köt. 310. l. s II. köt. 90. l.); Görgei ő szerinte 1818 január 3-án született (I. köt. 436. l., holott minden lexikon megmondja, hogy a Görgei születésnapja az említett év január 30-a; szerzőnek az «odbor» «obdor» (I. köt. 442. l.) s nemcsak itt, hanem következetesen mindenütt); neki Wysocki tábornok keresztnéve György (II. köt. 63. l.); a Knityanin neve Knižanin (II. köt. 114. l.), a Jellacsicsé Jellasich s Vrecsegaj Vrecsejág (II. köt. 115. l.); Simunics Suminics (II. köt. 292. l.); az albaciak albaniak (IV. köt. 878. l.); a Gombás patak Gombár (1009. lap); a péterváradai várparancsnok Kiss Sándor (1211. l. s több helyen is);

Neiperg Nepperg (1216. l.), s Ponsonby Pontobny. (1248. l.) S szerinte a *Serbische Bewegung* szerzője ismeretlen, holott minden, a tárggyal egy kevéssé ismeretes egyén is tudja, hogy azt a munkát Kapper Siegfried írta (lásd Helfert: *Winterfeldzug. Anmerkungen.* 363. l.); szerinte továbbá Asbóth Lajos honvédtábornok volt (II. köt. 114. l.); s Bem csak az 1856-ik évben halt el (III. köt. 288. l.), s létezett az ellenünk küzdő muszkák között egy Jesseulow nevű tábornok is (1036. l.), holott a hivatalos kimutatás szerint annak neve Essauloff volt.

Szerző a Nesselrode körlevele keltéről, ápril 27-éről nem jegyzi meg, hogy az ó-naptár szerint értendő. Általában véve a dátumokkal és a számokkal hadi lábon áll. Bem napi parancsát július helyett június 5-ről keltezi s a marosvásárhelyi táborozást is június 11-ére teszi; (1038. és 1039. ll.) Paskevicz híres jelentését: «Magyarország felséged lábai előtt fekszik» — N.-Váradról s augusztus 15-ről keltezteti (1179. l.), holott az angol parlament elé terjesztett diplomatiái okmányokból, (*Correspondence relative to the affairs Hungary*, 306. sz. okmány, 2-ik melléklet) tudjuk, hogy az augusztus 15-én B.-Ujfaluban kelt, s augusztus 13-án nem is kelhetett, mert a fegyverletétel az nap este történnén, arról ó az nap este semmi esetre sem értesülhetett. Szerinte Schweidel 35 éves volt (1280. l.), Csányi pedig 36 (1313. l.) mikor kivégezték. Előszeretettel viseltetik a nagyotmondások iránt, egy helyen azt állítja (1328. l.), hogy nyolcz év alatt körülbelül tíz millió embert börtönöztetett be a kényuralom; az általunk vívott csaták számát pedig 433-ra teszi (1391. l.). Természetesen semmi különbséget a csatározás, megrohánás, ütközet és csata között nem téve, neki mindegyik csata. Sőt még, hogy csak egy pár példát idézzek, csata számba veszi a főváros többszöri megszállását, Eszék, Arad és Komárom föladását, Csongrád, N.-Enyed s Felvincz fölégetését, a világosi, dévai, boros-jenői és zsigóói fegyverletételeket, stb. stb. Így aztán könnyű azt a 433 számot kihozni.

Érdekesek a megfigyelésre a munka végén közlött rövid életrajzok is. Föl van ott említve igen sok teljesen jelentéktelen egyén s ki van hagyva nem egy nagy szerepet vitt egyéniség. Mit érdeklík például a nagy közönséget Balló Márton, Biró Márton, Blahó Antal, Csiszár József, Derra Kálmán, Fredró Sándor, Gracza Antal, Keiper Péter, Komáromy Elek, Molnár Simon, Nagy István tanító, Pollák János, Rupp Alajos, Szilágyi Béla, Vásárhelyi István, Vörös Mihály tanító és Ziegler Sándor életrajzai. Hiszen ilyenek százan és százan

voltak. S miért nem tesz említést például Gaál László tábornokról? Azután mennyi hiba van ez életrajzi vázlatokban is. Damjanich például nem májusban törte el a lábát (1394. l.); Bajza nem bujdosott ki; Bayer a Görgei bizalmát nem cselszövényei miatt vesztette el, Beöthy Ödön nem 1798-ban született s nem 1820-ban választott képviselővé; a magyar kormány követje Velenczében Bratic s nem Bratisch volt; Görgei Ármin Arthurnak bátyja s nem öccse volt; Kauzler a 9-ik zászlóaljat újjá nem szervezte; Knezics Damjanich alatt a szerbek ellen nem harczolt; Leiningen nem 49 elején lett dandárparancsnok; Martiny Frigyes nem a 21-ik, hanem a 3-ik zászlóaljhoz neveztetett ki századosúl; a szegény Nyári Pál nem a miatti bánatában lett öngyilkossá, hogy a nemzet önmagának lón sírásója; Szolnoknál 5 ágyút nem Poninsky, hanem Krain vett el az osztrákoktól; Tassy Betz Béla 1878-ban nem választatott meg képviselővé; Teleki nem a fölrati vita közben, hanem annak megkezdése előtt lőtte agyon magát; Becskereknél nem volt ütközet, ilyen még a 433-ban sincs felsorolva, hanem igenis volt Ó-Becsénél június 25-én s itten nem Tóth Ágoston győzött, hanem őt szorította vissza Jellacsics, tehát itt nem verhetette meg Tóth Ágoston Jellacsicsot; Berchtold nem volt a bánsági csapatok parancsnoka, mint itten a Vetter életrajzában írva van, hanem volt igenis Bechtold; s Vécsey nem augusztus 21-én tette le a fegyvert s nem Rüdigernek.

• Számtalan hasonló tévedéseket sorolhatnák még föl, de ezek után még csak néhánynak felsorolására szorítkozom.

Tévesen állítja például a szerző (IV. kötet 515. lap), hogy a Schlick megszökéséért Klapkát tették bűnbakká, mert tudjuk, hogy azért az elfogulatlan szakértők csak Dembinskit, az elfogúltak pedig csak Görgeit okolják. Tévesen állítja, hogy Görgei a lengyeleket nem engedte volna menekülni (1168. l.), hogy a világosi táborban tartott beszéde e kifejezést is tartalmazta volna: «lesznek olyanok, kik árulásra gondolnak» (1170. l.) s téves a Warnhagen meséjére alapított azon állítása, mintha az orosz czár által már elrendeltetett volna az orosz seregek visszahívása (1179. l.). Téves azon állítás is, mintha Déva előtt a 37-ik zászlóalj kilencz tisztje jelentkezett volna Bemnél, (1200. l.) hogy Klapka alatt már játszották volna a komáromi várban, a *Föl föl vitézek! föl csatára!* kezdetű dalt (1240. l.), hogy Perényi szivarozva ment a bitófa alá (1311. l.), hogy Tompa a *Gólya*-ért Czuczorral együtt börtönöztetett be (1319. l.), s hogy Gaál Sándor is kivégeztetett 1853-ban (1326. l.);

köztudomású dolog, hogy a 37-ik honvéd-zászlóalj Komáromban szolgált s Bem alatt a volt Máriássyak, a volt 37-ik gyalogsorezred 3-ik zászlóalja szolgált, de ez már áprilban honvédzászlóaljja alá-kíttatott át, s már akkor lett 74-ik honvédzászlóaljja; s köztudomású dolog, hogy a *Föl föl vitézek!* kezdetű dalt Thaly Kálmán írta és pedig 1860-ban, hogy Perényi, mint a szemtanú Mezőssy László leírta, (1848—49. *Történelmi Lapok*. 1892. 247 l.) már a börtönben megőrült s önkívületi állapotban volt már kihallgatásakor is; hogy Tompa a *Gólyá-ért* nem volt soha bezárva s csak vizsgálat végett Kassára berendelve, s ő ezt a verset különben is csak a szabadságharc után írta; hogy Gaál Sándor az osztrákok által soha el nem fogatott s 1866-ban halt meg Nocerában.

S hallatlan tájékoztatlanságot árul el azon állítása (1334. l.), mintha Beöthy Ödön, Jósika Miklós és Irányi is ott lettek volna a menekültek között Viddinben, s hogy a nemzet és uralkodó közötti 1867-iki kiegyezés folytán a száműzetésből hazajöttek volna Mészáros Lázár és Jósika Miklós is (1364. l.), holott mindenki tudja, hogy Mészáros még 1858 november 16-án meghalt Eywoodban, Jósika pedig 1865 február 17-én Drezdában. Joggal csodálkozhatunk azon, hogy a ki ennyit sem tud, (mert azt, hogy Mészárosra vonatkozólag e lapsust az V-ik kötet tárgymutatója után közölt sajtóhibák föl-sorolásában sajtóhibának tünteti föl a szerző és hogy Pulszky Ferenczet javíttat helyébe, csak is az utólag észrevett hiba elsimításának tekinthetem, ilyen sajtóhibát nem ejtven semmiféle szedő a világon;) hogyan mer mégis a szabadságharc történelmének megírására vállalkozni, nem véén figyelembe azon régi példabeszédet, hogy a ki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.

Arról, a ki ennyire tájékozatlan, jogosultan föl lehet aztán azt is tenni, hogy Bebutoff nevét nem sajtóhibából nyomatta Bebutoffnak s Budamért Ludamérnak. S az ilyen író ítéletére nem helyezhetünk legkevesebb súlyt sem, legfőlebb csak mosolygunk az olyan állításán, hogy a honvédseregnek legjobb anyagát a nemzet-őrség képezte (III. köt. 142. l.), hogy a Görgei megsérülése csak könnyű volt (IV. köt. 988. l.), s hogy több mint valószínű, hogy azt a kérdéses parancsot a debreczeni ütközet alatt Görgey Ármin intézte volna, és pedig a bátyja (értsd: öccse) parancsából Nagy Sándorhoz (1077. l.).

Egy állítása a munkának az, mely a Vasváry Ferencz azon elbeszélését, hogy saját huszárai egyike sebesítette volna meg Görgeit, henczegő szájkodásnak minősíti (IV. köt. 987. l.), sajátság-

san hat az olvasóra. Abból ugyanis, hogy egyebütt minden Görgei elleni pletykát elfogad s fölhasznál Görgei ellen, ezt pedig ilyen élesen, de igazán bélyegzi meg, csaknem azon sejtelemre kell jönnünk, hogy ezt az öt kötetes munkát nem egy egyén írta, hanem az — hogy is mondjuk csak? — csinálódott. Nem példanélküli manapság az ilyen eljárás.

De legyen ez a sejtelem akár alapos, akár téves, az az egy így is, úgy is elvitathatatlan tény, hogy ennek a Gracza-féle öt kötetes nagy munkának szövege botrányos fölületességről tanúskodik. Míg tehát e munkáról a képekre vonatkozólag is csak annyit s többet nem lehetett tárgyilagos igazság szem előtt tartásával mondanom, hogy e tekintetben csekély értékű a munka, addig a szövegre vonatkozólag ugyane szempont által vezetettve, nyiltan ki kell jelentenem, hogy az minden bírálaton alul áll.

Nem tekintve tehát még azt is, hogy e munkát az előadottak szerint minő meg nem engedett módon varrták a magyar közönség nyakába, azt nemcsak nyereségnek nem tekinthetem szabadságharczunk történelmére nézve, hanem arra nézve súlyos következményű csapásnak kell azt minősítenem.

Ez a munka ugyanis elterjedtségénél, nagy terjedelménél s az ezzel járó drágaságánál fogva hosszú időre bevágta annak az útját, hogy valamely kiadó szabadságharczunkról egy, bármily szaktanulmánynyal készített, alapos munkának kiadására vállalkozni merjen.

Soká fogja elfeledni a mi jó magyar közönségünk az e munkával történt visszaélést, s a mai nemzedék előre láthatólag nem lesz hajlandó újabb nagy összeget áldozni szabadságharczunk történelmének megvételére. Igen sok könyvvásárló egyénnek az lesz a rövid és jellemző válasza egy újabb munkára való előfizetési fölhívásra: •Meg van már Gracza, gyenge munka ugyan, de én nem adhatok minden pár évben csupán az 1848—49-iki szabadságharcz történelmét tárgyaló munkára 30—32 forintot. •

Ezért nem fog vállalkozni egyhamar kiadó, kellő terjedelmű, hason tárgyú munka kiadására, s ezért tekintem én szabadságharczunk történelmének irodalmára nézve határozottan csapásnak e munka megírását és megjelenését.

Hegyesi Márton.

Theod. Herold, Friedrich A. Cl. Werthes und die deutschen Zriny-Dramen. Biographische und quellenkritische Forschungen. Münster, 1898, 189 l. Ára 3 mk. 20.

E becses monographia, mely igen gazdag új és értékes adatokban, kettős szempontból érdekel bennünket: egy oldalról Werthes hetedfél esztendeig az æsthetika tanára volt a pesti egyetemen, más oldalról pedig a német Zrinyi-drámák tárgyuknál fogva kötik le figyelmünket. Talán harmadik mozzanatúl még fölhozhatnám, hogy szerző, a mint maga is ismételve hangsúlyozza, legtöbbet két dolgozatnak köszön, melyek Budapesten irattak: *Werthes in Ungarn* (*Ungarische Revue* XIII, 1893, 507. l.) és *Körner Zrinyi-drámája* (*Budapesti Szemle*, LXXI, 1892, 321—344. l.) czímű értekezéseimnek (ez utóbbit egy frankfurti kisasszony fordította le neki németre). Szerző minden adatokat és fölfogásomat elfogadja, csak az 52. l. tesz ellenem egy furcsa megjegyzést. Én tudniillik azt állítottam, hogy Werthes a pesti tanszéket első sorban Gebler császári tanácsosnak köszönhette, kinek Wieland ajánlotta volt (1783. jun. 29.) kedves tanítványát, mire megjegyeztem, hogy ehhez a Werthes fölterjesztésére (1784. szept. 29.) és kinevezésére (1784. októb. 13) vonatkozó adatok is igen jól illenek. Herold e következtetéseim helyességét nem tagadja, de mégis hozzáteszi, hogy én «sajátságosan nem veszem észre, hogy a Wieland ajánlása és a Werthes ügyének elintézése közt ötnegyed esztendő fekszik». A szerzőnek igazán furcsa fogalmai lehetnek a múlt századi osztrák burokratia gyorsaságáról; — egyébiránt ismeretes dolog, hogy egy egyetemi tanszéknek betöltése ma is rendszerint egy-két évig tart.

Herold könyve különben, mint már czíme is mutatja, két részből áll: az első tárgyalja Werthes életét és működését, a másik a német Zrinyi-drámákat. Az első tanulmány jóval becsesebb, mint a második. Szerző igen sok új adattal világosítja föl Werthes életét, melynek némely szakasza (főleg szt.-pétervári tartózkodása) még ma is elég homályos, irodalmi munkásságát pedig sokkal teljesebben tárgyalja, mint az eddig történt. Erre vonatkozólag elég arra utalnom, hogy Goedeke még *Grundriss*ének új kiadásában (1891, IV, 260. l.) is Werthesnek csak tizenhárom művét ismeri, míg Herold harminczkét önállóan és tizenöt folyóiratokban megjelent dolgozatát kutatta

föl. Azonfölül közli Werthesnek eddig ismeretlen tíz levelét, melyek közül kettőt Pestről (1791 febr. 21. és április 3.) irt mesterének és pártfogójának, Wielandnak. Első levelében hosszú hallgatását «eddig helyzetének kellemetlen voltával» is mentegeti, egyúttal értesíti mesterét, hogy Wielandnak II. Józsefről irt és a *Neuer Deutscher Merkur*ban megjelent cikkét lefordíttatta magyarra; *) azután, czélzással Wieland Horatius-fordítására, melyet lelkesen magasztal, megjegyzi, hogy Horatius satiráiról és epistoláiról ismételve tartott előadásokat, — mint Fejér György is, nem épen hízolgően, említi (*Historia Academiae*, Budæ 1835, 126. l.): „autores classicos interpretatus germanice, miserando cum profectur”. Herold behatóan tárgyalja Werthes egyes munkáit is, és pedig elég elfogulatlanul. De magát műve hőisének mégis túlbecsüli; Werthes igen közepszerű tehetség és, úgy látszik, közepszerű ember is volt, a mi személyes szeretetreméltóságát és sokoldalú műveltségét természetesen nem zárja ki. Érdekesekek, de nem egészen kifogástalanok Herold megjegyzései a Werthes-féle színművek verséről. Ismeretes volt eddig is, hogy rímes ötlábú jambusok a német dráma-irodalomban első ízben a *Szent-Ivánéji álom* Wieland-féle fordításában (1762) találhatók, mire később Schiller, a *Wallenstein* (1799) óta, ismételve rímelve használja színdarabjaiban az ötlábú jambust, főleg a fölvonások végén. Herold most kimutatja, hogy Werthes *Rudolph von Habsburg* (1785) című drámájában e tekintetben megelőzte Schillert, de maga sem meri állítani, hogy Schiller ismerte és esetleg követte ezen elődjét, kinek gyenge műve sehol sem kellett figyelmet. Azért talán sokat is mond Herold, midőn (65. l.) kijelenti, hogy Werthesnek e színműve némileg «határhő a német ötlábú jambus fejlődése történetében».

Jóval kevésbbé fontos könyvünk második fele, mely a Zrinyi-drámákról szól, mert jóval kevesebb új anyagot tartalmaz. Werthesről kimutatja, hogy Budina mellett Istvánffit is használta,

*) Ez az adat megérdemelt volna egy kis jegyzetet, mert Wielandnak e II. József-cikkéről még a szakférfiak közül is nem soknak lesz tudomása. Értve van Wieland cikke: *Die zwei wichtigsten Ereignisse im Monat Februar 1790* (*Neuer Deutscher Merkur* I. 1790, márcz. füzet, 315. l. és Wieland munkáinak Hempel-féle kiadásában XXXIV, 57. l.) Hogy a magyar fordítás megjelent-e nyomtatásban, (a mit valószínűnek tartok), nem tudom; eddig nem sikerült föl-kutatnom.

Pyrkerről és Körnerről pedig, hogy az eddig is ismeretes forrásokon kívül Hormayr Józsefnek *Oesterreichischer Plutarch*-jából (VII, köt., 1807, 91—108. l.) is merítettek, a mi nem épen új *) és annyiban nem is nagy jelentőségű eredmény, mert Hormayr előadása első sorban Budina elbeszélésén alapúl, ez pedig, tudjuk, volt a német költők főforrása. Körner kétségtelenül ismerte úgy Werthes, mint Pyrker drámáját; de hogy Pyrker ismerte-e a Werthes művét, ezt szerzőnk nem találja valószínűnek, pedig nincsen benne semmi valószínűtlenség. Azt a nézetét is túlzónak tartom, hogy Pyrker semmiféle alaposabb tanulmányokat nem tett Zrinyi-drámájához, mert nem látom be, hogy Werthes vagy Körner hitelesebb képét adnák a történetnek, pedig ezeknek beható tanulmányait szerzőnk nagyon elismeri és méltán hangsúlyozza. Az egész kérdés különben igen csekély jelentőségű, hiszen Herold is gyenge és eltévesztett daraboknak tekinti a három német Zrinyi-drámát.

Végül még egy eddigelé teljesen ismeretlen új adattal járulhatok a Werthes-irodalomhoz. A német írónak hazánkbeli való távozását ugyanis a következő német versezet kesergi: *Auf die Abreise des Herrn Friedrich August Clemens Werthes, Lehrers der Aesthetik auf der hohen Schule zu Pesth, im Namen seiner ehemaligen Zuhörer den 5. April 1791. gesungen, von Georg Aloys Belnai. Gedruckt bei Mathias Trattner* (12 lap). Összesen 19 versszak, melyekben a szerző Werthes jellemét és költői műveit igen gyenge költői erővel dicsőíti. Magyarországi működésére czéloz a 10. versszak:

Im Ost wird er dann, reich an Erfahrung, reich
An Weisheit, gleich dem wärmeren Frühlingstag,
Aus dürrer, unbebauten (igy!) Erde
Keime der Menschlichkeit hervorlocken.

Távozásával csak az utolsó két versszak foglalkozik. Ime:

Er wird — — Was seh' ich! Grausendes Schreckbild fort!
Fleuch fort! Du lügest — Werthes, der edelste,
Der beste Werthes soll auf immer
Uns nun verlassen? Du lügest, Schreckbild!

*) Erre a forrásra már H. Bischoff is utalt, utoljára a Herrig-féle *Archiv*-ban 1893, 90. köt., 137. l.

Fleuch fort! Was weinst du, Jugend Pannoniens?
 Der Tag ist heiter, schön glänzt das Morgenroth.
 Er ist's! Die Bahn stäubt auf, wie Wolken:
 Und wir verlieren den edlen Weisen!

E költemény szerzője, Belnai György Alajos, 1765-ben született, a pesti egyetemen, hol Werthes tanítványa volt, végezte tanulmányait, mire 1788-tól haláláig (1809) jogakadémiai tanár volt, előbb Pécssett, hol bölcséletet, utóbb Pozsonyban, hol történelmet tanított. Irt több történelmi munkát (latinúl), melyek talán többet érnek, mint e döcögős német versszakai. Költeményéhez csatolt jegyzetében Belnai idézi Bertóla ítéletét Werthesről, mely eddigelé szintén teljesen ismeretlen volt. Az olasz író *Idea della Poesia Alemanna* (Napoli 1779) című művének 104. lapján igen nagy elismeréssel szól Werthes költői műveiről és irodalomtörténeti szempontból igen érdemes Ariosto-fordításáról. Hogy e túlbecsülő véleményre személyes barátság is hatással volt, maga árulja el Bertóla e jellemzése végén: «Most másodízben utazza be (Werthes) Olaszországot és gonddal gyűjti itt minden körből a legjobbat, hogy vele utóbb nemzetét gazdagítsa. Tehetségeinek bájával összekapcsolja a jellemnek rendkívüli szeretetreméltóságát is, és az én szívem kettős örömet élvezett, mivel egy jó barátot megdicsért és mert e dicséretében csupán az igazságot hirdette, mely általánosan ismeretes»,

Herold érdekes műve megérdemli olvasóink figyelmét.

Heinrich G.

Friedrich Überweg: Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit (von dem Aufblühen der Alterthumsstudien bis auf die Gegenwart). Achte Auflage. Bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Heinze. Berlin, 1896—97.

Überweg Bölcsészettörténetéről nem sok a mondanivalónk. Egy mű, a mely nyolczadik kiadásban jelen meg, nem szorul az ismertetésre; egy mű, a melyet senki nem nélkülözhet, ki a bölcsészet történetével tüzetesebben foglalkozik, nem szorul ajánlatra. Erdemei az egyes rendszerek hű, tárgyilagos ismertetése, lényegesebb pontjaiknak gondos kiemelése, a fejlődés fonalának mindenütt szemmel tartása — s főként a mintaszerű irodalomtörténeti és bibliographiai adattár, melylyel az egyes gondolkodókat

kíséri; e tekintetben igazán megbecsülhetetlen, utólérhetetlen. Valamennyi gondolkodónak felsorolja minden jelentékenyebb művét, e műveknek minden fontosabb kiadását, azután felsorolja az illető gondolkodóról szóló irodalmat: életrajzot, ismertetést, tanulmányokat, elejétől fogva máig, a legtökéletesebb tájékoztatást, útbaigazítást nyújtva a tanulmányozni szeretőnek.

Ha mégis foglalkozunk e művel, ennek legújabb kiadásban megjelent újkori részével, annak két oka van. Első az, hogy e kiadás mind alakilag, mind tartalmilag lényeges haladást mutat az előbbi kiadáshoz képest, — a másik az, hogy e kiadás, ebben is eltérve a hetedik kiadástól, a magyar philosophia történetével is foglalkozik.

A mi az első szempontot illeti, a változás mindjárt az első tekintetre jelentékeny, a mennyiben az eddigi egy kötet helyett (568 l.) most két, eléggé vaskos (365 és 527 l.), eléggé sűrű nyomású kötet adja elő az újkori philosophia történetét, közülök az első a Kant-előtti és Kanti philosophiával foglalkozik, a második a Kant-utáni rendszereket s a jelenkor philosophiáját tárgyalja. E kiadás tartalmilag is jelentékeny gazdagodást mutat az előző kiadáshoz képest: a philosophia történetét egész a jelenkorig, egész napjainkig ismerteti, — s e tekintetben annyira meggyekezete, hogy még az 1896 év folyamán megjelent műveket is mind felöleli, de a mellett századunk többi, előző rendszereit is bővebb tárgyalásban részesíti, mint az előző kiadás, úgy hogy elmondhatjuk: századunk szerte ágazó, szinte beláthatatlan gazdagságú philosophiai törekvései, irányzatai — a különböző nemzeteknél található jelentkezési formáikkal együtt — mind méltánylásra, mind megbeszélésre találnak az utóbbi kötetben. S e körülmény megérdemli, hogy fölhívjuk reá az olvasók figyelmét. Nem tagadhatjuk ugyan, hogy éppen az utóbbi kötetben több helyt találkozunk az átdolgozó azon gyöngeségével, hogy az idegen — francia, angol — gondolkodókat nem tudja eléggé méltányolni, s őket a német gondolkodók mellett kissé háttérbe szorítja, a mi már azon kisebb térből is kitűnik, a melyet nekik szentel (például Comte-ot öt oldalon, H. Spencert nyolcz oldalon tárgyalja, míg Beneket tizenegy oldalon, Krauset nyolcz oldalon, Lotze-ot nyolcz oldalon, Hartmann hat oldalon ismerteti, Fichtéről, Schellingről, Schopenhauerről nem is szólva). De ha ez hiba, úgy másfelől ne feledjük, hogy e művet német írók németek számára írták, s a németektől nem vehetjük rossz néven, ha a saját philosophiájok történetére nagyobb súlyt fektetnek, mint az idegen nemzetekére, — s általában azt

tapasztaljuk, hogy a philosophia a nemzeti egyéniséggel mindenkor eléggé szoros kapcsolatban áll. De itt is meg van a kárpótlás: a gazdag irodalom, a mely legtöbb esetben még a folyóiratokban megjelent tanulmányokat is számba veszi.

A II-ik kötet, miután ismerteti a nagy nemzetek gondolkodóit, a kisebb nemzetek körében jelentkezett s jelentkező bölcseleti mozgalmakat is sorra veszi, többnyire az illető nemzetek íróinak tollából vagy legalább közreműködésével. Egymás után következnek: az északamerikai, svéd, dán, németalföldi, lengyel, orosz, cseh, magyar és spanyol philosophiai mozgalmak ismertetései. A magyar philosophia történetének ismertetése három és fél oldalra terjed s a szerző neve helyett a magyar philosophiai történeti irodalom felsorolásánál a Szlávik Mátyás neve, illetőleg a *Zeitschrift für Philosophie* című folyóiratban megjelent ez irányú ismertetéseinek címe után ezt a megjegyzést találjuk: «a következő ismertetés a szerző engedelmével leginkább e cikkek alapján készült». Ennyiben tehát meg lehetnénk a dologgal elégedve, mert az ismertetést, ha nem is magyar ember írta, de legalább magyar írónak (eperjesi collegiumi tanár) 1896-ban írott cikkei alapján állíttatott össze. Azonban itt a bökkenő: Szlávik Mátyásnak említett, a magyar philosophiai történetet ismertető cikkeit, különösen az elsőt (*Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn*), a melyet ő külön lenyomatban is szétküldött, a magyar kritika annak idején meglehetősen szigorúan megbíráltta s a jó szándékon kívül alig talált benne egyéb méltányolni valót (lásd: a *Sárospataki Lapok* 1896. évi 4—5 számait; a *Keresztyén Magvető* I. füzetét, és az *Athenaeum* III. füzetét). Az a kérdés, vajon Szl. M. e bírálatok helyreigazításait értékesítette-e ennél az ismertetésnél? Úgy látszik, nem igen, pedig lett volna rá ideje. Szám- és névadataiban most is annyi a tévedés, a művek megítélésében most is oly nagy az ítélet hiánya, önmaga iránt, most is oly nagy az elfogultsága. Legfőbb hibája, hogy ad tait többnyire másodkézből vette, s hogy nem tudja megítélni: mi való egy ily rövid terjedelmű ismertetésbe; 10—20 lapos gyöngye értekezéseket fölvesz, míg jelentékeny becsű és terjedelmű műveket elhagy (Kerkápolyi Károly, Beöthy Leo, Szontág Gusztáv, Purgstaller, stb. említve sincsenek). Böhmről azt mondja, hogy positivista szellemben látszik írni, pedig Böhm ez ellen műve II. kötetének előszavában határozottan tiltakozik, a mi mutatja, hogy Szl. se az első, se a második kötetnek még előszavát se olvasta el. Saját bölcsezettör-

ténetéről azt állítja, hogy «für klar und zuverlässig gilt das *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*», pedig a kritika másként nyilatkozott róla; fölösleges volt minden apró-cseprő értekezését is fölsorolnia. Az ismertetés ezzel a tétellel végződik: «In Siebenbürgen haben die Lehre Kants, und Benekes *Psychologie und Pädagogik* eingewirkt». Mi ez? hát Erdély nem Magyarországon van? Apáczai, Köteles, Brassai nem erdélyi emberek voltak? Ezt az értelmetlen állítást nem szabad lett volna Szlávíknak megtünie!

De nem folytatjuk; az eddigiekből is kitünik, hogy Szlávik ez ismertetéssel igen kétértékű szolgálatot tett a magyar philosophia ismeretének a külföldön. X.

Uzia. Irta Balló M. Buda-Pest, 1897.

Uzia? Mi lehet ez? kérdezzük, a mint e czímet halljuk vagy a könyv borítékát nézzük. Valami regény, melynek hősnője e különös névre «hall», (mint a rendőri jelentések rendőrellekes magyarsággal szokták írni)? Vagy egy szabadkőmives páholy neve?

Alig fogja valaki a valót kitalálni. *Úzia* görög szó magyarosan írva (*ουζα*); annyit tesz, mint a lényeges, az essentia. A könyv pedig oly műfajból való, a minőt irodalmunkban eddig alig műveltek: természetphilosophiai elbeszélés, mely az emberi lét legfontosabb kérdéseire a hypothetikus sejtésnek (igaz csak derengő) fényét akarja vetni. A történet külső kerete az, hogy egy ál-halott lelke elszáll, elrejtődzik, mint a magyar nép mondja. Ilyenkor — úgy tartják — a testből kiköltözött lélek az égben, más világokon jár. Így történik ez az *Uzia* hőséval is. Aléltsága alatt a világegyetemben röptül lelke két szellemtől vezetve. Ekkor föltáru előtte az ember és a természet harmonikus mivolta.

A szerző főcélja a spiritualizmus védelme volt. A lélek szerte a természeti erőknek, az æthernek egy formája; szerve az agyvelő. És valóban oly sok titokzatos és megfeythetlen hatású természeti erő környékez bennünket: annyira bizonytalan, mi ez erők lényege, tesztem mi vonzza a földet a naphoz, minket pedig a földhöz vagy mi az æther stb., hogy föltevésnek elfogadhatjuk még azt is, hogy lelkünk ez úgys rejtelmes æthernek emenatiója.

Minden földi erő forrása tudvalévőleg a nap. Szellem azonban — s ez érdekes gondolata az *Uzia* szerzőjének — csak úgy jelenhetett meg a földön, ha ez a nap adta erő organizmusokban

fölhalmozódik. «A nap energiának megkötése a földi anyagban — ez volt a növény-lélek működésének főczélja. Ezt a problémát csak oly föltételek mellett lehetett megoldani, melyeket mi életnek nevezünk». Érdekes részlete a könyvnek az, a melyben a haladás végtelenségéről szól. E haladás egyik viláगतalakító lépése az lesz, hogy az emberiséget fölszabadítja az élelem-szerzés nehézségei alól, a mennyiben a chemia haladásával lehetséges lesz, az élelmiszereket óriási mennyiségben vegyi uton előteremteni.

A jeles vegyész műve főleg a természettudományi világnézet és a spiritalizmus összeegyeztetésének kísérletekép érdekes. Még ha nézeteihez nem is járulunk, el kell ismernünk, hogy gondolkozó és finoman érző ember műve. l. s.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr ! Fogadja mindenekelőtt köszönetemet azon szívességeért, hogy mai napon nekem azon czikket kefe-lenyo-matban megküldötte, melyet «vizzonválaszképen» írt Herman O. úr, és a melyet a *Budapesti Szemle* márczius elsejei száma közölni fog. Már a múltkor, midőn e szívességét kilátásba helyezni méltóztatott, kijelentettem, hogy bármit is válaszol Herman úr, én arra reflectálni nem fogok. Ezt most is leghelyesebbnek vélem ; csak azon idézetére, a melylyel Virchow-ot akarná az ethnographiai szöveg írója, Dr. Jankó János, ellen kijátszani, kell az igazság szempontjából megjegyeznem, hogy nem illik vagy nem szabad, a midőn argumentációra idézeteket használunk, azokat csak félig írni ki. — Mert akkor értelmöket csonkítva vagy elferdítve adjuk és a közvéleményt tévútra vezetjük. Így idézi H. O. úr Virchowot, a ki ezt mondja : «Der Umstand, dass keiner an der Expedition theiligt war, mag in manchen Beziehungen hinderlich gewesen sein, um das Gesamtbild in der Frische und Anschaulichkeit erscheinen zu lassen» — i. h. pag. 172 ; itt azután H. O. meg is áll, — és azt mondja : lényegében Virchow vele tehát egy véleményen van, — pedig, ha a félbeszakított passust folytatja, másképp értesült volna a közönség, a mely előtt H. O. munkám értékét leszállítani igyekszik, — mert Virchow így folytatja : «Dafür entschädigt die Genauigkeit, ja man kann sagen, die peinliche Sorgfalt in der Schilderung der Gegenstände, für welche in der bisherigen Litteratur kein gleich ausführliches Analogon existirt !» — Hát kérem, így a

passust egészen végig olvasva, bizony egészen más dolog jön ki. Magyarázni szabad, de félremagyarázni — — — nem volna szabad! Bizony baj, ha az ember szemét a szenvedély homályosítja el, nem lát világosan. Példa reá az is, a mit — H. O. a magyar vonatkozású kardokról mond hogy azok nem kerültek a nemzeti muzeumba. — Ez nagyon meglepett, mert tudtommal egy kalpakot egy burkát, (három került a muzeumba) és csak egy kardot tartottam meg és hatot szolgáltatam be. Azonnal fölkerestem a Nemzeti Muzeum igazgatóját, Szalay Imre urat, és vele átmentem az ethnographiai osztályba és ime az üvegszekrényben ott van a hat darab kard, köztök a két magyar vonatkozású is, a miről az írásbeli bizonyítékot Szalay muzeumigazgató által meg is irattam és itt mellékletben használatra elküldöm, nehogy valaki azt higye, hogy azok a muzeumban elvesztek. *)

Ilyen jóhiszemű és alapos viszonzásra nincs több szavam.

Fogadja tisztelt szerkesztő úr nagyrabecsülésem kifejezését, melylyel maradtam

Buda-Pest, február hó 18-ikán 1898.

kész szolgálja
Gr. Zichy Jenő.

Új magyar könyvek.

Alexander Bernát. Művészet. A Kisfaludy-társaság Somogyi-díjával jutalmazott párbeszéd. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 93 l.) 80 kr.

Almanach (Magyar Tud. Akadémiai—) polgári és csillagászati naptárral 1898-ra. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 231 l.) 1 frt.

Andori Sándor. Szabványos nyomtávolságú helyi érdekű vasutak költségeinek előirányzása. Buda-Pest, 1897. (8-r. 294 l.) 5 frt 30 kr.

*) A kardok ügye, mint utólagosan kiderült, félreértésen alaptúl, a mennyiben Herman Ottó a néprajzi osztály mostani vezetőjénél a kiállításon szerepelt történeti — feliratos — magyar kardokat tudakolta, dr. Seemayer pedig ősmagyar vonatkozásúakat értett, a melyekről helyesen mondta, hogy ezek nem kerültek a Zichy-gyűjteménnyel a múzeumba. A kardok ügye így tárgyaltan. Szerk.

Arany János balladái *Zichy Mihály* rajzaival. III. köt. (Rákócziné. — Szondi két apródja. Roth bajnok özvegye. — Rozgonyiné. — Pázmán lovag.), Buda-Pest, 1898.) *Ráth Mór*. 18 frt.

Balló Mátyás. Uzia. Buda-Pest, 1897. *Kilián Fr.* (8-r. 112 l.) 2 frt 40 kr.

Baló Géza. Távirid- és távbeszélő-szolgálat. Buda-Pest, 1897. *Kilián Fr.* (8-r. 564 l.) 3 frt 6 kr.

Bárczay Oszkár. A heraldika kézikönyve. Műszótárral. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. VI, 713 l.) 6 frt.

Bartóky Mariska. Felhők. Elbeszélések. B.-Csaba. 1897. Corvina. (8-r. 159 l.) 1 frt.

Bayer József. A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig. A m. tud. Akadémia Bézsán-féle jutalmával kitüntetett pályamunka. 1. 2. kötet. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. XV+541, VII+494 l.) 7 frt.

Belgyógyászat kézikönyve. Szerkesztik *Bókai Árpád dr.*, *Kéltli Károly dr.* és *Korányi Frigyes dr.* IV. kötet. 2. fele. A lélegző szervek betegségei, Buda-Pest, 1897. *Dobrowsky és Franke*. (8-r. 337—1042 XIX. l.) 7 frt.

Berzeviczy Albert. Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül. Buda-Pest, 1897. *Kilián Fr.* 20 kr.

Blaskovics Friulolin dr. Szemészeti műtéttan orvostanhallgatók számára. Buda-Pest, 1897. *Eggenberger*. (8-r. 186 l.) 2 frt.

Bródy Sándor. Tündér Ilona. Elbeszélés. Buda-Pest, 1898. *Singer és Wolfner*. (8-r. 205 l.) 1 frt 50 kr.

Deák Ferencz beszédei. V. köt. 1867—1868. VI. kötet 1868—1873. Összegejtötte *Kónyi Manó*. Buda-Pest, 1898. *Franklin-t.* (8-r. VII+479., VII+434 l.) Egy kötet 3 frt 50 kr.

Deli. Gyepün innen, gyepün túl. Buda-Pest, 1898. *Hornyánszky V.* (8-r. 219 l.) 3 frt.

Emlékek (Magyar történelmi—). Kiadja a m. tud. Akadémiai I. osztály. Okmánytárak. 29. kötet. *Zrinyi Miklós* a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. A m. tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából közrebocsátja *Barabás Samu*. I. kötet. Levelek 1535—1565. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. XLV, 680 l.) 6 frt.

Erdélyi Zoltán. Veszített boldogság. Verses regény. Az Akadémia által a *Nádasdy-féle* 100 aranyas díjjal jutalmazott pályamű. Buda-Pest, 1898. *Franklin-t.* (8-r. 151 l.) 3 frt.

Falusy Gusztáv. Az állami számvitelről szóló 1897. évi XX. törvényczikk, annak története és indokolása. Buda-Pest, 1897. *Athenæum*. (8-r. 181 l.) 1 frt 50 kr.

Ferenczi Zoltán. A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. Stein J. (8-r. VI, 539 l.) 3 frt.

Gyulai Pál. Egy régi udvarház utolsó gazdája. Beszély. Dörre Tivadar rajzaival. 4. kiad. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 168 l.) 1 frt 40 kr.

Illés József dr. Az újkori alkotmányfejlődés elemei. A XV-dik század második fele és a XVI. század. Egyetemes európai jogtörténelmi tanulmány. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 240, III. l.) 1 frt 80 kr.

Keller Konrád. A tenger élete. Botanikai toldalékkal Cramer Károly dr. és Hans Schinz dr. tanártól. Fordította Csopey László. Az eredetivel összehasonlította Paszlavszky József. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. XV, 699 l.) 10 frt.

Ruskine. Velence kövei. Angolból fordította Geöcze Sarolta. II. kötet. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 487 l.) 3 frt.

Schaffer Oszkár dr. Szülészet. II. rész. A szülészeti diagnosztikának és therapiának bonczatani atlasza. Magyarra fordította Bäcker József dr. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. VIII, 233 l.) 5 frt 50 kr.

Smiles Sámuel. Élet és munka, vagy munkás, művelt és tudós férfiak jellemrajza. Fordította Dáni Ede. A szerző által jogosított fordítás. Ungvár, 1897. Lévai M. (8-r. XIV, 455 l.) 2 frt 40 kr.

Szakáll Gyula. Házi szárnyasok bonczatana. Buda-Pest, 1897. Könyves K. (8-r. 163 l.) 1 frt 50 kr.

Szalay Fruzina. Egy marék virág. Költemények. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 310 l.) 4 frt.

Széchy Károly. Benyomások és emlékek. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 367 l.) 2 frt.

Széchy Károly. Kisebb tanulmányok. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 404 l.) 2 frt.

Székely István. Ösztön és ész. Az állat és ember összehasonlító psychológiája. I. köt. Tények és elméletek II. köt. Viták és elvek. Buda-Pest, 1897. Nagel O. (8-r. VIII, 366, IV, 447 l.) 4 frt.

